

A MAGYAR GYALOGSÁG MEGALAKULÁSA

ÍRTA

TAKÁTS SÁNDOR

I. TAG

KIADJA

A M. TUD. AKADÉMIA RÖKK SZILÁRD
ALAPÍTVÁNYÁBÓL

BUDAPEST

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KIADÁSA
1908

E L Ő SZ Ó .

Történetíróink a magyar haderő viszontagságos múltjával nem igen foglalkoznak. A legjelentősebb kornak, vagyis a hódolt-ság korának hadtörténete még vázlatosan sem ismeretes. Pedig az előző kor hadi fejlettségének megítélésére, valamint a későbbi fejlődés megértésére múlhatatlanul szükséges a 16. és a 17. század hadtörténetét ismernünk. A folytonos hadakozás közt eltelt két század ugyanis a legelső kor, mely a magyar hadtörténet nagyon is homályos múltjáról elegendő írott emléket hagyott örökül reánk. A magyar hadi élet belső világát, a magyar harcz-módnak csínját-állapotját a maga valóságában itt látjuk először. Ezen kor írott emlékei tehát nemcsak a jelzett századok múltját hozzák derűre, hanem az előző korra is földerítő világosságot vetnek. S ha valami tévedés esett az előző kor hadi viszonyainak megítélésében, a bőséges emlékekkel szolgáló 16. század adataival könnyen helyreigazíthatjuk.

Tehát hadi, politikai és műveltségtörténeti szempontból egyaránt fontos reánk a 16. és 17. századi hadtörténetünket alaposan ismernünk. De hisz — mondhatná valaki — Meynert német nyelven megírta már a magyar hadtörténetet? Megírni ugyan megírta, de minket ez a munka ki nem elégíthet. Meynert jóindulatú műve ugyanis csak általánosságban mozog; a dolog lényegébe nem mélyed, s műve nem is eredeti kutatáson alapszik. A szerző a levéltárakban heverő óriási, anyagot egyáltalán nem ismerte, s a magyarok történetében sem eléggé vándorlót. Fő forrása a magyar törvénykönyv volt. Ez azonban éppen a végbeli, állandó katonaságról szól legkevesebbet. Hadtörténetünk megírásában tehát vezető tételül nem is szolgálhat. Világosan kitűnik

ez Meynert könyvéből is, melynek állításai és következtetései nagyon is messze esnek a valóságtól!

Ugyanezt kell mondanunk az újabb időben mindég sűrűbben megjelenő ezredtörténetekről is. Ezen alkalmi munkák német szerzői a megfelelő hadi és történeti előismeret nélkül fogtak az íráshoz. A magyar haderő létezéséről, annak fejlődéséről és szervezetről fogalmuk sincsen. Így aztán badarságot-badarságra halmoznak. Egyik a másik hibáit minden gondolkozás nélkül átveszi. A szemenszedett valótlanságokat aztán annyiszor s oly sokféleképpen emlegetik, hogy azok náluk végre is történeti igazságokká válnak. A művelt magyar ember e munkákat csak úgy olvashatja, ha a szemeknek kápat, a füleinek meg dugasztád.

Van magyar munkánk is, melynek jó része a 16. és a 17. század hadtörténetével foglalkozik. E vaskos könyvnek „*A dunai hajóhadak története*” a címe. Szerencse, hogy a külföldön eddig még nem ismerik, mert különben a magyar történetírásról nagyon fura fölfogás támadna. A nevezett munka ugyanis inkább mondható mesekönyvnek, mint komoly történeti műnek. A valótlanságok, a ferdítések, a botlások és a mesék tömege ugyanis teljesen elnyomja azt a csekélyke igazságot, a mit e könyvben fölfednünk sikerül. Egész fejezeteket olvashatunk benne, miknek alapja nem a történeti igazság, hanem a szerző képzelő-tehetsége. Megszüntet magyar intézményeket, a mik még századokig virultak, s teremt olyakat, a mik sohasem léteztek. Vízi csatákat mond el oly helyeken, a hol a víznek nyoma sem volt. Admirálisokat, naszádos főkapitányokat szerepeltet és csatáztat, a kik a valóságban hajón sohasem ültek. Egész sereg hajógyárat, hajóépítőtelepet működtet Magyarországon, a mik közül a valóságban egyetlenegy sem volt meg. Jeles fővezérek, mint Pálffy Miklós és Mátyás főherczeg, e könyvben már a születésük előtt derék csatákat vívtak! A szerző képzelő-ereje csodás nagyságú hadihajókat járat a Dunán, mely hajók közül kettő az egész folyamat átfogta! A hivatalos jelentések szerint azonban e rettenetes hajókat télvíz idején néhány ember a partra vonta és földél alá helyezte!

De ne gondoljuk, hogy a jelzett munkának csak az efféle badarságok összehalmozása a bűne! Nekünk úgy tetszik, hogy a legnagyobb hiba benne az a czélzatosság vagy tudatlanság, melylyel a szerző a magyar vízi erőt teljesen rácczázta tette. Pedig

magyar volt az mindég, s magyarságának ezer és ezer jelét adta mindig! Még a bécsi kormányzések is állandóan magyar nemzeti katonaságnak nevezik. A komáromi és a győri városi jegyzőkönyvek meg állandóan *magyar seregnek* írják a naszádosságot. A vízi haderő magyar mivoltát eléggé megmutatta azzal, hogy mindig a nemzeti fölkelésekhez csatlakozott, s az osztrák zsoldra állott ráczok ellen harczolt! Vájjon tették volna-e ezt, ha jómaguk is ráczok lettek volna?

„A dunai hajóhadak története“ című munka botlásainak, ferdtéseinek és meséinek kimutatása több száz oldalra terjedő könyvet betölt. Ennyi teret e munkában nem köthetünk le, s így itt csak a legfőbb hibákkal foglalkozunk. A többivel majd másutt vetünk számot.

Mivel sem magyar, sem német nyelven nem jelent meg még oly munka, a mi a 16. és a 17. századi magyar hadtörténet rejtett berkeibe vezetne, töretlen csapásokon kell e berkek mélyibe hatolnunk. Az áttörés ugyan nehéz és izzasztó munka, de az újonnan nyitott út lélekemelő, magasztos és szívetfogó világba vezet. Azt mi semmi nyelvvél ki nem mondhatjuk, minő fölemelő hatása van hadtörténetünknek a magyar lélekre! Semmi, de semmi ügy meg nem nyitja a szemünket és a lelkünket, mint a mi magyar seregünknek dicsőséges múltja. A mi nagyot és szépet a magyar génusz, a magyar lélek csak teremthetett, nemzeti haderőnk küzdelmes múltjában seregével áll előttünk. Erő, vitézség, önfeláldozás és harczai készség a meg nem szűnő lelkesedéssel párosultan hősokeket és hőstetteket özönével teremt. Iskoláinkban nem kell idegen nemzetek legendáit olvasatnunk; Cid románcaira sincsen szükségünk. Ezeknél szebbet, lélekemelőbbet, dicsőbbet ezerével találunk a saját nemzetünk múltjában. Csak napvilágra kell hoznunk a levéltárak heverő kincseit és szemmel látjuk, mi volt és milyen volt egykoron a magyar katona az ellenséggel szemben!

A mi szép és dicső akad a hadi múltunkban, kétszeresen értékelnünk kell, mert hisz az egykorú emlékek úgy adják értelmünk, hogy a 16. és a 17. században a magyar vitéznek leírhatatlan nyomorúság, örökös szenvedés s nem ritkán éhhalál volt az osztályrésze. Erején és vitézi tisztességén kívül egyebe sohasem volt! Ám az örökös küzdés és nélkülözés megedzette; az ellenségnek alapos ismerése, harczmódjának elsajátítása a török elle-

nében a legjobb katonává tette. És e kitűnő katonák még igen csekély igényűek is voltak. Csak ruhát és kenyeret kívántak. Havi két forintnyi zsolddal is megelégedtek, de még ezt sem kapták meg soha. Így aztán azoknak, a kik a hazájukat és a nemzetüket vérük hullásával védték, nemcsak az ellenséggel, de az éhhalállal is küzdeniük kellett. Már a 16. században szájról-szájra járt a száraz igazság: a magyar katonának vagy éhen kell halnia, vagy rablónak kell lennie! Ha élni akart, más választás a számára nem akadt! Ezt a dolgot szomorúan igazolják a végházakról szóló hivatalos jelentések. Minden időszakban akadnak végházak, melyeknek hadinépéből többel pusztít el a nyomorúság és az éhség, mint az ellenség fegyvere!

Tudták ezt a mieink nagyon jól, sürgették is a katonák fizetését elégszer, de csak úgy jártak, mint a ki nyilat lövöldöz a serpenyőre. Az udvar és a bécsi kormányzések Magyarországnak minden számbavehető jövedelmét a kezükbe kaparították és szabadon rendelkeztek vele. Jutott abból mindenféle célra, csak a magyar katonának nem. S mivelhogy a végházak főtartására az örökös tartományok is adóztak, még hírré tették, hogy Magyarország a katonáit fizetni sem bírja, s az örökös tartományoknak kell azokat tartaniok! Pedig bármely korról számokkal kimutathatjuk, hogy Magyarországtól a sajátjából sokkal többet elvontak, mint a mennyit a védelmezésére adtak.

A bécsi kormányzések megbátorodott urai még ezzel sem elégedtek meg. Bár magyar katonát alig láttak, rágalmakkal szórták tele a világot. A magyar katona szerintük megbízhatatlan és fegyelmezetlen; a német generálisoknak egy körömnit sem engedelmeskedik, vagy a törökkel barátkozik, vagy a portyázáson törí a fejét; a várakat az első támadásra föladja, s ha német katonaság nincsen mögötte, azonnal hátat ad az ellenségnek!!!

Nem volt elég tehát a magyar katonákra mért nyomorúság, ime még a vitézi tisztességükben is megölni igyekeztek őket.

Az imigyen terjesztett rágalmakat a bécsi tanácsosok két kézzel vették. Megesett akár hányszor, hogy a nálunk szolgáló idegen generálisoknak kellett czáfolgatniok a magyar katonaságra szórt vádaskodásokat. Persze minden eredmény nélkül, mert a *szanaszét hintett rágalom gyanút és bizalmatlanságot költött minden magyar ellen.* Még a magyar vitézség és harci tudás örök ideáljait Lossonczyt. Forgách Simont, Zrinyi Györgyöt,

Nádasdy Ferenczet (a fekete béget) Zrínyi Miklóst (a költőt) is gyanúba fogták és így nem juthattak arra a polczra, a mi őket tehetségük szerint megillette. Ha igaz az a régi mondás, hogy a gyanú a korlátolt lelkek tulajdonsága, akkor a bécsi tanácsosok ugyancsak megmutatták, mi lakik a lelkükben! Ezekre az emberekre csakugyan illik a régi magyar mondás: a nyelvük élesebb, mint a kardjuk és sebesebb, mint a paripájuk.

A hazai tűzhelyt védő magyar katonaság és a magyar tisztikar meggyanúsítása és mellőzése politikai visszahatás nélkül nem maradhatott. Hisz a mieink sem voltak oly vakok, hogy a rostán által nem láttak volna. De azért a bécsi kormányzések eszefordult tanácsosai vak szemmel tovább haladtak a megkezdett úton. Készek voltak ők mindent veszedelemre vinni, csak a magyar fölül ne kerüljön. A gyanú és a bizalmatlanság tehát idők folytán nem hogy elaludt, hanem inkább naponkint gyült. Paksy Jánosról, a ki a komáromi főkapitányságot becsülettel viselte, s a mellett fő udvari ember volt, Bécsben hírré tették, hogy a várat török kézre akarja adni. Az 1555. évben aztán a legnagyobb titokban biztosokat küldtek Komáromba, a kik a bécsi híreket mendemondának találták. Ugyanez történt Gersei Petheó János főkapitánnyal is. Tudjuk, hogy ökögyelme a bécsi udvarnál nevedett és testestül-lelkestül a király híve volt. Odafönt mégis rossz híret költötték, s a komáromi főkapitányságot tőle el is vették, hogy egy teljesen ismeretlen német tiszt kezére adhassák. Az 1581-ben Ernő királyi herczeg a kanizsai főkapitányságra a hős Pálffy Miklóst ajánlotta. A Rudolffhoz írt ajánló levelében a többi közt ezt mondja: *a magyar nemzet hadd lássa és tapasztalja, hogy embereit az ilyen tisztségekből nem zárjuk ki teljesen.* („damit auch die hungerisch nation sebe und erfare, ire leüt nit so gar ausgeschlossen, sonder auch zu dergleichen officien gezogen werden“.) És Rudolf nem Pálffy Miklóst nevezte ki, hanem Paradeisert, a ki aztán Kanizsa gyáva föladása miatt a hóhér kezén múlt ki. A magyar főtisztek illetén mellőzése a 17. században már annyira ment, hogy maga a hadi tanács is meghökkent. Az 1664. február 14-én ki is jelentette, hogy ha a magyar nemzetet tovább is így mellőzik, a hadviselés Magyarországon lehetlenné válik.

Eddig azt hittük, hogy politikai történetünk a magyar nemzeten esett minden méltánytalanságot, a magyarnak minden szenvedését föltárta. Ha a magyar haderő 16. és 17. századi múltját fedő fátyolt föllebbentjük, ámulva látjuk, hogy a nemzetünket igaztalanul ért szenvedéseket igazában még nem ismerjük! Menynyi bút, mennyi fájdalmat takar még a mull idők leple, azt csak az sejtí, a ki a magyar haderő Írott emlékeit lapozgatja. S miért mind ez? Mivel érdemelte meg ezt a magyar katona? Az események világosan megfelelnek rá: a magyar katonát földönfutóvá kellett tenniük, a magyar haderőt gyöngíteniük kellett, hogy annál több németét, szlávot, olaszt stb. hozhassanak ez országra s így annál könnyebben vethessenek nyűgöt a nemzet kezére s lábára. E törekvés két századon át vörös fonálként nyúlik végig a hadtörténetünkön. Itt és csakis itt vak szemmel is láthatjuk, hogy a magyar katonát csak azért mellőzték, mert magyar volt, csak azért üldözték, mert magyarnak született. Badarság azt hinnünk, hogy a magyar haderőnek 1671. és 1699. évi eltörlése, vagy az alkotmánynak 1678. évi fölfüggesztése a Vesselényi-féle összeesküvésnek és a kurucz fölkelésnek a következménye volt. Ez nem ok, hanem csak alkalom volt arra, hogy a rég előkészített tervet végrehajtsák. Mihelyt Bécsben elég erősnek érezték magukat azonnal hozzáfogtak az eddig rejtegetett cél megvalósításához. Hogy legelőször a magyar haderő megszüntetéséhez fogtak, az nagyon természetes, mert hisz a nemzeti önállásnak igazi fundamentuma a magyar katonaság volt! Ezt kellett tehát legelőször megingatniok.

Nagyon könnyű dolog megbizonyítanunk, hogy az önálló magyar haderő eltörlése nem pillanatnyi elhatározás, nem is a magyar politikai viszonyok következménye volt, hanem hosszú idők óta titokban és ravaszul üzött magyarellenes politikának a gyümölese. Világosan látszik ez abból a körülményből is, hogy Bécsben akkor hangoztatták legjobban az ottan nagyon is kedves szálló ígét: „*nem kell magyar katona*“, mikor nálunk halott csönd volt s a mikor a meggyöngült nemzet kimerültén szunyadóit. És akkor bocsátják el a meglevő magyar katonaságot, akkor zárják ki a magyart a saját hazája védelmezéséből, a mikor a volt huszár-és hajdúezredeinkről maga az udvari kamara írja a királynak hogy ő felségének az egész világ előtt örök dicsőséget szereztek.

A magyar katonaság természetesen mind a 16. mind a 17. században nagyon is jól tudta, nagyon is érezte az ellene indított titkos hadjáratot. A hallatlan bánásmód, a miben részesült, annál inkább fájt neki, mivel hosszú évek tanulsága hirdette, hogy hasonlíthatatlanul különb a császár erejével nyakunkba hozott idegen katonaságnál. Tudták a mi katonáink nagyon jól, hogy az ide rendelt csőcselék nép a törökkel szemben semmit sem ér. Napról-napra látták, hogy a magukban fölfuvalkodott németek mily vastagon marczangolnak bennünket, mint hánynak mindet koncrról koncra, mint pusztítják szegény megnyomorodott maradék Magyarországot. S a míg a hazai tűzhelyet védő magyar katonának havi két forintot adtak, addig az ellenségénél is rosszabb német katona a 16. században négyszer, a 17. században pedig hétszer akkora zsoldot kapott! Csoda-e, ha ilyen viszonyok között minden magyar katona szívében égő gyűlölet, olthatatlan keserűség lakozott? Valóban igazuk volt a mi vitézeinknek, mikor ezen égbekiáltó méltánytalanság ellen szól tettek. Nincs a világon nemzet — írja a magyar katonaság összessége 1611-ben, — melynek haderejével valaha úgy bántak, mint a magyaréval. Nincs a világon katonaság, melynek annyi szenvedés jutott részül, mint a magyarnak!

Mivel a mieink a szenvedésük és a nyomorúságuk forrását csakis a németben látták, a haragjuknak a summáját mindéig a német katonára fordították s csak az alkalmat várták, hogy a rajtuk tett kisebbséget duplával megfizessék. A magyar katona szívében égő gyűlöletet — a mint látjuk, — nem a politikai sérelmek nem az alkotmányunk és a vallásszabadságunk ellen intézett támadások szülték és táplálták, hanem a magyar haderő ellen intézett örökös fondorkodások, támadások és elviselhetetlen méltánytalanságok. A magyar haderő sérelmei nem azonosok a politikai világ sérelmeivel. Az ő élete és világa különbözött amazétól. Ha majd a magyar haderő sérelmeit is töviről-hegyire ismerni fogjuk, más szemmel nézzük az események indító okát is. Akárhány jelentős mozgalomnak rugóit ugyanis a magyar haderő viszonyai rejtik magukban. A nemzeti fölkelések sikere például mindig azon fordult meg, hozzá csatlakozik-e a végbeli katonaság, avagy nem? Maguknak a nemzeti fölkeléseknek egyik fő oka is mindig a magyar katonaság sérelme és elkeseredése volt. A

szabad hajdúság keletkezése és folytonos erősödése is a magyar katonával való hallatlan bánásmódnak és a fizetetlenségnek az eredménye. Az a politika tehát, melyet a magyar haderő ellen Bécsből űztek, nekünk kedvező gyümölcsöt is termett.

Bármily szemmel nézzük is a 16. és 17. század hadügyi politikáját, bármint hangoztatták is Bécsben, hogy magyar katonára szükség nincsen, azért a nevezett politika végső célja mégsem az 1699. évi rendeletben keresendő. Ez a császári rendelet ugyan kimondja, hogy az összes magyar katonaságot szélnek kell bocsátani, mert Magyarország belsejét ezentúl német katonaság őrzi, a határokat pedig a ráczok védelmezik. De azért ezen intézkedésnek még sem az volt az igazi célja, hogy a magyart a saját hazája védelméből kizárja. *Csak földönfutóvá akarta tenni a meglévő magyar haderőt, hogy így a két százados hagyománnyal, az ősi joggal és szokással egyszerre szakíthasson s a magyar haderő magyarságát és önállóságát egyszerre megszüntethesse!* Világosan megbizonyítják ezt a következmények. Az 1702. évben már megkezdik a magyar huszár és hajdúezredek szervezését. Ezen ezredeknek azonban német módra állítják, német szóra fogják, jórészt német tisztek és osztrák zászlók alá helyezik. A németesítés minden ellenállás nélkül ment. A mieink észre sem vették, hogy mi történik a valóságban. Azt meg nem is sejtették, hogy nemzeti életünk és önállóságunk ősi fájának a gyökereit most vagdalják. Ime ez volt a bécsi hadügyi politika végső célja! Két századon át nyomorgatták, éhezették és gyalázták a magyar katonaságot, hogy minél jobban meggyöngyíthessék. S mikor a dolognak állapota ránk nézve semmirekelőül fordult, 1699-ben a magyar haderőt egyszerűen megszüntették. A császári politikának jól fúván a szél, 1702-ben bátran előállottak az igazi céllal: a németesítéssel és a beolvasztással! Ezzel aztán a magyar királyi haderő csillaga is letűnt. Mindent mertek azok, a kiktől minden kitelt. Igaza volt Illésházy Istvánnak, mikor 1600. június 12 én Joó Jánosnak e sorokat írta: „Úristen ő kezekbe adta az bíródalmat, szabadok vele. De ennek az országnak immár minden csontját egybe törék. Számadással tartoznak az úristen előtt!” Olyan igazság ez, a mit a mieink a 17. század végén még inkább hangoztathattak.

A magyar haderő viszontagságos múltjából ezúttal a magyar gyalogság megalakulását és fejlődését adom az első német módra szervezett ezredek föllállításáig. E munkát követni fogja a II. és nagyobbik rész, vagyis a *magyar huszárság megalakulása és fejlődése 1711-ig*.

A jelen munka anyagát több mint tíz évi kutatás útján szereztem. Teljesen új levéltári anyag az egész. *Pauler Gyula*, a magyar történetírás e kidőlt oszlopa, sokszor érezte, hogy a 16. és a 17. századi hadtörténelmünknek legegységesebb dolgait sem ismerjük. Egy évtizeddel előbb ő sarkalt, ő biztatott arra, hogy amúgy is Bécsben lévén, a katonai dolgok kutatását el ne mulasztam. Szavát és bölcs tanácsát megfogadtam. Ő adta az eszmét, de mire az eszme valóra vált, ő maga jobb hazába költözött.

E munka anyagának java részét a volt udvari kamarai (Közös pénzügyi) levéltárból merítettem. A régi katonai számadásokkal, fizetési meghagyásokkal ez a levéltár igen bőves s így itt nagyon sok hadtörténelmi emlékre akadtam. Ugyanez a levéltár gazdag anyagot rejt magában a prédára szabadított német katonaság magyarországi fosztogatásáról. Még a Bécsből küldött biztosok sem ártották bevallani, hogy a német katonák büntetlen bántják a magyart, sőt a bűnért még zsold jár nekik.

A csász. és királyi házi, udvari és állami levéltár Hungarica és Turcica című gyűjteményében is gazdag hadtörténelmi anyagot találtam, a mit páratlan szívességgel bocsátottak rendelkezésemre. Kzenkívül fölhasználtam még az Országos levéltár és a Csász. és kir. hadi levéltár idevágó anyagát is. Igen becses adatokat sikerült gyűjtenem a gráci tartományi, a laibachi (Rudolfinum), a brünni, a nürnbergi városi és a nürnbergi kerületi, az augsburgi, a körmendi (Batthyány hercegi), a zayugróczy, a győri, a komáromi, a debreczeni, a hajdúmegyei stb. levéltárakban. A kik a hosszú kutatás közben segítségemre voltak, azoknak ezúttal is igaz köszönetét mondok.

Kelt Budapesten, 1908. szeptember 80.

I. FEJEZET

A hajtók vagy a botoslegények.

Vannak gazdaságtörténeti íróink, a kik azt hirdetik, hogy Magyarországnak fő jövedelmi forrása mindig a szarvasmarhakereskedés volt. Ilyes állítással a történeti kézikönyveinkben is gyakran találkozunk. A kik e kétes értékű állítást papírra vetik, megfeledeknek arról, hogy a nagyobb arányú szarvasmarhakereskedéshez nemcsak marha, de fogyasztó is kell. Mivel jelentékenyebb kihajtás csakis a nyugoti országok felé történhetett, a magyar marhakereskedés fölvirágozásáról addig szó sem lehetett, a míg a németbíróalmi iparűző és kereskedő városok meg nem sokasodtak s be nem népesültek. Csakis Velence és az északolaszországi virágzó városok jöhettek eladdig számításba. Valami nagy fogyasztásra azonban itt sem akadunk. Még a 16. század elején is csak mintegy 20,000 darab szarvasmarhát hajtottak oda évenként.

Hogy a németbíróalmi nagy városok a 15. század vége előtt a magyar szarvasmarhát alig ismerték, azt nem nehéz bizonyítanunk. A németbíróalmi városok gazdag levéltárai e tekintetben elegendő felvilágosítással szolgálnak. A 15. század vége előtt azokban magyarországi szarvasmarhára vonatkozó feljegyzéssel egyáltalán nem találkozunk. De a 15. század végén és később már ezen városok gazdasági életében is elsőrangú szerepet játszik a magyarországi szarvasmarha. Bizonyos tehát, hogy a 15. század végén olyasvalaminek kellett történni, a mi a rohamosan fejlődő német városokra nézve is lehetővé tette a magyarországi hússal való táplálkozást. A mondott időben az történt, hogy Mátyás királyunk elfoglalta Morvát és Ausztriát. A morvaországi Aupsitznak (Pusztapécsnek) meg Bécsnek is ekkor már hetivásárai voltak. E vásárokon azonban Mátyás hódításáig magyarországi szarvasmarha oly kevés fordult meg, hogy az még a kisded Bécsnek sem volt elegendő. Tudjuk, hogy Mátyás király

Bécs és Auspitz kiváltságait megerősítette, és az oda vezető utakat mindenfelől szabaddá tette. Ennél még többet is tett. Ha a Bécsbe és Auspitzba hajtandó magyarországi szarvasmarha vámját és harminczadát teljesen ríjból rendezte, bizonyos, hogy⁷ a bécsi és az auspitzai vásárokon megjelenő magyar tőzsérek (marhakereskedők) érdekében is kellett egyet-mást tennie. E nemű intézkedéseit azonban eddig még nem ismerjük. A vámrendszere sem maradt ránk, de egyes tételeit a későbbi időből könnyen meghatározhatjuk. A szarvasmarha kiviteli harminczadának megállapításából az látszik, hogy Mátyás király öntudatosan járt el, s hogy bölcs előrelátással piacot s jövőt teremtett Magyarország nyertermékeinek. Mátyás király a magyar szarvasmarha kiviteli vámját rendkívül csekély összegben, 25 dénárban állapította meg, aztán a kivitel főempóriumaivá a bécsi és az auspitzai heti vásárokat tette. Övé volt Ausztria és Morva, tehát kénye-kedve szerint intézkedhetett.

Ha Mátyás király ezen intézkedéseinek az eredményeit latolgatjuk, előrelátásáról és gazdasági politikájáról csak csodálattal szólhatunk. Akár tudatosan intézkedett, akár nem; akár sejtette intézkedéseinek a jövőjét akár nem, a végeredményében mégis olyat tett, a mi e nagy királyt a magyarság leghatalmasabb oszlopává, a magyar gazdasági érdekek legelső védőjévé és felismerőjévé avatta.

A kiviteli vám megállapításából világosan látszik, hogy Mátyás király nemcsak a kincstárának, de a magyar népnek is jövedelmi forrást akart teremteni. Ez a királyi akarat néhány év múlva igévé vált. A 15. század végén és a 16. század elején már óriási számban hajtják Magyarországból a szarvasmarhát nyűgöt fele. Az úgynevezett *királyi hajtóutak* egy része Bécsbe, más része Auspitzba vezetett. A nyári hónapokban egy-egy bécsi heti vásáron magában Bécsben 7—11 ezer darabot, vagyis kétszer-háromszor annyit is vettek számba, mint manapság. A Bécs melletti öt osztrák határvároska országos vásárait évenként husz-huszezer darabot hajtottak fel.⁸) Nürnberg városa maga

⁷) Közös pénz. levélt. Hung. 14.334. f. 1524. marc. Bruck, Getzendorf, Himberg, Ebenfurt és Luxemburg, »ad quas singulas in hominum memoria venissent quotannis 8—10—16—20 millia jumentorum«.

dicsekszik vele, hogy a mohácsi veszedelem előtt évenként hetvenezer drb. szarvasmarha kelt el a vásárain! A 16. században a bécsi marhavásároknak csupán közjövödelmét százezer forintra, az auspitzai vásárokét pedig ötvenezer forintra becsülték. Rengeg-pénz volt ez abban a szűk időben!

Mivel a 17. század végéig a marhatőzsérek kivétel nélkül tősgyökeres magyarok, még pedig jobbára nemesek és diákok, vagyis tanult emberek voltak, Mátyás királyunk bölcs előrelátásával épp azoknak teremtett jövedelmi forrást, a kiknek szívével ez ország sorsa legjobban összeforrott. Kiszámíthatatlan jelentőségű dolog volt ez a súlyos megpróbáltatásoknak kétszáz évig tartó idejében! Mert fegyvert az ellenállásra, pénzt az iskolák alapítására azokban az időkben más úton szerezni nem lehetett, mint a tőzsérkedés, vagyis a marhakereskedés útján. Innét van, hogy a 16 században az alföldi iskolákat, a templomokat nem a nagybirtokosok, nem is a főpapok, hanem az egyszerű tőzsérek, és a tőzsérkedéssel foglalkozó urak alapítják majdnem kivétel nélkül. Innét van, hogy műveltségünk és nemzeti politikánk leghatalmasabb gyámolívá azok lesznek, a kik a tőzsérség mesterségét is űzték, mert hisz pénzhez csakis ezen az úton juthattak. A Zrínyiek, Bethlen Gábor, a két Rákóczi György Magyarország leghatalmasabb tőzsérei voltak, tehát a nemzetükért legtöbbet tettek. A szabadsághős fejedelem, Thököly Imre is egyszerű tőzsércsaládból származott, és őse Thököly Sebestyén a 16. század végén még ezrével hajtató a debreczeni síkságról a szarvasmarhát a bécsi vásárookra.

Ha a 16. és a 17. századi kamarai számadásokat vizsgáljuk, hamarosan megértjük, hogy a tőzsérkedés nemcsak a magánosoknak, de a magyar kincstárnak is fő jövedelmi forrása volt. Mindennemű adó, mindennemű bevétel elenyészik e mellett. Ezért nevezi a kamara a tőzsérséget országfentartó elemnek, a kincstár éltető erének (nervus aerarü); ezért aggódik a sorsán, ezért ápolgatja azt, mint édes gyermekét. Jól tudta, érezte, hogy a tőzsérség nélkül az ország fent nem tartható!

De nemcsak Magyarországra volt életkérdés a Mátyás királyunk megindította szarvasmarhakereskedés. Alsóausztria is ebből élt, Bécs is ennek a révén gyarapodott és fejlődött. Ha Bécs háromszáz éven át nem húzza a magyar marhavásárok jövedel-

mét, sohasem fejlődhetett volna nagy iparúzó és kereskedő-várossá, sohasem lett volna a magyar kereskedelem empóriumává. A mikor a 15. század végén Mátyás királyunk a szarvasmarhakereskedést megindította, Bécsnek ipara és kereskedelme még egyáltalán nem volt. A bécsi kereskedést a német bíróalmi városok tartották a kezükben. Ezek alapították a híres Niderlag-ot, ezek a fiók-tárházakat. S mi hozta őket Bécsbe, ha nem a magyar tőzsérség? Ha nem a magyar tőzsérekkel lett volna dolguk, miért jöttek a bécsi heti vásárokra magyar tolmácsokkal?

De nem is kell nekünk hangoztatnunk, mivé tették Bacs városát a magyar hetivásárok. Maguk az osztrák rendek elmondják ezt. Mikor Buda elfoglalása után arról tanakodtak Bécsben, vajjon a hódoltságiakat bebocsássák-e a városba, a városi tanács kimondta, hogy a magyar tőzsérek nélkül az adót fizetni nem tudják, őrseget nem tarthatnak, várakat nem építhetnek, a szükséges kiadásokat nem fődözhetik.¹⁾ Az alsó-ausztriai rendek 1543. decz. 8-án meg kijelentik, hogy Bécs és a határ városok a magyar szarvasmarkakereskedés nélkül jelentéktelen városokká lesznek, minden fejlődés meg fog akadni, minden romlásnak indul, s még az adót sem fizethetik.³⁾ Kérve-kérik tehát I. Ferdinándot, hogy ezentúl is bocsáttassa be a hódoltságiakat Bécsbe, mert ezeknek elmaradása sokkal nagyobb veszedelemmel jár az országra mint a bebocsátásuk. Es I. Ferdinánd szíves örömmel teljesítette Bacs városának és az ausztriai rendeknek a kérését. A mikor 1615-ben a törökkel az első kereskedelmi szerződést megkötötték, nemcsak a hódoltságiaknak, de maguknak a törököknek is megnyílt az út Haimburgig. A bécsiek azonnal észrevették, hogy ez az intézkedés rettentő veszedelmet hoz Bacs városára, mert hisz rövid idő alatt Haimburg lesz a török és a magyar kereskedés központja!

¹⁾ Köz. p. ü. ltr. 18.579. fasc. 1543. »derhalben aucli nit muglich wäre ainicherlay steur, wacht, robatt, thorsteen, gepey noch ichtes ander notwendiges aus unserin seckl verrer zu verrichten noch zu bezallen«.

²⁾ U. o. »daraus erfolget, das Wien, und ander stadt an der graniz in etlichs verderben gesetzt, und alles wesen in gannzen lanndt in zerrutlichkait und abfall khamb sich auch die stett selbst beschwerlich erhalten, vill weniger die steuern, pau an der statt und annder anlag zu verrichten vermuglich sein wurden« etc.

És a jó bécsiek újra rettentő lármát csaptak. Véglomlás fenyeget minket — írják a királynak — oda lesz Bécs kereskedelme Magyarországgal. Nem jönnek többé a magyar tőzsérek Bécsbe, s véget ér a város fejlődése.¹²⁾

Íme, Bécs városa mennyire érezte és tudta, hogy az ő élete és fejlődése a magyar tőzsérségtől függ. Íme milyen féltékenyen ragaszkodott ahhoz, a minnek alapját Mátyás királyunk vetette meg! Valóban, ha az okokat és az eredményeket mélyebben latolgatjuk, be kell vallanunk, hogy Bécs városa jövő fejlődésének egyetlen uralkodó sem adott oly hatalmas lökést, mint a hódító Hunyady Mátyás király a magyar szarvasmarhakereskedés felvirágoztatásával.

Alighogy a nagy király a szemeit behunyta, dicső alkotásai sorra rombadőltek. A hódításai elvesztek; az ország tekintélye alásüllyedt; a fekete sereg fölbomlott, a virágzó irodalom és a műveltség teljesen megakadt. Csak egy intézkedése virult tovább, csak egy, melyről eddig a történetírás tudomást sem vett. Bécsen és Morván át évről-évre nagyobb méretekben hajtották ki a magyarországi szarvasmarhát a Németbírodalomba, s a kihajtás nagyságával együtt növekedett az ország bevétele is.

Ne gondoljuk, hogy a magyarság nem tudta és nem érezte, mit köszönhet Mátyás király előrelátásának és bölcs intézkedésének. Igen is jól tudta és érezte azt. A 16. századi levelek olyan hangokat pengetnek, a miket csak a hála érzése csalhatott ki a levélírókból. A mi *szent királyunknak*, a mi *szentünknek* mondják a nagy Mátyást.³⁾ Maguk a magyar rendek is, valahányszor a király Ausztria érdekében a marhavámot emelte, sóhajtva emlegetik Mátyás királynak 25 dénáros vámját; boldog időnek mondják az ő korát, a mikor a marhakereskedés jövedelme még teljesen Magyarországé volt. Még 1580-ban is, vagyis majdnem egy századdal Mátyás halála után, a magyar rendek áhítattal emlékeznek meg Mátyás királynak a szarvasmarhakereskedés ügyében tett intézkedéseiről. Azt írják a királynak, hogy ha a marhakereskedés

1) Köz. p. ü. ltr. Österreich 18.579. tasc. Geheime gesandtschaftsakta.

2) Még Nádasdy Tamás is így nevezi a nagy királyt, Ferdinándhoz intézett felterjesztésében 1538-ban. (Orsz. levélt. Tört. Emi., Belügy.)

jövedelme Magyarorszáé lenne, mint Mátyás király idejében, akkor az ország az összes kiadásokat, az összes katonaságot fizetni tudná. Még a király konyhájára is jutna évenként 15,000 frt, a tornajátékokra meg 4000 tallér. S még mindig oly összeg maradna, hogy a végbeli katonaságon kívül 15,000 állandó magyar lovatot és gyalogot tarthatnának.¹⁾ A rendeknek ez az óhaja természetesen nem teljesült. Az örökös tartományok nemcsak hogy le nem mondtak a magyar marhakereskedés jövedelméről, hanem inkább az osztrák kormányzésekkel együtt arra törekedtek, hogy a marhakereskedés minden jövedelmét kezükbe kaparíthassák.

A marhakereskedés szokatlan felvirágozása tömérdek embernek adott foglalkozást és kenyeret. Mivel Magyarország gazdálkodással foglalkozott, a pásztorkodásra és a marhahajtásra nem akadt elegendő magyar. A gulyatartó gazdák és a göbolyös jobbágyok tehát a csekély igényű és a pásztorkodásban jeles délszláv elemet fogadták volt szolgálatba. Ezek a délszláv pásztorok már a 15. század másik felében seregesen jöttek Magyarországra. S minél jobban terjeszkedett a török a Balkán-félszigeten, a pásztornép vándorlása annál erősebbé lett. A bevándorlók túlnyomó része az úgynevezett *vlach* népből került ki. Ezeket a vlachokat, bár oláhok nem voltak, a régi írott emlékek voláhoknak és oláhoknak mondják.²⁾ A 16. században már annyira elszaporodtak nálunk, hogy a vlach vagy az oláh legény egyértelmű volt. nálunk a pásztor szóval. Mindenütt szívesen alkalmazzák őket a gulyák mellé. Még az ország legnyugotibb részén, Nádasdy Tamás birtokain is 1551-ben utasításul adják, hogy a barmok mellé magyar hajdúkon kívül oláhokat is fogadjanak.³⁾

¹⁾ Csász. és kir. udv. házi és állami levélt. Hung. 1580. Omnes militis, quotquot in Ungaria sunt, si omnes Ungari essent milites plenariter persolvere possint. Germanos non oportet, ut teneat, quia cum quantis 100 Germanos tenent, 400 Hungaros tenere possunt. . . . Extra hoc tanta summa manebit, ut singulo anno 15.000 Ungaros equites et pedites tenere continuos possint extra illos, qui in confiniibus sunt. *Quia tempore regis Mathiae* ab unó bove in tricesimis non plus quam den. 25 acceperunt, nunc veró 1 Fl. 50 d.« etc.

²⁾ Országos Itr. Nádasdy iratok. Zaberminus levele, 1552. aug. 19. »quemdam *wolahum* profugum Brajan vocatum« etc.; u. ott 1557. nov. 18. »potissimum pedites nounulli utpote *wolahi illi profugi* et etiam alii« etc.

³⁾ U. o.

A vlachokon kívül rácok is felesen költöztek hozzánk. A 16. század első felében még Debreczen és Tokaj vidékén is találunk rácz községeket. Szabolcs- és Biharmegye 1552. évi rovásai is felsorolják ugyanott a rácz jobbágyokat.

A török hatalom terjeszkedésével a horvátok (krabatok) is kimozdultak a hazájukból és a Dunántúlt valósággal elárasztották. Helyükbe viszont Boszniából és Szerbiából költöztek új lakók.

A bevándorló délszláv pásztornépet a gulyatartó urak és a göbölyös gazdák két kézzel fogadták. Amióta ugyanis a Német-bíródalom a szarvasmarha kereskedésünk számára megnyílt, a hajtóknak és a pásztoroknak nagy szükségiben voltak. És ezek a bevándorló délszlávok nemcsak a hajtáshoz értettek, de a pásztorokodás csinját-állapotját is jól tudták. Ezeknél alkalmasabb anyagot tehát a mieink keresve sem kaphattak.

A bevándorló délszlávok hamar összekeveredtek a magyar pásztorokkal és a magyar hajtókkal s hihetetlenül gyorsan megmagyarosodtak. A 15. század végétől a 17. század második feléig a legelső magyarosító iskola hazánkban a tőzsérség volt. Annyi magyart talán még a végbeli élet sem szerzett az országnak, mint a tőzsér- vagyis marhakereskedő-osztály!

A mely városban a 16. és a 17. században heti marhavásárokat tartottak, azok a városok néhány év alatt teljesen megmagyarosodtak. Csak lapozgassuk e századokban Győr, Óvár, Galgóc és Szempcz írott emlékeit, s azonnal látjuk, minő hatást gyakorolt e városokra a magyar tőzsérség, s minő magyar életet teremtett azokban. A nevezett századokban a bécsi és a pusztapécsi (auspitz) hetivásárokon is magyar világ uralkodott. A hansgrafoktól az utolsó unterkáufelig minden vásári tisztnek kellett magyarul tudnia. S a melyik német bíróalmi kereskedő magyar tolmács nélkül jött a vásárokra, az ugyan nem boldogult ott.

A magyar tőzsérosztály tehát nemcsak gazdasági téren volt országfentartó elem, de a magyarosítás terén is elsőrendű tényezőnek bizonyult.

A szarvasmarhakereskedésnek a 15. század végén történt fölvirágozása nálunk tehát egy teljesen új és népes osztályt teremtett, a mely a gulyák őrizésével és hajtásával foglalatosko-

dott. Ezt a keverék és veszedelmes népséget latinul *bubulcus*-oknak és *abactores-elmek*, magyarul hajtóknak, németül heitoknak, ochsenknechteknek és ochsentreibereknek hívták. Mivel valamennyije óriási, csomós husággal¹⁾ járt, *botos legényeknek* is hívták őket. Bár a hajtó és a botos legény elnevezés még a 16. és a 17. században is szelvében járta, azért még sem ez, hanem a hajdú lesz az általánosan használt névvé. Ezt a hajdú szót a magyar pásztorok közé keveredett délszláv jövevények hozták magukkal a Balkán félszigetről. Mivel ez a hajdú szó a magyar elnevezéseket háttérbe szorította, valószínű, hogy a bevándorlóit szláv pásztornép többségben volt. A hajdú szónak nálunk kétféle alakja divott. A nagy magyar síkságokon a hajtókát hajdúknak hívták, a Dunántúl déli részében és a ráczok lakta vidékeken ellenben *hajdukoknak* mondták őket.^{1 2)}

A hajtok vagy hajdúk a legedzettebb, legerőteljesebb emberek voltak. Télen-nyáron künt éltek a szabadban. Akkor ugyanis a szarvasmarha az istállót még nem ismerte, s egész éven át a füvelő helyeken tartózkodott a pásztoraival együtt. A szabadban nevelt gulyák erőteljesek és teljesen vadak voltak. Ha a külföldi vásárokra hajtották őket, előbb mindég a szelíd gulyák közé csapták, hogy vadságukból valamicskét engedjenek. De még így is veszedelmes állatok maradtak. Ezért kellett a bécsi vásárokon az ökrök inait megvagdosni, ezért rendelték el a németbíróalmi városok rendszabásai, hogy a magyar szarvasmarhát csak megkötözve szabad a városokba hozni. E vad és bösz állatokkal egyedül a hajdúk bírtak. Nagyon értették ők a módját, hogyan kell egy csapással a legdühösebb bikát is Meríteniük. Az úgynevezett „szilajmarha fogni való kötellel“ hurkot vetettek a legvadabb ökrök nyakába is, és félkézzel a földre rántották. Tudjuk, hogy a 16. és a 17. században nálunk a farkasok még roppant számmal kóboroltak s a baromjáró földekre csaplak, hogy a gulyákat megszagassák. Ezekkel a farkas csordákkal a botos legényeknek vagyis

¹⁾ »ingentibus fuscibus nodosis quales hajdones gestare solent«.

²⁾ Orsz. levélt. Nádasdy iratok: Magyar Bálint levele Fonódról 1557. jan. 29. »6 tartja az *hajdukolcat*«. U. o. Gereczy Lajos levele, 1554. aug. 8., Komárból: »kimentek volt valami *hajdukok* az terekekre«; u. o. 1556. júli 25. Zrínyi és Tahy Ferencz jelentése: »ad peditium *hajdukorum* mittendorum in Zigeth« etc.

a hajdúknak valóságos csatákat kellett vívniok. A farkas csordák megszorítása nekik csak játékszámba ment. Úgy látszik, hogy ezekben a küzdelmekben tanulták el a félelmes farkasüvöltést, mely később az egész hajdúság harci riadója lett.

De nemcsak a farkasokkal, hanem a lappangó latrokkal, a kóborló katonákkal és az ökörtolvajokkal is meg kellett harcolniok. Amikor ugyanis a jól felhizlalt göbolyöket nagy foltokban a bécsi köre hajtották, a széles marhahajtó utak tövében, az erdők szélében és a vetésekben urak, jobbágyok, katonák és latrok leleselkedtek, s az amúgy is vad gulyákat lármával és lövésekkel ijesztgették, hogy a tilalmasba rontsanak, s így rajtuk bírságot vehessenek. Ilyenkor a hajdúknak nagyobb gondot adott a megriasztott gulyáknak foltba való verése, mint a leleselkedő latrok szétverése.

A mikor az ország határán átaláltak, az ilyen szórakozásból még több jutott nekik. A német földön ugyanis mindig sanda szemmel nézték a veszedelmes hajdúkat, a kik verekedés közben sok németnek a tubákos lelkét kibocsátották. De hát ökgigyelmök itt is helyt álltak magukért, s nemcsak a rájuk bizolt jószágot, de a hajdúbecsületet is megvédték. Mivel az igazukból a vásárokon sem engedtek egy körömyit sem, néha hatalmas verekedés támadt. Az 1553. évben például a laxenburgi országos vásáron a megbántott hajdúk kegyetlenül elverték a német szabású vásárosokat, s még a lovas iberajtereket is agyonütötték. Ugyanitt 1562-ben, mintha belzebub legényei lettek volna, haragjukban még a vásárra hajtott lovakat és ökröket is feldöntötték.¹⁾

A jó bécsiek, hogy hasonló bajoktól megójják magukat, a 16. század közepe óta a hajdúkat nem bocsátották a városba. Az úgynevezett magyarok útjának a végén két csárdát építettek a számukra. Itt aztán a hajdúk magukban voltak, mint az ördög a zsombokban. A jó bécsieket nem kellett a hajdúk látogatásától eltiltaniok. A két elátkozott korcsmának még a tájékára sem mentek. Egy sem óhajtotta közülok, hogy a csontjait zörgóvé l egyék.

A hajdúk a verekedésben itthon is kivették a részöket. Mindenkibe belekötöttek, mindenkivel ingerkedtek, meri szilaj indulatjuk a békességet nem tűrhette. S ha már nem volt kibe

¹⁾ Közös pénz. levélt. Österreich, 17.442.5. f. A handgraf jelentése.

belekötniük, egymáson eresztettek vért. Ilyenkor a vérszagtól megriadt gulyák bősülten száguldtak szét, s ugyancsak munkába került, a míg a megvadult állatokat a nyomokon megtalálhatták és megtéríthették.

Ismeretes dolog, hogy a hajdúk a tulajdonjogot nem nagyon imádták. Ősi szokásuk volt, hogy szénafogytán a kaszájukat a más rétébe vágják. Hajtás közben gyakran megesett, hogy a másét is elhajtották. Útközben nem egy idegen gazda disznaját leverték szalonnának. A gulyáikban rendszeren akadt egy-két olyan bitang ökör, melynek gazdáját senki sem tudta adni. Annál különösebb, hogy a hajdúk a maguk gazdáit soha meg nem rövidítették. Ezer és ezer hivatalos és nem hivatalos jelentés maradt ránk a hajtók dolgairól; a bécsi és az auspitzi hansgraf vásárlásadása is rendelkezésünkre állanak, de e rengeteg írott emlék között egyetlenegy sem akad, a melyik arról szólna, hogy a hajdúk a reájuk bízott marhát elhajtották vagy elkótyavetyélték volna. Ellenkezőleg, majd mind arról szólnak, hogy a hajdúk a gazdáik jószágáért az életüket ejtették veszedelemre, s hogy a gazdáiknak adott szavukat az üdvösségüknél is többre tartották.

A hajdúk e jellemző tulajdonságukból még katonakorukban sem vetköztek ki. Még német részről is csodálattal írják, hogy a hajdúk szemében milyen sokat jelentett az adott szó s mennyire ragaszkodnak ahhoz.

II. FEJEZET.

A darabontok és a hajdúk.

A míg a hajdú- mesterség a mindennapi kenyeret és a csúszató boroskát meg-meghozta, a hajdúkkal nagyobb baj nem igen volt. Jöttek azonban olyan idők is, mikor a jó mód szegénységre fordult, s még száraz kenyérre sem került. A mikor ugyanis a kereskedés megakadt, vagy midőn a dög a marhák számát megapasztotta, a gulyatartó gazdák a hajdúk szűrét ki-kitették. A kenyér nélkül maradt emberek aztán átkozódtak, mintakerekettörött kocsisok; megháborodtak mindenkivel, eladták a lelküket egy vöröshagymán is. Hogy az ilyen szegény és gazdátlan emberek a máséban nagy kárt tettek, mondanunk sem kell.

Tudjuk, hogy a történetírók az 1514. évi Dózsa-féle fölkelést parasztlázadásnak szokták mondani. A mi nézetünk szerint ez a parasztlázadás szoros összefüggésben állott a magyar szarvasmarhakereskedéssel. A busás jövedelemmel járó marhakereskedés ugyanis arra bírta az urakat és a nemeseket, hogy a szarvasmarhahízlalást részben a jobbágyok kötelességévé tették.¹ Ez az új teher a jobbágyságot mélyen elkésérite, s csak alkalomra várt, hogy a kölcsönt visszaadja. Ez az alkalom hamar elérkezett. Már az 1513 évben érezhetővé vált, hogy a roppant arányú marhahajtás miatt a gulyák száma Magyarországon mód nélkül megcsappant. A következő, (1514.) évben meg már egyenest húshiány mutatkozott. Az országgyűlés tehát a szarvasmarha kihajtását teljesen betiltotta. A szarvasmarha megritkulásának és a kereskedés szünetelésének az lett az első eredménye, hogy ezer és ezer hajtó vagy hajdú kenyér nélkül maradt. A nagy csapatokba verődött hajdúk voltak aztán az elsők, a kik Bakócz érsek kereszteseihez csatlakoztak. S mikor az egész mozgalom lázadásá

¹) Az ezen korbéli összeírások jó részében megtaláljuk ezt az új szokást.

fajult, az elbocsátott hajdúk pusztították az urak jószágait legjobban, a hajdúk mutatkoztak legveszedelmesebb ellenfélnek. Mikor Székely vagy Dózsa Györgyöt megsütötték, az ő volt fővitézi *hajdútánczot* vagyis *toborzót* jártak körülötte, tehát bizonyos, hogy hajdúk voltak. Maga Verancsics érsek is feljegyezte, hogy Székely György testét a hajdúkkal, vagyis a főbűnösökkel etették meg.¹⁾ A hajdúk tehát a Dózsa-féle parasztlázadásban elsőrangú szerepet játszottak, s már itt megmutatták, hogy bennök páratlan katonai anyag áll rendelkezésre. De katonai alkalmazásuknak az ideje még nem érkezett el.²⁾

A mohácsi veszedelem után azonban egyszerre ütött az ő órájuk is. Tudjuk, hogy a Szapolyai János és I. Ferdinánd között folyt háborúban a magyar marhakereskedés úgyszólván teljesen szünetelt. A hajdúknak tehát igazi mesterségük helyett ismét a hadakozással kellett a kenyerüket keresniük. De nem Ferdinánd, hanem Szapolyai pártjára állottak.³⁾ Ez is egyik jele annak, hogy a hajdúság teljesen megmagyarosodott. Mindig a nemzeti fejedelmek és a nemzeti ügy mellé állottak!

Bizonyos, hogy a hajdúság Szapolyainak jeles szolgálatokat tett; mert hisz 1530. június 30-án maga Ferdinánd király írja, hogy az ochsentreiber-eket, a kik János vajda pártján állanak valami módon meg kéne nyerni! ⁴⁾ A hajdúságnak Ferdinánd részéről való zsoldba fogadása azonban csak később, János király halála után, vagyis a magyar gyalogság megalakulása idejében történt.

Ismeretes dolog, hogy a lovas népek gyalogságot nem igen tartottak, s ha gyalogságra volt szükségük, azt vagy a leigázott

¹⁾ Monumenta Hung. Hist. III. köt. 11. 1. Szerémy is így írja le a dolgot.

²⁾ Meynert a »Kriegswesen der Ungarn« című munkájában a hajdúságot a Dózsa-féle lázadás parasztjaiból származtatja! Ez a magyarázat azonban teljesen hibás, mert a Dózsa-féle lázadás előtt is meg volt már a hajdúság, s mint ilyen vett részt a nevezett lázadásban.

³⁾ Gsász. és kir. házi, udv. és állami levélt. Hung. 1528. febr. 12. Kőrösy Ferencz és mások jelentései. Kőrösy az újhelyi őrségről ezt írja János királynak: »múlta turpia facinora faciunt, sed non omnes ipsi haydones«. Szerémy a Szapolyai pártjára állott hajdúkról gyakran megemlékezik munkájában (»et nullus beilasset contra germanos solummodo bubulci«).

⁴⁾ Közös p. ü. ltr. N.-Österreich 1530. juni 30.

népekből szervezték, vagy pedig idegen nemzetektől fogadták zsoldba. A törököknek méltán elhíresedett gyalogsága, a janicsárság a keresztény tizedgyermekéből alakult; a *martalócz* nevű rendes török gyalogság a boszniai, a szerbiai és az oláh pásztor-népekből, meg a pribékekből keletkezett. Az *azáp* nevű török gyalogság is idegen elemből alakult. Az azápotat mindig a meghódított népből toborozták, s ezeket az azápotat a saját-nemzeti ruhájukban jártatták. A magyarországi azáp gyalogság például talpig magyar ruhát viselt, s a magyar katonaságtól megkülönböztetni sem lehetett. ¹⁾

A magyar is lovas nép lévén, gyalogságot bosszú ideig nem tartott. Hunyady János barcaiban a mi kevés gyalogság volt, az az oláhokból és a szerbekből telt ki. Mátyás király a fekete sereg gyalogságát cseh és délszláv elemekből alakította. Ugyanez a király a boszniai várakban fizetett *martalóczokat* tartott. A mint a török hatalom az ország gyepűihez közelebb ért, s amint a lövő-fegyverek használata terjedt, a gyalogság alkalmazása mindig égetőbb és égetőbb szükségnek mutatkozott. És a délvidéki határvég-házakban (a Jagellók idejében) csakugyan alkalmaznak gyalogságot. ²⁾ De ezeket a gyalogokat nagyobbbrészt az ottani szláv népekből toborozzák. Szlavóniában és Horvátországban sem a hazai lakosságból szedegetik az első gyalogokat, hanem a Boszniából bevándorlott *martalóczok*, *uszkokok* (szökevények), *morlások*, *mazulok*, meg a Szerbiából beköltözött *haramiak* soraiból toborozzák.³⁾ Nincsen ebben semmi különös és meglepő dolog. A mi nemzetünk született lovas nép volt, s a míg a ^{1 2}

¹⁾ Marsigli még látta a budai azápotat, s mint szemtanú írta le a viseletüket.

²⁾ II. Lajos király számadáskönyve írja: »Petro Haydu capitaneo centum peditum Klissiensium«; — »pro solutione trecentorum peditum, in castro Budensi; — Antonio Remethe capitaneo peditum de Sebes« etc. Természetesen a cseh gyalogosokat is felsorolja.

³⁾ Orsz. levélt. Tört. Emi. Belügy. II. f. Articulí universitatís dominorum ac nobilium et regnicolorum Sclavoniae 1544. »visum est nobis, cum hoc regnum Sclavoniae non minus peditibus quom equitibus egeat, maximé quidem contra plagarios Turcicos. . . pedites vero praedicti conducentur de hoc regno et de confiniis sed non ex illis perfugis, qui in Chorintia condensum fecerunt«. Tehát nemzeti gyalogságot sürgetnek.

viszonyok rá nem kényszerítették, a lenézett gyalogsági szolgálatot a szláv népeknek engedte át. Nemzeti szempontból ez a dolog még okos és hasznos dolognak is mutatkozott, mivel a végbeli magyar élet a szlovokat seregével magyarosította.

A mikor a mohácsi veszedelem után János és Ferdinánd királyok a magyar koronán hajbakaptak és az egész országot lángbaborították, nemcsak a délvidéken, de az ország belsejében is nagyon érezték a gyalognép hiányát. János király még csak segített magán valahogy a hajdúság befogadásával, de Ferdinánd magyar vezérei folyton azon panaszkodnak, hogy nincsenek gyalogosok, a kik a király fizetésére állnának. Az 1528. évben például Révay István Egerből írja, hogy hadat ágyúk és gyalogság nélkül nem viselhet. Hogyan induljon ostromnak — írja — ha nincs gyalognépe?¹⁾ Czibak Imréről jelentik ugyanez évben, hogy kétszáz parasztot „*hastas in manihus habentis more lanczenetorum*“ fogadott zsoldba.²⁾ Az egri püspök írja 1528. szept. 26-án, hogy a mieink folyton csak gyalogságot és ágyúkat követelnek, mert ezek nélkül hadat nem viselhetnek.^{1 2 3)}

A gyalogság hiányát hirdeti az a körülmény is, hogy a legelső országos főkapitányok alá csakis lovasnépet adtak. Serédy Gáspár 1541. évi kinevezési oklevele csak 500 huszárt említ. Balassa Zsigmondé sem szól semmit a gyalogságról.⁴⁾ Az 1541. évi országos felkelés alkalmával maga Ferdinánd király is csak lovasságot kért az országtól. A gyalogságról kicsinylőleg írta Thurzó Eleknek: „inkább akarunk lovasokat, mint gyalogokat, de ahol lovasokat semmi áron sem lehet szerezni, kívánjuk, hogy ott minden lovas helyett két gyalogost állítsanak.“⁵⁾ Serédy Gáspár főkapitány 1541-ben Eger vára számára sürgette

¹⁾ Csász. és kir. házi, udvari és állami levéltár. Hung. 1528., szept. 9.

²⁾ U. o. 1528. júni 18-án, Báthory András levele.

³⁾ U. o. »nostris peditatum et tormenta bellica assidue Tilagitant, sine quibus bellum hoc confici non poterit«.

⁴⁾ Köz. pénz. levélt. Denkbuch 384. kötet. 1541. febr. 1. és febr. 2. Serédy és Balassa bestallung-ja.

⁵⁾ Csász. és kir. házi udv. és állami levélt. Hung. 1541. ápril 7. »magis equestres quam pedestres gentes desideremus, tamen ubi equites omnino haberi non poterunt, ibi volumus ut pro unó equite duó saltem pedites praestentur.«

a gyalogságot, mivel ott csak 25 ember volt. ¹⁾ Maguk a Diósgyőrött összegyűlt rendek is puskás gyalogokat követeltek Egerbe.²⁾ Nagyváradra ugyanez évben (1541) 300 gyalogot kértek.¹⁾ Bár a gyalogságot sürgető kérések egymást érték, valami nagyobb gondoskodás e téren nem igen történt. Ferdinánd király például 1542. év ápril havában a két országos főkapitány alá ezer huszárt rendelt, de gyalogost egyet sem.²⁾ ³⁾ Ilyen körülmények között a véghelyek kapitányai hiába sürgették a gyalogság küldését.

Különösen nagy volt a hiány az úgynevezett puskás gyalogokban. Szeged város bírása és tanácsa például 1542-ben azt jelentették Bécsbe, hogy a városban roppant sok só van. *E só árából — írják — annyi katonát lehetne tartaniok, hogy Budáról és Pestről kiverhetnék az ellenséget!* Esedeznek tehát, hogy legalább ezer puskás gyalogost küldenének a város védelmére. Maga Szeged, továbbá Kecskemét és Körös ehhez még kétezer embert adna! Így aztán a várost megvédenék a török ellen! Bár a szegediek azt is jelentették, hogy a Szerémségből két török vajda indult el a *zarahóra* nevű gyalogsággal⁴⁾, a kívánt segítséget még sem kapták meg. Kesás Pál országos főkapitány 1546. évi utasítása is csak lovasságot említ.⁵⁾

¹⁾ U. o. dátum nélkül 1541-ből: »300 a nobis pedites petit, nobis veró praeipua cura est tuendarum civitatum s. m. vestrae. Praefectus quidam peditum. Cassoviensium Joannes Zadorla per suos exploratores lustrare montem et claustrum lap id is« etc. Serédy jelentése.

²⁾ U. o. Hung. 1542. ápril.

³⁾ U. o. Hung. 1542. aug. 14. Szeged: »supplicat iudex illius loci, ut saltern mille pedites pixidarii mitterent in auxilium et praesidiúm civitatis. Adnileretur iudex, ut ex ipsa civitate, item ex Kecskemét et Körös duó millia hominum istis adderet et civitatem defenderet ... In Zegeed sunt sex janicharae qui tributum de persona et capite singulorum hominum etiam infantum . exigunt de singulis personis três asperos nummos« etc.

⁴⁾ U. o. duo vajvodae Syrmienses cum pedibus plebeae conditions Zara hora nunc.upatis nunc ascendunt.

⁵⁾ U. o. Hung. 14.335. fasc. 1546. juni 7. Instructio archiepiscopi strig. et Nicolai comitis a Salmis Paulo Kesas data.

A gyalogságért, való kérés és sürgetés tehát továbbra is napirnden maradt. Az 1552. évben Bácsmegyei János kapitány 100, vagy legalább 50 gyalogost kért Tata várába. ¹⁾ Ugyanez évben Wárkoch Tamás váradi kapitány felsőbb parancsra Lippa védelmére küldött 350 *magyar puska* gyalogost.^{1 2)} Az 1552. év szept. 1-én Dobó és Mécsey a megszállóit Egerből könyörögnek gyalogságért. Ha — írják — sikerül a várba gyalogságot vetni, a budai basa bizonyára fölhagy az ostrommal.³⁾ A körülvelt Szolnokban sem volt elég gyalogság. A király azonban csak akkor rendelte el 500 magyar gyalogosnak a verbuválását Szolnok részére, mikor a vár már nagy veszedelemben volt. Scródy, Wernher és Rakovszky tehát 1552. szept. 5-én azt jelentették, hogy Szolnok a biztos veszedelem előtt állván, oda bizony egyetlen gyalogos sem kívánczik. Nagynehezen mégis sikerült 236 gyalogost toborozniok a jelzett célra.^{4 5 6 7)}

Ugyanez óv okt. 9-én a fontos Gyula várának főkapitánya: Horváth Bertalan könyörgött Castaldonak, küldene Gyula védelmére puska gyalogokat.⁸⁾ Ezt a kérelmet úgylátszik nem teljesítették, mert Gyula főkapitánya 1553. márcz. 12-én Castaldonál megint gyalogságért kopogtatott. „Drabant kellene több — írta magyarul — mert százharmincnál több nincs.“⁸⁾ Bank Pál kapitány ugyancsak 1552. évben Déva részére sürget gyalogságot: „az drabantot is érti te nagyságod — írja — mennyi, azt is érti te nagyságod, ha elegek vagyunk-e mi ez földnek megoltalmazására... igen kevés vagyok én egyedül ennek az megtartására, ha ezek eloszolnak, mert jobb énnékem tisztességemre az más ember

1) U. o. 1552. febr. 18.

2) U. o. 1552. juli 30. Wárkoch Tamás jelentése, és Gastaldo levele 1552. aug. 3. a királyhoz. Az utóbbi ezt írta: »Thomas War-kochius ex commissione mea . . . miserat *qualuor cenlum pixidarios Ungaros*« etc.

3) U. o. »iterum rogamus ut pedites sine dilatione expediant, qui si intrabunt, certum est, quod basa Budensis ab obsidione cessabit«.

4) U. o. »ut quingentos pedites ad augenda praesidia arcis

Zolnok, si non dum dimissi sunt, quam celerrime mitti curemus« etc.

5) U. o. »supplico vestr. itt. dóm. velil pedites aliquos pixidarios pro defensione huius civitatis mittere.«

6) U. o. »0 fölség házának szüksége.«

lovát vakarnom, hogy nem mint egyedül szégyent vallanom, ha az uraim, akik itt vagyunk, eloszolnak.“¹⁾

Percezy Farkas kapitány 1556-ban a nádortól kér gyalogságot Segesd részére. „Ez hely — írja — igen nagy, itt peniglen csak 16 darabont vagyon tisztartóval.“^{1 2)}

Az efféle jelentéseknek és kéréseknek se szeri se száma. Mindannyija azt hirdeti, hogy az állandó magyar gyalogság hiányát még a 16. század közepén is erősen érezték.

Az állandóan szolgáló magyar gyalogság hiányán természetesen csak gyalogság szervezésével és nevelésével segíthettek. Ebben a tekintetben forrásul és mintául a városi őrségek szolgáltak. Tudjuk, hogy városaink, főleg az iparúzó és kereskedő-városok, már a középkorban is állandóan gyalogos őrséggel védték magukat és javaikat. Ezek a gyalogosok még a német nyelvű városainkban is magyarok voltak. Katonáskodásra ugyanis a magyar vállalkozott legszívesebben s ez volt e célra a legalkalmasabb. Még az erdélyi szász városoknak, Brassónak, Szebennek őrsége is a székelyekből telt ki.

A 16. század elején ezek a városi őrségek már jórészt puskát hordottak. Puskás gyalogost tehát nálunk a városokban lehetett szerezni. S csakugyan azt látjuk, hogy a 16. század első felében ezeket a városokban toborozzák. Mivel pedig — a mint említők — a városi katonák magyarok voltak, tehát a végházak számára itt szerzett első gyalogosoknak is magyaroknak kellett lenniök. Reichersdorfer 1532-ben csupán Brassóban 300 puskás darabontot toborzott. Ugyanő Szebenben is nagyobb számmal fogadott puskás darabontot.³⁾

Bár Reichersdorfer a jelentésében nem említi e gyalogosok nemzetiségét, bizonyos, hogy azok legnagyobbbrészt székelyek voltak. A Diósgyőrött 1541-ben összegyűlt rendek a felső-magyarországi városoktól követeltek puskás gyalogságot.⁴⁾

Erre Wernher György azt jelentette Bécsbe, hogy a váro-

¹⁾ U. o. Bank Pál levele Castaldohoz 1552. decz. Déva.

²⁾ U. o. 1556. okt., 8.

³⁾ Közös pénz. levélt. Hung. 1532. Reichersdorfer jelentése: *fconduxi 300 pedites pixidarios . . . conduxi darabantos pixidarios*«.

⁴⁾ Csász. és kir. házi, udv. és állami levélt. Hung. 1541. decz. 26. »nam quamvis nobiles ab istis civitatibus petierunt, ut aliquem numerum peditum pixidariorum illuc mittant« etc.

sok csak az esetben adnak puskás gyalogokat, ha királyi parancssal kényszerítik őket erre!¹⁾ Debreczen városáról tudjuk, hogy a 16. század közepén, néha egyszerre négyszáz gyalogost is kellett adnia! E városnak olyan polgára is akadt, aki Váradon a maga költségén kétszáz darabontot tartott.¹⁾ A bányavárosok is tartották a inaguk védelmére puskás darabontokat. Besztercebányáról például még 1556-ban is azt jelenti Balassa János főkapitány, hogy a város ötven darabontot (fünfzig besoldte dra-banten) tart állandóan.²⁾

A városok őrségei természetesen nem elégíthették ki a gyalogság után való nagy keresletet. Eszerint a to borozással foglalkozó tiszteknek más emberanyag után kellett nézniök. A gyalogszolgálatra termett kiváló emberanyag akkor bőven volt hazánkban. A lakóhelyükről elűzött és foglalkozás nélkül szűkölködő jobbágyok, pásztorok stb. seregesen ajánlkoztak szolgálatra. A szabad természetben való élet, a folytonos veszedelem és a nélkülözés ez embereket fölötte bátrakká, kitartókká és edzettekké tette. Elsőrendű katonai anyag kínálkozott bennök. Csak a kellő kiképzés és a fegyelmezés kellett nekik, hogy a legjobb gyalogokká váljanak. Ez pedig hamarosan megtörténhetett.

A föld népéből toborozott gyalogok legtöbbször természetesen puskájuk nem igen volt. Ezeket tehát vagy német módra (a lanczkenétek után) kópjakkal, vagy pedig magyar módra baltákkal (fokosokkal) látták el. Ezenkívül természetesen kardja is volt valamennyinek, sőt a legtöbbjének még pajzsa is.

Az 1542. évben Fráter György — a magyar katonaságnak e lelkes barátja és védője — a magyar gyalogosok toborozásáról a király követei előtt ezt a fontos nyilatkozatot tette: *csak a Tiszán túl 25 ezer jó magyar gyalogost lehet szerezni*, még pedig jól ruházottakat, akiknek jó kardjuk, puskájuk, pajzsuk, baltájuk vagy kopjájuk vagyon. Ezek csodadolgokat fognak mívelni

¹⁾ U. o. Wernher jelentése a diósgyőri ülésről 1541. decz. 26.

²⁾ Országos levélt. Kamarához intézett levelek. Desewffy János írja ezt 1557-ben *Vas István debreczeni kereskedőről*.

³⁾ Csász. és kir. házi, udv. és állami levélt. Hung. Balassa János jelentése 1556. okt. 3-án.

a háborúban, s ha a naszádokra helyezik, ott is helytállnak magukért! ¹⁾

Fráter Györgynek a magyar gyalogságra mondott ezen magasztalása Bécsben nem nagy hatást keltett. Ott addig nem igen mozdultak, míg a viszonyok a cselekvésre nem kényszerítették őket. Még ekkor is kapkodva, rendesen későn intézkednek a gyalogság toborozása ügyében. Szinte meglepetés számba ment, mikor a király 1546-ban Várday Pál érseket és Salm Miklós generálist megbízta, hogy 1400 emberből álló puskás gyaloghadat szervezzenek.¹⁾ Az ilyen intézkedéssel valóban ritkán találkozunk. Még táborozás idején is általános a panasz a magyar gyalogság hiánya miatt. Emiatt gyakran megesett — mint Lippa ostromlásánál is — hogy gyalogság hiányában az urak bandériumai leszállottak a lovakról, s gyalog indultak az ostromnak.

Ez az állapot nem sok idő múlva javulóra fordult. A folytonos háborúk nyomában mód nélkül elhatalmasodott a szegénység. Nemcsak a jobbágyoknak, de sok helyen még a nemeseknek sem telt lóra és lovasszolgálatra. Hogy tehát megélhessenek, gyalogszolgálatot kellett vállalniok. Minél jobban terjedt a szegénység, és minél inkább növekedett a gyalogsági fegyvernem jelentősége, annál több és több magyar vállalta a gyalogrenden való szolgálatot. A 16. század negyvenes éveiben a végházakban már a gyalogok között is a magyar lesz az uralkodó elem.²⁾

¹⁾ Csász. és kir. házi, udv. és állami levélt. Hung. 1542. nov. 2. Bornemissza Abstemius Pál jelentése. Szerinte Fráter György így szólott: *de conduclione p'duurn hungarorum, quos ipse invenire posse affirmavit ad viginti 'quinque milia ultra Tibiscum tantum, bene vestitos, bene armatos, bono gladio, pixide, clipeo, securi et hasta, qui mirum in modum valebunt in expeditione, in multis rebus, in faciendo impetu, in confligendo cum hoste aperto marté, in nasadibus si imponentur« etc.*

²⁾ Köz. pénz. levélt. Hung. 14335. fasc. Instruction für den statthalter in Hungarn und erzbischof zu Graan, wegen aufnehmung des kriegsvolks in Hungarn (*de constituendis tyronibus seu milite*).

³⁾ Csász. és kir. házi, udv., és állami levélt. Hung. 1548. Limitatio equitum et peditum circa Danubium. Ez a kimutatás külön említi a kópjás és a puskás gyalogságot. Ugyancsak 1548-ból az Orsz. levéltárban is vannak kimutatások. (Lymbus II. sor. 1. csomó és Tört. Emi. Belügy. numerus gentium.)

A későbbi évekből ránk maradt kimutatások már nem is említnek mást, mint tisztán magyar gyalogságot. De nemcsak a végekben, hanem a mezői katonaság között is folyton szaporodik a magyar gyalogság. Az 1552. évben például a szegedi csatában a következő csapatok vettek részt:

Pathócsy alatt 160 huszár és 100 gyalog; Tóth Mihály alatt 290 huszár és 600 gyalog; Nagy Ambrus alatt 110 huszár és 560 gyalog. Ezeken kívül a csatában ezer hajdú, 90 darabont (drabanty soluti), 180 spanyol és 60 német gyalog vett részt. Az említett ezer hajdún felül még sok volt Szegeden, de ezekről azt jelentik, hogy részint a városban maradtak, részint portyára indultak. (Házi, udv. és állami levélt. Hung. 1552).

A mi a végházakban szolgáló gyalogságot illeti, ez az évek és a viszonyok szerint folyton változott. Az 1553. évi kimutatás például 5427 magyar gyalogot említ; az 1556. évi jelentés szerint pedig már 8344 állandó magyar gyalogos szolgált a végházakban.¹⁾

Mivel a 16. század első felében a magyar gyalogság még csak alakuló félben volt, a külföldi gyalogságtól több dolgot el kellett sajátítania. Éppen azért, hogy tanulhassanak, kezdetben maguk a magyar urak sürgették, hogy idegen gyalogságot is keverjenek közéjük. Thurzó Elek például 1541-ben Ferdinánd királynak írja: „suasi caule esse tentandam pugnam cum hungaris solis, sed opus esse, ut et equites gravis arinaturae et pedites externi adsint!”

Maga Fráter György, a ki magasztalásokkal halmozta el a magyar gyalogságot, s a ki Ferdinándnak is megízente, hogy a magyar gyalogot össze sem lehet hasonlítani a német lanczkenéttel, annyira különb ennél; maga ez a Fráter György is 1542. nov. 2-án azt ajánlotta, hogy az újonnan szervezett magyar gyalogság mellé válogatott külföldi katonákat, németet, olaszt vagy spanyolt kell adni.²⁾ Mondanunk sem kell, hogy Fráter György az ilyes ¹ ²

¹⁾ Mindkét kimutatás a csász. és kir. házi, udv. és állami levéltárban van. Az 1556. évi kimutatásban az erdélyi királyi gyalogság is bentfoglaltatik.

²⁾ Csász. és kir. házi, udv. és állami levélt. Hung. 1541. április

2 Serédy Gáspár is ilyen véleményen volt, mikor Felső-Magyarországba és Erdélybe 3000 német gyalogost követelt (u. o. 1542. nov. 2. Bornemissza Pál jelentése).

dolgot csakis a magyar gyalogság kioktatása céljából ajánlotta. A mikor ugyanis a magyar gyalogság teljesen harczképesé lett, maguk a magyar urak tiltakoztak legjobban az idegen gyalogság behozatala ellen. Ezt meggyőződésből tették, mivel látták, hogy az idegen gyalogság csak a védtelen magyar nép fosztogatásában tűnik ki; mivel maguktól a törököktől is hallották, hogy a német lanczkenétektől ők semmit sem tartanak.¹⁾

Maguk a török basák sürgették a békealkudozások alkalmazásával legjobban, hogy a végházakba német kapitányokat, német katonákat helyezzenek. Ezekről ugyanis semmit sem taitottak.^{1 2 3)} Ezért sürgették folyton a magyarság mellőzését! Még a legkiválóbb budai basa is így írt Miksának: „míg ezek az szófogadatlan magyarok egy felé nem lösznek, sem ti, sem mi békével nem maradhatunk, de ha ti ezektől magatokat megvonszátok, békeség lesz!”³⁾ A háborútól remegő bécsi udvar természetesen készpénzül vette, a mit a török a magyar katonaság ellen irdogált. Különbén is az itteni német tisztektől is hallania kellett, hogy a magyar katonaság örökké csak harczolni akar és a portyázástól semmi vissza nem tartja. Megtörtént aztán az a fura dolog, hogy halálbüntetéssel fenyegették azokat a vitézeket, a kik az ország legveszedelmesebb ellensége ellen harczolni kívántak.

A mélyebbre látó német vezérek, s a magyar urak azonban nem győzték hangoztatni, hogy a magyar gyalogság a törökkel szemben többet ér a német lanczkenéteknél, Fráter György már 1542-ben hangoztatta, hogy a király célzatosságból adat a magyar katonaságnak olyan silány zsoldot, holott ez a katonaság

¹) U. o. 1542-ben jelentik a törökökről: »ipsi plurimum timent navalem apparatusum (vagyis a magyar naszádosokat); ipsi múltum timent a haidonibus nostris, husaronibus et equitibus gravis armaturáé; de lanchigens nihil A

²) U. o. Turcica. Musztafa például 1575. decz. 17-én a magyarok helyébe németeket sürgetett: »de ha — írja — azok helyébe némát kapitányokat és némátokét választanátok, úgy elhinnök aztán, hogy mind az két fél békével maradhatna«

³) U. o. 1576. május 2. Buda, Musztafa basa levele Miksa királyhoz.

hadi erények dolgában fölülmúlja az idegen nemzeteket, különösen a lanczkenéteket.¹⁾

Batthyányi Ferencz bán 1552-ben hangoztatta, hogy a magyar gyalogos többet ér a németnél!²⁾ Jacobus Carolus és Pallavicini dunántúli generális, a kiket 1553-ban az ország végházai hadinépének felosztásával bíztak meg, közösen jelentették Bécsbe, hogy *a gyalogság teljesen magyar legyen, mivel a szlávok nem sokat érnek.*³⁾ Ugyanez a Pallavicini marchio 1554-ben, a mikor a bécsi udvar Trombitás Miklós cseszneki kapitányt és gyalog vitézeit gyanúba fogta és elbocsátani rendelte, Trombitást magasztalással halmozta el, s a gyalogjairól is megírta Bécsbe, hogy bár egy részük hódoltsági, de azért hét éve törhetetlen becsülettel és hűséggel szolgáltak — pedig nem is fizették őket.⁴⁾

Szóval a magyar gyalogságnak kiválóságát az elfogulatlan külföldiek már a 16. század közepén is hangoztatták. Így tett 1566. Schwendi Lázár is. Pedig Pallavicinit vagy Schwendit senki sem vádolhatja azzal, hogy a magyarok iránt barátságos érzéssel viseltettek! Egy hajszás sem fűzte őket hozzánk sohasem, de a mit Bécsbe írtak, azt a saját tapasztalásuk alapján írták.

Bár a 16. század közepén az állandóan szolgáló gyalogság már teljesen magyarrá vált, a régi, szláv eredetű gyalogságnak a hatása mégis meglátszott rajta. A mieink ugyanis azt a gyalogsági szervezetet és taktikai egységet vették föl, a mit a legelső, délvidéki királyi gyalogoknál használtak. Lépésről-lépésre kimutatható, miként terjed ez a gyalogsági szervezet a 16. században a hor-

1) Csász. és kir. házi, udv. és állami levélt. Hung. Bornemissza Pál püspök jelentése 1542. decz. 30. „nam hungaris non frustra numerabuntur stipendia vilia, conferendo illorum virtutem iure militari cum aliis nationibus, ut sunt lanchigeri“ etc.

2) Orsz. levélt. Nádasdyana 1552. aug. 3. „multo melius ac commodius esset servare hungaros quam germanos“ etc.

3) Csász. és kir. házi, udv. és állami levélt. Hung. 1553. febr. 6. „pedites etiam omnes sint hungwi, nam selavi parum servire possunt“.

4) U. o. Pallavicini jelentése a királyhoz 1554. szept. 16. „quoad pedites, et si aliqui eorum ex pagis vicinis Turcis deditis oriundi sunt, tamen per sexennium, septennium at ultra in eodem castello fideliter, constanterque servierunt“ etc.

vát-szlavon véghelyekről a Dunántúlra, s onnét felső Magyarországra. Csak Erdély és a tiszai részek maradnak hívek az ősrégi magyar szervezethez. Innét van azután az a furcsa jelenség, hogy Erdély és a kapcsolt részek gyalogságának a beosztása, tiszti rangfokozata, taktikai egysége úgy a 16., mint a 17. században teljesen különbözött a szorosán vett királyi gyalogságtól.

A míg a magyar várakban a gyalogokat csak a várkapuk őrizetére tartották, addig *kapunállók-nak* nevezték őket.¹⁾ Később, mikor a gyalogok a várakban már rendes őrségül szolgáltak, s a mezei hadakban is külön fegyvernemet alkottak, *darabontoknak* hívták. Ez az elnevezés, melyet nálunk már a középkorban is használtak a gyalog megjelölésére, a 16. és a 17. században országszerte közönségesse válik. Reichersdorfer a gyalogokat már 1532-ben *darabontoknak* nevezi.²⁾ A dúnántuli végházakban a darabont mellett a *garabont* és a *grabont* szót is használják. Kerechényi László szigeti kapitány írja például 1550-ben: „immáron százig szekett ki a grabontokba; most az tót grabontokba igen kevés maradt . . . immáron csak azt várjuk, hogy egy nap az grabontok pártot ütnek és minket mind levágnak és pusztán hagyják az várat, mert úgymond, fejenkint azt kiáltják: rabok nem vagyunk, hogy fizetésünk nincs!”³⁾

Azokat a gyalogokat, a kik a fizetlenség miatt egyik végházból a másikba bujdosnak, s hol a király zsoldján, hol meg az urak kenyerén éldegéltek, *bujdosó darabontoknak hívták*. Ezt a bujdosást a vitézi korban a végbeli szokástörvény tisztességtelen dolognak tartotta. A 16. század közepén a bujdosó darabontokat

¹⁾ Orsz. levélt. Lymbus III. sor 8. f. 1546. nov. 9. Ratio solutionis lunalis peditibus in arcé Huszt: »peditibus seu portariis« etc.

²⁾ Köz. pénz. levélt. Hung. Brassóban 300 és Szebenben is nagyobb számú gyalogost verbuvált (conduxi *darabontos* pixidarios.)

³⁾ Orsz. levélt. Nádasdyana 1550. febr. 4. — Gyulaíly László 1554. nov. 11-én írja Csobánczról: »csak húsz *grabantot* szerezzen belé, én is húszat tartok, az negyven *grabant* elég lészen ibelé«. — Kerechényi írja 1555. Nagypéntek napján Szigetről: »Király fő fel-sége azt írta volt, hogy kétszáz *garabontot* fogadjak«. — Hagymássy János írja 1561. juli 3-án: ők itt az kastélyra *garabontokat* fogadtak volt«. (U. o.)

szolgálatba fogadni nem volt szabad. ^{1 2 3)} Innét van, hogy ki a fejét bujdosásra adta, ezen cselekedetét menteni igyekezett.⁴⁾

A szerint, a mint a gyalogosokat évi, negyedévi, vagy havi zsoldon tartották, *jár gáláknak, kántoros oknak* ³⁾ és *hópénzes darabontoknak* nevezték. Külön néven nevezték a *kapurovás szerint való gyalogokat*, a kiket *portális gyalogoknak* is hívták.⁴⁾ A míg a puska hordása a magyar gyalogságnál általánossá nem lett, a katonai összeírások a puskás magyar gyalogságot mindig külön sorolják fel. A puskáról természetesen magának a gyalogosnak kellett gondoskodnia. A legtöbb helyen még port és golyóbicst is a szegény katonáknak kellett szerezniük. A tatai magyar gyalogságról kivételképen jelenti 1554-ben Pallavicini mársál, hogy ők ólmot és port a kincstártól ingyen kaptak. Ezt a szokást — írja Pallavicini — Tatán meg kell hagyni, mivel a gyalogokat úgy sem fizetik, s ha port és ólmot sem kapnak, a puska használatáról lemondának.^{4 5)}

Mivel a magyar gyalogság a szegénységből került ki, s mivel a fizetés dolgában a gyalogosok mindig az utolsók voltak, hogy valahogy megélhessenek, aratás idején mint aratók keresték meg a télire való kenyérüket. Néhol a városokban mint napszámosok

¹⁾ Orsz. levélt. Nádasdyana, Szalay Benedek 1553. július 1-én Nádasdy Tamáshoz intézett levelében írja: »írja kegyelmed, hogy az ő felsége házában *bujdosó* (búdosó) *drabantot* ne tartsak. Meghiggye az én beszédemet, hogy tudván egyet sem tartottam meg ... Nem szeretem az *bujdosó darabantot*«.

²⁾ Ugyanott. Kalauz Márton írja 1556. június havában: »Nagyságod szolgálatján vesztém volt lovaimat, nem vagyok *budosó*, hol peniglen nagyságod meg nem adja, nincs mit tennem, búdosóvá kell lennem«.

³⁾ Néha egyszerűen csak *kántoroknak* is hívták őket. Horváth Bertalan jelenti például 1562. március havában Castaldonak: »az *kántorok is igen megfogatkoztak*« (Csász. és kir. házi udv. és állami levélt. Hung.)

⁴⁾ Körmendi levélt. Missiles, Zrínyi György levele Batthyány

Boldizsárhoz 1575. Ebben a levélben ír a kapurovás szerint való gyalogokról.

⁵⁾ Csász. és kir. házi udv. és állami levélt. Hung. 1554. szept. 11. Pallavici jelentése Gyórról: »peditibus hungaricis praesidii istius (Tata) ex armamentario regiae máj. dati sunt gratis hucusque pulveres et plumbum« etc.

keresték a kenyérüket. „Ezek az gyalogosok — írja Tengöldi Bornemissza János kapitány Pápáról 1571-ben — annyira fizetetlenek, annyira megszűkültenek, hogy itt az városon, minden napon az polgároknak mívelnek pénzért, úgy élnek.“¹⁾ Ghyczy György kapitány az újvári gyalogokról írja az 1573. évdéc. 12-én, „hogy éhei is némelyik, hogy csak meg nem hal. Ide szállásomra jó némelyik néha ebédkor és estve, és úgy panaszkodnak előttem, hogy csak kenyeret sincsen mivel venniük. Kinek egy darab kenyeret, kinek egy pénzt, kettőt adok... Az vártát nem állhatjuk mezítelen. . . . Hátán a háza; dárdája, puskája és tarisznyája az ő összes vagyona!“^{1) 2)} Es az ilyen állapot nem múlt jelenség, hanem állandó sors volt. A hős Pálffy Miklós írja 1592. okt. 27-én az ő derék vitézeiről: „mely jól, jámborul és igazán szolgálnak itt az helyben (Újvárt), azt mindnyájan tudjuk. Ezek idestova ki nem mentek kőborlani, hanem mindenkor az ő stációjokban és helyekben megmaradván jámborul és híven szolgálnak . . . Minemű fogyatkozásban és Ínségben vágynak, azt csak isten tudja; *kegyelmeteknek pedig jó emberiséggel írhatom, hogy sokaknak közülök, a kik vagyon negyven esztendeje, hogy az ő fölsége szolgatjában vannak, az orcájokon és vén szakállukon csurgóit le az könyűjök* ... Az ellenség is pedig nagy szívet és bátorságot vészén rajta, ha látja, hogy ezek e helyből ki fognak menni és szállani és hogy ő fölsége régi szolgáit így éhei hagyják meghalni, meg nem adván az övéket. *Bocsátottam immár el közülök harminczat olyakat, hogy száz mérföldről kellett volna őket idehozni! Jó hitemre mondhatom, hogy ugyan sokan vannak közülök, hogy három vagy négy is nem ehetnek az kenyérből.*“³⁾ Éhség, ruhátlanság és szenvedés volt a magyar gyalogos sorsa. Igali István keszthelyi vajda írja a Balaton körül lévő gyalogokról 1620-ban: „Minket az régi vitézeket az polgároktól úgy ösmerik meg, hogy azok némelyeknek posztó-ruhájok vagyon és jó szűrök, mi penig

¹⁾ Közös pénzügyi levélt. Hung. Bornemissza János Teufel generálishoz 1571.

²⁾ Orsz. levélt. Kamarai levél.

³⁾ U. o. Újvár 1592. okt. 27.

meztláb, ruhátlanul járunk, és csép, kapa az fegyverünk. ... Az éhség kerget immár koldulni bennünket. Ilyen szűk, drága időben feleségünket, gyermekeinket éhei nem ölhetjük meg!“¹

Az éhségtől üzött, nyomorult katonák aztán akarva nem akarva a máséhoz nyúltak. Így aztán nemcsak a német, hanem a saját nemzetünk előtt is veszett hírbe keveredtek. Az 1611. évben a magyar katonaság összessége a nádorhoz benyújtott panaszlevelében a saját sorsáról így írt: „ne helyezze nagyságod minden reményét az idegen nemzetekbe, hanem gondoljon az édes hazára és a saját nemzetére is, amely a végházakat őrzi s a katonai rendet alkotja . . . *Nincs ország, ahol oly nyomorult és megvetett lenne a várórségek állapota, mint nálunk, ahol a szegény katonáktól mindenki elfordul. Bár sírunk, jajgatunk és sóhajtunk, senki sem könyörül rajtunk. Fohászkodásunk mindenütt siket fülekre talál; mindenünét kivernek bennünket. Ez a fizetésünk örökösünkért,* folytonos koplalásunkért és nélkülözésünkért!“²)

Különösen azoknak a katonáknak a sorsuk volt rettenetes, akik a törökök torkában állomásoztak s akik a várból ki nem mozdulhattak. Ezek még a földjeiket sem művelhették.

S ha munkájuk nem akadt, a legnagyobb nyomorúságban vergődtek. Szegények voltak, mikor szolgálatba álltak, és még jobban elszegényedtek a szolgálat idején. Innét van, hogy a 16. század közepén a magyar gyalogokat rendszeren *szegény legényeknek* hívják.^{1 2 3}) A szegény magyar gyalogosnak négyszeré kevesebb zsoldja volt, mint a német lanczkenétnek. A 16. században

¹) Köz. pénz. levélt. Hung. Igaly vajda magyar levelei 1620-ból.

²) Köz. pénz. levélt. Hung 14439. fasc. Artieuli nunnulli, qui iuxta datam instructionem nunciurium doinino palatino proponi deb.

³) Orsz. levélt. Nádasdyana: Alapy János írja 1543. ápril 9-én a gyalogokról: »Az ki *szegény legényeket* hoztam, félek, hogy megmaradjanak«. Nagy István is szegény legényeknek mondja őket 1565. aug. 12-én. (»Itt Komáromban lakozó szegény legények mentenek volt alá Kévéig« stb.) Gece Barnabás írja 1555-ben Zichy Istvánnak: »Én kértem, hogy az szegény legényeknek tavaszra bort adna ki, én azért kértem kezességemre azt a bort ki, hogy az szegény legények ne futnának el.« (U. o.)

a magyar gyalogos kapitánynak (vagy vajdának) kevesebb hópénze volt, mint egy német közkatonának! Egy-egy magyar gyalogos kapitánynak ugyanis rendszeren havi 4 frtja volt, holott egy német közember havonként 8 frtot húzott. Az 1552. évben például a váradi gyalogság részére irt utasítás ezt mondja: száz gyalogost kell tartani, akiknek kapitánya havi 4, a tizedesei havi 3 és a közdarabontjai havi 2 fit zsoldot kapnak.¹⁾ Ugyanekkor az Erdélybe rendelt magyar gyalogság kapitányainak havi 6 frt volt a zsoldja. Nádasdy Tamás nádorispán és Sforzia Pallavicini mársál. 1554-ben új fizetési rendet dolgoztak ki. Eszerint az ötvenes kompániák gyalog kapitányainak havi 10 frnyi zsold járt.²⁾ Ez a fizetés a 17. században még havi két forinttal emelkedett. Oly csekélység volt ez is, hogy megélni belőle akkor sem lehetett volna, ha a zsold rendszeren kijárt volna.

A zsoldból, a kenyérből a legkevesebb jutott a magyar gyalogosoknak, de a katonai szolgálat legnehezebb része az ő vállalkra nehezedett. A huszárok a végházakban őrségi szolgálatot nem teljesítettek, az kizárólag a gyalogság dolga volt. A gyalogok örködtek éjjel-nappal, a gyalogok ásták az árkokat, vetették a sáncokat, a gyalogok virrasztónak a bástyákon. Amikor 1578-ban a királyi biztosok a végházakat vizsgálgatták,³⁾ a kihallgatott tisztek és a katonák az örködéstről így vallottak: az örködésre való felügyelés a porkoláboknak a dolga; kezdetől fogva csakis a gyalogokon volt az örködés terhe. A lovasok e teherből mindig mentek voltak. Ha támadás hire jön, a gyalogok részben a falakra és a bástyákra osztatnak, részben pedig a vár közepén fegyveresen állanak. Nyáron az örködés ilyen: az utolsó emberig minden gyalog a falak mentében tölti az éjét; téli időben ellenben csak a fele; a másik fele a hideg miatt a házakban alhatik. Minden bástyán egy-egy tizedes örködik a

1) Csász. és kir. házi udv. és állami levélt. 1552. márcz. 25. Warkoch Tamásnak váradi kapitánnyá való kinevezése.

2) u. o. 1554. szept. Ti. Győr: »radoné quinquaginta peditum praefecturae decem floreni in singulos menses destinati sunt, vigore conslutionum per palalinum et per me super capitaneorum et militum futura solutione eo tunc facturum.«

3) Forgách Simon, Görög János, Sinzendorf stb.

saját tizedével. Minden bástyán két gyalogos az éberség föntartása ezéjéből a jelszókat kiabálja. Egy tizedes a maga tizedaljával egész éjjel körüljárja az őrségeket. A főporkoláb és a porkolábok, valamint a gyalog kapitányok is az éjjel többször megvizsgálják az őrségeket.

Ősrégi szokás szerint a magyar gyalogos zsoldba fogadása — írják a biztosok — így történt: a fölfogadott gyalogot bemutatják a porkoláboknak s ezek a *várkapujában ünnepélyesen megesküdtették őt*. A nevét csak ezután vezették a lajstromba.¹⁾ Gyalogul csakis jó magyarokat volt szabad felfogadni. Ráczoikat és máseféle gyanús embereket zsoldba fogadni tilos volt. (Neque tales quorum fidelitas suspecta esset, utpote *rascianos* et alios eius generis homines vei ipsémét conduceret, vei alios conducere patentur.)

íme, a mint e magyar rendtartásból is láthatjuk, a magyar gyalogosnak a vállain ugyancsak súlyos volt a teher.

Találóan írja a gyalog rendről 1573-ban Giczgy György: „éjjel strázsát áll, veraszt, czirkál, vártán hál, nappal penig az kapun vagyon. Minden szolgálat csak rajtok vagyon szegényeken.³⁾

A tizenhatéves háborúban a német Gabelmann, mint szemtanú, nem győzi csodálni a magyar gyalogság hihetetlen szívósságát és kitartását. Egész éjjel őrt áll — írja Gabelmann — talpon virrad s nappal dolgozik. Az éhséget, a szomjúságot panasz nélkül túri.³⁾

Gabelmann csodálattal veti a papírra azt a jelenetet, mikor a magyar gyalogost az őrhelyén haldokolva találták. Az éhség és a kimerültség halálra gyötörte, de a strázsahelyet még sem hagyta el.

A 16. század negyvenes éveiben a már fejlődésben lévő magyar gyalogrend a hajdúsággal új elemet vett magához. Emlí-

¹⁾ Közös pénzt, levélt. Hung. 1578. juni 6. Relutio commissariorum Újvár expeditorum: »is (t. i. a gyalog) semper castellanis arcis praesentabatur et ab illis in ipsa porta arcis ad praestandam fidelitatem solemniter adiurabatur.«

²⁾ U. o. Kamarai levelezések.

³⁾ Csász. és kir. házi, udvari és állami levéltár Hungarica című gyűjteményben vannak Gabelmannnak hatalmas naplói.

tök már, hogy a hajdúk János király harcaiban kitűnő gyalogosoknak bizonyultak. Maga Bakyth Pál mondotta rólok 1527 ben: *soha nem látott serényebb és ravaszabb gyalogságot a magyar hajdúságnál.*¹⁾ Schwendi Lázára jeles hadvezér, bár a hajdúkat nem szenvedhette, 1566-ban mégis azt írta róluk, hogy az ellenséggel rettenetesen harcolnak!²⁾

A kémjelentések már 1543-ban azt írták, hogy a törökök a hajdúktól nagyon félnék!³⁾ A hajdúknál tehát kitűnőbb katonai anyagot keresve sem találhattak volna. Az éhséget, a hideget és a meleget, a háború fáradalmait és szenvedéseit játszva túrték. Csekély igényű, bátor és harcvágyó nép volt. És e jeles tulajdonságaik mellett négyszerie kevesebbe kerültek, mint a külföldről idehozott és a török harcmódját egyáltalán nem ismerő idegen katonaság. Fölötte érdekes jelenség, hogy a míg a hasznavehetetlen és méregdrága idegen katonaságot hozzánk küldözgették, addig Ausztria, Steierország, Krajna és Karinthia rendei a maguk védelmére már 1526 után magyar huszárokat, hajdúkat és martalóczokat tartanak. Alsó-Ausztria rendei úgyszólván az elsők voltak, a kik a volt hajdúkat zsoldba fogadták. S mivel a hajdúk derekasán beváltak, évről-évre többet és többet fogadnak. Az 1544. évben például 320 hajdút (heydog) tartottak.⁴⁾ Az 1546. évben csupán Győrött 200 hajdú szolgált. Maga Salm Miklós fővezérjelenti, hogy a hajdúk nélkül Győr meg nem tartható. Ugyanezen 1546. évben Ferdinánd rendeletére 400 hajdút fogadtak a bányavárosok részére.⁵⁾ ⁶⁾ Hogy más végházakban is sűrűn alkalmazzák őket, mondanunk sem kell, hisz amikor valahol zsoldot kiáltottak, a kenyér nélkül szükölködő hajdúk voltak az elsők, a kik a zászló alá állottak. Az 1540. évben már a horvát-szlavon végekben is találunk magyar hajdúkat. Ez évben például Székely Lukács a

¹⁾ Szeréminél: nunquam vidi pedites viros tam strenuos uc astutos« etc.

²⁾ Csász. és kir. házi, udv. és állami levélt. 1566. ápril 3. Ungvár: »da man anderst furchtbarlich kriegten« etc.

³⁾ U. o. 1543. febr. »ipsi (t. i. a törökök) múltum timent a haidonibus nostris«.

⁴⁾ Grazi Landesarchiv: Kriegswesen, 5. fasc. 1544. decz. 13.

⁵⁾ Közös pénz. levélt. Familienacten 17811. fasc. Salm jelentése Pozsonyból 1546. nov. 18.

martalóczokon kívül hajdúkat (heydok) is tartott.¹⁾ Az 1546. évben maga a fővezér, Salm Miklós sürgeti, hogy a szigeti (szigetvári) hajdúságnak az eddigi két forint helyett legalább havi három forintot kellene adni, mivel a két forintból meg nem élhetnek.^{1) 2)} Az 1550. évben a király zsoldján élő hajdúkat már csak magyar gyalogosoknak írják. A nevezett évben a Győrhez tartozó végházakban 1317-en szolgáltak.³⁾ Az 1552. évben Castaldo jelentése szerint Váradon 400 derék hajdú szolgált.⁴⁾

Valamennyi egykorú jelentés (magyar és német egyaránt) kiemeli, hogy a hajdúk az ellenséggel szemben páratlanul harcolnak, s hogy minden lehetetlenre szó nélkül vállalkoznak. A német generálisok és a hadi tanács tagjai a hajdúkat azért még sem kedvelték, mivel azok szerintük fegyelmezetlenek és engedetlenek voltak. Ez a sokszor hangoztatott vád nagyon is egyoldalú. Az igaz, hogy a hajdúk között a fegyelem gyakran megbomlott, de nem a csatákban, hanem otthon; s nem is a főbbvalóik vagy a végházbeli fegyvervonásról való törvény kergették őket az engedetlenségbe, hanem az éhség és a nyomorúság! A hajdúnak havi 2 fit volt a fizetése. Ebből kellett magát és családját ruházni és táplálnia. Két forint erre a célra az egykorú jelentések szerint elégtelen volt. De a szegény hajdú még ezt a két forintot sem kapta meg sohasem rendszeren! Tehát éheznie, koldulnia kellett. Az éhség és a nyomorúság azonban nem ismeri a fegyelmet. A világ semmiféle katonája sem marad meg a fegyelemben, ha békeség idején is az éh-halállal kell küzdenie. Nézzük csak, mit is csináltak a hozzánk küldött idegen katonák. Katzianer fővezér német hada 1527-ben a fizetlenség miatt föllázadt! Pedig ez a had nem éhezett!^{5) 6)} Ugyanez évben a Győrré helyezett német őrség is fellázadt, s dühében egész csomó magyar katonát meg-

¹⁾ Grazi Landesarchiv: Kriegswesen 1 fasc. 1540.

²⁾ Közös pénz. levélt. Familienacten 17811. fasc. 1546. aug. 27-Pozsonyból Salm Miklós ő felségéhez. A hajdúkat ő is *heydok-nak* írja.

³⁾ Csász. és kir. hadi levéltár 1550. Kriegsvolk zu Ross und Fuess, so an der hungerischen Grflnitz ligt, und durch gemaine Landschaft bezahlt wird«.

⁴⁾ Csász. és kir. házi, udvari és állami levélt. Hung. 1552. febr. 25.

⁵⁾ In Varadino sunt 400 *Aydones* satis boni«.

⁶⁾ Köz. pénz. levélt. 1527. ápril 27. folio 8. Miscellanea. N. Österr. Kammerbericht.

gyilkolt. ¹⁾ Puchaim Farkas fővezér 1556-ban maga jelenti Lőcséről a királynak, hogy a német gyalogok megtagadták az engedelmességet. Erre ő *lehen*-t (előleget) adatott nekik. Lőcsén azonban újra fölláztak, s őt, a fővezért erővel kivonták a sátorából s körbe fogták, egész napon át gyalázták, halállal fenyegették stb.¹⁾

Puchaim fővezér hadában magyar gyalogok, magyar hajdúk is voltak, akik négyszerte kevesebbzsoldot kaptak, mint a németek. S különös, hogy ezek a szegény magyar legények nem követték a fegyelmezett németek példáját, s nem lázadtak föl, nem vontak kardot a tisztjeik és a fővezérük ellen!

A Catzianer és a Puchaim-féle eset gyakran megtörtént nálunk. De hol vannak a magyar darabontok és hajdúk hasonló lázadásairól szóló adatok? Ilyenek nincsenek; de azért a német generálisok jelentései szerint a magyar hajdúk, s nem a lanczkenétek a fegyelmezetlenek! A valóságban azonban a nálunk levő lanczkenétek a fegyelmet még hírből sem ismerték. A magyar földet s a magyar ember vagyontát mindég prédának nézték, s nem a török, hanem a magyar vagyon ellen indítottak irtó hadat.

Batthyányi Ferencz bán, a kitűnő magyar vezér az 1557. évben a német hadi népről magának a királynak írta, hogy sem az istent, sem az ellenséget nem ismerik. Azért küldték őket ide, hogy e szegény országot oltalmazzák. De nem oltalmazzák, hanem még azt a keveset is elpusztítják, amit a török meghagyott.^{2 3 4)} Ehhez a megjegyzéshez Batthyányi bán még hozzáteszi, hogy a

¹⁾ Csász és kir. házi, udv. és állami levélt. Hung. 1527. szept. 10. Buda Judci Jauriensi. (E lázadásról írja a király: »in quo ex hungaris complures etiam perierunt«.)

²⁾ U. o. szept. 14. »sonder irer oberkait wissen und willen zusammen geloffen und meuterey gemacht, mich mit gewalt aus meinem losament in ring gefüert, darinnen den ganzen tag mit vil pösen, unnutzen Worten, treung todt und in die eisen schlagens, wie Landsknecht-prauch in losament mit gewerter handt beglait, und darinnen dieselnacht verwacht . . . dann sonst sein wir unsers lebens bei inen nit sichert.

³⁾ U. o. Batthyány Ferencz Miksához 1557. szept. 4. »sie sollen sein khommen dieses arm Vaterland zu beschützen, ja nit dass sie es beschützen, sonder was von dem feindt dem türken wenig ist überbliben, das verderben sie noch viel besser.

német fővezér is gyűlöli a magyarokat (der obrister hauptmann sonst zornig gnugsam auf uns ist).

A magyar vezéreknek és főtiszteknek természetesen egészen más nézetük volt a hajdúk felől. Ők két kézzel fogadták a hajtókát, a kik a király zsoldjára állottak; mert tudták, hogy kemény és használható legényeket nyernek bennük.

Azokat a hajtókát, a kik a király vagy urak zsoldjára állottak, *iratos hajdúknak* vagy *királyi hajdúknak* nevezték. A régi írott emlékek ezeket a zsoldos hajdúkat egy ideig élesen megkülönböztetik a régebbi magyar gyalogoktól vagyis a darabontoktól. A szegedi hadinépről szóló 1552. évi kimutatás például 1860 rendes magyar gyalogost és 1000 hajdút említ.¹⁾ Bakthy Péter írja 1552. febr. 22-én: ma érkezünk Szegedre, csak lakókat és sok hajdút találtunk itt, de zsoldos nép egyáltalán nincs; ezer magyar gyalogost kéne itt tartanunk.²⁾ Egyik 1554. évből való kimutatás is külön említi a végházakban szolgáló darabontokat és külön a hajdúkat.³⁾ A későbbi időben ez a világos és határozott megkülönböztetés már elmosódik. A magyar gyalogság megjelölésére ugyan még a 17. században is használják a darabont szót,⁴⁾ de igen gyakran hajdút is értenek azon. Az 1623.

¹⁾ Ugyanott: nomina dominorum capitaneorum et militum, quorum gontes fuerunt Zegedini. Ugyanez évben Horváth Bertalan Castaldohoz írt jelentésében (1552. márc. 7. Gyula) valamint Bihary Mihály is megkülönböztetik a hajdúságot a magyar gyalogságtól.

²⁾ Ugyanott: Videmus hic solum incolas et haydones satis, tamen gens stipendiaria nulla est.«

³⁾ Közös pénz. levélt. österreich 16.689. fasc. Devecseren például 50 darabont szolgált; Wásonban ellenben Horváth Gáspár kardja alatt 50 hajdú (auf seine 50 heydok) Korponán 1551-ben a mustra-lajstrom szerint 805 drabant és 95 hajdú szolgált (u. o. 14338. fasc.)

⁴⁾ Orsz. levélt. Lymbus II. sor. I. csomó: Militaria Nádasdyana. Továbbá ugyanott Tört. Emlékek, Belügy 7. fasc. Barkóczy írja 1607. január 6-án: »Egész vármegyével kicsintől fogván nagyig, egymás akaratjából ez időnek állapotjához képest végeztük ezt, hogy minden füst után nemesség és urak fejedelmünk ő felsége jószágában ez mi vármegyénkben egy-egy *gyalog puskás drabant*, mihelyen kívántatik, állattassék . . . Azoknak az drabantoknak és az egész nemességnek kapitányok léssen Monoki Miklós urunk«. —A 16. században természetesen még gyakrabban találkozunk a darabantokkal. A Balassa levélt.-ban (Nemzeti Múzeum) van egy ilyen című kimutatás 1593-ból: »Az mi

évi katonai kimutatás például csakis magyar darabontokat említ, holott világos, hogy azok majd mind hajdúk voltak. Az 1626. évi általános katonai kimutatás is minden végházban magyar darabontokat sorol fel. Hajdút egyetlenegy sem említ. Az összegezéskor mégis hajdúknak mondja a darabontokat (hajdúknak oder hungaristaie trabanten.¹) Az 1632. évi és az 1660. évi általános kimutatás ugyancsak darabont néven nevezi a magyar gyalogokat, a kiket a kísérő akták csak hajdúknak neveznek. Az 1660. éven túl azonban már a német nyelvű kimutatásokban is kizárólag a hajdú szóval találkozunk. Ezen nincs mit csodálnunk, mert hisz a gyalogság túlnyomó része a hajdúkból került ki, s a hajdúk csak olyan magyar gyalogok voltak, mint a darabontok. Hogy a magyar végházakban a gyalogságot már a 16. század közepén jórészt a hajdúság alkotta, világosan kiténik Nádasdy Tamás 1552. június 15-én kelt fölterjesztéséből, melyben a végházak népéről szólván, csaka huszárokat (levis armaturae equites) és hajdúkat (aliquot bubulcorum quos haydones vocamus említ.^{1 2 3}) Zay Fercncz 1561. decz. 15-én Miksához írt levelében a magyar gyalogokról már azt írja, hogy ezeket manapság csak hajdúknak szokták hívni.³) Az egykorú írott emlékek ezt az állítást százszorosán igazolják. Az az a királyi magyar gyalogságnak az általánosan használt neve a hajdú lesz. Ezt a szót használják azok a magyar darabontok is, a kik igazában hajtók sohasem voltak. Ez a körülmény azt bizonyítja, hogy a 16. század másik felében a magyar gyalogrendben a vezető szerep a darabontokról a hajdúságra szállott.

Mivel a darabontok a városi polgári őrségekből és a magyar jobbágyágból kerültek a végekbe, ezek műveltség és erkölcs dolgában messze fölülmúlták a szilaj és műveletlen hajtókból

kárt vallottak urunk ő nagysága jobbágyi az Balassa Menyhért *drabantilól*. *Radoslav Lasic*: Spomenici Hrvatske Krajine című művében közöl egy igen érdekes kimutatást ilyen címen: *Der Trabanten artikl und kriegsordnung 1577*.

¹) Közös pénz. levélt. Hung. 14469. fasc. Extráét über die pergstatterisehe und oberhung. grániz.en.

²) Csász. és kir. házi, udvari és állami levélt. Hung. 1552. Nádasdy Tamás jelentése I. Ferdinándhoz.

³) Ugyanott, Kassa 1561. decz. 15. »Et sexaginta peditibus Hungaris, quos nunc haydones solemus dicere« etc.

⁴) Csász. és kir. házi, udv. és állami levélt. Hung. 1552. május 14. »a magyar tanácsosok ő felségéhez.« »Nam et nunc pleraeque dissensiones.« etc.

lett hajdúkat. Az ellentét a magyar darabont és a hajdú között tehát kezdetben meglehetősen nagy volt. Ha egy és ugyanazon végházban szolgáltak, egymással gyakran civakodtak. Néha még véres összetűzés is támadt közöttük. Az 1552. évben például Veszprémből jelentik, hogy a hajdúk és a magyar gyalogosok (darabontok) köpött véres verekedés támadt, melyben többet megöltek!¹⁾

Az ilyes ellentétek azonban lassan-lassan elsimulnak. A darabontok és a hajdúk egymással elegyednek és egységes gyalogsággá lesznek, úgy hogy a darabont és a hajdú szó egyazon fogalmat jelenti

Mindenféle szolgáló népnél megesik, hogy egyik a másik szokásait el-eltanulja. A darabontok és a hajdúk összevegyülésénél is így történt. A hajdúk erőt, fűrgeséget és harezvágyat hoztak a végekbe. A mi szilajság s vadság volt rajtuk, azt a végbeli élet lassan-lassan lecsiszolja róluk. Mivel hadi szervezetük még nem volt, elfogadják a végekben dívó darabontrendszeret.

Ismeretes dolog, hogy az állandó gyalogságot tulajdonképpen a várak önzésére tartották. Mivel a magyar várak túlnyomó része fából és földből készült, az ellenség ezekbe tüzet könnyen vethetett. E szerint az ilyen várakat jobban kellett őrizni, mint az erős kővárakat. A végekben szolgáló magyar gyalogság tehát a portyázást és a kóborlást nem igen űzhette. Ám a hajdúságnak éppen ez a portyázás és a kóborlás volt a főmestersége! S ha azt tapasztaljuk, hogy ez a szokás a magyar gyalogrendnek főtulajdonságává válik, a hajdúhatást lehetetlen nem látnunk. A hajdúk örökké a török várak körül ólálkodtak, örökké azon mesterkedtek, hogyan juthatnának zsákmányhoz. A harcra tehát sohasem kellett őket nógatni. Nem ültek tétlenül a végházakban, hanem fölkeresték az ellenséget a saját fészkeben. A királyi végházakban halállal büntették a békesség idején harcra indulókat. A hajdúk tehát a legsúlyosabb sebeiket is eltagadták, nehogy a csatázásuk kitudódjék. A török a rabbá esett hajdúkat a kínok válogatott kínjaival ölte meg; veszedelem fenyegette őket otthon, rettenetes halál a török földön, s mégsem nyugodtak egy perczre

sem, mégis kijártak a török várak alá. Nagy baj és veszedelem volt a hajdúszokás a békességes lakosságra, különösen a törökre, de hadi szempontból páratlan emberségnek, megbecsülhetetlen vítézi tulajdonságnak kell azt mondanunk. Hol van az az idegen katona, a kit halálbüntetéssel kellett a harctól megtiltani? Hol van az a lanczkenét, vallon, karabélyos vagy másféle katona, a ki a biztos halállal önkényt szembeszállót, a ki a veszedelmet mulatságnak, a lehetetlent biztos sikernek, a kimondhatatlan nélkülözést játéknak tartotta? Hasztalanul keresünk ilyet a külföldiek között. Csak a mi magyar földünk, csak a mi magyar viszonyaink teremthettek ilyeneket. S ha azt látjuk, hogy a bécsi kormányzések ezt a magyar hadi népet az idegenek kedvéért mégis mellőzték, akkor megértjük Schwendi Lázárnak, a jeles német generálisnak a mondását: *ez az idegen katonaság a túske minden magyar szemében, ez a tör minden magyar szívében.*¹⁾ Találón írta ez állapotokra Mérey Mihály e mondást: „*az idegen nemzet (t. i. a német) sohasem tesz mást, mint hogy a magyarokat gáncsolja és vádolja.* A maga idejében, amikor majd ők is érezni fogják a veszedelmet, megtudják, mi mindent tettek a hazájukért a magyarok!^{1 2)}

A hajdúságnak főttebbi szokását a magyar gyalogok, vagyis a darabontok hamarosan elsajátították. Batthyány Ferencz bán már 1552-ben jelenti, hogy sokkal jobb és hasznosabb dolog a magyar gyalogság tartása, mint a németé; mert a magyar gyalogok a *hajdúk módja szerint* kijárnak s az ellenség közül nyelvet fognak.³⁾

A magyar darabontok a hajdúknak még más szokásait is elsajátították. A harcz idején a hajdúk vajdái vagyis tisztjei min-

¹⁾ Swendi Lázár írja ezt 1566. évi fölterjesztésében, melyben a szerinte rettenetesen harczoló hajdúknak jobb fizetést sürget. (Csász. és kir. házi udv. és állami levélt.)

²⁾ Orsz. levélt. 1552. okt. 19. Mérey levele Nádasdy Tamáshoz: »extern natio nunquam aliud fácil, quam quod húngaros inculpat et accusat, videbunt tarnen suo tempore, quid hactenus fecerunt hungari« etc.

³⁾ Orsz. levélt. Nádasdyana: 1552. aug. 3. »Multo melius ac commodius esset Húngaros servare, quam Germanos; nam Hungari dum opus incumberet possent exire *more haydonum* ad comprehendam et habendam linguam hostium« etc.

dég kiugortak a sorokból s legelsőeknek rontottak az ellenségre. Ezt a hajdúszokást a darabontok is elsajátították. Ezért mondták az ő tisztjeiket is előljáróknak. Érdemes megemlítenünk, hogy ez a hajdúszokás a magyar gyalogságnál még a 18. század elején is járta. A legelső magyar gyalogezredek felállításának idején írja például Heister Donát generális, hogy a Pálffy Miklós-féle gyalogezred tisztjeit jobban kéne fizetni, mint a német tiszteket, mert nagyobb veszélyben forognak, mint a németek. A támadásnál ugyanis a magyar gyalogság tisztjei az ő nemzeti szokásuk szerint kirontanak a sorokból és legelsőek az ellenség megtámadásában.¹⁾ Ezért a tisztjeik között aránytalanul nagy a halálesetek száma.

A 16. század hadi jelentései szerint a magyar darabontok a hajdúktól a lesvetés módjait is hamar eltanulták. Az úgynevezett *hajdúles* a 16. században nagyon ismeretes dolog volt a végházak gyalog népe között. Az ilyenén lessel roppant kárt okoztak a törököknek. Innét van, hogy a budai pasák és a bégek levelei a sérelmek között a hajdúk leseit felsorolni el nem mulasztják. A hajdúk a lest a jártasabb utak mentén állították fel. A les népe rendszeren három részre oszlott. Az első részt, a mi csak néhány merész legényből állott, *martaléknak* hívták. Ezek rendszeren áldozatul estek. A második részt az úgynevezett *előljárók* alkották. Ezek sem voltak sokan, nehogy az ellenfél megijedjen és idejében elmeneküljön. A *martaléknak* és az *előljáróknak* az volt a dolguk, hogy az ellenséget maguk után csalják és alesre hozzák. Ha ez sikerült, rettenetes lármával kitört a lesnek a magva vagyis a *derék les*.

A mint a lest fölállították, vagy hogy akkori szóval éljünk: a *lesbe beállottak*, néma csöndben, jól elrejtözve, napokig vártak a prédára. Csak a *martaléknak* előre küldött legények mutogatták magukat. Ha csak lehetséges volt, a harezot mindig éjjelre halasztották. Minél sötétebb volt az éjjel, annál borzasztóbb volt a harc. A lesre hozott ellenfél, akár lovag, akár gyalog nép volt is, rendszeren teljesen megsemmisült.

A hajdúk csodálatos kitartása, rettenetes erőfeszítése külö-

nösen akkor tűnt ki, midőn lovas sereggel találkoztak. Az 1564. évben például az egri hajdúk Fülek mellett lest vetettek. A mint éppen prédára vártak, derék bezlia és iszphahia lovasság érkezett oda. A török lovasok kapitánya észrevette ugyan a hajdúk lesét, de szentül hitte, hogy vitézeivel sikerül keresztültörnie. A kapitány parancsára a szpáhi oglánok és a bezliák eresztett zászlókkal száguldva rohantak a hajdúkra.

Hasztalannak bizonyult a száguldás, a férfias küzdelem és a hősiesség. A hajdúk a rohanó lovasokat nemcsak föltartóztatták, de meg is semmisítették. Maga Muhamed füleki bég jelenté a szultánnak, hogy a bezliák kapitánya mártíromságot szenvedett, a derék bezlia és iszphahia lovasok meg elestek. *)

Az 1570. évben 900 török lovas indult Balaton mellé rablásra. Kétszáz lovas a falvakat fosztogatta, 700 pedig Alörsön állott dandárban. Bornemissza János pápai kapitány a vitézeivel — éppen útban lévén, elhatározta, hogy szerencsét próbál. Magához vevén a veszprémi huszárokat, száguldva indult a háromszorta nagyobb török dandár ellen. A vele lévő száz pápai hajdúnak meg meghagyta, hogy a patkók nyomán futó szabásban jöjjenek utánna. A huszárok már vagy egy órája küzdöttek a török dandár ellen, de a zárt sorokat meg nem bonthatták. Ekkor vált ki a porfellegből a rohanó és a hosszú szaladástól lihegő hajdúság. Még csak ki som fűjták magukat, úgy a mint megjöttek, portól és izzadságtól elégtelenített orczával a török lovasokra vetették magukat és erős küzdelem után szaladásra hozták. Száz levágott fejjel és 29 rabbal tértek meg Pápára.^{1 2)}

Az 1579. év tavaszán Veisz budai basa Piri agát válogatott lovasokkal kiküldő. Az egriek hajdúi lesben lévén, Piri aga népét a lesre hozzák s levágják.³⁾

A hajdúknak a török lovasokkal való harczi még akkor is igen tanulságosak, mikor vereséggel végződtek. Még ilyen esetekben is született vitézeknek bizonyultak ők. A szegedi vereségről jelenti Áldana Molina Bécsbe: „gyalázatosan megszaladtunk

¹⁾ Csász. és kir. házi, udv. és állami levélt. Turcica 1564. Muhamed bég jelentésének kivonata.

²⁾ U. o. Turcica, Bornemissza János jelentése.

³⁾ U. o. Veisz pasa levele.

(mi németek és spanyolok), azt sem láttuk kik kergetnek. Csak a magyar gyalogok és a lovagok harczoltak utolsó lehelletükig.¹⁾

Az 1577. évben a győri hadi nép éppen az istentiszteleten volt, mikor az egyik kapunálló lármát trombitált. A győri huszárok meg sem várván a generális parancsát, azonnal az ellenség ellen indultak.

Izdenczy Péter fővajda, Gyenes István, Écsey Tamás és Pogoray Tamás vajdák alatt a hajdúság is kiindult. A parasztok azt beszélték, hogy hétszáz török Nyúl falu vidékét rabolja. A magyar hadi nép csakhamar ráakadt a török hadra, és roppant porfölegben megütközött vele. A harcz már javában folyt, mikor a győri generális is megjelent egy szekér német puskással. Látván a törökök túlnyomó erejét, a csatavezető Gregoróczy Vincze főkapitánynak meghagyta, hogy azonnal hátrát fuvasson. Gregoróczy engedelmeskedett a parancsnak, s adott jelre a huszárok visszavonultak. A hajdúk azonban ott maradtak az ellenség torkában. Bár a vesztüket előre látták, a vajdák kiadták a parancsot, a ki hátrafordul, azonnal szúrják le. A hétszáz török lovas aztán a győri generális és a huszárok szemeláltára megsemmisítette a hajdúságot. Pálffy Tamás palotai főkapitány augusztus 9-én jelentette Bécsbe, hogy a megnyűzött hajdúfejek bőrét a székesfehérvári bég a bezlia város előtt rakatta föl, hetvennégynek mondták számszerint.¹⁾

E vereség ügyében Bécsből német bizottságot küldtek Győrbe. A biztosok a tanúvallomások alapján megállapították, hogy a vereségnek oka a győri német generális volt, mert ha ő a huszárokat vissza nem rendeli, a törökkel megbírtak volna.

Az ilyes vereségek a hajdúk harczy kedvét éppenséggel nem csökkentették. Hideg orezával vették az efélet, s mintha mi sem történt, ki-kijártak prédára és portyára, beorozkodtak a legmeszebb fekvő török várak szomszédságába, és lesték az alkalmat, hogy a kijövőkre csaphassanak. Az igazságnak megfelelően írta Musztafa pasa 1570-ben, hogy „szüneti nincsen az nagy csatázásnak, átállásnak és leshányásoknak.”²⁾ Hogy ez az örökös harcz

¹⁾ U. o. Hungarica. Caslaldo jelentése. 1552. márcz. 13.

²⁾ Ugyanott, Hung. Pálffy jelentése.

³⁾ Csász. és kir. házi, udv. és állami levélt. Turcica 1.570 ján, 23.

kitűnő hadi iskola volt, s hogy a törökök rablásait csakis úgy lehetett csökkenteni, mondanunk sem kell.

Az 1576. évben Musztafa budai pasa jelenté Ernő főhercegnek, hogy a komáromi és a tatai hajdúk közül harminczan Óbudára jöttek, s egy elhagyott pinczében elrejtöztek. A várost és a portörömalmot akarták felgyújtani. Egy vizslácska azonban elárulta őket, s maga a pasa rontott rájuk. A szegény hajdúk persze otthagyták a fogukat. A rabul esett sebes hajdúkat a pasa vallatásra fogta. Egyértelműen azt vallották, hogy a kapitánynak szavára jöttek Óbudára. Ez ugyanis így szólott hozzájuk: rossz bestye kurafiak, im elöttetek a sötét tél; hiába eszitek a király kenyerét; semmi várhoz, semmi nyájra nem möntök, juhot, barmot nem hajtotok; pedig vagyon a töröknek elég, s ha alá mentök, nektök is lenne, nekünk is lenne.¹⁾ És alámmentek a komáromi meg a tatai hajdúk, de bizony rosszul jártak. Ez a szerencsétlenség egyáltalán nem tartá vissza a többieket attól, hogy szerencsét próbáljanak. Néhány nappal az óbudai eset után — a mint a budai pasa írja — a komáromi és a tatai hajdúk ismét Buda körül ólálgtak, s ezúttal magát a fővárost akarták felgyújtani.²⁾

Gyakran olvashatjuk a budai pasák panaszos leveleiben, hogy a hajdúk török ruhában járnak, török süveget hordanak, s az ellenséget így próbálják rászedni. Thuigon budai basa írja például 1554-ben, hogy Bebek hajdúi török kereskedőknek öltöztek, s kalmárszekereken Hollókő várába hajtottak. A török őrség megörült a jól megrakott szekereknek; de örömük nem sokáig tartott. A kalmár ruhába bujt hajdúk ugyanis előrántván fegyvereiket, a meglepett őrséget levágták.^{1 2 3)}

Az ilyen kaland átöltözés nélkül is gyakran megesett. Az 1594. év tavaszán például az egri, hollókői, szarvaskői és az ajnácskői hajdúk közül hetvenketten, a kapitányaik tudta nélkül Vác alá mentek. Épp akkor a budai pasa is Vácra tartott táborával. A hajdúk mégis betörték Vác kapuját s mindent elragad-

¹⁾ U. o. Turcica, Musztafa pasa levele Károly főherceghez 1576. szept. 25.

²⁾ U. o.

³⁾ Csász. és kir. házi, udv. és állami levélt. Turcica Thuigon pasa levele 1554. okt. 31.

tak onnét. Mire a budai pasa Vácra ért, a hajdúk már biztos helyen kótyavetyélték a zsákmányt.¹⁾

*

**

A hajdúk és a darabontok kölcsönös érintkezése útján a magyar gyalogok viselete is kifejlődik. S miként a hadi szokásaik, úgy a ruházódásuk módja is két századon át alig változik. A régi összeírások és levelek gyakran említik a fekete hajdúfüveget, a dolmányt, a hajdúk hordta salavárdit, és fehér abaköpenyöget, a szablatarsolt, a hajdúövet, a hajdúk viselte sarut. A mikor 1702-ben az első három magyar gyalogezredet (német lábra) felállították, teljesen a régi hajdú viseletét választották egyenruhául.^{1) 2)} S magukat az első gyalogezredeket is hajdúezredeknek hívták.

A mikor a hajdúk még hajtók voltak, fegyverük rendszeren rengeteg fűtykös, balta vagy csákány volt. A háborús idők beálltával azonban rendes fegyvereket kezdtek viselni. Ezek közül nagyon ismert volt az úgynevezett *hajdúpuska* (rövid puska, később flinta néven szerepel) továbbá a kópja és a szablya. Tudjuk, hogy a magyar törvények a hajtóknak erősen tiltották az illetén fegyverek viselését. A királyi rendeletekből az látszik, hogy e törvényeknek semmi foganatjuk sem volt.³⁾ És ez némileg szerencse számba ment, mivel így a gyalogság megalakulásakor a hajdúkban kész katonákat kaphattak. A magyar gyalogosnak úgy a 16. mint a 17. században ugyanazok voltak a fegyverei, a miket a hajdúk szoktak hordani. E fegyverek közül csak a kópja viselését hagyják abba; ezt is csak akkor, midőn a puska használata a gyalogságnál általánossá lesz.

A hajdúság hatása a magyar hadi életre a fentebbieken kívül

¹⁾ Csász. és kir. hadi levélt. Feldacten, 2, 37, Prépostváry Bálint jelentése 1594. márc. 29.

²⁾ Közös pénz. levélt. Hung. 1702. Specificatio vestitus regiminum pedestris ordinis militiae Hungaricae: »ad framearum suarum *szablyatársoly* nuncupatum soccis cum peronibus per hajdones portari solitis et nigros pileos, quales hajdones solent portare« etc. Ezt a süveget »Kroatisch hueH-nak is írják.

³⁾ U. o. Denkbuch 385. köt. 1552. decz. 29.: General bevelch, dass bei den héydoggen verpotenist, kain säbl, puehsen, spiess, noch lang- * seitten weer zutragen; wiewol nun ain gute zait heer der gebrauch gewesen, dass kain *hsydok* weder säbl, puehsen, spiess noch lang seitenweeren über die hungarischen gemerchk herauf mit tragen dürfen« etc.

még egy igen érdekes jelenségben is megnyilvánul. Az úgynevezett *hajdútánczot* a magyar katonaság minden fegyverneme eltanulja. Ezt a hajdútánczot a 16. században *toborzónak* is hívták, s nemcsak a verbuválás idején járták, de csaták és várostromok alkalmával is, hogy az ellenséget ezzel is boszantsák. Zene-kiséretül ehhez a tánczhoz rendszeren a duda vagyis a tömlősíp' szolgált. A legrégebb magyar gyalogság (még a huszárság is) trombita helyett a *tömlősíp*ot használta. Az úgynevezett török-sípöt és a tárogató sípöt csak a 16. század közepén kezdik használni.¹⁾

¹⁾Országos levélt. Nádasdyana, Móré Tamás levele 1562. febr. 9-én: »az egyik kedig kisebbik Mátyás, azt jól ismérem, hogy jó *tárogató sípos*, szegény Horváth Markó tárogató síposa vala, te kegy, bízván szóljon uramnak ő nagyságának, hogy ha akarja megfogadni, bizony hogy jó tárogató sípos, azaz hogy vitéz ember is mert egy lóra volt fizetése. Ha uram ő nagysága megfogadja, hát mindgyárást venne neki tárogató sípöt; az *tömlő síphoz* is tud (avagy dudát), de tárogató sípra jeles, kinei jobb nem lehet, hiszem egy trombitásnál nem alább való«. — Balassa János huszárcsapataiban 1555-ben (a mikor Olaszországba indultak) trombitások helyett csupa dudások szerepelnek. (Köz. p. ü. ltr. Hung. 1555.)

III. FEJEZET

A magyar gyalogság szervezete.

A Jagellók idejéből ránk maradt katonai fizetésekből és számadásokból látjuk, hogy a mi kevés állandó gyalogságunk volt a délvidéki végekben, azt az ősi magyar hadi szokás szerint *jargalásra* szerződtték. A *jargaló szolgáknak* az évi szolgálatra szerződött vitézeket mondták, a kik szerződésileg meghatározott készpénzért, élelemért és ruháért *köteles szolgákká lettek*, s az esztendő elteltéig olt szolgáltak, a hova őket rendelték. Az *évi zsold* vagyis a *jargalás*, a mit az ilyen vitézek kaptak, igen csekély volt. Nem is ebből, hanem a nyerstermékekből éltek, a mik a zsoldon kívül jártak nekik. Mivel gabona, hüvelyes vetemény és bor akkor az országban még bőven volt, a kiválóbb vitézeknek és a veteránus katonáknak *jargalásra* való szerződtetése gazdasági szempontból igen okszerű dolog volt. A mohácsi veszedelem után, Ferdinánd és János király harczai-ban, meg a török háborúkban a szegénység rohamosan terjedt. A kincstár sem zsoldot, sem élelmet nem adhatott a katonaságnak rendesen. Mivel a gyalogságot a legszegényebb emberekből toborozták, a gyalogok legjobban érezték és szenvedték a zsold elmaradását. A nyomorúság miatt a köteles esztendőt aztán nem bírták kitölteni, s szökdöstek, bujdostak, ki erre, ki arra — a hol tudniillik kenyeret talált. A gyalogos katonáknak ezen szökdősése és bujdosása a nagy fizetellenség miatt annyira szokássá vált, hogy egész évre (vagyis *jargalásra*) senki sem merte őket szerződtetni, mivel úgy is tudta mindenki, hogy a köteles esztendőt a gyalogok ki nem töltik. Az 1554. évben találkozunk utólszor az évi zsoldra szegődött *jargaló gyalogokkal*. A nevezett évben a „limitatio inter dominum Ludovicum Pekry et Math. Brodaryth“ című egyesség mondja, hogy „*peditibus 25 per*

annum alendis ad sorum stipendium 200 ft.“, azaz a 25 gyalogos jargaló pénzére 200 frt kell. (Orsz. levélt. Tört. Eml. Belügy, 1554. szept. 24.) A későbbi években hasonló adattal már nem találkozunk.

Az ősi magyar jargalás tehát legelőször a gyalogságnál, vagyis a legszegényebb és legkisebb tekintélyű vitézeknél szűnt meg. A 16. század ötvenes éveiben már csak *hópénzes* és *kántoros* gyalogsággal találkozunk. Zalay Benedek, Huszt kapitánya írja 1558-ban Nádasdy Tamásnak: „maga hópénzes darabontnak nem volna szokása, hogy esztendőre kötelezné magát.“¹⁾ Az 1560. évben a király tanácsosai azt ajánlották ő felségének, hogy a huszárokat *jargalásra* (annuo salario, more Hungarorum antiquo) szerződtesse.²⁾ A gyalogokról ellenben ezt írják: „*pedites, cum plerumque vagi sint, annuo stipendio conduci non posse videntur.*“ A gyalogokat tehát nem jargaló, hanem hópénzes szolgáltnak kell fogadni.¹⁾ A 16. század másik felében aztán csakugyan látjuk, hogy csakis hópénzes gyalogokat tartanak. A jargalásra szerződött gyalogokról már szó sem esik.

A Jagellók idejéből ránk maradt katonai fizetésekből és számadásokból világosan kiolvashatjuk, hogy a mi gyalogságunk akkor volt, az épp úgy mint a huszárság és a naszádoság, a középkori magyar hadiszervezet szerint, századokba volt osztva. Azaz úgy a szárazföldi, mint a vízi gyalogok (naszádosok) között az úgynevezett százas rendszer járta. Minden század (száz) tíztíz tizedből állott.

A középkori oklevelek a százascapatok élén álló tisztet *száznagynak*, a tizedet vezető altisztet pedig *tíznagy-nak* nevezik. Az egész had vezetőjét pedig *hadnagy-nak* hívják.

¹⁾ Orsz. levélt. Kamar Jevél. 1553. juni 1. Úgy látszik, hogy Húsz tón ekkor még voltak jargaló vitézek, legalább Zalay ezt írja: »az, kit ő felsége házában fogadtam mindeneket esztendőre köteleztettem«.

²⁾ Hoc quidem, *salarium annuum, quod hungari jarghalas* apellant, habuit olim certam suam limitationem« etc.

³⁾ Csász. és kir. házi, udv. és állami levélt. Hung. 1560. »De conducendo iusto equitum et peditum hungarorum numero ea est humilis nostra opinio«.

A sereget (realem exercitum), melyben minden fegyvernem képviselve van dandárnak, vagy *dundár*-nak nevezik.¹⁾

Bár a magyar gyalogság régi szervezete a 16. század első feléig nem igen változik, a tiszti elnevezések mégis megváltoznak. Tudjuk, hogy a 16. század első két évtizedében állandó őrskéket csak a törökkel szembe vetett, délvidéki végházakban tartottak. Mi sem természetesebb, mint hogy a délvidéki szláv népek szokásai az ottani magyar hadi népre hatás nélkül nem maradtak. Hisz a dolog természete szerint a toborzás igen gyakran ott esett meg, s így a magyar hadi nép összekeveredett a délszláv elemmel. S a mint az ilyen keveredésnél már rendes szokás, mindkét fél elfogadott, eltanult egyet-mást a másiktól. A délvidéki viszonyok hatása alatt fogadja el a magyar hadi nép a gyalogság és a naszádoság tisztjeinek nevéül a vajda szót, a mely rövid idő alatt az egész országban kiszorítja a száznagy, a kapitány és a hadnagyszó használatát. Mivel a vajda szónak jelentését sem a történeti, sem a hadtörténeti munkáink eddig meg nem fejtették, ezúttal kissé bővebben szólunk róla. A vajda szón a magyar katonaságnál a 16., 17. és a 18. században a gyalogkapitányt, vagy a gyalogszázadost értették. Mivel a naszádosokat, a kiket vízi gyalogoknak, vízi hajdúknak is hívtak, mindég a gyalogsághoz számították, tehát ezeknél is ugyanazt jelentette a vajda szó, mint a szárazföldi gyalogságnál. A lovasság (huszárság) tisztjeit azonban vajdáknak sohasem hívták. Csak egyetlenegy esetben találkozunk vajda nevű lovastiszttel. A mikor ugyanis a 16. század végén a huszárokat a puska viselésére akarták kényszeríteni, ezek minden áron tiltakoztak az új szokás ellen. A bajon aztán úgy segítettek, hogy gyalog hajdúkat költöztettek lóra. Ezeknek a tisztjei aztán mint lovasok is megtartották a vajda címet. Az 1597. évben például az esztergomi érsek fizette hadi nép között említi ezeket is: Valentinus Lakatgyártó *vajvoda equitum sclopetarium*, Martinus Sós *vojvoda equitum selopetarium*, Thomas Pribék *vajvoda equitum selopetarium*.⁴¹⁾ ¹³

¹⁾ Ezt az elnevezést használják a 16. században is. Így például Kesas Pál főkapitány írja 1546-ban Salm generálisnak: »realem exercitum, quem nos dundar vocamus«. (Familienakten 17511. fasc. Köz. pénz. levélt.)

Mivel a magyar hadinépénél az volt a szokás, hogy mindenkinek, a ki a hadinép körül szolgálatot teljesített, tiszti rangot és fizetést adtak, gyakran találkozunk olyan vajdákkal is, a kiknek igazában nem a katonáskodás volt a foglalkozásuk. A 16. században például a komáromi iskolamesternek száraz vajdai rangja és fizetése volt. Ugyanott Zay Ferenc idejében (1557-ig) Borbély Miklósnak naszádos-vajdai rangja volt, habár ő kigyelme csak a naszádosok gyógyításával foglalkozott. *Tatai Kovács György dr. pápai fővajda* volt a 17. század végén, de a katonák gyógyításával foglalkozott.¹⁾

A magyar orvosok vagy borbélyok állandóan tiszti rangot viseltek. A papoknak az ilyen tisztség már nem járt. A 16. és a 17. században a magyar végbeliek papjainak közhuszári fizetése volt, azaz havonként 4 frtnyi fizetést húztak. Ami bizony nem nagy elismerés volt!

Mivel a vajdák kezdetben száz embernek parancsoltak, századosoknak (*centuriones*), kapitányoknak és hadnagyoknak is nevezik őket. A szigetvári katonaság 1518—1549. évi lajstromában például ilyen gyalogtiszteket sorolnak fel: „*Martimis Nagy capitaneus sou vnjvoda, Jacobus Kiss vajvoda seu capitán eus* etc.¹⁾ Zrínyi Miklós hatszáz hajdújáról írják hivatalosan: „*nec non centuriones seu waywodae et decemviri peditum.*“²⁾

Minden vajda a kinevezésekor gyalogzászlót (hajdúzászlónak is hívták) kapott, melyet — ha meghalt — vele együtt eltemettek. A gyalogzászlók színe piros-fehér volt. Ezek az ősi magyar színeken Bocskay korában némi változás esik. A fön-

¹⁾Köz. pénz. levélt. Hung. 14664. 1688. *Tatai Kovács György dr.* folyamodása: »ego quam *vajvoda primarius mim mea compania* in deditione dicti fortalitii (Fehérvár) personaliter adfui, doctor medicináe sum cdc. Azt is mondja, hogy tíz év óta igen sok katonát meggyógyított..

²⁾ Nemzeti Múzeum: Szigetvári számadások 1548—1549.

³⁾ Köz. pénz. levélt. Hung. 14347. fasc. 1561—1563. — Boyer Istvánról írják 1571-ben, hogy Egerben szolgált, majd mint *száz gyalogos vajdája* Erdélybe ment. (U. o. 14359 f.) -- Az 1581. évi »Solutio peditum Ujvariensium« írja: *Martino Ifjú centurioni cum puero, Stephano Szilágyi centurioni cum puero, Gregorio Deli vojda cum puero* stb. Ezek mind vajdák voltak. (Orsz. levélt. Lymb. III. sor. 8. csomó.)

tebbi két színhez hozzácsatolják harmadiknak a zöldet. Az 1611-ben történt először, hogy a király a magyar gyalogok és lovagok között hatvan darab *piros-fehér-zöld* zászlót osztat ki.¹⁾ Mivel a piros-fehér-zöld zászlók csinálását elrendelő parancs nem valami újításról szól, föl kell tennünk, hogy a piros-fehér-zöld zászlók használata a királyi hadakban már előbb is szokás volt. Minden vajdának vagy kapitánynak saját zászlója lévén¹ ²⁾ az ezen zászló alatt levő népet *zászlóaljának* vagy *vajdaságaljának* nevezték. A régi magyar zászlóaljak tehát igen kicsinyek voltak. Még mikor legtöbb ember volt is benne, százon felül akkor sem emelkedett. A zászlóalja vagy a vajdaságalja nép tizedekre volt osztva. Minden *tizedalja* nép élén egy-egy tizedes állott. A magyar gyalogságban, a tizedeseken, a dobosokon, síposokon és a zászlóartókon más altisztet nem ismertek. A tizedeseket decurioknak, *rotmestereknek* (rotmagislri) is hívták. A mai altiszti rangok a magyar hadinép előtt ismeretlenek voltak. Csak a 17. század másik felében kezdik használni a régi tizedes és a *főlegény* helyett a korporál vagy káplár szót.

Bár a gyalogsági csapatok tizedekbe voltak osztva, a fizetési lajstromok szerint egy-egy században rendszeren nem tíz, hanem kilencz tizedest találunk³⁾; s ha esetleg mind a tíz tizedes is megvan, egy közülök rendszeren csak helyettes (*vajda tizedének gondviselője*). E különös jelenségnek magyarázatát a régi magyar hadiszervezet adja. *Minden magyar tiszt és minden altiszt a maga csapatának egyedüli ura, vezetője és parancsolója volt.* Magukat a csapatokat is rendszeren a tisztek után nevezték. A szolgáló népet még a német nyelvű irások is így nevezik meg: „unter des herrn obristen fahnen, unter des herrn obristenlieutenant fahnen, *unter des Horváth Mikloschen*

¹⁾ Köz. pénz. levélt. Hung. 14439 fasc. 1611. aug. 13-án kelt rendelet a szepesi kamrához: »pro husaronibus 20, pro haidonibus verő 40 vexilla ex serico rubei, albi et viridis coloris conficianlur«.

²⁾ A régi iratok azt így fejezték ki: »capitaneus Demetrius Tarjáný habet *sub vexillo suo* 100 pedites« (U. o. 14439 f.)

³⁾ Például 1659-ben Forgách Ádám országos főkapitány (general-kraisobrist) alá rendelt száz magyar gyalogosnak két vajdája és 8 tizedese volt. A hiányzó hét tizedesi állás a vajdaké volt. (Köz. pénz. lev. Hung. 14544. 1659.)

fahnen, unter des Balogh Janoschen fahnen“ etc.¹⁾ A magyar főkapitányok és várkapitányok kinevezései — a magyar hadi szokásoknak megfelelően — mindig pontosan megmondják, hogy az illető vár hadi népéből hány embernek parancsol közvetlenül az illető főkapitány vagy kapitány. Györött példái}] 1555-ben 555 huszárból és hatszáz magyar gyalogosból állott a várórség. E hadinépéből a győri generális kardja alatt csak 200 huszár állott, a többinek a saját tisztjeik parancsoltak.¹ ²⁾ Sonneggi Ungnád Kristóf, Heves- és Borsodmegyék főispánja és Eger főkapitánya, számára adott utasítás azt mondja, hogy Egerben 500 huszárt és 200 magyar gyalogost kell tartania. Ebből a magyar seregből 150 huszár az ő kardja alatt, 100 pedig a helyettesének a hatalma alatt léssen. A többi huszár élére a katonai tudományokban járatos és hűséges tisztet állítson. Minden száz gyalogos élére egy-egy kipróbált hűségű vajdát helyezzen (*singulis item centum peditibus unó weiwoda idoneo et probatae fidei homine, nec non equitum et peditum cohortibus singulis tubicinibus, vcxilliferis et decemviris pro more militari adhibitis.*)

Rákóczi Zsigmondnak egri főkapitányi kinevezésében olvasuk 1588-ban, hogy Egerben 500 huszár és. 200 gyalogos van. A kinevezés szerint a hadi népből Rákóczi főkapitányé csak 150 huszár, a helyettes főkapitányé pedig 100 huszár. (150 *sub eiusmet ordine, centum sub suo vicegerente existant, reliquis 250 equitibus autem tribus vei pluribus viris primariis const.*³⁾)

¹⁾ Győr város levélt. Grundtbuch und Beschreibung etc. 1567—1594. Ilyen megnevezéssel számtalanszor találkozunk. A Köz. pénz. lev. 14464., 1624. például mind így sorolja fel a magyar hadi népet.

²⁾ Köz. pénz. levélt. Hung. 14340. f. 1555. *Austhaillung der 500 geringen pferdt und 600 hungerischen fuessknecht so in Raab zu underhalten beschlossen.* A győri generális Sforzia Pallavicini őrgróf (*marschalch in Ungarn*) volt, a tisztjei ezek voltak: Korkátovics, Horváth Markó, Sándor Ferencz, Horváth János, Gregoróczy Vincze, Székely Miklós huszárkapitányok, Nagy Balázs, Kovács Lőrincz, Tóth Bálint és Ifjú Kristóf gyalogkapitányok.

³⁾ U. o. Hung. 14393. 1588. *Instructio Sigismundo Rákóczi supremo capitaneo Agriensi duta etc.* És 14,390 fák. 1587. máj. 7. *Instructio magnifico Ungnad etc supremo capitaneo Agriensi super hoc officio rite exercendo.*

Ez adatoknál még jellemzőbbekkel is szolgálhatunk. Tahy Ferencz szigetvári főkapitány kardja alatt az őrségből csak ötven lovas állott, a kapitány ellenben százötvenet vezetett. Így volt ez 1553-ban is Dersffy Farkas főkapitánysága alatt, amikor Dersffynek 50, helyettesének, Budasith Jánosnak pedig 150 huszárja volt.¹⁾

Kerechényi Lászlónak 1551. aug. 12-én kiállított utasítása szerint ez a szokás még az ő főkapitánysága idején is járta.^{1 2)} Még furább ennél Feledy Eustach kassai főkapitánynak a kinevezése. Eszerint az ott levő 250 huszár közül a főkapitány alatt csak ötven állott. Ellenben a vicekapitány (Szeged György) kardja alatt kétszáz huszár volt.³⁾

Az 1619. évben Karosai Somogyi Máté 1000 huszárt és 500 gyalogost toborzott. Ferdinánd királya „bestallungsbrief“-ben határozottan megírja, hogy az 1000 lovasból a saját hatalma alatt csak száz lovas áll, a többi pedig a maguk ötvenes kapitányai vezetik.⁴⁾ A komáromi főkapitányok és a helyettes főkapitányok 16. és 17. századi kinevezései szerint az ottani naszádos seregből csak egy naszádos vajdaság állott a főkapitány és egy a helyettes főkapitány közvetlen hatalma alatt. Ezen a címen ők „als vajda mit seinem jungen“ külön havi 16 frt.-nyi fizetést húztak.⁵⁾

Ezen különös magyar szokás megértésére meg kell emlétenünk, hogy a magyar végbeliek igazi községi és köztársasági életet éhnek. Minden ügyüket közösen intézték el, minden hadi dologban közösen határoztak. Ha hadi tanácsot tartottak, arra nemcsak a főbb tiszteket, de valamennyi vajdát, sőt

¹⁾ Köz. pénz. levélt. Hung. 14337. f. 1553.

²⁾ U. o. 14338.1554'. Instructio egregio Ladislao Kerechényi super praefectura seu castellanatu ac provisoratu arcis es oppidi Zigeth.

³⁾ U. o. 1554. juni 15. 14340. fasc.

⁴⁾ Sächsisch Staatsarchiv másolatai a csász. és kir. hadi levéltárban, 1619. május 15.

⁵⁾ Köz. pénz. levélt.-bán van Spáczay Márton, Bossányi Gábor, Radványi István, Drahosóczy András, Zámory György komáromi helyettes-főkapitányok, valamint a főkapitányok »bestallungsbrief«-jei. Ezek mindegyikében olvasható: »als vajda mit seinem jungen monatlich. 16. Fl.

⁶⁾ Csász. és kir. házi, udv. és állami levélt. Hung. Gall Ádám ő felségéhez 1556. szept. 17. „was ich mit dem Paksy in gehaimb hanndle, muoss er seinen undergebenen weyda von stund an anzaigen, und mit ihnen rath halten . . . dieselben weyda zaigen wider ihren rottmaistern“ etc

⁷⁾ Köz. pénz. levélt. Hung. 14546. íasc. 1660: *tota communitas militum* Tihaniensium, és Karacsics Máté tihanyi kapitány fojyomódásai a templomépítés ügyében, (hucusque in stabulis missam celebrare et audire nobis fuit). 1661. évben a kiskomáromiak akarnak hátralékos zsoldjukból templomot építeni. A hátralékos 9376 frt.-ból azonban csak 3000 frt.-ot tudnak a kamarától kieroészakolni, (u. o. 14549. í).

gyakran még a tizedeseket is meghívták. Gall Ádám főkapitány jelenti 1556-ban a királynak, hogy a miről ő Paksy János komáromi főkapitánynyal titokban tárgyalt, azt a főkapitánynak a vajdák tanácsában mindjárt elő kellett adnia. A vajdák meg a tizedeseiknek mondták el a dolgot.¹⁾

Azokat, a kik az ilyen hadi tanácskozásban résztvettek, *tanácsbeli vitézeknek* hívták. Közös megegyezéssel választották az előjáróikat, valamint a királyhoz és az országgyűléshez küldendő követeiket. Ez utóbbi dolgot *felválasztásnak* hívták. A felválasztott lisztek a *katonai község* költségén mentek Bécsbe, Prágába vagy Pozsonyba, hogy ott zsoldot eszközöljenek ki, vagy hogy egyéb ügyes bajos dolgaikat elintézzék.

A végbeli vitézeknek közössége és együttérzése nagyban növelte a bajtársi szeretetet. Ha egy-egy vitézük török rabságba esett, három-négy végháznak a népe is összeállít annak kiváltására. És az amúgy is roppant nélkülözéssel küzdő szegény katonák több havi zsoldjukról szó nélkül lemondtak az ilyen esetekben. Az is gyakran megesett, hogy egy-egy végház katonai közössége hátralékos zsoldját közmegegyezéssel templom építésére fordította.³⁾ A vitézek közössége a templomról, iskoláról és a prédikátorról még a kótyavetyélt alkalmával sem feledkezett meg. Az 1577. évben például, mielőtt a Vadna mellett szerzett zsákmány kardra osztották volna, kiharítottak abból egy részt az orvosoknak, az egri, diósgyőri és onódi prédikátoroknak s iskoláknak, végül a budai, füleki, szécsenvi, szolnoki és a hatvani magyar rabok számára. Miután még a kótyavetyét vezetőknak (*personis auctionem seu kotiwettie curantibus*) 200 frt.-ot adtak, a fenmaradt

részt egyenlően megosztották. Az 542 emberre fejenkint 22 frt. esett a zsákmányból. ¹⁾)

A hol a végház őrsege kicsi volt ahhoz, hogy községet alkalosson, ott a szomszédságban lévő várak népe együvé állott, s együtt alkották meg a községet. Az öt kis balatoni végház: Tihany, Szigliget, Keszthely, Vásony és Gsobáncz rendszeren így ír a kormányzsékekhez: „*communitas quinque castellorum Balatensium!*“¹⁾)

Mivel a községi életben minden ügyet szavazással döntöttek el, a közös határozatnak mindenki alávetette magát. Serényi Mihály káliói kapitány például, bár a fejével és a tisztességével játszott, mikor a vitézei a várból kimentek ő is velük tartott. A kállai vitézek — jelenti Serényi — nem állhatják a fizetetlen-séget. Nem lön mit tennem, látván, hogy az uraim mindenestül fogva lovag és gyalog kimennek; mert itt benn éhei halnának meg. „Im kijöttem velők, mert gondoljuk vala, hogy az török az debreczeni sokadalomra mostan kijő. Most is azt várjuk és arra vigyázunk, az mi kevesen vagyunk. Így mégis inkább elnyomorgunk; mert higgye el nagyságod, nemhogy az kalliói főlegényeknek volna élések, de én magamnak sincsen, mert mióta Kálióba lakom, semmit sem személyemre sem asztalpenzemre, sem trombitákra, dobra, zászlókra semmit nem adtanak. Az mit jószágomból kaphatok avval élek, és avval tengek az vitézek között egy napról másra ... *Az istenért kérem nagyságodat, viseljen gondot Káliéra, mert magyar nélkül nem kü-lomb,* mintha puszta volna Kálló! . . . Isten előtt is nem egyéb az oka, hanem az fejedelem, aki nem fizet meg!“²⁾)

A királylyal és a bécsi kormányzsékekkel a katonai községek (*communitas militum*) a 16. században mindég magyarul leveleztek. Fölötte érdekesek e levelek, mivel bennök a magyar jellem minden árnyalatát föltaláljuk. Komolyan, büszkén és mél-

¹⁾ Hadi levélt. Feldacten 1577. II. 3. Summarius extractus peper distributione praedarum 10 nov. 1577. a Turcis apud possessionem Vadna profligatis, direptarum et in auctione venditarum.

²⁾ Közös pénz. levélt. Hung. 14546. fasc. 1660. február (kelet nélkül.)

³⁾ Hadi levélt. Feldacten 1578. dec. 3. — 11. 3. Serényi Mihály Paulo de Sara kerületi főkapitány helyetteshez.

tósággal írnak. Érzik és éreztetik, hogy az országnak ők nem utolsó fiaik. Bátrak és szókimondók még a királylyal szemben is. Még mikor könyörögnek, akkor is méltósággal teszik azt. Nem félnek senkitől, s a vitézi tisztességükön kívül semmit sem féltek. Hogy milyen önértetes hangon írtak a katonai községek, arra nézve álljon itt néhány példa. A palotai magyar katonaság egyeteme 1575. június 9-én leírván a magyar katonasorsát, a kinek egy darab papiroson kívül mit sem adnak, kijelenti, hogy a végben való lakást elhagyja. „És eskeszünk — írják — az egy istennek, hogy tovább benne meg nem akarunk maradni ilyen nagy fizetlenségben . . . Tudjuk és hisszük, ha mi nyomorúságot ő felsége rajtunk eszelekeszni kész, hogy az úr isten ő fölségének ezt el nem engedi, hanem az mi rajtunk teendő nyomorúságért ő iólségét úgy megveri mind testiben, lelkiben, és minden dolgaiban szerencsétlenné teszi, hogy minden fejedelmek között ő fölsége például léssen!“¹⁾

A lévai vitézliő rend 1576-ban is ilyenformán írt a királynak: „Immár — írják — koldusoknak, nem szolgálónépnek láttatunk lenni. Talán fölségednek mi láttatunk legalább való hívei lenni, kiknek árnyékában vágnak az fölséged több végei!“²⁾

Ugyanez évben a kanizsai vitézek egyeteme a hadi tanáchoz fordult, előadván, hogy már többször könyörögtek a királynak, ne hagyná őket éhe meghalniok, de ez ideig hasztalan volt a könyörgésük. „Öfűlségéhez — írják — úgy választottuk megint föl Silkó Menyhártot, az ő fölsége hadnagyát könyörögni ő fölségét.“

„Üres válasszal akarták őt nagyságtok alábocsátani. Tudja azt ti nagyságtok, hogy angyal természetén nem vagyunk, széllel nem élhetünk, ruhátlan nem járhatunk, innunk és ennünk kell...“

¹⁾ Köz. pénz. levélt. Hung. 14366. fasc. 1575. juni .19. Palota.

²⁾ U. o. 14370. fasc. . Hogyha — írják a lévai vitézek — ez szent Mihály napjára fölséged nekünk fizetést nem küld, tehát mi okai ne legyünk az fölséged végháza és ez föld veszedelmének. Ezért most is, fölséges urunk, ez szent Mihály napján mind lovag, mind gyalog szolgáló nép fölzendült vala. Hanem mi hadnagyok állottunk közikben és nagy törekedéssel csendesítettük, s követeket nevezettünk fölségedhez“ etc. Léva, Mindszentháva 9.

Egynéhányunknak, kik bejöttünk, nem volt volna szükségünk az ő fölsége fizetésére, mert volt mivel az házunknál is élnünk, de akartuk jelteni az mi hűséges szolgálatunkat... Az *mi fizetlenségünknek, éhei és hideggel hálásunknak mind nagyságtok (t. i. a hadi tanács) az oka*. Rendeljen nagyságtok oly népet ide, az kiknek sem enniük, sem inniok nem kell sem ruházatra nekik szükségük nem leszen, hanem angyal természetén valók legyenek, kik a fizetést nem kívánják!¹⁾

Ugyanezek a kanizsai vitézek 1576. decz. 20-án Ernő főherczegnek is írtak. (Mind fejenkint az vitézek, lovag és gyalog kanizsaiak, mind kicsin mind nagy). „Felsőgednek —írják— kegyelmes urunk, immár egynéhány levelünkbe megjelentettük minden nyomorúságunkat nagy bőséggel. Most látjuk, hogy mind könyörgésünk, mind költségünk heábayaló. Az *mi atyánkfiát, kit felváasztottunk volt felsőgedhez*, Silkó Menyhártot, az is heában költötte el pénzünket, mert nem szörözhetett fölsőgedtől. Azért iin megírtuk neki, hogy mindgyarást alájjöjjon, tovább ott heában ne költsön, mert mi fölsőgedtől semmit erővel nem vehetünk... Éhei meg nem halhatunk, fölsőged viselje gondját az fölsőged végházának, mert annál tovább kétség nélküli minden bizonnal benne nem maradunk az megmondott kiskarácsony napjánál. Értjük azt is, mit írt fölsőged kapitány uramnak . . . Mi immár eluntuk az sok halogatást és az éhei hálást; tovább ugyan nem várjuk, vagy fizet fölsőgedek vagy nem, ugyan általán fogva kimegyünk. Tudjuk, hogy nyilván tudára adta fölsőgednek kapitány uram, most is minemű nyilván való hírünk vagyon (a török támadása felől). *Azt ne mondja fölsőgedek, hogy féltünkbe meggyünk ki; nem féltünkbe meggyünk ki, hanem az éhenhalás viszen ki bennünket!*^{1 2 3)}

A kanizsaiak még egy harmadik levélben is értesítették ő felségét, mennyire megbúsult a nagy fizetlenség miatt a

¹⁾ U. o. Hitükre mondják, hogy már sokan közülök koldulással

élnék. Ha valahol a kanizsai fizetést említik is, az emberek úgy lélnék attól, mint a pokoltól. „Most mind kapitány, urunk és mind mi hadnagyok, kik vagyunk, elég bút látunk mindennap és pironkodunk az hitvány fizetés miá . . . Egy lanczkneznek is többet ad ő fölsége, hogy nem mind egy katonának (azaz huszárnak) lovastul magástul!“ (Aláírva: universitas militum in Kanizsa).

³⁾ U. o. 14371. fasc. 1576. decz. 20.

vitézlő nép (mind lovag, mind gyalog). E levélben a kanizsaiak a többi között a következő nagyérdekű nyilatkozatot írták: „*minden vitézlő ember az urak fizetésére siet, mert az urak az ő szolgálók fizetésében el nem vesznek, hanem pénzről pénzre nekik megfizetnek, annak fölötté jószágokat is sokat közikben osztanak. Ha melyik gonosz szerencsével kárt vall, mindennel segítik, nem hagyják megszegényedni.* Az mi dolgunk pedig (t. i. a király zsoldján lévőké) és fizetésünk, ki fejünkre járna, nem hogy öregbednék, de minden mustrán alább száll, és elvesztnek benne, nem hogy gazdagodnának az fölséged fizetésén.“^{*)}

Erre aztán a Bécsbe felválasztott követnek Silkó Menyhárt-nak is megírták: „*senkinek ne könyörögi, hanem csak jöttén jöjj; mert látjuk, hogy heában vagyon könyörgésünk!* Ugyan bizonynal higyled, hogy itt nem találsz, ha csak egynéhány napot késik is kigyelmed“^{1 2)}

Ilyen hangon Írogatnak a többi végbeli községek is. A kiskomáromiak például 1576-ban „*Isten hozzád*“-ot írnak a Bécsbe felválasztott Boday Mátyásnak, a kinek rossz néven vették, hogy ő fölségétől semmit sem sikerült kieszközölnie. „Ha — írják — kellene ő fölségének az mi szolgálatunk, másképpen gondolna reánk. Immár annyira jutottunk, hogy sem magunk, sem lovunk nem ehetik eleget még az szalmába is! . . . Meguntuk éjjelnappal az ő felsége végházát fizetetlenül őrzni.“³⁾

Batthyány István csákányi kapitány 1576-ban ugyanezt jelenti a csákányi gyalogságról. Kitűnő és a török harczolási módját pompásan értő gyalogok ezek! (Borbély János és Kis Benedek vajdáknak kardja alatt). Már Bánffy Bálint és Alapy Gáspár kapitányok alatt is jeleskedtek e gyalogok. Most a vajdák kijelenték, hogyha a népüket nem fizetik, mind elmennek.⁴⁾

¹⁾ U. o. „Ez kényszerít bennünket, hogy felségedet nem szolgálhatjuk, hanem oda kell fejünket fognunk, az ki hol fizetését találja.

²⁾ U. o. decz. 22. „Silkó Menyhárt nekünk jó urunk és barátunk kezében“

³⁾ U. o. dátum nélkül 1595.

⁴⁾ U. o. 14370. 1576. „inter pedites Chakanienses habet máj. vest. certos, antiquos milites, consuetudinis turrarum non modo peritos, séd et assuetissimos“ etc.

Hogy a katonai községek a tisztjeikkel együtt az ilyen esetekben mennyire összetartottak, s mily egyöntetűen jártak el, kitűnik Fonód esetéből, a honnét 1575-ben az egész őrség távozott. Ez történt Kanizsa várával is. Az 1575. decz. 28-án Baththyány István jelenti, hogy a kanizsai vitézek Zrínyi György főkapitány vezetése alatt egytől-egvig távoztak. Pedig isten után minden segítséget Zrínyi Öméltóságától vártak.¹⁾

A végházak hadinépének községi élete, együttélése és összetartása azt eredményezte, hogy a hol nagyobb számmal voltak, még a városokban is külön várost alkottak. Ezeket a 16- és a 17. században *katonavárosok-nak* hívták. A régi összeírások az ország minden részében emlitenek ilyen katonavárosokat, ellentétben a *polgárvárosok-kal*.²⁾

Ezekben az úgynevezett katonavárosokban állottak a katonák házai, miket magyar módra, sövényépítés útján, maguk a katonák készítettek. E szalmával fedett katonaházacskákat a régi összeírások *drabantház* néven emlegetik. Mivel a 16. században a magyar katonaság körében az a szokás járta, hogy a kapitány előléptetés, vagy áthelyezés esetén a katonáit is magával vitte új állomáshelyére, a közemberekre az ilyen áthelyezés mindég csapás számba ment, mivel a házaikat és a kertjeiket (az úgynevezett *katonakerteket*) ott kellett hagyniok. A 16. században a vitézek emiatt igen sokszor panaszkodnak, s némi kárpótlást kérnek.

A végbeli vitézek községi élete és köztársasági szervezete a bécsi udvarnak és a hadi tanácsnak nem nagyon tetszett. De mivel a százados szokásokat egyszerre meg nem változtathatták, lassan-lassan ütöttek azokon rést. Először is az előjárók (tiszték) szabad választását szüntették meg. Hogy a végekbe küldött főkapitányoknak, mint a király embereinek nagyobb tekintélyt szerezzenek, ezekre ruházták a katonai kinevezés és elmozdítás jogát. A Zrínyi Miklós részére (1563) adott utasítás például ezt mondja: „ut autem milites ipsum eo magis revereantur et sint attentiores ad disciplinam militarem, ideo dedimus sibi faculta-

¹⁾ U. o. 14368. fasc. Decz. 27-én már sürgősen intézkednek, hogy Zrínyi helyét mással töltsék be.

²⁾ Már a középkorban is kétféle várost különböztettek meg Ugyanazon helyen is. polgárvárost és katonavárost.

tem inhabiles et inobedientes quoslibet amovendi.⁴⁾ Balassa Farkas diósgyőri kapitány 1563. évi utasítása is megmondja, hogy joga van katonákat fogadni és elbocsátani.²⁾

Néha az utasítások feltűnően hangoztatják, hogy a várban lévő katonák és tisztek a kinevezett főkapitánynak engedelmeskedni tartoznak. A Kerechényi László szigetvári főkapitány részére adott utasítás például elmondja, hogy a szigetvári 400 gyalogos élére a főkapitány helyezzen kapitányokat.⁸⁾ Majd meg e fontos és jellemző nyilatkozatot teszi: „universi antem milites tam equites, quam pedites cum capitaneis suis debebunt ipsum Ladislaum Kerechényi praefectum, tanquam summum capitaneum ipsorum in omnibus licitis et honestis et signanter his, quae ad incolumitatem eius loci spectant, audire et ipsius imperata facéré, quemadmodum hoc de jure militari fieri solet et debet.“⁴⁾

Mindezen utasításokból az látszik, hogy a régi magyar hadi szokás szerint a főkapitány *primus inter pares* volt, s csak a Habsburgok idején kísérelték meg a főkapitányokat korlátlan urakká tenni.

A *primus inter pares* elvét hirdeti az a magyar szokás is, hogy a fő- és a vicze főkapitányok közvetlen vezetése alatt a várórségből mindig csak meghatározott számú csapat állott. Rendesen valamivel több annál, a mennyit egy-egy közönséges kapitány szokott vezetni.

Régi magyar szokás szerint még a 16. század közepén is a várkapitányokat mindig csak egy évre, vagy néha — „beneplácito“ — bizonytalan időre nevezték ki. Az egy évre való kinevezés természetesen összefügg a jargalásnak nevezett évi szolgálattal és szerződéssel. Ha a kinevezett várkapitány egy évnél tovább szolgálni nem akart, a bevett szokás szerint három hónap-^{1 2}

¹⁾ Köz. pénz. lev. Hung. 14347. fasc.

²⁾ U. o. 1563. okt. 30. »habebit facultatem cooptandi milites aptos et ineptos dimittendi maturo tamen iudicio et semper cum scitu provisoris nostri«.

³⁾ »Ex hiset. (t. i. a 400 gyalogos közül) ipsis praefecit capitaneos strenuos et fideles viros«.

²⁾ Köz. pénz. levélt. Hung. 14337. fasc. 1554. aug. 12.

pal előbb kellett jelentenie lemondását.¹⁾ A mikor Thelekessy Imre lévai kapitány 1557-ben semmi áron sem akart tisztében tovább maradni, a magyar kamara megírta a királynak, hogy a bevett szokás szerint a lemondást három hóval az év letelte előtt be kell jelenteni,^{*)} hogy utódjáról idejében gondoskodni lehessen.

Bár a 16. században a Habsburgok erősen igyekeztek azon, hogy a magyar végekbe helyezett várkapitányok minél több hatalommal rendelkezzenek, e törekvésük nem mindenkor aratott sikert. A magyar hadi nép vérében volt a községi élet, mindenkit egyenjogú vitéznek, testvérének tartott, s az uralkodást maga felett nem tűrte.^{1 2)} Ezt a végbeli szokást az udvar is jól ismerte. A mikor 1556-ban a király Sziget várába új kapitányt akart kinevezni, Gersei Petheő Jánost küldte le, hogy az a király nevében a *katonák községével tárgyaljon*. Maga a király rendelte ezt így, írván a Petheő részére kiadott utasításban: „cum egregio etc. Marco Horváth capitaneo, caeterisque deinde centurionibus, decemviris et *militum universitate* in Zigeth existentium seorsim *nostro loco et nomine* tractandis“ etc.³⁾

A mi a főkapitányoknak és kapitányoknak adott azon jogot illeti, hogy katonákat toborozhat és elbocsáthat, az bizonyára jelentékeny jog volt, de nem korlátlan. Az elbocsátott tiszt vagy katona ugyanis a *seregbírónál* és a kerületi generális mellett lévő *hadi széken* orvoslást kereshetett. Csak például említjük föl, hogy Csáky István generális a vitéz Dankó János gyalog-

¹⁾ Kerechényi László utasítása mondja például: »debebit nobis ante anni completionem tribus mensibus significare, similiter et nos si cum ultra annum in eo praefectura tenere nolemus, reddeinus ipsum huiusmodi voluntate nostra certiozem«. (Köz. pénz. lev. 14.337. f. 1554.)

²⁾ U. o. Hung. 14.339. f. 1555. márcz. 27. »et quia receptum de more esset, ut officio renunciare volens, id ipsum anticipato trium mensium spacio significaret« etc.

³⁾ A 16 századi katonai folyamodások majd mind *communitas equitum* el *peditum*, *commiliones* et *fratres* aláírással végződnek, s a szövegekben is lópten-nyomon találkozunk a község és a testvériség szóval.

⁴⁾ Köz. pénz. levélt. Hung. 14.337 fasc. Gersei Petheő János instructioja.

vajdát (heyduckenhauptman) 1667-ben tisztétől megfosztotta. A kassai magyar hadiszék azonban visszahelyezte őt a vajdaságba (via juris seu mediante tribunalis bellid Cassoviens.) s a hadi tanács még hátralékos zsoldja kifizetését is elrendelte.¹⁾ A végházbeli fegyvervonásról való magyar törvény azt sem engedte meg, hogy a főkapitány az alatta lévő tisztek ügyében korlátlanul rendelkezzen. A mikor például Thelekessy Imrét lévai főkapitánnyá nevezték, azt kívánta, hogy eddigi helyettese: Magyar Sebestyén is kövesse őt Győrből Lévára. Magyar Sebestyén azonban nem akart Lévára menni. A mikor pedig Thelekessy Imre erre kényszeríteni akarta őt, a győri generális a magyar végbeli törvényeknek megfelelően kijelenté, hogy ez a követelés jótalan, mivel Thelekessy egy személyben vádló és bíró nem lehet: „*quod de jure concedi non posset, etiamsi nullus capitaneus superior in regno ex taret!*“ Azaz, hogy „az ilyesmit megengedni nem szabad, még ha egyetlen főkapitány sem lenne az országban!

A mi katonai szokást eddig említettünk, az nemcsak a főkapitányoknál, de a kisebb magyar tiszteknél is járta. A gyalogos vajdák vagyis a századosok például nem az egész századnak, hanem csak egy tizednek voltak közvetlen parancsolói és tulajdonosai. Ezt a tizedet aztán *a. vajda tizedének* hívták.^{1) 2)} Ezen tizedesség fejében a vajda (gyalog kapitány) aztán külön fizetést is húzott. Az 1552—1553-ban Erdélybe rendelt magyar gyalogságról szóló számadásokban például ilyen tételeket találunk: „*peditibus in arcé Déva exist. 252, quatuor capitaneis ad personas eorum per flór. 4, ad decurionatum eorundem capitaneorum flór. 3.*“ ... *ad pedites 255, quatuor capitaneis ad personas eorum per flór. 2, ad decurionatum eorundem capitaneorum per flór. unum.*“³⁾ Az 1571. évben Forgách Simon

¹⁾ U. o. 14.568. fasc. 1669. sept. 20. Ex consilio bellico: sua nrmestas in officio weibodae apud praesidium Zathmariense antehac gesto iudicialiter restitui fecrit«. Ez a Danka János 1664-ben a török tábor kikémlésével roppant szolgálatot tett Montecuccoli seregének, s ő felsége 1000 tallért rendelt neki jutalmul, — mivel Danka olyast cselekedett, amire senki sem mert vállalkozni.

²⁾ Orsz. levélt. Lymb. II. sor. I. Militaria: Regestum 1601—1605.: »*az vajda, tizedében való hajdúk.*«

³⁾ Köz. pénz. levélt. 13.231. fasc. Acta in Transylvania etc. 1552—1553. Ratio vajvodarum et militum.

főkapitány két kitűnő gyalogkapitányt (Gál Jánost és Nagy Jánost) említ egyik fölterjesztésében, a kik szerinte kevesebb zsoldot kapnak, mint a többi gyalogtisztok. Ez utóbbiak ugyanis ország- szerre havi 10 frtot kapnak a személyükre, 2 frtot a gyermekre, és havi 3 frtot a *tizedesség fejében*.¹⁾

A gyalogságnál dívott ezen különös szokás megmagyarázza nekünk azt a különben érthetetlen jelenséget, hogy egy-egy században nem tíz, hanem csak kilencz tizedest találunk. S ha esetleg a tizedesek száma tíz is, egy ezek közül a vajda tizedesi állását helyettesíti. Később, mikor a gyalog kompániák emberszáma ötvenre apadt, az öt tizedes helyett ugyanígy találunk négy tizedest. Az ötödiket ugyanis itt is a vajda tartotta a kezén.¹²⁾

Említők már, hogy a magyar gyalogság, régi magyar szokás szerint, a tisztjeit maga választotta. E szokással elvéve még a 17. században is találkozunk. Az 1621. évben írják például a nyitrai gyalogságról: „Deseő Bálintot penig a sereg magoknak elüttök járóvá választották.“^{3 4)} Az ország nyugoti részében ez a szokás igazában már I. Ferdinánd alatt megváltozott. A király ugyanis, hogy a katonai községek hatalmát gyengítse s a királyi kapitányok tekintélyét növelje, a kinevezés jogát a várkapitányokra ruházta. A szigetvári főkapitány részére 1554-ben kiadott utasítás például ezt mondja: „*négyszáz válogatott puskás gyalogost tartson és ezek élére derék és hű kapitányokat helyezzen.*“³⁾ Ugyanez évben Bornemissa Gergely deák, Eger

¹⁾ U. o. Hung. 14.359. fasc. 1571. marc. 20.: »ceterum duó capitanei peditum Lewensium, Joannes Gaal et Joannes Nagy viri in sua conditione praestantissimi, gravantur, se minus habere stipendii quam alibi habent in confiniis peditum capitanei. Illos enim passim flor. 15 ad mensem habere; ad personam propriam scilicet 10, ad puerum 2, ad decuriam 3 flor.«

²⁾ Köz. pénz. levélt. Hung. 14.465. 1624. Forgách Miklós hadi népében 50 darabont élén állott egy vajda; ez ötven emberből álló kompániában nem öt, hanem csak négy tizedes volt. Az 1659. évben Forgách Ádám generális száz darabantja két, egyenkint, ötven emberből álló vajdaságra volt osztva. A két vajdaságban tíz tizedes helyett csak nyolcz volt. (U. o. 14.544. fasc. Verzeichnus etc.)

³⁾ Orsz. levélt. Tört. Emi. Belügy. 9. fok. Inquisitio anni 1621.

⁴⁾ Köz. pénz. lev. 14388. 1554. »pedites 400 sclopetarios bonos, lectissimos et in disciplina militari exercitatos teneat. Et his praeficiet capitaneos strenuos et fideles.«

főkapitánya jelenti, hogy ő felsége megengedte neki „quod pedibus sub capitaneatu meo existentibus, quos vellem personas idoneas praeficerem.“¹⁾ A dunántúli rendtartás szerint ott ez időben a győri generális nevezte ki a gyalogos tiszteket.^{1 2)}

A 17. század első felében a várkapitányoknak kinevezési jogát már törölték. Azontúl a haditanács útján a király nevezte ki az alsóbbrendű tiszteket is. Ez az új szokás a magyar főtiszteknek nem nagyon volt az inyökre. Alaghy Menyhárt generális, valamint a felsőmagyarországi generálátusban utódja: Forgách Miklós a velük folytatott alkudozások alkalmával azt kívánták, hogy a tiszteket régi szokás szerint ők nevezhessék ki. Forgách Miklós például 1631-ben e dologról így írt: „úí liceat mihi pro consuetudine veteri infiores capitaneos equitum ac peditum conferre.“³⁾

E kérés azonban hiábavaló volt. A királyi kinevezéstől nem igen tértek el. A tisztek kinevezése mindig a kerületi generálisok ajánlatára történt. Ezek rendszeren hármat terjesztettek föl; ha három nem akadt, akkor kevesebbet. Az 1654. évben például a király Csáky és Mansfeld ajánlatára Nagy Ferenczet tatai gyalog vajdának nevezte ki. Mansfeld ez alkalommal a királynak azt írta, hogy Tatán senki sem akar szolgálni. A megüresedett vajdaságra egyetlenegy pályázó sem akadt! Azért a szokásos három jelölt helyett csak egyet terjesztett föl kinevezés végett.⁴⁾

A 17. század másik feléből tömördek gyalogos vajdának a kinevezésével rendelkezünk.⁵⁾ A kinevezetteket régi magyar szo-

¹⁾ U. o. És ő Ghymest és Fülöpöt nevezte ki gyalogkapitányoknak.

²⁾ U. o. 1554. aug. 12. Articuli et condiciones inter equites et pedites, qui intra Danubium et lacum Balatini existunt: >>ut capitaneos peditum non alius eonducat, quam Sfortia, qui ilius praerit.«

³⁾ Köz. pénz levélt. Hung. 1631. Articuli.

⁴⁾ U. o. 14533. Ex consilio bellico, 1654. május 30.

⁵⁾ A közös pénzügyi levéltárból közöljük e kinevezéseket: A király 1651-ben a keszthelyi vicekapitányi állást *Olyby Márton* győri vajdának adta (Ex cons. bellico, 1651. jan. 10.). *Bandy György* győri gyalogos vajda meghalván, a *wajdasteil über eine kompagnia hayduggen» Bollagkó István* kapja meg. (Ex cons. bellico 1657. aug. 22-én) *Eszterházy János* vicegenerális ajánlatára. Az 1660. évben április 30-án írja a haditanács: »durch absterben des rittmeisters *Vörös* vacirende stöll dein jetzigen *weyda Gregor Alapy*, diese weydstöll aber dem kriegsrichter *Georg Bélaváry* allergnedigst konferirt haben«, még pedig *Marchese Luigi de Gonzaga* ajánlatára. *Szilády Mihály* keszthelyi vajda meghalván, a helyét *Jaskhy Pál* kapja meg. (Ex cons bellico 1659. júni 26.). Az 1662. évben *Taháts István* tatai vajda meghalván, a vajdaságot (erledigte wavdastell) ő felsége *Sokoray Jánosnak* adta. (Ex cons. bellico 1662. április 18.). Ugyanez évben *Montecuccoli* ajánlatára »beide vacirende waydastellen dureh absterben *Blasii Acsády* und *Laurentii Darabont dem Georgen Somogyi*, und die andere dem *Johann Réthelyi* allergnedigst conferirt haben.« (Ex cons. bellico.) Az 1673. évben *Ángyán György* (heyducken hauptmann) meghalván, az üresedésbe jött keszthelyi vajdaságot *Keszthelyi János* kapta meg. (Ex consilio bellico 1673. január 6.) *Elbey Miklós* vajda helyét *Cseszeken Gesztesy Mihály* (wajwoda in Mérges) kapta meg. (Ex consilio bellico 1676. júni 1.) *Batthyány Kristóf* dunántúli országos főkapitány ajánlatára *Székey János* vajda légrádi vicekapitánnyá neveztetvén, az üressé lett vajdaságot *Inczey Ferencz* jeles vitéz kapja meg. (Ex cons. bellico 1681. júni 13.). *Keresztury Mihály* vajda meghal-

kás szerint a tisztükbe ünnepélyesen iktatták be. A beiktatás alkalmával kapták meg a zászlót és a dobot. Az ilyen beiktatásról szóló jelentések nagy számmal találhatók a városi levéltárainkban.

Mondanunk sem kell, hogy a vajdák kinevezése a 18. században sem szünetelt. Ott ugyanis, ahol még nemzeti katonaság volt (Komáromban, Győrött és Esztergomban) a 18. század közepéig folyton találkozunk vajdák kinevezésével. Az 1780. évben például a király a haditanács útján Esztergomi Márton komáromi hajdú-zászlótartónak adja Naszvady Mihály vicevajdaságát. (Ex consilio bellico 1780. marc. 3.)

A kerületi generálisok, aztán a győri, komáromi és a kassai generálisok gyakran idegen nemzetiségűek voltak. De azért a magyar tiszti állásokra is ők ajánlották az alkalmas embereket. Viszont a magyar kerületi generálisok nemcsak a magyar, de a kerületükben lévő német katonaság körében megüresedett állásokra is kijelölték és fölterjesztették az alkalmas jelölteket.

A megyék és az urak katonaságánál, valamint a portális katonaságnál is a tiszti állásokat még a 17. században is a megyék, illetve az urak maguk töltötték be. Zemplén vármegye például 1607-ben ilyen határozatot hozott: „egész vármegyével kicsintől fogván nagyig egymás akaratjából ez időnek állapotjá-

kriegsrichter Georg Bélaváry allergnedigst konferirt haben«, még pedig Marchese Luigi de Gonzaga ajánlatára. Szilády Mihály keszthelyi vajda meghalván, a helyét Jaskhy Pál kapja meg. (Ex cons bellico 1659. juni 26.). Az 1662. évben Takáts István tatai vajda meghalván, a vajdaságot (erledigte waydastell) ő felsége Sokoray Jánosnak adta. (Ex cons, bellico 1662. ápril 18.). Ugyanez évben Montecuccoli ajánlatára »beide vacirende waydastellen durch absterben Blasii Acsády und Laurentii Darahont dem Georgen Somogyi, und die andere dem Johann Réthelyi allergnedigst conferirt haben.« (Ex cons, bellico.) Az 1673. évben Ángyán György (heyducken hauptmann) meghalván, az üresedésbe jött keszthelyi vajdaságot Keszthelyi János kapta meg. (Ex consilio bellico 1673. január 6.) Elbey Miklós vajda helyét Csesz- neken Gesztesy Mihály (wajwoda in Mérges) kapta meg. (Ex consilio bellico 1676. juni 1.) Batthyány Kristóf dunántúli országos főkapitány ajánlatára Székey János vajda légrádi vicekapitánnyá neveztet- vén, az üressé lett vajdaságot Inczey Ferencz jeles vitéz kapja meg. (Ex cons, bellico 1681. juni 13.). Keresztury Mihály vajda meghal-

hoz képest végeztük ezt: hogy minden füst után nemesség és urak fejedelmünk ő fölsége jószágában, ez mi vármegyénkben egy-egy *gyalog puskás darabont* mihelyen kívántatik, állittassék, és az mindenkor készen legyen. Minden tizednek tizedese legyen, minden száznak egy hadnagya legyen, nemes ember; minden gyalogosnak 6 firt fizetése legyen egy óra, az tizedesnek 4 firt, az hadnagynak (3 firt... Azoknak az darabontoknak és az egész nemességnek kapitányok leszen Monoki Miklós urunk. Ezt a nemesség az maga erszényéből fizesse.“¹⁾

Ilyen és hasonló jelentés a későbbi időből is számos áll a rendelkezésünkre.⁸⁾

A 16. és a 17. századi katonai elnevezések megértése céljából a régi magyar katonai nevelésről is el kell egyetmáskodnunk.

A 16. és 17. században minden kitanult és veteránus magyar katonának *legény* volt a neve. A legény szón természetesen nem nőtelen embert kell értenünk, mert hisz az utóbbinak *rideg legény* volt a neve. A legénynek a jó magabíró és kitanult katonát hívták. A régi magyar katonai nevelés és képzés három fokozatból állott. Az elsőbe a *gyermek*ek tartoztak, a másodikba az *inasok* (vagyis újonczok) és a *lovászok*, a harmadikba pedig a legények. A gyermekek már 9—10 éves korukba szolgál-

ván, a király a keszthelyi vajdaságot *Horváth Péternek* adta. (Ex cons. bellico 1681. iuli 3.). Az 1680. évben írja a hadi tanács: »die durch absterben des *Huszár Gergely* vacirende waydasteil zu Egerszeg« *Flaskár Mihály* kapja meg. *Budaváry István* lemondván a vajdaságáról, egerszegi vajdává *Gazdag Ferenczet* nevezték ki. (Ex cons. bellico 1685. márcz. 10.). *Héthelyi János* meghalván, *Karacsics Mihály* vajda lesz Tihany kapitánya. (Ex cons. bellico 1685. jan. 21.). Veszprémben *Simoga Szabó Mihály* vajda helyét *Csomány Máté* kapja meg. (Ex cons. bellico 1682. máj. 29.). Az 1687. évben (márcz. 11.) jelenti a hadi tanács: »die vacirende waidastell bei der hung. miliz zu Gran dem daselbsligen vicewaida *Mathiae Vági* conferirt worden.« Az 1694. évben *Hóka Balázs* gyíri vajda meghalván, helyét *Kiss Mátyás* kapja meg; *Tatay György* pápai vajda helyét pedig *Tormásy Simon*. Ugyanekkor *Szuppán István* magasabb állást kapván, a tatai vajdaságát *Zendi Márton* kapja meg. (Ex cons. bellico 1694. juni 5.)

¹⁾ Országos levélt. Tört. Emi. Belügy. 7. fasc. Barkóczy jelentése.

²⁾ U. o. a Lymbus című gyűjteményben.

latba állottak. Gall Ádám győri német generális például kilencz éves korában adta a fiát Zrínyi Miklós mellé.¹⁾ A gyermekek mindig mint valamelyik tisztnak vagy főlegénynek fegyverhordozói kezdték meg a pályájukat. Mivel a gyermekek majdnem kivétel nélkül nemes családok fiai voltak, olyan alantas szolgálásokat, mint a közlegények, sohasem teljesítettek. Az ő állapotuk és viszonyuk a mai tisztképző intézetek növendékévével hasonlítható csak össze. A gyermekek ugyanis azért állottak a tisztek mellé, hogy a tiszti mesterséget megtanulják, s egykor maguk is jó tisztekké legyenek.

A míg a magyar végházakba a nyomorúság és az éhhalál be nem költözött, vagyis a míg volt mit aprítani a tejbe, az egyes végházakban igen sok gyermeket találunk. Különösen nagy volt a lovas gyermekeknek a száma. Az 1557. évben például maga Ferdinánd király írja, hogy a várkapitányok a király kenyerén *ötven, sőt több lovas ifjat is tartanak*, a kiknek fizetés nem jár ugyan, de élelmet és ruhát (az az prébendát) ingyen kapnak.²⁾ A legrégebb huszár-rendszabások is mindig megemlékeznek az ilyen gyermekek tartásáról.³⁾ Ezen rendszabások szerint a lovasságnál nemcsak a tisztek tarthattak gyermekeket, hanem azon főlegények is, a kiknek legalább hat lóra való szerük volt (vagyis hat lóval szolgáltak). Ha gyermek nem akadt, akkor az ilyenek inast (újonczot) is tarthattak.

A szárazföldi és vízi gyalogságnál minden vajdának (századosnak vagy kapitánynak) kijárt egy gyermek (vagyis fegyverhordozó) vagy egy inas (újoncz). A gyalogos tisztek ezen gyermekek tartására havi 2—3 forintot kaptak. Mivel a régi magyar szokás

¹⁾ A kis fiú az 1566. évi szigetvári ostrom után Hörök fogságba került. (Erre vonatkozó adatok a csász. és kir. házi, udv. és állami levélt. Turcica-iban vannak.)

²⁾ Köz. pénz. levélt. Hung. 14.342. fasc. 1557. *Instructio dala comissariis ad visilandas arces finitimas: »inquisitis itaque praemissio tam illis equitibus adolescentibus, qui saltem in prebenda ex nostris victualibus ac vestitu per officiales aluntur . . . Solent praeterea praefecti in nostris comitatibus ad quinquaginta et amplius equites adolescentes tenere, quibus non nisi vestitus et prebenda ex nostris victualibus datur«.*

³⁾ Zay-ugróczy levéltárban van ilyen kettő a 16. századból. A köz. pénz. levéltárban is van egy 1554-ből, valamint a gráci tartományi levéltár Kriegswesen című gyűjteményében is.

szerint a gyalogos tisztek a csatákban mindig előljártak, s mivel minden hadi tanácskozásban résztvettek, a fegyverhordozó gyermekek a vajdák oldalán kitűnő hadi iskolában voltak. Nem csoda, ha belőlük lettek a legjelesebb magyar tisztek. Azért hangoztatjuk a magyar szót, mivel a Ifi. századi levelezésekből látjuk, hogy a horvát, német, rác stb. úri családok különös szeretettel adták gyermekeiket a magyar tisztek mellé, a hol aztán teljesen megmagyarosodtak.¹⁾ E szerint a régi magyar tisztképzés a magyarosítás veteményes kertje volt.

Egy lóterhe papirosra sem térne, a mennyi gyalogos és naszádos vajdának a neve ránk maradt. És valamennyinél ott találjuk a gyermeket is; mivel a gyermeket a tiszttel együtt a fizetési lajstromokban egy személynek vették. Vannak magyar, német és latin nyelvű irataink, melyek az ilyen gyerekekről szólnak. ¹⁾ A sok közül csak néhányat említünk. Kovács Lőrincz fővajda 1554-ben havi 30 frt fizetést kapott. Mint vajdának havi 6 frt 60 fillér járt, a gyermeke részére (auf seinen pueben) havi 2 frt.²⁾ Az újbátori gyalogok 1581. évi fizetési lajstromában olvassák: Martino Ifjú centurioni cum puero, Stephano Szilágyi centurioni cum puero, stb. ³⁾ ⁴⁾ A korponai gyalogok mustrája mondja: Gregorio Deli vajvodae cum puero, Petro Rác vajvodae cum puero etc.⁵⁾ Nógrádon 1658-ban négy vajdát említenek a hivatalos jelentések; mind a négynek megvolt a maga gyermeke (jeder mit einem jungen⁶⁾ A bányavárosokban lévő hajdúknak lajstroma 1665-ben minden vajdánál megemlíti a gyermeket is.⁶⁾ Lipót király írja 1665-ben: „ad unum waywodam una cum

¹⁾ A Nádasdy Tamás nádorispán levelezése számos adattal szolgál arra, hogy az ideged nemzetiségű urak első Sorban azért adták gyermekeiket magyar tisztek mellé, hogy magyarul tanuljanak.

²⁾ A magyar nyelvűek az'orsz. levélt. Lymbus című gyűjteményében találhatók.

³⁾ Köz. pénz. levélt, österreich, 16.689. fasc. 1554.

⁴⁾ Orsz. levélt. Lymbus III. sor, 8. csomó: Solutio peditum Ujvariens. 1581.

⁵⁾ U. o.

⁶⁾ Köz. pénz. levélt. Hung. 14.542. fasc. 1658. Nógrád.

⁷⁾ U. o. 14.558. fasc. 1665. marc. 23. Einrichtung der neuen gránizbezahlung.

faniulo 20 ft.¹⁾ Ugyanő Bory Mihály korponai kapitánynak írja: „ad duos waidas cum duobus famulis, unicuique 20/1.^{1 2 3)} Atapolcsányi kapitány részére kiadott utasítás meg ezt írja: „uni weidae cum unó famulo.“³⁾ A hadi tanács jelenti 1665. márcz. havában, hogy a füleki 300 hajdú élén álló három vajda és gyermeke (tribus waydis cum tribus famulis) egyenkint havi 20 firt fizetést kap.⁴⁾ Amily gyakran emlegetik a gyermekeket, épp oly sokszor szerepelnek az inasok is. A 16. és 17. században, a mint tudjuk, a kezdő katonának vagyis az inasnak igen kevés értéke volt. Nádasy Ferenczcel együtt a magyar vezérek nem egyszer emlegetik, hogy az ujonan sorozott portális és megyei katonaság alig ér valamit! A jól kitanult, veteránus katonát becsülték csak igazában. Ilyenek pedig a végbeliek voltak, a kinnél az országnak jobb katonái nem is voltak.

Az inasok vagyis az újonczok, aztán a huszároknál a lovászok katonaszámba csak akkor mentek, a mikor legényekké lettek, vagyis mikor kitanultak. Minél vénebb és tapasztaltabb volt a legény, annál jobban megbecsülték. A régi magyar tisztek a kezdőktől, vagyis az inasoktól mindég tartottak, s ha igazi katonára volt szükségük, merész legények után néztek. Zay János írja 1582-ben: „az darabontokat elküldeni el ne felejtse ked, nyolczat-tízet, jókat, *ne legyen inas, hanem merész legényeket.*”⁵⁾

Említők már, hogy a magyar gyalogságnál kezdetben a százas rendszer dívott. Egy-egy vajdaságálja nép tehát száz emberből állott. A táborozás idején ez a szám azonban sokszor igen megnövekedett, a háború után meg nagyon megfogyott. Innét van, hogy a katonai mustra-lajstromokban az egyes vajdák vagy kapitányok alatt a legkülönfélébb emberszámot találjuk. A Dobó és Kendi alatt lévő erdélyi hadak fizetési lajstroma például ilyen gyalog kapitányokat említ:⁶⁾ peditibus 28 sub Thoma Füzyes

¹⁾ U. o. Kis Mihály szentbenedeki kapitány instructiója.

²⁾ U. o. Lipót instructiója Bory Mihály korponai kapitány részére, 1665. május 9.

³⁾ U. o. Suskovits János topolcsányi kapitány utasítása.

⁴⁾ U. o. Ex consilio bellico 1665. 9. marez.

⁵⁾ Zay-ugróczy levélt. Zay János levele 1582. május 9-én.

⁶⁾ Köz. pénz. levélt. 13231. fasc. Acta in Transylvania 1552—1553. *Ratio waywodarum et militum.*

capitaneo, Ambrosio Nagy capitaneo 115 peditum, Barnabae Balogh capitaneo peditum 27, Joanni Literato capitaneo peditum 63, Ambrosio Sarossy capitaneo peditum 22, ad 483 pedites sub capitaneatu Nicolai Károly, Valentini Nagy, Emerici Nagy et altero Valentino Nagy“ stb. Ez a különféle szám részben onnét van, hogy a gyalogság elhelyezése a várakban századok szerint nem volt lehetséges. Egyik várban csak 10—20, a másikba több száz gyalog kellett; a századokat tehát meg kellett osztani. Világosan látszik ez a fizetésből. A 170 gyalogot vezető kapitánynak ugyanis ugyanannyi fizetése volt, mint annak aki 25 embert vezetett.¹⁾

Hogy a háború idején egy-egy kapitány mily nagyszámú gyalogságot vezetett, arra például szolgálhat Varjassi Komornik Ferencz esete, a ki Schwendi Lázár alatt 1300 gyalogosnak volt a kapitánya.^{1 2)}

Az ilyen rendkívüli esetektől azonban el kell tekintenünk, mivel ezek csak szórványosan fordultak elő. Békesség idején, a királytól jóváhagyott 1554. évi rendszabás csak százas és kétszáz gyalog-vajdaságokat (kapitányságokat, ismer.³⁾ A mely várakban kétszáz, vagy kétszáznál több gyalog állomásozott, ott létrejön az úgynevezett *fővajdaság*. A *fővajda* az egész ottani gyalogságnak a vezetője volt. Mint a vajdáknak általában, úgy neki is megvolt a maga gyermeke, s valamivel több fizetése, mint a köz-vajdáknak. Győrben, a hol a 16. és 17. században állandóan több száz magyar gyalogos szolgált, mindig volt fővajdaság.^{4 5)} A győri telekkönyvi följegyzések névszerint is felsorolják a 16. és 17. századi gyalogos fővajdákat.⁶⁾ A nevesebbek közül megemlíjük például *Gomb* (Gombai), *Benedek* fővajdát a 16.

¹⁾ Az Erdélyben lévő kir. gyalogkapitányok havi 6—7 forintot kaptak. (Summarius extractus rationis Petri Haller 1552—1553-ban olvasható: »cur capitaneo peditum Ambrosio Zabo in mensem solvit flór. decem, si aliis solvit saltern per flór. 6.)

²⁾ Köz. pénz. levélt. Hung. 14359. fasc. 1571. »mille et trecen-torum peditum stipendiariorum hungarorum capitaneatum egisset.«

³⁾ U. o. 14337 f. Articuli et condiciones inter equites et pedites, qui intra Danubium et lacum Ballatini existunt. 1554.

⁴⁾ Szigetvárt is volt 1566.-ig fővajdaság.

⁵⁾ Győr város levélt. Grundbuch und Beschreibung etc. 1567—1594.

századból¹⁾, *Pázmány* Ferencz ^{1 2 3)} és *Kláriss*³⁾ Péter gyalogos fővajdákat a 17. századból. Nagy hírre vergődött fővajda volt *Balog János*, a kit, mikor Paradeiser kapitány Kanizsát a töröknek átadta, 1600-ban börtönbe vetettek. ^{4 5)} Ugyanakkor került a börtönbe *Végh György* babócsai fővajda és *Sipos Mihály* fővajda⁶⁾ Mivel ezeket a vajdákat Kanizsa és Babelcsa átadásában ártatlanoknak találták, fölmentették őket.

A 16. század közepéig a gyalogos vajdák nem gyalog, hanem lóháton jártak. Az 1554-ben alkotott rendszabás azonban megváltoztatta a régi szokást, s kimondotta, hogy a gyalogos vajdának (kapitányoknak) lótartás nem jár. Ezentúl tehát csakis a maguk költségén tarthatnak lovat.⁶⁾ Mivel a későbbi mustralajstromokban és katonai számodásokban a magyar gyalogos vajdák lovairól szó egyáltalán nem esik, úgy látszik azontúl állandóan gyalog jártak. A kimondhatatlan szegénység, ami a magyar gyalogságnak osztályrészül jutott, nem is engedte, hogy a maguk költségén lovat tartsanak.

A magyar gyalogságnak századok szerint való beosztása I. Ferdinánd idejében imitt-amott változáson ment keresztül. Azaz, hogy a horvát-szlavon végek gyalogságának a beosztása kezd nálunk is lábrakapni. A horvát-szlavon végházaknak magyar és sláv gyalogságában a csapatok emberszáma mindig kisebb lesz,

¹⁾ U. o.

²⁾ Köz. pénz. levélt. Hung. 14455. fasc. 1618. aug. 15. Francisco Pazman jauriensium peditum primario waiwodae«. *Der oberwayda über das hungarisch fuessvolk zu Raab Franz Pdzmán.* Érdemeiért Sövényházát kapta a királytól.

³⁾ U. o. Hung. 14508. fasc. 1644. »Peter Kláris oberwayda über die haydugen zu Raab«.

⁴⁾ Hadi levélt. Feldacten, Balog János vallomása 1601. márcz. 26.

⁵⁾ U. o. Ez a Sipos Mihály fővajda kiáltá a törököknek, a kik a vár földását sürgették: „nem mirajtunk áll az vár megadásá; odabent vadnak az urak!“ Sípосnak nevét néha Zivosnak is írják.

⁶⁾ U. o. 14337. fasc. 1554. Articuli et conditiones inter equites et pedites, qui intra Danubiuin et lacuin Ballatini existunt: »nulli nobili militanti concedantur circa personam suam ultra equites 6, insignioribus personis 8. *Item ul nullus capilaneus peditum habeat equites in stipendio regio,* sed si qui tenere volunt equites, alant eos stipendio personae suae« etc.

s végre az öt vennél megállapodik. Ezek az ötvenes csapatok aztán nemcsak ott, de lassan-lassan nálunk is divatra kapnak. A horvát-szlavon s magyar érintkezés hadi ügyekben akkor mindennapi volt. Magyar tisztek, magyar csapatok szolgálnak a Dráván túl is, s nálunk magyar földön a horvátországi és szlavóniai vitézek csak úgy szolgálnak mint a magyarok. Azokban az időkben, mikor a Dráva mentén a magyarosodás hihetetlen arányban terjed, mikor minden véghelyben magyar vitézi szellem uralkodott, s mikor még egy cél, egy érzés lelkesítette a magyart és a horvátot, könnyen elhatalmazhatott nálunk a Dráva mentében dívott szokás. A 16. század elején, mikor a magyar gyalogságnak még amúgy is szűkiben voltunk, különben is sok bevándorlót idegent, horvátot, vlabot, ráczot fogadtak fel gyalognak. ¹⁾ Ezek ugyan megmagyarosodtak, de a mi szokást magukkal hozták, azt meg is tartották. Lépésről-lépésre kimutatható, miként terjed a Drávától északra az úgynevezett ötvenes rendszer. A Dunántúlról aztán átcsap a bányavárosok vidékére is. A keleti részeken is használják imitt-amott, de itt már nem lesz általánossá. A tiszai részeken és Erdélyben pedig egészen megmarad a régi magyar százas rendszer. Itt még a vajda nevű tisztség helyett is a magyarosabb hadnagy (kapitány) szót használják.

Mondanunk sem kell, hogy az ötven emberből álló gyalogcsapatok élén is vajda állott. Azzal, hogy a vajdának a népe százról ötven emberre szállott, sem fizetésük, sem tekintélyük nem csökkent. Különben is az egész átváltozás csöndben, minden felsőbb beleavatkozás nélkül ment végbe. A tizedesek intézménye is megmaradt, csakhogy egy-egy vajdának ezentúl csak négy vagy öt tizedese volt.

¹ Nemcsak a szlávok, de még az olaszok is megmagyarosodtak nálunk. A 16. század közepén Komáromba és Tatába helyezett *olasz gyalogok* magyarokká lettek, s magyar tisztek alatt szolgáltak. A tatai őrség például 1555-ben Farkas András és Horváth Markó alatt állott. A gyalogság tizedesei ezek voltak: Szegedy Mihály, Balogh Imre, Deli Mihály, Ballorát Márton, Somody Tamás, Horváth Márton, Fehér János, Somogyi Benedek, Magyar András, Sztarsics Albert, Szőlóssy Máté, Szabó György. Ezek tizedeibe voltak beosztva az olaszok is. Szabó György tizedében például ilyen nevű közgyalogokat találunk: *Sebast, Bonomia, Nicola de Sanderina, Crato di Sió, Manoli de Napoli, Angeli de Milo etc.* (Köz. pénz. levélt. Hung. 14337. f. 1555. Fuessknecht zu Tottis.)

Mivel ez az átváltozás hosszú időt vett igénybe. A 16. század végéig a királyi várakban úgy százas, mint ötvenes vajdákat is találunk. Mivel a gyalogsággal egyidőben a huszárságnál is divatba jön az ötvenes csapatbeosztás, a bécsi udvar és a haditanács semmi akadályt sem gördít ezen átalakulás elé. Ha valamelyik végház kérte az ötvenes vajdaságok behozását, a király a kérést szó nélkül teljesítette. Az 1569. évben például Miksa megengedi, hogy a háromszáz győri hajdú az eddigi három vajdaság helyett hat vajdaságra osztassák.¹⁾

A legtöbb végház természetesen maga végrehajtotta ezt az újítást, a nélkül, hogy erre engedelmet kért volna. Fonódon már 1542-hen megvolt az ötvenes vajdaság.¹ ²⁾ Az 1555. évben Cseszneken, Vásonyban, Tihanyon említenek ötvenes vajdaságokat.³⁾ Az 1574. évi mustra szerint Kanizsa várában mind ötvenes vajdaságok voltak.⁴⁾ Palota várában is ilyenekkel találkozunk.

Ormándy Péter főkapitányi kinevezése például ezt írja a palotai gyalogságról: „sub tribus vajvodis centum et quinquaginta pedites hungaros habebit“.⁵⁾ Az oláhujvári helyőrség 1597. évi összeírása szerint a gyalogság ott így volt szétosztva: Gutái János 50 gyalog vajdája, Gyarmathy János 50, Rácz Lukács 50, Nagy Jakab 50, Zlatory Tamás 50, Buday János 50, Zentpétery Bálint 50 gyalog vajdája.⁶⁾ Mindezen vajdáknak a népe külön-külön zászló alatt állott. A 17. században természetesen még több ötvenes vajdával találkozunk. A keleti részek kivételével ekkor ez

¹⁾ »Dass in unser besatzung zu Raab die 300 hungrisch fuessknecht, wölche bis auf diesselb zeit undter drey weyda oder haubtleul geordnt gewesen, wegen pösser richtigkeit undter sechs weyda ausgehailt, und darauf die gebührlichen besoldungen, wie sie bis auf diesselb zeit den gewesten dreyen waywoden erfolgt, passirt werden sollen«. E rendeletet Miksa 1571. márcz. 17-én Prágából újra kiadja.

²⁾ Köz. pénz. levélt. Hung. 1542. 14334. f. unter Antal weyda sambt seinem buben etc.

³⁾ U. o. 14340. f.

⁴⁾ U. o. 14363. Verzeichnuss der weidaschaften, wie viel fuessknecht under jedwedem in Kanisa gelegen. Fejér Gáspár vajda (sambt pueben), Heley György, Ifjú Benedek, Fügi György, Rácz János, Mohácsi László mind ötvenes vajdák voltak.

⁵⁾ U. o. Hung. Instructio pro Petro Ormándy 1588. ápril.

⁶⁾ U. o. 14397. f. Extractus summarius stipendiariorum.

az ötvenes beosztás a királyi végekben már általánossá lesz. Az 1619. évben még a kir. mezei gyalogságot is ilyen ötvenes csapatokban találjuk. Somogyi 500 gyalogját például nyolcz ötvenes vajda vezette. Száz embere csak a fővajdának volt.¹⁾ A hadi ízetőmesternek 1624-i kimutatása is csak ötvenes vajdákat sorol fel.²⁾

Ismervén a gyalogságunknak ötvenes vajdaságokra való beosztását, nem lesz nehéz dolog a magyar mezei hadakban a taktikai egységet megállapítanunk. Meynert a *Kriegswesen der Ungarn* című fölötte jóindulatú, de hibákkal telt művében nem ismeri a régi magyar gyalogság szervezetét és beosztását. Így aztán a taktikai egységet is hibásan állapítja meg. Szerinte a magyar taktikai egység nagy tömegeből, rendszeren kétezer emberből állott, s ezt ő *magyar bataillon-nak* nevezi. Ilyen magyar bataillon azonban sohasem volt. A magyar hadi nép (úgy a lovas mint a gyalogos) egykor századokba volt osztva. Ez a beosztás a Habsburgok idején megváltozik s a régi százak ötvenre apadnak. A tizedes rendszer szerint egykoron a nagyobb csapatok alakításakor tíz kompániát csaptak együvé. Ezt a szokást a magyarok akkor is megtartották, mikor az egykori lovas és gyalog kompániák már csak ötven emberből állottak. Így *jöttek létre az ötszáz emberből álló csapatok*. Ezeket azonban nem bataillon-oknak, nem is zászlóaljoknak, hanem az ötszáz lovascsapatokat *főkapitányságoknak*, a gyalogosokat pedig *fővajdaságoknak* nevezték. A magyar mezei hadak között feltaláljuk ezeket úgy a 16. mint a 17. században. A magyar taktikai egység tehát ezekben a századokban úgy a lovasságnál, mint a gyalogságnál 500 emberből állott. E csapatokat nem a törvény, nem is királyi rendelet, hanem a magyar hadi szokás teremtette. Mivel hadi tekintetben a tiszai részeken más viszonyokat, más helyi szokásokat találunk, a taktikai egység körül ugyan eltérés is mu-^{1 2}

1) Hadi levélt. II. Ferdinánd rendelete 1619. máj. 15-én.

2) Köz. pénz. levélt. Hung. 1624. 14464. fasc. *Kriegszahlmeisters bericht*. jan. 24.: »Balogh György weida über 50 trabanten zu Nempti, Mindszenti György weyda über 50 trabanten zu Szécsisziget, Sárvári Nagy Imre weyda zu Kis-Komár. Felemlíti még Darabé Péter, Mindszenti György, Gersey Gergely, Szemerey Tamás, Csákováry György Biró Józsa, Csiszár Tamás, Zalay György vajdákat stb. (Weyda über 50 trabanten.)

tatkozik, de a leggyakoribb és a legközönségesebb mégis az ötszázas beosztás. A 16-éves háborúban, mikor tízezernél is több huszár szolgált, hivatalosan is jelentették, hogy a magyar mezei főkapitányok alá ötszáz lovasnál többet nem szokás adni.¹⁾

Az ötszázas lovas és gyalog csapatok alakításáról számos adattal szolgálhatunk. Az 1554. évben a király Nádasdy Tamás alá ad 500 huszárt és ötszáz gyalogost.¹⁾ Az 1555. évben a király Horváth Bertalan kardja alá ad 500 huszárból álló főkapitány-ságot és 500 magyar gyalogosból álló fővajdaságot.^{2 3 4)} Az 500 gyalogos febr. 15-én már együtt volt.^{5 6 7 8)}

Mivel az ötszázas mezei fővajdaságok háború idején közönségesek voltak, a király és a hadi tanács hasznos és jól bevált magyar intézménynek tekintették azokat, s ha hadas idők jártak, ők maguk sürgették az ilyenek felállítását. Az 1566. és az 1567. évben például királyi rendeletre alakítanak ötszázas magyar fővajdaságokat. Az ezen ügyben kibocsátott rendeletet 1598-ban szösz szerint újra kiadják, s három, egyenkint ötszáz emberből álló fővajdaságot állítanak. Az utóbbi rendelet a többi között azt mondja, hogy a nyílt háború miatt a magyar gyalogságra nagy szükség lévén, ő felsége fővajdaságok felállítását rendelte el. Mindegyik ötszázas fővajdaság — mondja a rendelet — *tíz, egyenkint ötven embert számláló vajdaságból álljon.* A fővajda fizetése havonként 40 frt.; a *közvetlenül rendelkezése*

«reversos Nitriam, *quinientos pedites* summa, qua potui diligentia et celeritate conscribi curavi. . . die décimo quinto februarii ad partes superiores dimisi. *Ñeque mora, difficultas, aut defectus in designalis capitaneis fuit.*»

¹⁾ Erről (rabelmann naplójában is érdekes megjegyzéseket, találhatunk (Csász. és kir. házi, udv. és állami levélt. Hungarica).

²⁾ Köz. pénz. levélt. Hung. 1554. Ezen 500 gyalog azonban inég százas csapatokból állott. Volt tehát benne öt százados (centurio) öt zászlóaljjal, 5 sípos, 5 dobos, 5 zászlótartó és 50 tizedes.

³⁾ U. o. 14.337. fasc. 1555. jan. 17-én. Az 500 gyalogos verbuválásáról írja Bornemissza (Abstemius) Pál nyitrai püspök: *quantum ad pedites attinet, seripsimus in diversas partes ad decuriones et centuriones, qui alias in ordinandis peditibus operám et curam suam impenderunt, ut ad cum numerum (500) qui fieri poterit, súbito pedites conscribant, et ad me Nitriam veniant, quibus postea lustratis, in omni eo numero, quousque ad 500 conscribere poterunt, solutio consueta sit.*«

⁴⁾ U. o. 14.337. február 18-án írja Bornemissza püspök a királynak:

alatt álló egy vajdaság (a fővajda vajdasága) fejében 24 forintot, és a fegyverhordó gyermeke részére havi 4 frt.-ot kap. A vajdáknak havi 12 frt., a legényeknek pedig havi 3 frt. jár.¹⁾

Az ilyen fővajdaságok felállítása a 17. században sem volt ritkaság. Az 1619. évben például II. Ferdinánd rendeletére Karosai Somogyi Máté állít föl gyalogos fővajdaságot („ex quintensis peditibus hungaris“). A fővajdaság élén állott a havi 40 frt.-tal fizetett fővajda, a kinek közvetlen rendelkezése alatt (egy) százas vajdaságajja nép állott. A többi négyszáz ember nyóicz, egyenkint ötven emberből álló vajdaságra oszlott. Az egész fővajdaság tiz zászló alatt állott. Mivel minden vajdának külön saját tizede volt, a tizedesek száma (ötven helyett) csak 40 volt.^{1 2)}

Az 1019. évben a horvát hajdúkból is alakítottak fővajdaságot. A fővajda Maróthy Péter volt. Az 1620. évben a csapatban volt 9 vajda, 9 örmester, 9 dobos, hét zászlótartó, 56 tizedes, 2 futár és 408 közhajdú, vagyis összesen ötszáz ember.³⁾ Ez a fővajdaság a Lubkovits-féle armada egyik része volt.^{4 5)} Az 1621. évben is megvolt még a Maróthy Péter-féle fővajdaság. Egy-egy vajdaságban azonban ekkor már alig 30 hajdú volt.⁶⁾

Az 1627. évben a hős *Osgváni Bakos István*, a későbbi szendrői huszárcapitányról jelentik, hogy az elmúlt háborúban

1) Csász. és kir. hadi levélt. Feldakten 1598. márcz. 10. »In supremum vajvodam quingentorum peditum hungarorum suae majestatis nomine elegerimus et constituerimus (itt a nevek következnek) ac sequenti modo cum ipso convenimus: nempe ut dictos quingentos pedites hungaros singulos 50 sub peculiari suo vajvoda et consuetis decurionibus quamprimum conscribat« etc.

2) Sächsisch Staatsarchiv másolatai a csász. és kir. hadi levélt.-ban, 1619. május 15.

3) Köz. pénz. levélt. Hung. 14.459. f. Bezahlung des krabatischen kriegsvolks 1620. máj. 26.

4) U. o. 14.460. f. 1621. »Philipp Lubkovits des alten regiments der krabatischen husarn und heyducken bestellter kapitän. A 600 huszárból és az 500 hajdúból ekkor már csak 300 ember élt, a többi a háborúban elpusztult. A horvát had Nave kommandója alatt állott.

5) U. o. Verzeichnus, was die noch verhandenen krabalhen zu ross und zu fuess zu bezahlung eines monatsoldts gebüren möchte. A fővajdának 24 tallér fizetése volt, a közhajdúk havi 3 tallért kaptak.

ötszáz kapitányságot viselt (quingentorum militum campestrium capitaneatum egisset“), s magát nagyon kitüntette.¹⁾

Egyszóval az ötszáz gyalog-fővajdaságokat úgy a 16. mint a 17. században föltaláljuk. Az ötszáz huszár-főkapitányságokról meg ugyanezen századokból egész sereg jelentés szól.

Az ötszáz taktikai egységet, a mint tudjuk, a hadtörténeti írók németalföldi eredetűnek (das bataillon nach niederländische ordonanz) mondják. Vájjon a magyar hadi szervezet onnét kölcsönözte-e ezt, vagy pedig önállóan fejlődött-e nálunk is, nehéz volna eldönteni. Azonban a mi ötszáz huszár-főkapitányságaink és gyalog-fővajdaságaink speciális belső szervezete és beosztása, a mely mindenben elüt a németalfölditől, valószínűvé teszi azt a föltevést, hogy valamint az ötvenes vajdaságok, úgy az ötszáz fővajdaságok is minden külföldi beavatkozás és utánzás nélkül fejlődtek ki.

A magyar gyalogság szervezetében a 17. század másik felében jelentékeny változás történt. Már a 17. század első felében az ötvenes vajdák oldalán új tiszteket találunk, *vajvoda succedaneus*, *vicevajda* vagy successor ennek a neve. Az érsek-újvári tíz vajda alatt álló ötszáz főnyi magyar gyalogságban például minden vajda mellett succesort is találunk.^{1 2 3)} Ez a szokás azonban általánossá csak a század közepén lesz. A jeles magyar hadvezér Zrínyi Miklós akkor sürgeti, hogy a kompániák ember-számát százra vagy százhúszra emeljék! A bécsi kormányzóék ezt az ajánlatot el is fogadják, s a régi ötvenes kompániák ember-számát százra emelik. A magyar hadtörténettel foglalkozók nem tudván azt, hogy a magyar kompániák a lovasságnál úgy, mint a gyalogságnál ötven emberből állottak, Zrínyi fejtegetéseit meg nem értették. Rónai Horváth Jenő például a Zrínyi munkáihoz

¹⁾ U. o. 14.471. f. Eszterházy nádor jelentése ő felségéhez 1627. juli 13.

²⁾ Köz. pénz. levélt. Hung. 14.448. fasc. Compulus miütiae Ujvariensis equestris et pedestris ordinis 1615. Ordo peditum. A vajdák ezek voltak: Kasza György 51 gyalogossal, négy tizedes alatt, Csorba Miklós 53, Szabó Mihály 51, Zabó Mátyás 42, Baán János 49, Szödeni

Farkas 47, Lovas Péter 55, Gutái János 41, Almássy Péter 52, Parnahy György 58 gyalogossal és négy-négy tizedessel. Az ötödik tized a vajdáké volt. Minden vajda mellett successor is volt. Az egész gyalogság színmagyar nép.

írt magyarázatában, Zrínyi lángeszét abban látja, hogy ő a túlságos nagy (olykor 800 emberből álló) kompániák emberszámát kevesbíteni akarta és az eddigi szokás helyett a százhuszas kompániákat ajánlja! Hát bizony a magyar gyalogságban akkor csak ötvenes kompániák voltak, és Zrínyi nem kevesbíteni, de növelni akarta kompániák emberszámát! Az ő tanácsát el is fogadták s úgy a gyalog, mint a lovaskompániákat századokká alakították át.

Az 1665. évben a bányavidéki végházakban már az összes vajdaságokat százasokká tették. Még egyszer akkora lévén most a vajdaságok emberszáma, új tisztségről is gondoskodni kellett. Ekkor foglal helyet a magyar gyalogságban először a mai értelemben vett hadnagy (*locum tenens*, *lieutenant*), természetesen mint a vajdának a helyettese vagyis hadnagya.¹⁾ A magyar gyalog századok (hivatalosan *hayducken compaignia* > beosztása ekkor tehát ilyen volt: 1) vajda a gyermekkel (*sambt einem jungen*) havi 20 frt., 2) hadnagy havi 15 frt., 3) zászlótartó havi 10 frt., 4) két dobos, 5) 9 tizedes (á 3 frt. 45) és 85 közhajdú (á 2 frt. 30 kr.). Ez újítás alkalmával nevezik először a tizedeseket káplárokknak. Lipót például a szentbenedeki kapitánynak (Kés Mihálynak) adott utasításában írja: *decuriones vulgo korporales*.^{1) 2)} Érdekes az újításban, hogy a vajdák mellett meghagyták a fegyverhordozó gyermekeket³⁾

A bányavárosokban végrehajtott ezen újítást később aztán más végházakban is meghonosították. A Dunántúl levő véghá-

¹⁾ Mivel keleti Magyarországon a hadnagy a vajda vagyis a kapitány rangjának felelt meg, eszerint a hadnagy szónak egyszerre kétféle jelentése is volt. Ez időben a hadnagy szót a fővezér értelmében már nem használják.

²⁾ Köz. pénz. levélt. Hung. 14.558. f. 1665. Die einrichtung der neuen Granizbezahlung, Ex consilio bellico 9. márcz.

³⁾ U. o.: »ad unum waywodam una cum famulo 20 frt., ad anum locumtenentem 15 frt., ad novem *rottmagistros* etc. A füleki őrség 300 gyalogosáról írják ugyanez alkalommal: *sub tribus wajwodis cum tribus famulis, tribus locumtenentibus* etc. Léván a kétszáz hajdú élén »2 wevda mit 2 jung, 2 lieutenant, 2 Fendrich; Korponán: *duos wajdas cum duobus famulis, duobus locumtenentibus, 18 rottmagistris*; Tapolcsányon: *uni waydae cum unó famulo, uni locumtenenti, novem rottmagistris*. (Valamennyit a hadi tanács írja.)

zakban azonban még találunk ötvenes vajdákat. A horvát végházakban még a 17. század végén is akadnak ilyenek.¹⁾

A 17. század másik felében az új hadnagyi rangon kívül még egy új tisztség szerepel. Ezt a tisztséget *sereghaj tóság-nak* hívták. A sereghajtók (szolákok) a magyarországi törököknél már a 16. században megvoltak. Nem tudjuk, hogy nálunk mikor kezdik először alkalmazni. Vesselényinek 1663. évi június 28-án kibocsátott körlevele a felkelés ügyében írja: „hadnagyok Somogyi és Fencz, *sereghajtó*: Kenyeres Sándor.“

Ugyancsak Vesselényi nádor írja 1664-ben: fővajda Bonnyay János, viczéje Héra István, *sereghajtó*: Chente Gergely.“ Mivel ezzel a sereghajtói tisztséggel a végházak gyalogságában sehol és sohasem találkozunk, valószínű, hogy csak a mezei és a felkelő hadakban volt használatban.

A magyar huszárság a 17. század közepén ugyanazon átalakuláson ment át, mint a gyalogság. Az ötvenes kompániákat itt is százasakká változtatták, s a régi, magyar értelemben vett hadnagyok (azaz kapitányok) alá egy-egy mai értelemben vett hadnagyot adtak. De míg a gyalogos csapatok átalakításánál minden nehézség nélkül megadták a vajdák alá rendelt új tisztséget vagyis a hadnagyságot, addig a lovasságnak csak hosszas küzdelemmel sikerült kivívnia, hogy a századosok alá hadnagyokat kapjanak.^{1 2 3)} Érdemes megemlítenünk, hogy még ezen átalakulás

¹⁾ U. o. 14.697. 1693. Die kroatische Graniz Milic: Wrest-ben 50 huszár, 50 hajdú, Werkevichinaban 50 huszár, 50 hajdú, Serediskoban 50 huszár, 50 hajdú, Pokubskában 50 huszár, 50 hajdú. Mind a huszárok, mind a hajdúk külön-külön zászlók alatt álltak.

²⁾ Megjelent nyomtatásban is.

³⁾ Köz. pénz. levélt. Hung. 14537. fasc. 1656. Equitum ductores primarii Ujvariensis. Forgách György, Erdélyi Pál, Gombos Imre, Nagy Ferencz, Botlik Imre huszárkapitányok kérik, »quia numerus militum iam sit auctus, ul in qualibet compania debeant esse centum equites .. . racione viceductorum (azaz hadnagyok) sine quibus esse nequeamus, humillime iterum atque iterum supplicavimus vestrae majestati, dignetur etiam viceductores creandos et constituendos. iis quorum interest dementer injungere« etc. Ugyanez ügyben írja Forgách Ádám generális 1656. április 11-én: »dass denen rittmaistern zu Neuheusei, welche anjetzo under ihren compagnien 100 pferdt haben, ain vice oder leithenant passirt.«

után is találkozunk ötszázas főkapitányságokkal. Az 1663. évben például a király az ország négy kerületében négy *huszár bandérium* felállítását rendeli el. Egy-egy ilyen huszár bandérium négy, egyenkint ötszázas főkapitányságból, azaz kétezer emberből állott. A felsőmagyarországi bandérium a nevezett év őszén már hadi lábon állott. A jelzett bandérium ötszázas kapitányai ezek voltak: Serényi András, Eszterházy Mihály, Ormándy Péter és Csányi Bertalan.¹⁾

Azok a jelentékeny átalakulások, a mikén a magyar gyalogság és a lovasság a 16. és 17. században a horvát-szlavon végházakban, a Dunán innen és túl fekvő várakban átesett, a keleti Magyarország végházainak a hadi népét alig érintették. Még a gyalogos tiszteknek a vajda névvel való megjelölése is ismeretlen itt.²⁾ Az úgynevezett ötvenes vajdaságok sem ismeretesek itt. A kassai főkapitányság egész területén és a tiszai részeken a régi százás rendszer járja. A magyar nyelvű iratok a tiszteket (lovast és gyalogost egyaránt) hadnagyoknak nevezik, mely elnevezésen a mai értelemben vett lovas vagy gyalogos századosokat értették. A latin nyelvű iratok a 16. században a gyalogos tiszteket centurioknak, a lovasokat pedig capitaneus-oknak nevezik. A 17. században azonban már mind a gyalogos, mind a lovas tiszteket ugyanazon néven nevezték. Már a 16. században is többször találkozunk a *dux* vagy a *ductor* szóval. A csapatok felsorolásánál a tisztnek a neve után rendszeren ezzel a kifejezéssel élnek: *sub ductu*, vagy *sub ductoratu* (az az kardja vagy vezetése alatt). A 17. században keleti Magyarország egész területén a magyar tisztek neve már ez a *ductor* (néha *dux*) szó lesz. *Ductor equitum* a huszárkapitánynak és *ductor peditum* a gyalogos századosnak a neve. Néha-néha a nyugati részeken is használják e ¹ ²

¹⁾ U. o. Hung. 14555. fasc. 1663. aug. 21. E bandériumban volt négy ötszázás kapitány, négy hadnagy, 12 rittmaister és 20 zászlótartó. Az 1664. évben már a többi bandérium is állott. A tiszai részek bandériumát Barkóczy István vezette. Ő maga így írja a címét: *duorum millium militum campestrium supremus colonellus* (u. o. 14556. f. 1664.)

²⁾ Csak nagy ritkán találkozunk a hivatalos írásokban itt a vajda szóval. Az 1667. évben például Danka Jánost a ki Szathmár várában mint gyalogos tisztet szolgált, a hadi tanács *peditum ductor* és *heyducken-haubtman* néven nevezi, később pedig (1669. szept. 25-én) *weibodá-nak* azaz vajdának írja őt.

neveket, különösen a lovas tisztek megjelölésére. ¹⁾ Pálffy Pál jelenti például 1641. okt. 30-án őfelségének felső Magyarországból, hogy mivel két vajdaságban együttvéve száz ember helyett csak 63-at talált, a két vajdaságot egybevonta. Bornemissza és Bercsényi lovas kompániáiban is nagy hiány mutatkozott, tehát „in unum contraximus et *ductoratus Stephani Bika* subjecimus“.³⁾ Az 1647. évben Deák Péter „ductor peditum“-nak írja magát, s azt mondja, hogy a „*ductoratus pedestris ordinis praesidii Filekien-is*“ most az ő kezén van.³⁾ Az ilyen adatok a nyugati részek hadi népéről azonban ritkaság számba mennek. A keleti részekben azonban mással sem találkozunk mint ductorokkal. Forgách Miklós főkapitány például 1633-ban a Tokaj körül fekvő végházakba „oificiales“-eket és „ductores“-eket kér.⁴⁾ Szendrő, Diósgyőr, Kálló, Tokaj, Putnok, Szathmár stb. hadi népének 1641. évben készült hivatalos kimutatása várak főkapitányain és kapitányain kívül csakis ductor peditum, és ductor equitum néven nevezi a többi tiszteket.⁵⁾ Az 1660. évi általános kimutatás Szendrőn két lovas ductor-t és három gyalogos ductor-t említ. Ónodon 389 huszár volt, ennek egy része a főkapitány és viczfőkapitány kardja alatt állott, a többit két ductor vezette. Ugyanitt a két század (két zászlóalj) magyar gyalogost két ductor vezette. A két században 18 tizedes volt. E szerint mind a két ductor-nak megvolt a maga tizede. Putnokon két gyalog ductor, Diósgyőrött a lovas ductor-on kívül egy gyalogos ductor is volt kilenez tizedessel, egy zászlótartóval, dobossal és 87 haj- ^{1 2 3 4 5 6}

¹⁾ Köz. pénz. levélt. Hung. 14552. 1662. junius 15. A nógrádi magyar hadinép írja Forgách Adám generálishoz, hogy Spáczy lovas ductort (equitum ductorem) és Kálmán (peditum ductorem) gyalogos ductort választották el, hogy zsoldot kérjenek. A *gyalogductort* a folyamodásban *vajdának* is nevezik.

²⁾ Köz. pénz. levélt. Hung. 14503. f. 1641.

³⁾ U. o. 14515. fasc. 1647. Azért ír, mivel már hat éve nem kapott zsoldot.

⁵⁾ U. o. 14486. f. 1633. jan. 9. »militibus praeficerentur officiales vei ductores«.

⁶⁾ U. o. 14502. f. Partiale registum militum praesidiariorum: ductor equitum Franciscus Zentiványi, peditum ductor Mathias Szűcs una cum famulo, ductor equitum András Hatvány, ductor peditum Martinus Eördög etc.

dúval. Tokajban ugyanígy volt. A gyalogos ductornak volt 9 tizedese, zászlótartója, dobosa és 87 közhajdúja. Kassán 500 német és 100 magyar gyalogos volt. Ez utóbbiaknak egy ductor parancsolt. ¹⁾

Hogy a keleti Magyarország és a nyugati részek hadi népének a tisztjei között a különbséget lássuk, felemlítjük az 1672. évi kimutatást. A lovasságot ezúttal mellőzvé, csak a magyar gyalogságról szólunk. A nevezett kimutatás szerint a Kanizsával szembevetett végházakban volt két fővajda (2 oberwaida sambt ihren jungen á 18 frt 45 kr. fizetéssel), 30 vajda (sambt ihren jungen á 12 frt 30 kr.), 32 zászlótartó, 144 tizedes és 1481 hajdú; a bányavárosok vidékén volt 14 vajda (sambt ihren jungen), 14 hadnagy, 14 zászlótartó, 28 dobos, 126 tizedes, 1218 közhajdú és 297 naszádoshajdú. A Balaton vidéki végházakban 274 hajdú és vajdákkal és a gyermekeikkel együtt. A keleti Magyarország végházairól szóló kimutatás vajdákat már nem említ. Itt minden végházban csak ductor-ok szerepelnek. Szendrőn például a gyalogság élén állott Viszlai Demeter (ductor peditum). Hegedős János viceductor, Suba György zászlótartó. Putnokon Eszkárosy János volt a gyalogság ductora, Diósgyőrött pedig Ajtay István stb.)²⁾

A tiszti elnevezéstől eltekintve, ebben az időben a csapatok szervezete már ugyanaz volt a keleti részekben is, mint a nyugatin. Néha a ductorok oldalán lévő gyermeket is megemlíti az összeírások. Így például Putnok hadi népének 1641. évi összeírásában elolvasható: „peditum ductor Mathias Szücs una cum famulo“.³⁾ Az 1673. évi szendrői összeírás is említi a ductor gyermekét.⁴⁾ A gyermektartás azonban ezeken a keleti részekben ^{1 2 3 4 5}

¹⁾ U. o. 14546. 1660. évi kimutatás. Az 1597. évi rendtartás szerint, Eger elvesztése után e részen 18 végházban 8947 katonának kellett volna lenni, de ez évben már 4800 emberrel kevesebb volt.

²⁾ U. o. Connumeratio militum hungr. equestrum et pedestrium és Was der hungaristalen manschaft an denen gesambten hungarischen gränitzen, so woll der alten als auch der neuen einrichtung nach an zwei monat soldt in geld abzuführen wäre. 1672. ápril 7. (Aufsatz).

³⁾ U. o. 14502. fasc. Partiale regestuin mililum praesidiariorum Putnokiens. 1641.

⁴⁾ U. o. 1673. jun. 18. Connumeratio militum hungr. equest. et pedest. in Szendrő.

általános nem lehetett, mivel az összeírások csak nagy ritkán említenek egyet-kettőt.

A lovasságál a ductor szót a 17. század másik felében a nyugati részeken is használni kezdik. Ekkor ugyanis, a mint említők, a régi ötvenes kompániák emberszámát százra emelték, s az élükön álló tisztet németül rittmeisler-nek nevezték. Ezt a rittmeister szót latinul mindig dudornak írták. Gálffy Mihály például ductor equitum Nitriensium-nak írja magát, de a hadi tanács rittmeister-nek nevezi őt.¹) Volt közönséges ductor vagy rittmeister, és primarius ductor vagy obertrittmeister. Ez utóbbit latinul *antesignanus*-nak is hívták.^{2 3}) Az ilyen primarius ductor vagy antesignanus 2—300 huszárt vezetett. Bercsényi Miklós például 1661-ben 300 huszárt vezetvén, tiltakozott az ellen, hogy őt közönséges ductor-nak tartsák.⁴) Primarius ductor-nak nevezik Szarvaskendi Sibrik Dánielt és Somody Gábort.⁴) Ilyen volt Dalmady Sándor, a ki 1668-ban a törökhöz pártolt⁵), továbbá Disznosdi Horváthy Ferencz (primarius ductor), a későbbi híres naszádos ezredes, a kit 1680-ban neveztek ki obertrittmeister-nek. ⁶)

*

A magyar hadi népnek amúgy is elég szomorú sorsához a 17. század utolsó évtizedei még újabb csapásokat is hoztak. Az a titkos hadjárat, a mit a bécsi kormányzések az uralkodó jóváhagyásával a magyar haderő gyöngítésére 1527 óta szakadatlanul folytattak, I. Lipót uralkodása idején nyílt küzdelemmé vált. Montecuccoli táborozásakor már nem is titkolták, hogy a magyar

¹) U. o. 14583. f. 1673. okt. 28. Ex consilio bellico.

²) Georgius Forgách de Gimes antesignanus praesidii Ujvariensis. Hivatalosan, németül obertrittmeisternek írjuk őt. (Köz. pénz. levélt. Hung. 14537. fasc. 1656. márcz. 15.).

³) U. o. 14556. fasc. »unius communis *ducionis* nómén habere debeam« etc. Bercsényi a hadi tanácshoz. (Obertrittmeister Bercheny 26. jan. 1664.).

⁴) U. o. 14552. fasc. Ex consilio bellico 1662. ápril 17. »durch absterben Dániel Sibrik vacierend obertrittmaister stöll zu Raab dem herrn Gábriel Somody allegnädigst conferirt habén«.

⁵) Csász. és kir. házi, udv. és állami levélt. Turcica. 1668. követi jelentés: »der obertrittmaister zu Schinta Alexander Dalmady ist zu denen Türken nach Neuheusl übergangen.

⁶) Köz. pénz. levélt. Hung. 14611. f. Exconsilio bellico, 1680 apr. 20.

katonaságot semmivé akarják tenni! Erre a célra legalkalmasabb eszköznek találták a magyar katonák kiéheztetését! Az éhhalállal küzdő katona ugyanis fölmondja az engedelmességet, otthagyja a szolgálatot, s ha másképp nem lehet, hát rablással keresi a kenyeret a maga és éhező családjá számára. Nem fizeték tehát éveken át a magyar katonákat, s még egy harapás kenyeret sem adtak nekik, úgy, hogy több végházban egész csomó katona éhhalállal múlt ki. Leírhatatlan jelenetek játszódtak le az egyes végházakban. A nógrádi vitézek írják például 1662-ben Forgáchnak ¹⁾: „még a vajdának sincsen kenyerük; könyes szemekkel, szomorú szívvel kell hallgatnunk éhező feleségeink és gyermekeink jajgatását és siránkozását. Döglött lovak és állatok húásával kell táplálkozniok. Mások a bűzhödöt mocsarak kákagyökerével csillapítják az éhségüket. A ki kevés korpácskát tud szerezni, vízzel keveri, s azt adja a családjának. A nyomorúság nagyon, de nagyon megfogyasztotta a számunkat“!

Forgách Ádám az újvári és nógrádi őrségről írja: „rettetes ezeknek a nyomorúsága. Ha halálra ítélt rabok, s nem ő felsége vitézei volnának, akkor sem volna szabad őket éhhalállal elpusztítani“.^{1 2)}

Nadányi Miklós főkapitány e szegény vitézek érdekében magához a királyhoz írt: *Könyörüljön meg felséged* — írja — e *szegény és nyomorult magyar hazán!* ... Köröskörül törökök leselkednek ránk. Mennyi bátorság, mennyi emberiség kell egy-egy ilyen végház megvédéséhez — s a vitézeket még is éhhalállal engedik pusztulni. Ha már a jól megérdemelt zsoldot nem adják meg a szegényeknek, legalább alamizsnát adatna nekik fölséged“ stb.³⁾

¹⁾ Köz. pénz. levélt. Hung. 14552. f. 1662. juni. 15. »*lachrimosis oculis, afflictoque corde cogimur esurientium conjugum liberorumque nostrorum clamores et ploratus audire ac videre, cum nonnulli nostrum mortuorum equorum, aliorumque pecorum cadaveribus frastratim concicis et inter sese divisus vescantur. Alii radicibus incorum in stagno putrido et foetido crescentium utuntur*« etc.

²⁾ U. o. 14552. f. 1662. juni 17. »*etiamsi captivi essent ad mortem detenti, et non servitores suae majestatis, tamen ne sic quidem permitti deberent fame móri*« etc.

³⁾ U. o. 1662. dátum nélkül. Ugyanakkor a haditanács is jelentette, hogy Nógrád, Buják és Újvár hadinépe: »*die übrige mannschaft vollents von hunger wirdt krepiren müssem.*

⁴⁾ Köz. pénz. levélt. Hung. 14552. fasc. 1662. »*magis mendicorum quam militum nomen promerentur. Ex necessitate coacti, quo se conjugem et liberos alere possint, furtis, rapinis spoliisquo dedunt, ut sic suam et suorum vitam conservare possint, quorum nonnulli in crimine flagranti deprehensi, lacrimabilem latronum subeunt mortem, suspenduntur, decolantur, rotis crura perfringuntur, et sic boni et utiles patriae milites carnificum manu turpiter finiunt vitam*« etc.

⁵⁾ U. o. 14556. f. 1664. január. Kayserstein János, Ferencz báró jelentése, beterjeszti az éhenhaltak listáját, s hozzá teszi még: »*die übrige aber vor laut mattigkait wie der schatten an der wandt herumb gehen, und demnach zu bedauern ist, dass ain so wakere mannschaft so elendiglich zu grund gehen muess*«.

Így volt ez minden végházban, s hasztalanul könyörögtek a szegény éhező katonák, hiába fenyegetőztek a magyar kapitányok, az udvar mit sem tett. A magyar tisztek természetesen látták, hogy itt a magyar hadi nép ellen folytatott mesterséges harcról van szó s ugyancsak kemény hangon tállták föl, a mi a szívüket nyomta. Batthyányi Kristóf generális a dunántúli magyar katonák nyomorúságáról szólván, a többi között ezeket írta a királynak: „inkább kellene őket a koldus, mint a katona névvel neveznem. Hogy feleségeiket és gyermekeiket táplálhassák, a szükség rablásra és fosztogatásra kényszeríti őket. Aztán a zsványok sorsára jutnak a szegények. Fölakasztják őket, karóba vonják, vagy kerékbe törlik. *A hazának hű és jó katonái tehát a hóhérok kezén rútul fejezik be az életüket. Könyörgők fölsógednek alázatos könyörgéssel, szánja meg a szegény koldusokat,* mert a végső romlás és pusztulás következik a hazára, ha a szolgálatot abbahagyják. Ők már nem könyörögnek többé, mert teljesen kétségbeestek, de mi generálisok könyörögünk és Isten színe előtt tiltakozunk ezen eljárás ellen“.¹⁾

Hiába volt minden könyörgés. A magyar gyűlölet I. Lipót környezetében teljesen elnyomta a józanságot, A magyar katonák szenvedése tehát nem csillapodott, hanem inkább növekedett. Győrből 1664-ben azt jelentik Bécsbe, hogy a katonák éhen halnak. Pápáról ugyanekkor azt írták, hogy *ötvenen haltak éhen*, a többi pedig az éhségtől úgy lézeng, mint a falon levő árnyékok. Milyen kár — írja a német Kayserstein — hogy az ilyen bátor és derék őrségnek így kell elpusztulnia!²⁾

Zrínyi Miklós és Zrínyi Péter is megindító levelekben pana-

¹⁾ Köz. pénz. levélt. Hung. 14552. fasc. 1662. »magis mendicorum quam militum nomen promerentur. Ex necessitate coacti, quo se conjugem et liberos alere possint, furtis, rapinis spoliisque dedunt, ut sic suam et suorum vitam conservare possint, quorum monnulli in crimine flagranti deprehensi, lacrimabilem latronum subeunt mortem, suspenduntur, decolantur, rotis crura perfringuntur, et sic boni et utiles patriae milites carnificum manu turpiter finiunt vitam« etc.

²⁾ U. o. 14556. f. 1664. január. Kayserstein János, Ferencz báró jelentése, beterjeszti az éhenhaltak listáját, s hozzá teszi még: »die übrige aber vor laut mattigkait wie der schatten an der wandt herum gehen, und demnach zu bedauern ist, dass ain so wakere mannschaft so elendiglich zu grund gehen muess«.

szolják a végbeli vitézek kimondhatatlan nyomorúságát.¹⁾ Az 1664. év febr. 13-án maga a hadi tanács jelenti, hogy a kolozsvári őrség, épp úgy mint a székelyhidai, kenyér hiányában elpusztult.¹²⁾

Ezen elszomorító viszonyok megteremtői ellen mélyeséges gyűlölet támadt Magyarországon. A magyar tiszték és a magyar katonák mellözése és nem fizetése félelmes mozgalom indítói lettek. Az 1664. évben már maga a hadi tanács is kikel azon oktalan magyar gyűlölet ellen, melynek szövívője maga a fővezér: Montecuccoli volt. A magyar katonák — írja a hadi tanács — Apaffy táborába mennek, s az ellenség számát szaporítják. Ha a magyar nemzetet a hadi szolgálatból kizárják, az ország sem élelmet, sem egyéb dolgot nem ad!³⁾

Ebben a gyűlöletes világban a magyar katonának védője, a magyar katonai tudásnak első képviselője, a nagy Zrínyi Miklós volt! Jól látta ő mi a célja a bécsi katonai politikának, jól tudta ő, hogy semmivel sem gyöngíthetik annyira a nemzetet, mint a hadereje megrontásával. Azért szavának és tollának egész erejével síkra szállt a gyalázatos politika ellen. Nemzete áhítattal hallgatja e nagy férfiúnak a magyar katona védelmére mondott és írt beszédeit, s éppen azért az egész nemzetben hitelre talált az hír, hogy Zrínyi halálát Montecuccoli golyója okozta. Neki volt ugyanis legnagyobb érdeke, hogy a magyar katona ideálja s legmerészebb szószólója: Zrínyi Miklós elnémuljon.⁴⁾

¹⁾ U. o. 14554. f. 1663. ápril 25-én olasz levélben írja: »quanto a prosequere il suo viaggio non posso dare conseglio a v. s. non sapendo io la ultima la resolutione et il animo de confiniarii« etc. Április 27-én Csáktornyáról ismét a katonái ügyében ír: »convocavi et nuper insinuavi, praecipuos dominos capitaneos tarn banales quam insulanos ut eorum ultimatum perciperem resolutionem« etc.

²⁾ U. o. 14556. i. Ex consilio bellico 1664. febr. 13. »auch die garnison zu Klausenburg, gleich der zu Székelyhid aus mangel eines stuck brodts und geldts verlohren gangen«.

³⁾ U. o. Ex consilio bellico 1664. febr. 14. »der herr veldtzeugmaister ohne dieselbe mit dem resolvierten teutschen korpo nichts richten, auch die insurgentes ohne dem königl. banderio nichts thuen, noch sonsten in dem königreich, wann ihre nation zu den kriegsdiensten nicht appliziert wird, einige assistenz oder proviant erfolgen werde«.

⁴⁾ Zrínyi Miklós jellemének nagyságát, magyarságának igaz voltát akkor látjuk csak igazán, ha kortársaival összehasonlítjuk. Ott van például Wesselényi Ferencz nádor, a kinek történetünkben eddig tisztés

A nagy Zrínyi Miklós halála után a magyar haderő rohamosan sietett a végfeloszlás felé. A szentgothárdi győzelem Montecuccolit és a német tiszteket még gögösebbekké tették, s így a magyar katonát még jobban gyűlölték. Leírhatatlanul nyomorult helyzetbe juttatták tehát az egész magyar hadi népet. Az 1669. évben még Kollonits Lipót is megindító hangon írt a magyar katonaság sorsáról. „*Szegény emberek — írja Kollonits — hat év óta egy harapásnyi kenyeret, egyetlen fillért sem kaptak.* Minden baj, minden rossz dolog ebből következik.“^{x)} A mikor 1669-ben a királyi biztosok a végházak hadi népét vizsgálgatták, hihetetlen állapotokat találtak azokban. A nyomorúság már a legfőbb fokra hágott. A fegyelem teljesen felbomlott, s mint a hadi tanács írta, az egész magyar katonaság kenyeret és fizetést követelt!^{1 2)}

És Bécsben egyáltalán nem gondolkoztak ez állapotok javításán. Ellenkezőleg, azon tanácskoztak, miként szabadúlhatnának legkönnyebben a magyar katonaságtól. Az udvari kamara fölvetette a Bécsben népszerű jelszót: *magyar katonaságra szükség nincs; elégséges, ha a magyar hadi nép csak papiroson szerepel!* Ez a vaktában fölvetett eszme, melynek következményeire Bécsben senki sem gondolt, a Lipót-féle abszoluzmus akkori vezetőinek³⁾ mód nélkül megtetszett. Az uralkodó elnöklésével Luxemburgban hosszasan tanácskoztak a magyar haderő felosztásának módjain. Végre 1671. decz. 11-én megjelent a királyi rendelet, mely az oly sokat szenvedett magyar katonaságnak a halálos ítéletét közölte. Lipót király és tanácsosai kimondották, hogy a végbeli magyar huszárok és hajdúk közül 8000-et el kell

hely jutott, de a ki egyik főoka volt a magyar katonaság romlásának. Ő maga írja az udvari kamarának, hogy testét-lelkét följánlotta a császárnak! ő buzdította az uralkodót, hogy minél több német katonát tartson az országban! ő róla írta az udvari kamara, hogy mindenre kapható!!

¹⁾ Köz. pénz. levélt. Hung. 14567. 1669. máj.—aug. »indem diesen armen leuten schon in das sechste jahr kein bissen brod, noch ainziger pfennig ist geraicht worden; aus welchem noch die andere übel alle nothwendig erfolgen müssen«.

²⁾ U. o. Ex consilio bellico 1669. april 1.

³⁾ Lobkovitz, Montecuccoli, Hocher, Lamberg, Dietrichstein, Czerin, Waldstein, Pötting és Sinzendorf.

bocsátani. ¹⁾ Az elbocsátás meg is történt, a nélkül, hogy a szegény katonáknak a hátralékos zsoldjukat kifizették volna. Ennél gyalázatosabb szégyen a magyar népen sohasem esett!

A magyar katonaságnak ezen megalázása azt eredményezte, hogy még azok is otthagyták a király zászlóját, a kiket el nem bocsátottak. És valamennyien Thököly zászlói alá állottak! Thököly Imre sikereinek ez az igazi oka és alapja!²⁾

A mikor Magyarország már jórészt a kurucok kezén volt, a bécsi kormányzások is belátták, hogy oktalan gyűlöletükben jóvá nem tehető badarságot követtek el. A király a viszonyok hatása alatt kénytelen volt a magyar haderő felosztását kimondó 1671. évi rendeletét visszavonnia.³⁾ A későbbi események kétségtelenül beigazolták, hogy ez a visszavonás nem a megbánás, vagy a kijózanodás következménye volt, hanem egyszerű politikai fogás. A mit most kivinniök nem sikerült, azt kedvezőbb időre halasztották.^{4 5 6)}

A folytonos török háború miatt a méregdrága német katonaság tartása roppant összegbe kerülvén, a hadi tanács a nyolczszorta olcsóbb és tapasztalt magyar katonaság tartását mindig jobban és jobban sürgette. A nagy veszedelemmel járó blokádoknál s másféle támadásoknál, a hol t. i. a halál dandárral járt, a német helyett a magyar gyalogságot használták. Azt tartották Becsben, ha már a katonaságnak pusztulnia kell, akkor inkább a magyar pusztuljon! ⁷⁾ Aztán a töröktől visszafoglalt várakba sem helyezhettek német katonákat, mert a puszta vidékekre és a

²⁾ Vagyis az egész magyar haderő kétharmadát.

²⁾ Mivel a 16. és a 17. századi magyar hadinépnek története nálunk még ismeretlen, a nemzeti fölkelések igazi oka és sikere rendszeren a valónak meg nem felelően adatik elő. Rendes katonaság nélkül akkor a német ellen hadat viselni nem lehetett. Rendes katonák pedig a végbeliek és a végbeliekből lett szabad hajdúk voltak. Ezek nélkül nemzeti felkelésről szó sem lehetett.

³⁾ Lásd erre vonatkozólag kísérletek a magyar haderő felosztására című értekezésemet. Századok 1904. négy közlemény.

⁴⁾ Az 1693. évben Bécsben már ismét nyíltan hirdették: *a magyar katonát mind el kell bocsátani*, s a végházakat a beözönlött rácokra kell bízni.

⁶⁾ Közp. pénz. levélt. Hung. 14686. Kiolvasható ez az intentio a hadi tanácsnak (Ex consilio bellico) 1692. április 5-én kiadott rendeletéből is.

puszta falak közé azok semmi áron sem akartak menni. Tehát ezekbe is magyar katonaságot vetettek.

A végházakon kívül a nagy török háborúk idején igen sok mezei katona is szolgált. Ezeket a mezei hajdúkat és huszárokat az akkori divat szerint ezredекbe csoportosították. Ilyen módon igen sok magyar ezred alakult ugyan, de többnyire csak ideig-óráig álltak fent. Ezen újonan alakult ezredек egy része *magyar módra*, más része meg már *némát lábra* (auf teutschen fuess) állított. A magyar módra szervezett csapatokat még ekkor is főkapitányságoknak nevezték. Batthyányinak magyar hajdúi például 1687-ben Kéry gróf főkapitány kardja alatt állottak; kivüle volt még egy vicze-főkapitány, hét vajda, hét viczevajda, hét zászlótartó, hét dobos, ötvennyolcz tizedes és 538 közhajdú.*) Ugyancsak Batthyány generálisnak lovas csapata is volt, melyben a tisztekkel együtt 504 ember volt található. Makár báró lovas ezrede, továbbá Bottyán huszárezrede 5—5 száz emberből állott. A hivatalos iratok nem említik, hogy hány emberből állott *Petneházy Dávidnak ezrede* (1686-tól fogva Csáky László-féle ezred¹⁾) vagy Sennyei István ezrede ^{1 2 3)} és a Zrinyi féle dragonyos még a Pálffy-féle karabélyos ezred.⁴⁾

A magyar módra állított főkapitányságokon kívül német módra állított ezredeink is voltak. Ilyenek voltak például az úgynevezett *hajdú ezredек*. Ezek háromezer emberből és 12 kompániából állottak. A legelső hajdú ezredet a király rendeletére Molnár János állította föl 1686-ban.⁴⁾ Ez a hajdú ezred később külföldön is nagy szerepet játszott.⁵⁾ A hivatalos iratok mindig császári hajdúezrednek nevezik; maga Molnár János meg így írja a nevét: „*Joan Molner kayserlicher obrister über ein*

¹⁾ Közp. pénz. levélt. Hung. 14657. f. *General Batthyány is che ungarische in 7 compagnien bestehende miliz zu fuess* 1687. aug. 30. A főkapitány havi 100, a viczéje 50, a vajda 16, a viczevajda 12, a zászlótartó 8, a tizedes és a dobos 4, a közhajdú havi 2 frt.-ot kapott.

²⁾ U. o. 14648. Petneházy meghalván, 1686. szept. 30-án a király az ezredet Csáky László generálisnak adja (Ex consilio bellico.)

³⁾ U. o. 14657. 1688. Ez évben *Paulus Bozóky* in regimine magnifici domini Stephani Senney. ductor equestris-e volt.

⁴⁾ U. o. 14656 f. 1687.

⁵⁾ A király 1686. szept. 3-án rendeli el.

⁶⁾ Savoyában a 3000 ember a háború alatt 700-ra olvadt.

regiment heyducken ungar nation“. Ez a Molnár-féle hajdúezred volt az első, a melyet német módra (nach dem deutschen fuess) szerveztek. Részből a tisztek is németek voltak. Az ezredben a régi magyar gyalogosrend szervezetének már a nyoma sem volt meg. Még a régi magyar kommandót is németre változtatták. A *Molnár János-féle hajdúezred a legelső magyar gyalog-csapat* volt, a mely *német kommandóval élt*. Molnár János nagy érdemül tulajdonította magának, hogy ezredét sikerült a német szóhoz szoktatnia. Az 1695. évben dicsekszik is ezzel, (welches — írja Molnár — heyducken regiment nun mehr teutsch exerciert, und zu solche dienstleistung tauglich gemacht isi.) Minden németül folyik már ezen ezredben — írja Molnár — csak egyedül a fizetés maradt magyar. Ezt is csak azért hagyták meg magyarnak, mivel jóval kevesebb a német fizetésnél.]

A Molnár ezred mintájára 1689-ben újabb hajdú ezredet (von der hungarischen nation zu fuess) állítanak fel. Ez az úgynevezett Pálffy Miklós-féle hajdú ezred. Ez is 8000 embert számlált, s ezt is német módra szervezték.⁴⁾

Ezen gyalogezredekön kívül a végházak gyalogsága is részt vett a háborúban és a várak ostromában. Az egykorú német jelentések nagyon dicsérik a gyalogságot! A hadi tanács a fizetésüket mégis leszállította. A 17. század utolsó két évtizedében, vagyis a legrágább időben a magyar gyalogosnak havi 1 fjt volt a fizetése^{1 2 3)}, vagyis nyolcszor kevesebb, mint a német gyalogosé! Nem csoda aztán, hogy leírhatatlan nagy volt a nyomoruk. Zichy István győri viczc-generális a Fehérvárat ostromló szegény

¹⁾ U. o. 14.648. f. pedig, írja Molnár »mir sambt allen ober-offizieren bis zum fendrich inclusive die teutsche paga versprochen.« Azt is megemlíti Molnár, hogy a külföldön elesett hajdúk özvegyei és árvái éhenhalnak, mivel semmit sem adnak nekik.

²⁾ U. o. 14.665. 1689. jan. 18. Ersuchung ans general kriegs-commissariatamt, dass dem herrn obristen Niclasen grafen PalfTy zu aufrichtung eines hungarischen regiments 3000 mann stark die ausständige werbgelder entrichtet werde.

³⁾ U. o. 14.657. 1688. datum nélkül. Zichy István viczegenerális írja: »et quia menstruatim unus eques non nisi unum imperialem, hajdo vero florenum unum habeat« etc.

hajdúk számára csizmát kór, mert a nagy hidegben — úgymond — elíagy a lábuk.¹⁾

A lévai száz hajdú Eger ostrománál hősködött, de fizetést nem kapott. Maguk a németek kérték az udvari kamarát, hogy e kimondhatatlanul szegény vitézeknek, a kik oly derekasan viselték magukat Egernél, legalább kenyeret adasson, hogy éhen ne haljanak!²⁾

A mint a törökkel a békeséget megkötötték, a magyar haderő megszüntetésének a kérdése Bécsben ismét napirendre került. Mivelhogy a magyar várakat már amúgy is legnagyobb-részt fölrobbantották és széthordták³⁾, a végbeli vitézeket is mind szélnek eresztették. Egyszerűen azt mondták nekik, hogy nézzenek mesterség után, vagy műveljék a földet! Magyar katonára nincs szükség, mivel a meghagyott magyarországi várakban ezentúl csakis német katonát tartanak! Az 1699. évtől fogva 1702-ig Magyarország területén magyar katona alig volt. Egyik-másik végházban ugyan alkalmaznak néhány magyar katonát, de ezeket sem hadi czélokra. Szatmár várában például 60 huszárt és 40 hajdút tartottak az adók és a portiók behajtására. Az 1702. évben azt írják róluk, tizedik éve már, hogy zsoldot nem kapnak.⁴⁾ A hadi tanács 1702. márcz. havában, azzal a megokolással, hogy magyar katonaság amúgy sem igen van, a szatmáriaknak kenyeret rendel.⁵⁾ Ugyanez évben ritkaságképpen említik, hogy Nagyvárad várába 50 hajdút fogadtak a rablók ir-
tására.⁶⁾^{1 2 3 4 5}

¹⁾ U. o. 1688. febr. Considerationes circa exsolutionem militiae generalatus Jauriens.

²⁾ U. o. 1688. jan. 10. »die maisten bluetarme leuthe seind, und jetzo ihr stüeckl brodt von haus zu haus bellen müssen, da sie doch den ganzen feldzug durch, bei der bloquada Erlau treu beständig gehalten und containirt, auch seit einigs monatsoldt empfangen haben, weder von einigem Winterquartier etwas wissen etc.

³⁾ Ez azért történt, hogy nemzeti fölkelés idején a magyar várak menedékül ne szolgálhassanak a zsványoknak. (A hadi tanács a kuruezokat értette a zsványokon.)

⁴⁾ U. o. 14.750. fasc. 1702. febr. 23. »ungariae nationis equites ac pedites« folyamodása: »quod iam decimus labitur annus ex quo absque ullo penitus stipendio hie servimus sub ductoribus« etc.

⁵⁾ U. o. 1702. márcz. 3. Ex consilio bellico.

⁶⁾ U. o. 14.752. f. 1702. aug.

A míg a kipróbált, végbeli magyar katonaságot teljesen földönfutóvá tették, azalatt a délvidéken erősen dolgoztak a határvidék megalakításával. A magyar megyékből kihalították a legjobb földet a beköltözött rácok, különféle vlachok, horvátok, uszkokok stb. számára. Ezentúl a magyarok helyett ezeknek és a németeknek volt a földadata: Magyarország védelme. Az ujonnan megalakított határvidék gyalogságát hajdúságnak, a lovasságát huszárságnak hitták. A szervezet és a tisztie elnevezések körül itt több magyar emléket találunk. A gyalogságnál megmarad a vajda tisztség.¹⁾ A 101 csárdák (örhely) 3199 embere például 17 vajdaságra oszlott, úgy a lovas, mint a gyalogos csapatok tizedekből állottak. A tizedek élén a *tizadosok* állottak. Mind a gyalog, mind a lovas csapatoknál megtaláljuk a hadnagyi (*hatnak*)²⁾ kapitányi és főkapitányi tisztséget. Az egész határvidéki katonaság főkapitányságokra oszlott. Bár a határvidékből a magyar katonát kizárták — a mint látjuk — a magyar katonai intézmények és a magyar katonai szervezet egyes emlékeitől szabadulni még sem tudtak. A határvidéki katonaságnak is az volt a legfőbb vágya és a legnagyobb jutalma, a mi egykor a magyar hadi népé volt: a magyar nemesség elnyerése!

Igaz ugyan, hogy a hadtörténeti írók a határvidéki földosztást és a végvidék szervezetét osztrák találmánynak mondják, de ezt az állítást késpénzül vennünk nem szabad. A ki a 16. és a 17. századi magyar végházak belső viszonyait közelebbről ismeri, azonnal látja, hogy a határvidék megteremtése nem a német (osztrák), hanem a magyar vártartás és rendszer alapján történt. Bár a berendezést németek végezték, bár az egész katonaságot német generálisok és német főkapitányok alá helyezték, azért a határvidék elnémesítése még a 18. században is nagy nehézségekbe ütközött.

Az örökösödési háborúban a Kollonics Adám, Deák Pál és az Ebergényi László-féle magyar huszárezredek még az udvari kamara vallomása szerint is, *őfelségének az egész világ előtt*

¹⁾ U. o. 14.751. fasc. Tabelle des slavonischen generalats-miliz: 2450 ember. Ezek ötvenes és százazs kompániákba voltak osztva és élükön a vajda (17 vajda) állott.

²⁾ A földosztásnál a kapitányok után e *hatnakok* kaptak legtöbb földet.

örök dicsőséget szereztek.¹⁾ A 17. század végén felozlatott Pálffy Miklós- és Molnár János-féle hajdúezredek is kiváló szolgálókat tettek. S mivel hozzá még jóval kevesebbe is kerültek, mint a német ezredek, I. Lipót (a tanácsosai ajánlatára) az 1702. év végén elrendelte, hogy hajdú- és huszárezredek állítsanak fel. A négy ujonan szervezendő huszárezred élére a király *Forgách* grófot, *Gombos* Imrét, *Lósyt* és *Csonkabéget* (Czunkabeg) nevezte ki.^{1) 2)} Az ujonan szervezendő magyar hajdúezredek közül egyelőre kettőt állítottak föl: a dunántúlit és a tiszántúlit. Ezek ezredesei *Andrássy Pál* és *Batthyány Adám* voltak. Az ezredek beosztása lényegesen elütött a régi (Molnár-féle) hajdúezredétől. Egy-egy ezred két ezer emberből állott. A hajdúezredek tisztjei így következtek egymásután: ezredes, vicze ezredes, főstrázsamester, kvártélymester, hadbíró és titkár, pap, hadsegéd, élelmezési tiszt s végül egy profóz. A kompániák (*compagniae* sive *ducentariae*) mindenkében volt: kapitány, vicekapitány, zászlótartó, strázsamester, furir, íródeák, sebész, 3 dobos, 12 káplár és 178 közhajdú.

A dunántúli ezred ruhája a következő volt: vörös, magyar dolmány kék zsinórzattal, kék zsinór-övvel, óngombokkal, vörös nadrág salavárdival, kék sarával, szablyatarsoly és puskaportartó kék posztóból. A káplárok és a dobosok (hogy a közembertől különbözzenek) vörös ruhát kaptak.³⁾

A tiszántúli ezred ugyanily ruhát kapott, csak hogy a ruha alapszíne kék, a zsinórzat pedig vörös volt.⁴⁾

¹⁾ Ezek az udvari kamara szavai. Ezek a huszárezredek magyar módra 5—600 emberből állottak. Csak később emelték az emberszámukat ezerre. Az 1702. évben például az Ebergényi huszárezred 506 emberből állott. Magyar szokás szerint az ezredesnek megvolt a maga kompániája (*leibscinpania*). Az alezredesnek és a többi ductornakegy-egy százada volt.

²⁾ Köz. pénz. levélt. Hung. 1702. márcz. 16. 14.750. fasc.

³⁾ U. o. 1702. nov. 20. 14.574. fasc. »tunicas rubras cum ceruleis cingulis, sonis el stanneis nodis, caligas ceruleas cum rubris sonis et rubricoloris sccis cum peronibus per hajdones portari solitis. Ad frameam suam *szablyatarsol* nuncupatam et thecam pulverariam pannum ceruleum cum rubro panno adornandum habent. Corporales veró cum timpanistis ad faciendam quoad gregarios distinctionem habeant omnes rubrum vestitum.

⁴⁾ Omnes tunicas ceruleas cum rurbo cingulo, sonis et stanneis nodis, caligas veró rubras cum ceruleis sonis et flavi coloris sccis etc.

Mindkét ezred legényei fehér abaköpönyeget és fekete hajdúsüveget hordtak.¹⁾

Az ezredek zászlóinak színe olyan volt, a milyen az illető ezred ruhája. *A zászlók mindkét oldalát kétfejű sas díszítette*, közepén Magyarország czimerével.²⁾

Mindkét ezred dobjai fehérrel vegyesen az ezred ruhájának a színét viselte.

Hogy a két hajdúezred ruhája teljesen magyaros volt, az a fentebbi hivatalos utasításon kívül abból a szerződésből is kitűnik, a mit Eszterházy Pál nádorispán Schlöninger Farkas udvari zsidóval és Brede Mózes kismartoni zsidóval kötött. Ez a szerződés csupa magyar ruhát említ. A dolmányról például azt írja, hogy teljesen zsinórzott legyen. Az övekre megszabja, hogy hetvenöt rőf zsinórból kell készülniük stb.³⁾

Az első két hajdúezred felállítását csakhamar követte a harmadik. Az 1703. év elején a király ezen felállítandó ezred élére *Bagossy Pált* állította. Viczeezredesnek *Ebeczky Istvánt*, főstrázsameslérnék pedig *Andrássy Jeremiást* nevezte ki.⁴⁾ Az ezred legénységét felső Magyarországon toborozták.

Engel az ő történeti művének V. kötetében (182—200) azután Meynert a *Kriegswesen dei Ungarn* című művében azt állítják, hogy a Bagossy-féle hajdúezred a magyar gyalogezredek legrégebb őse és törzse. Ezt az ezredet — írják mindketten —

1702-ben állították föl! A főntebb közölt hivatalos iratokból láthatjuk, hogy Engel és Meynert állításai tévedésen alapszanak. A legelső magyar hajdúezredet nem 1702-ben, hanem 1686-ban állították föl. A Bagossy-féle hajdúezred sem 1702-ben, hanem 1703-ban alakult. Megjegyezzük, hogy az újabb időben, német

¹⁾ »In ambabus regiminibus omnes gregarii habeant suas penulos ex albo panno aba dicto et nigros pileos, quales hajdones solent portare.

²⁾ A dunántúli ezred zászlójáról például ezt írja a hivatalos utasítás: *primum régimén habeat vexillum rubrum cum duplici aquila ab utrinque depicta, in cujus medio fiant insignia Hungáriáé . . . secundum verő régimén in ceruleo vestitu habeat vexillum ceruleum, similiter cum duplici aquila et insigniis Hungáriáé etc.*

³⁾ U. o. 1702. nov. 10. »einen ungarischen rock und hösén, den rock vornhero mit ainer schnuer ausgemacht und umb und unb verschnueredt« etc.

⁴⁾ U. o. 14.754. fasc. Exconsilio bellico.

katonatisztektől írott ezredtörténetek hemzsegnek az ilyen hibáktól és badarságoktól. Íróiknak ugyanis fogalmuk sincs a magyar hadtörténetről!

A nevezett három hajdúezreden kívül még két német bataillon horvát gyalogságot is szerveztek. Az ujonan szervezett három ezred és két bataillon összesen 38 kompániába osztatott.

Mivel ezen újonan verbuvált gyalogságot a régi magyar hadi szokások mellőzésével, teljesen német módra, német szokás szerint szervezték. A régi magyar gyalogsági szervezetből ezekben az ezredekben már semmit sem találunk. Még a magyar tiszti és altiszti rangokat is a némettel cserélték fel. Magukat az ezredet pedig *császári hajdú ezred*-nek hívták.

A német módra szervezett ezredek állandósítása után gyorsan feledésbe mennek mindazon hadi intézmények és elnevezések, a mik talán már a középkor óta használatosak voltak a magyar katonaság körében. Feledésbe megy a régi magyar komandó is. Ezzel még csak a II. Rákóczi Ferencz-féle szabadságharcz idején élnek. Hogy ezen nemzeti felkelés mindjárt kezdetben olyan nagy sikert mutathatott föl, annak egyik főoka a magyar hadierő felozlatásában keresendő. Az 1671. év óta a magyar hadinépnek a bécsi kormányzések és az uralkodóház részéről csak mellőzésben, meggyalázásban és nyomorúságban volt része. Az 1699. év óta 1702-ig magyar katonaságot nem is tartottak, s a szélnek bocsátott végbeli vitézek kenyér nélkül bujdosnak. A mint Rákóczi a szabadság zászlóját kitűzte, az elbocsátott végbeliek, vagyis a meggyalázott magyar katonaság színe-java, azonnal hozzácsatlakoztak. Ennél jelentősebb esemény a harc kezdetén nem is történt! A mint ez a bécsi haditanácsnak is a fülébe jutott, egyszerre más hangot kezdett pengetni. Magasabb zsoldot kiáltatott a magyar katonáknak, a kik a király pártjára állottak. Nem üldöztette, de keresve-kerestette a magyar katonát. Orvosolta a régi sérelmeket s a magyar katonát majdnem olyan bánásmódban részesítette, mint a németet.

Ez a jóindulat persze csak addig tartott, a míg a nemzeti fölkelés veszedelme el nem múlt. Aztán ismét a régi mederben folydogált minden. Szóval ismétlődött az a bécsi politika, a mit a veszedelem és szükség idején már kétszáz év óta nem minden eredmény nélkül úztek.

A II. Rákóczi Ferencz-féle küzdelmek befejezése után a magyar hadi életre még egy késői fényesség derült. Mária Terézia idejében, az insurrectionális ezredek felállításakor újra föléledt a régi magyar hadi élet. Magyar tisztek vezették a magyar katonákat. Magyar szóra fogták a magyar ezredeket. S mivel az ősi magyar kommandót már senki sem ismerte, teljesen újat kellett faragniok. Ez az új kommandó magyartalan volt ugyan, de legalább magyar számba ment, s a magyar ember megértette és megszokta.

IV. FEJEZET

A szabad hajdúk.

A végházakban és a mezei hadakban zsoldon élő hajdúk a háborúk miatt kenyerüket veszített hajtóknak csak a szerencsésebbjei voltak. Feles számmal akadtak azonban olyanok is, a kik hiába kínálták a karjukat és a kardjukat, nem volt a ki zászló alá fogadta volna őket, nem volt, a ki kenyeret adott volna nekik. Mivel éhen nem halhattak, kenyeret ott kellett keresniük, a hol találtak. A jámbor vitézi életben helyet nem adtak nékik, a fejüket tehát szerencsére vetették. A hova láttak menni, oda mentek, s mint szegény legények, a kiknek nem volt miből élniük, életüket szablyájokkal keresték. Nálók szegényeknél nem volt az országnak megvetettebb népe! Mint az üldözött vadak, erdőről-erdőre, nádból-nádba jártak és zsákmányból éltek. Szablyát vonta mindenkihez, s koncrról-konczra hánytak mindent. Untalan ingerkedtek, s veszteségben sohasem voltak.

Mivel első sorban mindig a törökök és a hódoltságok között keresték az élelmüket, a törökök nemcsak féltek, de rettenősen gyűlölték is e marczona erkölcsön való embereket. Széles Magyarországnak semmiféle hadi nép nem akadt, a melyik ellen a török annyi panasz-szót tett volna, mint a szabad hajdúk ellen; semmiféle népnek a kiirtására nem törte úgy magát, mint ezekére. A józan politika tehát azt kívánta volna, hogy ha szabad hajdúságunk nem lett volna, ilyet a török ellen szervezni kellett volna; mert hisz a martalócokban a töröknek is volt ilyen intézménye, s ezen kóborló zsványokat a szabad hajdúság irtotta legjobban. Nem akasztóiakat, nem vépadokat kellett volna a mieinknek, a szabad hajdúk számára állítaniok, hanem kenyeret, zsoldot kellett volna nékiök adniok! Az üldözött vad mindig veszedelmesebb, mint az élelemmel és a jó bánásmóddal tartott!

Ha a szabad hajdúknak kenyeret adnak, s őket okosan vezetik, széles e világon a legjobb hadi nép lett volna belőlük. De nálunk a kiirtásokra törekedtek. Halált kiáltottak a fejökre, s egyedül az övékre. A bevándorló, félig vad és rablásból élő uszkókoknak, vlachoknak, morlákoknak, mazuloknak, ráczoknak földet és kiváltságokat adnak; a magyarságot fosztogató, hitvány külföldi katonáknak négyszer, ötször nagyobb zsoldot fizetnek, mint a mieinknek. Egyedül a török legveszedelmesebb ellenségének, a magyar szabad hajdúságnak nem adnak semmit, sőt halállal üldözik őket. Ilyen politika mellett nem csoda, hogy minden bomlásnak indult, s hogy legjobban a magyar elem pusztult. Ha ez volt az akkori politikának a célja, akkor jó politika volt az, mert á kívánt gyümölcsöt megteremtette.

A zsoldatlan hajdúkat, a kik élelmüket a szabályjukkal keresték, a 16. század közepén *gazdátlan, uratlan vagy fizetetlen hajdúk-nak* nevezték.¹⁾ Nagyon gyakran *szabad legények-nek* is mondják őket.²⁾ Általánossá azonban a szabad hajdú elnevezés lesz. A szabad hajdúktól mindig megkülönböztették a *kóborló hajdúkat*, kiknek szállásuk sem volt. Ezeket *bitang hajdúknak* is mondogatták.

A szabad hajdúk a 16. század ötvenes éveiben kétfélek voltak. Egy részök az ezdőkben élt, s onnét csapott ki a török ¹

1 Orsz. levélt. Nádasdyana: Kerecsényi László írja 1554. nov. 10-én Szigetről: »Somogyból, az hon *fizetetlen hajdúkat* tartanak, azok soha, akár mint parancsoljon király ő felsége, meg nem állják az frigyét, Im mostan ír is reájok Dervis bég«. — Magyar Bálint 1558. aug. 22-én Szigligetből írja: »Nagyságodnak hiszem, hogy meg tudja mondani az szigeti kapitány, Horváth Markó uram, kik tartják az *uratlan hajdúkat*. Lám, ő megbüntet bennök gyakorta, ki csorgai, ki palotai, ki penig tihanyi. Ennek előtte is írtam vala nagyságodnak, hogy az szegénységen aféle méltatlan dolgot kik művelik. Előttök járónak Majsay Tamás neve, ki Palotán ő felsége fizetésén lakik.

²⁾ U. o. Zoltán Imre írja 1557. ápril 11-én: »Boldogkőből el is szöktek egynéhányan *szabad legények*.« — Zárkándy Pál írja 1561. aug. 16-án Szigetvárról: »egy tereket hoztanak az *szabad legények*.« — 1597-ben hivatalosan jelentik: »hungaros quidem pedites quos *zabath léginek* vocant, eo aliquando venisse, sed nihil damni ipsis intulisse. (Köz. pénz. levélt. Húrig. 14.397. 1597.) Az 1600 évben Kanizsáról jelentik: »vIRRADTA felé az *szabad legényekben* szöktek ki«. (Csász. és kir. hadi levélt. Feldacten.)

utasokra és katonákra.¹⁾ Más részök a végvárakba szorult, a hol zsoldot és élelmet ugyan nem kaptak, de a harcban ejtett zsákmány az övéké volt. Ebből éltek. Ezért nevezik őket a német nyelvű iratok szabad zsákmányolóknak (freibeutler) is.^{1) 2)} Ezek a szabad hajdúk tehát igazában önkéntes gyalogok voltak.³⁾ Ilyeneket majd minden végházban találunk. Az 1552-ben például Temesvárott a 200 magyar darabontól kívül szabad hajdúk is voltak. Campo mester Lossonezy Istvánt azzal vádolta a király előtt, hogy a hajdúktól a zsákmányt elvette s többet közülök megbüntetett. Lossonezy erre Pankotáról azt feleli a királynak, hogy Campo azokat a hajdúkat nem is látta. Ő néhány hajdút elfogatott és megbüntetett ugyan, de ezek gonosztevők voltak. A többi hajdú most is Temesvárott van, s ő felségének híven szolgál.^{4) 5)} Ugyanez a Lossonezy István 1552-ben Becskerekéről jelenti, hogy oda hadinépet rendelt. „Ezenkívül — írja — amennyi hajdút csak lehetett, összehívtam s a kapitányuknak utasításul adtam, hogy napról-napra többet és többet édesgessen magához. Ám Campo mester e hajdúkat a Tiszántúlra küldé zsákmányolásra. Most nem tudom, merre járnak.⁶⁾

¹⁾ Csász. és kir. házi, udv. és állami levélt. Turcica 1545. I. Ferdinánd török földre küldött követének utasítása mondja: »ipsi hajdones neque sub potestate ejus (t. i. Ferdinánd hatalma alatt nincsenek), neque ullibi aliquam residentiam habent ut eos a latrocinis cohibere posset, nōm in silvis vagarentur.«

²⁾ Francisci Forgachii: Remin. Hung. sui teinporis commentarii: »in praesidio (Kaposujvár) *pedites militiae voluntariae*, genus hominum crudelitate, infame reliqueret, *narn ila erat in omnibus finitimis locis*, praeter stipendiarios, voluntarios pedites alere; ii ex solo rapto vivere solebant, si in Turcas incidissent, pugnare acerrime consueverant.«

³⁾ Csász. és kir. házi, udv. és állami levélt. Hung. 1554. aug. 19. Sfortia Pallavicini generális jelenti, hogy egyik dunántúli vásáron a szabad hajdúk (haydones aliquot, non tamen illi, qui stipendio conducti sunt) megtámadták a törököket. A harcban 18 török és 5 hajdú esett el.

⁴⁾ Csász. és kir. házi, udv. és állami levélt. Hung. Lossonezy István a királyhoz 1552. május 29. *Áldana* 1552. ápril 26.-iki jelentése szerint Temesvárott hatszáz hajdú volt. Ezek a becskerei törökök fölülő lovait megtámadták, s többet magukkal hoztak.

⁵⁾ U. o. 1552. máj. 31. ex Becskerek, Lossonezy ő felségéhez.

Ugyancsak 1552-ben Was Lajos Gyuláról írja Castaldo-nak, hogy az olt lévő fizetetlen hajdúknak zsoldot nem adott.¹⁾

Az 1557. évben Székely Antal, Ungvár híres kapitánya, jelenti a királynak, hogy a fizetetlen (vagyis a szabad) hajdúk közül meghalt négy, a puskás gyalogosok közül egy és a portális gyalogságból kettő.²⁾

Mivel hihetetlenül merész és kemény legények voltak, s mivel semmi fizetést, sem kívántak, az urak is megfogadták őket házaik és kastélyaik védelmére. A szabad hajdúk aztán a saját gazdáik javait becsülettel őrizték ugyan, de a másokéiban annál nagyobb kárt tettek. A 16. század ötvenes éveiben a dunántúli végházakban és az urak jószágain lévő szabad hajdúk ellen aztán tömérdek panasz merült fel. Egyik úr a másiknak a hajdúit vádolgatta, s mindegyik azzal mentegette magát, hogy ő nem tart szabad hajdúkat. Az 1559. évben például Gyulaffy László Magyar Bálint szabad hajdú ellen panaszkodott. Erre Magyar Bálint azt felelte a nádornak, hogy övé volna a panasz, mivel Gyulaffy László tartogtja a titkon való tolvajokat. A végházakban — írja Magyar Bálint — tudakoztam Pribék Mihály fosztogató népe felől, de mindenütt tagadták, Gyulaffy is tagadta, hogy az ő szolgája volna, ped ig az övé volt!³⁾

Így volt ez mindenütt. Ha a tetteseket keresték, a szabad hajdúknak gazdája sehol sem akadt. De nyilvánvaló dolog volt, hogy rejtegetik őket. Azokban a veszedelmes időkben ugyanis szabad hajdúkkal őriztették magukat, mert a semmibe sem kerülő szabad hajdúk kitűnő házőrzőknek bizonyultak. Edzett, bátor emberek voltak ők, a férfinemben valóságos tölgyek, kiket a szenvedések vihara meg nem hajlíthatott, meg nem törhetett. De mivel sorsuk őket a kóborlásra és a zsákmányolásra¹

¹⁾ U. o. 1552. nov. 14. ex Gyula: »sunt aliqui servitores sive haydones penes Michaellem Tóth, qui etiam usque nunc sine solutione hie fuerunt continue, postquam in Zolnok intrare non potuerunt, quibus non dedi pecunias, nisi ad personam Michaelis Tóth dedi 20 flor.«

²⁾ U. o. 1557. fül. 6. Ungvár: »ex haydonibus, quibus nulla datur solutio 4 interiere, ex peditibus pixidiariis 1« etc.

³⁾ Orsz. levélt. Nádasdyana. Magyar Bálint levele a nádorhoz 1559. jan. 3.

⁴⁾ Csász. és kir. házi, udv. és állami levélt. Hung. 1552. Extractus ex instructione marchionis Sfortiae Pallavicini: Practerea non abs re foret sacr. regiam majestatem mandare, ne quis capitaneorum cuiuscunque conditionis existat, nullum plane peditem hunc in locis vei stationibus suis recipiat, aut foveat, nisi sit in stipendie) regiae majestatis; exacta enim hyeme ista. omnes ad exercendas rapinos et depopulationes abibunt, nec quisque in servitiis majestatis mansurus«.

⁵⁾ Csász. és kir. házi, udv. és állami levélt. Turcica 1566. ápril 7, Ungvár.

utalta, a királyi végházakból és az urak kastélyaiból eltávolítani igyekeztek őket. Sfortia Pallavicini győri főgenerálisnak már 1552-ben azt írták elő, hogy semmiféle kapitánynak se szabadjon más gyalogost tartania, mint királyi zsoldban lévőt. A zsold nélkül szolgáló gyalogok ugyanis a tél elmúltával zsákmányolásra indulnak, s ő felsége szolgálataiban egy sem marad.¹⁾

A későbbi rendeletekből látjuk, hogy ezt az utasítást fogantatni is igyekeztek, de eredmény nélkül. A bátor és merész szabad hajdúit senki sem akarta elbocsátani.

Schwendi Lázár, a kiváló német hadvezér, a kit magyarszeretettel még ellenségei sem vádoltak, 1566-ban azt írta Bécsbe, hogy a szegény hajdúknak a havi két forintnyi zsoldból lehetetlen megélniük. Jobban kéne őket fizetni, mert ők a törökkel való harcnak a mesterei. A német gyalogság a törökkel szemben hasznavehetetlen, de ezek az istentől elrugaskodott hajdúk rettetesen harcolnak!²⁾

Schwendi itt nem a szabad, hanem a királyi zsoldján élő hajdúkról szólt. Vájjon miképpen írt volna a jeles hadvezér, ha a szabad hajdúk rettenetes éjjeli harczeit látta volna?

Jó vitézek, páratlan gyalogok voltak a királyi hajdúk is, de a végbeli élet hatása sokat változtatott rajtuk. A családi élet, a végházak lovagias szelleme az eredeti vadságukból sokat lecsiszolt; emberséget, vitézi tisztességet oltott beléjük, fegyelmeztekké tette őket. De az üldözött, örökké bujdosó szabad hajdúk, a szabad természet e nyers fiai fékezhetetlen vadságukat, pásztori szilajságukat teljesen megőrizték. Olyanok voltak mint a csordából kivert bikák. Jaj volt azoknak, kiket a sors elibük hozott. Mintha vad tigristől lett volna születésük, könyörület, szánalmat nem éreztek, tulajdont nem ismertek. Az ördög apos-

1) Csász. és kir. házi, udv. és állami levélt. Hung. 1552. Extractus ex instructione marchionis Sfortiae Pallavicini: Praeterea non abs re foret sacr. regiam majestatem mandare, ne quis capitaneorum cuiuscunque conditionis existat, nullum plane peditem hunrum in locis vel stationibus suis recipiat, aut foveat, nisi sit in stipendio regiae majestatis; exacta enim hyeme ista, omnes ad exercendas rapinos et depopulationes abibunt, nec quisque in servitiis majestatis mansurus«.

2) Csász. és kir. házi, udv. és állami levélt; Turcica 1566. ápril Ungvár.

tolainak hívták őket, kik az ördögök hírével járnak; mert mintha a földből bújtak volna elő, mindenütt megjelentek, s nem nézték kivel, hány emberrel állanak szemben, hanem támadlak mindenkit. Rendezett, békés társadalomban az ilyen nép elemi csapás számba megy, de a hol örökös háborúk dúlnak, a hol az ellenség rablásból, fosztogatásból él, ott az ilyen nép megbecsülhetetlen.

A szabad hajdúk harczy módja sokban hasonlított a beköltöző magyarságéhoz. Mintha csak Bölcs Leó császár Taktikáját olvasnék, úgy hatnak ránk a *hajdúcsatákról szóló tudósítások*. Majd mindig sötét éjjeleken támadtak, hirtelenül, meglepetés-szerűen. *Néma* esendően *várták* a mii sem sejtő eüienség közeledését. Egyszerre csak minden oldalról fölhangzott a farkasordítást utánzó rettenetes *hajdú-üvöltés*. Az emberek megremegtek, a lovak megbokrosodtak e vad hangokra. Mikor már a zűrzavar teljes volt, a sötétben láthatatlan hajdúk, minden irányból, minden bokorból előugrottak, s a náluk szokásos *huj, huj, rá* kiáltással rontottak az ellenségre. ¹⁾ Mindegy volt nekik akár gyalog, akár lovas volt a megtámadott fél. Mind a kettővel egyaránt elbántak. A gyors lábú szabad hajdúk remekül értették, mint kell a lovas mögé ugorni, s hátulról a baltával levágni.

A mikor a szabad hajdúk a török hódoltsági falvakra ütöttek, jakkor is először a szokott *üvöltéssel és hujjogatóssal* ijesztették meg az alvó lakosságot, s csak azután láttak a verekedéshez. ^{1) 2)} A szegény földnépe azt sem tudta, török, tatár avagy hajdúság tört-e rá.

Hogy mennyire féltek a hajdúk üvöltésétől, legjobban látszik abból a körülményből, hogy a városi törvények a hajdú módon való üvöltést és hujjogatóst keményen büntették.³⁾

A szabad hajdúk nemcsak a szárazon, de a vízen is félel-

¹⁾ A végbeli magyar gyalogságnak a *»hózzá, hozzá vitézek«* volt a harczy kiáltása; a szabad hajdúké ellenben a *huj, huj, rá!*

²⁾ Csász. és kir. hadi levélt. Feldacten. 1604. Jákob Pühl jelentése. Szerinte a szabad hajdúk 2—3—4—5 százasként csapatokba verődnek s úgy támadnak éjjel a falvakra.

³⁾ Debreczen város levéltára, 9. számú jkv. 1627. szerint ott egy asszonyról is följegyzi, hogy *hajdú módon üvöltött és hujjogatótt*. Ez az asszony a »lódingos lövő, puskapalaczkos, lovon nyargaló Züch Ferenczné, az nagy kontyú, égettboros, vitéz asszony volt.«

mesek voltak. Bementek ők a torkig való vízbe is, és a fogaikkal tarták föl a török hajókat. Az 1552. év tavaszán például tizenegy török hajót támadtak meg. A hajókon 200 török és rác volt. Ezekből élve csak három menekült meg, a többit levágták.¹⁾ A szemtanú Gabelmann írja 1595-ben, hogy Esztergom ostromakor a szabad hajdúk a Dunába ugráltak, s a török hajók népét mind levágták.²⁾ A méltán elhíresült tolnai vízi csatát is teljesen a szabad hajdúk vívták ki. Nem volt ott kívülök semmiféle más katonaság! És ezek a szárazföldi szabad hajdúk a saját tisztjeik vezetése alatt teljesen megsemmisítették a török vízi erejét.^{1 2 3)}

Csodával határos dolgokat műveltek ők a várak ostrománál is! Csak puszta szablyával indultak ostromnak, s mégis egész csomó török várat és kastélyt bevettek. Erdődöt ágyú és lövőfegyverek nélkül elfoglalták. Az erős Földvart és Paksotis karddal vették be.⁴⁾ Még a kővárakat is megkísérelték ostrommal. S a legveszedelmesebb támadásokat is nyugodtan, vidám kedvvel intézték. Gabelmann mint szemtanú írja le, hogy Esztergom ostrománál a puska- és az ágyú-tűz közepette a vár árkaiba ugráltak, ott hajdú-tánczot jártak, a lövöldöző törököket csúfolták és maszlagot ígérgettek nekik. Azt hinné az ember — írja a bámuló

¹⁾Csász. és kir. házi, udv. és állami levélt. 1552. ápril 25. Áldana jelentése. A zsákmányból — írja Áldana — nekem is küldtek egy pár csizmát. (Unum pár calceorum, quos tschisma vocant.)

²⁾ U. o. Gabelmann naplója: »gar in das wasser nacheilet und alles niedergehauen.«

³⁾ A tolnai vízicsatát *Szentkláray a »Dunai hajóhadak története«* című művében naszádos csatává teszi! Élénk fantáziájával Pálffy Miklóst teszi a naszádosok vezérévé. »Az első naszád parancsnoki padján — írja Szentkláray — Pálffy Miklós daliás alakja állott. Éppen most hangoztatá élénk harsány vezényszavát a támadásra« stb. E gyermekmeséhez hasonló elbeszélés Szentkláray fejében született. Pálffy Miklós ott sem volt a tolnai csatában. Világosan kitűnik ez az egykorú jelentésekből s Pálffy Miklós junius 30-án kelt leveléből, melyben a szabad hajdúk győzelmét jelenti Pécsbe. Naszádos sem volt a tolnai csatában egyetlen egy se! A valónak megfelelő teljesen e csatának az a leírása, a mit Illésházy ad följegyzéseiben (1592—1603.).

⁴⁾ Közös pénz. levélt. Hoffinanz 13.627. 1602. nov. 11. Ez utóbbi alkalommal négy török zászlót küldtek Bécsbe, s a király a szabad hajdúknak vérük ontásáért és nagy sikerükért — száz forintot adatott.

Gabelmann — hogy lakodalomban s nem a halál torkában vannak e jó emberek. ¹⁾

De nemcsak mint támadók tűntek ki. Mint védők is csodálatos embereknek mutatkoztak. A szabad hajdúnak első szokás-törvénye volt, hogy a töröknek magát élve meg ne adja. Tudjuk, hogy Kaposujvárt a szabad hajdúk védték. A török elfoglalta e várat, de egy élő lelket sem talált ott. A hajdúk az utolsó emberig elestek. Fonód ostrománál ugyanez történt. A diósgyőri támadásnál a törökök egy csomó hajdút a pinczébe szorítottak. Mivel megadni magukat nem akarták, szalmát tömtek a pinczébe, s a hajdúkat elégették. Élve egyet sem keríthettek kézre.

Mivel a szabad hajdúk a török vitézekben rettentő sok kárt tettek, s mivel a hódoltságiakat úgy menesztették mintaludakat, a törökök kimondhatatlanul gyűlölték őket, s ha sikerült bennök egyet-keltőt megfogniok, rettentően megkínozták. A budai pasák és a bégek leveleiben olvassuk, hogy az elfogott szabad hajdúk csontjait lassan-lassan ízzé-porrá törték. Nagyon gyakran megkaróba vonták őket, s nehogy azonnal meghaljanak, a hegyezett karókat ülökével látták el, s ily módon a belé vont hajdú öt-hat napig is elkínlódott. Szita Ambrust, az elfogott hajdú vajdát a családja szemeláttára elevenen megnyúzták. Másokat tüzes fogókkal szaggattak szét. De bármi kínra vették is e hajdúkat, a törökök soha el nem érték, hogy a megkínzottak ajkain csak egyetlen jajszó is hallassék. Ellenkezőleg! A legiszonyúbb kínok közt is a törököket csúfolták, vagy danoltak.

A törökök gyűlöletét nem nehéz értenünk. Hisz a hajdúk miatt sehol nyugtok nem volt; mert e gyors lábú vitézek, mintha a földből jöttek volna elő, mindenütt megjelentek. Még a Konstantinápolyba vezető utakon sem járhattak miattuk nyugodtan. Mehemed budai pasa írja 1592-ben Bécsbe: „Akasztóiétől és karótól menekedett latrok várakban helyt találván, és hozzájok való képes latrokat melléjök gyűjtven, erdőről-erdőre, nádból-nádra lopó módra az konstantinápolyi utakra jöven, az úton járó törököket.. reájok ütven, néha viszik, néha fekete orczával szaladnak.“²⁾

¹⁾ Csász. és kir. házi, udv., és állami levélt. Hung. Gabelmann naplója 1595. (Dass mehr ain hochzeitliche freude als krieg etc.)

²⁾ Csász. és kir. házi, udv. és állami levélt. Turcica 1592. okt. 11. Mehemed levele Mátyás főherczeghez. Ali budai pasa is ilyenformán

Szinán pasa 1591-ben már azt sem rösteli bevallani, hogy a kóborlók miatt a hatalmas császár végházainak kapuit sem nyithatják meg.¹⁾

Így állván a dolog, természetesnek kell tartanunk, hogy a török már a legelső alkudozások és fegyverszünetek alkalmával a szabad hajdúság megfékezését sürgette. A míg a magyar tanácsosoknak és a magyar diplomatáknak befolyásuk volt az ügyek intézésére, a töröknek fentebbi kívánságára mindig kiterő választ adtak. Az 1545. évben például a hajdúk a török fűvelőkre ütöttek s a lovaikat elhajtották. A nagyvezér a lovak visszaadását sürgette. Ferdinánd követe azonban azt válaszolta, hogy a hajdúkat megfogni nem tudják^{1 2)}, s így a lovakat vissza nem adhatják. Ugyanekkor Pozsgay Zsigmond komáromi naszádos kapitány és Ferdinánd követe a törököknek azon követelésére, hogy a hajdúkat fékezék meg, azt felelte, hogy a hajdúk nincsenek ő felsége hatalmában, nincs is állandó székhelyük, mert az erdőkben kóborolnak.³⁾ Az 1547. évben a török ismét követelte a hajdúk megfékezését.⁴⁾ Rusztán pasa meg azzal a kívánsággal állott elő, hogy az *uszkókoknak* nevezett szökevényeket Zágráb vidékére, a hajdúkat meg Nagyszombat és Galgócz mezeire telepítsék. Justide Argento követ e kívánság elfogadását ajánlotta, legalább nem pusztul el annyi bátor és erős férfiú!⁵⁾ Bár a török is megígérte a martalóczok rablásainak megszüntetését, ígétét egyik fél sem tartotta meg. A hajdúk ügye tehát tovább is napirenden maradt. Az 1559. évben a szultán ismét követelte a hajdúk megfékezését. A császári követ ezúttal is azt felelte, hogy a

írt Ernő főherceghez 1582. szept. 25-én »Innen — írja Budáról — ki akasztófáról szakadt, ki penig csavargó, lopó, azok fölséged végeibe mennek s az fölséged végeiben mingyárást helyök vagon« stb.

¹⁾ U. o. »immár az hatalmas császár végeinek kapuit sem nyithatják meg.«

²⁾ Csász. és kir. házi, üdv. és állami levélt. Turcica 1545. május 13.

³⁾ U. o. Enarratio instructionis Sigismundi Pozsgay. 1545. máj. 24.

⁴⁾ U. o. Követi jelentés 1547. decz. 7.: »haydones et uskokos tam in Sclavonia quam in Hungária deberi prohiberi a rapinis et depraedationibus, atque articulus expresse concordatus in tractatu, quod a nostra parte haydones et uskoki, a parte vero Turcae mortalossi cohiberi debeant.

⁵⁾ U. o. Relatio Iustide Argento a caesare turcarum reversi. 1547. decz. 12.

hajdúk nem ő felsége katonái;¹⁾ de azért a békekép-tervezetbe mégis beleírták a hajdúk megfékezését. Verancsics egri püspök ezt az oktalanságot nagyon kárhóztatta. Ha — írja a békekép-re tett megjegyzései között — a török martalócok a helyükön maradnak, a mi hajdúságunkat meg eltörlik, nagy bajok következhetnek az országra.^{1 2 3)}

A magyar tanácsosok józan megjegyzései Bécsben nem találtak visszhangra. A török mindig határozottabban követelte a szabad hajdúk kiirtását, s Bécsben meghajoltak e követelés előtt, mert a békeképet mindenáron nyélbe akarták ütni. A magyar országgyűlésen aztán az *udvar kezdeményezésére és határozott kívánságára* törvényt hoznak a szabad hajdúk kiirtására. Hogy ez a gondolat nem hazai földben termett, hanem Bécsben született, világosan látszik abból is, hogy a törvény végrehajtására nálunk senki sem gondolt. Az 1563. évben azonban Ferdinánd újra követelte a hajdúk kiirtását. A magyar tanácsosok erre azzal feleltek, hogy a hajdúkat a végházakban lehetetlenség nélkülözniük. A hódoltsági falvakat is csak e hajdúk segítségével lehet megtartaniok és adóztatniok.³⁾

A király ezúttal sem osztotta a magyar tanácsosok véleményét; az 1564. évben ugyanis szigorúan meghagyta, hogy a pozsonyi országgyűlés határozatait végrehajtsák. Egyúttal a magyar kancelláriát is felszólította, hogy szigorú parancsokat bocsásson a végbeli kapitányokhoz a szabad hajdúk ellen.⁴⁾ És ezentúl a főkapitányok kinevezésébe is bevették, hogy a szabad hajdúkat üldözniök és keményen büntetniük kell.⁵⁾

¹⁾ U. o. Augeria a Busbeck 1559. nov. 30. követei jelentés Konstanti nápolyból: »haidones non esse suae majestatis milites«.

²⁾ U. o. 1559. »si itaque inartolosi praefati loco suo atque hostes manserint, nostri vero haydones sublati e medio fuerint« etc.

³⁾ Csász. és ldr. házi, udv. és állami levélt. Hung. 1563 »de hajdonibus quos liberos vocant, etpro quibus tollendis máj. vest. certum remedium inveniri decernique postulat« etc.

⁴⁾ U. o. 1564. márcz. 2. »firmissima mandata ad omnes confiniorios capitaneos, ex quo ad máj. de excursionibus haydonum a turcis indesinenter gravissime adferantur quaerelae«.

⁵⁾ Közös pénz. levélt. Hung. 1569. nov. 29-én. Ungnád Kristóf egri főkapitány utasításába például ezt írták: »tűm vero singulari sollicitudine in liberos et vagabundos hajdones et alios clandestinos depraedatores, qui in ditionem turcarum excurrando et fúrta exercendo, quietem publicam perturbare solent . . . tales inquirat et severissime puniat.«

A török kedvéért tehát a bécsi udvar a törökök legnagyobb ellenségét., a szabad hajdúkat üldöztette és pusztította — még pedig a saját véreikkel. Vájjon megérdemelték-e a hajdúk ezt a sorsot? Vájjon csakugyan rosszabbak voltak-e a nálunk élősködő idegen katonáknál? Nem hisszük.

Bizonyos, hogy a szabad hajdúk isten angyalai nem voltak. Ha a törökhöz nem fértek, bizony a magyar ember marháját is elvitték ökegyelmők. Olykor-olykor még a templomot is kifosztották. De hát melyik 16. századi katona nem rabolt, fosztogató? A lanczenét nevű gyalogságról írják 1527-ben, hogy a templomokat feltörik, a kelyheket elrabolják, Krisztus testét a földön tiporják szét, a föld népét meztelenre vetkőztetik, s mindent fölfalnak.¹⁾ Az 1591. évben ostromlott Győr segítségére küldött német hadak Csalóközt teljesen kirabolták. Bár fa volt elég, a vallonok a parasztok bútorait tüzelték el. Férfiakat és asszonyokat meztelenre vetkőztettek, aztán lábaiknál fogva a fákra kötötték, hogy kivegyék belőlük, nem rejtettek-e el valamit? S a míg ők itt így dolgoztak, azalatt a török elfoglalta Győrt.^{1 2)} Az 1531. évben Thurzó Elek magának a királynak írja, hogy a Csallóközbe küldött spanyol katonák a szigetet teljesen kirabolták. A nemest és a nemtelent egyaránt ütötték és vagdalták. A kifosztott magyar úrasszonyok az erdőben bujdosnak, de a spanyol katonák itt is megkeresték őket. A csecsemőket az anyák kebléről szakították le, s jeges vízbe mártogatták, majd pedig tüzes szénre rakták, hogy a halál félelmével az anyák utolsó fillérét is kicsikarják.³⁾

A vallon (bolon) nevű gyalogságról valamennyi magyar és német írott emlékünk azt hirdeti, hogy a legborzasztóbb ellenség-nél is rosszabb volt ⁴⁾ A hova vallon teszi a lábát — írja a német

¹⁾ Csász. és kir. házi, udv. és állami levélt. Hung. 1227. szept. 21. Enyingi Török Bálint levele Thurzóhoz az Eger mellett lévő táborból: »Lancheneti ecclesias frangunt, calices abducunt, corpus christi et vasulum divinum terrae calcitrant« etc.

²⁾ Köz. pénz. levélt. Hung. 14397. Inquisitio omnium bonorum archiepiscopi Strigoniens.

³⁾ Csász. és kir. házi, udv. és állami levélt. Hung. Thurzó levele a királyhoz 1531. okt. 19. Sempte.

⁴⁾ Köz. pénz. levélt. Hung. 14414. 1603. ápr.: a felső magyarországi vármegyék sérelmei.

Krausenegg — ott vagyon nincs többé.¹⁾ Mikor 1594-ben az esztergomi érsek tisztartói: Csiffáry Mátyás és Benedek uram összetett kézzel könyörögtek a vallonoknak, hogy a szegénységet ne tegyék tönkre, mindakettőt átlőtték!²⁾ S a míg a német csapatok tüzzel-vassal pusztították az esztergomi érsek falvait, a hivatalos vizsgálat szerint Pogrányi Benedek átvonuló szabad hajdúi semmi kárt sem tettek. Vága falu lakói is azt vallották, hogy szabad legények jöttek oda, de semmi kárt nem tettek.^{1 2 3)}

Bizony-bizony nem volt nálunk olyan szabad hajdú, a ki a védtelen nép pusztításában nagyobb kárt tett volna, mint a lanczenétek, a spanyol és olasz katonák, meg a vallonok. A szabad hajdúk fejére mégis halált kiáltottak, de a nemet, spanyol és olasz katonáknak soha még a hajuk szála sem görbült meg a magyar nép rablása és ölése miatt. Ezekre nem hoztak törvényeket, nem állítottak nekik akasztófákat. Ellenkezőleg! a vallonoknak éppen négyszer akkora zsoldot fizettek, mint a hazáját védő szegény magyar gyalogosnak.^{4 5)} Valóban helyesen írta a hős Forgách Simon generális 1588-ban, hogy a bécsi tanácsosokat csak a magyar nemzet iránt érzett gyűlöletük vezeti. Inkább elszenvednek akármit, csak magyarral ne kelljen valamit tétetniük. Pedig — írja Forgách — „contra rerum seriem vagyon az, hogy valamely nemzet más idegenek tanácsával tartassák.”⁶⁾ Kevés, nagyon kevés jót mondhatunk a nálunk tartott méreg drága idegen katonaságról, a mely miatt két századon át a hadra termett és harcolni kívánó magyar népet a hadi életből kiszorították és a kenyértől megfosztották. Annál több becses és nemes vonást hüvelyezhetünk ki a hajdúk jelleméből. A 16 éves háború idején a tudós Gabelmann gyönyörködve szemlélgette a rettegett sza-

¹⁾ U. o. 14419.1603. Paul Krausenegg jelentése a vallonok pusztításairól Erdélyben.

²⁾ U. o. 1597. Inquisitio az 1594-iki pusztításról.

³⁾ U. o. 14397. f. Hungaros quidem pedites quos zabath léginek eocant eo aliquando venisse, séd nihil damni ipsis intullisse.

⁴⁾ U. o. 14414. 1603. Verzeichnus des oberhungr. kriegsvolks. Básta hadában 100 vallon havi 1540 frtba, 100 magyar gyalog havi 404 forintba és 100 huszár 643 forintba került.

⁵⁾ Körmendi levélt. Missiles, 1588. ápril 13. Forgách Simon levele

Batthyány Boldizsárhoz: »totum est eorum odium erga nationem hungaricam« etc.

bad hajdúkat. Az előkelőbb hajdú vitézek — írja — pompás török ruhákban járnak. Minden ruha darab rajtuk egy-egy győzelemnek az emléke. Dicséretes és vitézhez illő szokás, hogy a hajdúk az adott szót szentül megtartják.¹⁾ A tolvajokat nem tűrik maguk között. Gabelmann szemeláttára fölakasztottak egy szabad hajdút, a kit lopáson értek. A strázsára kirendelt hajdút az őrhelyén haldokolva találták. Az éhség és a kimerültség pusztította őt el. De azért helyét el nem hagyta.

A ki a 16. és 17. század kótyavetyeit figyelemmel olvassza, bámulva veszi észre, hogy az istenteleneknek és átkozottaknak mondott szabad hajdúk, mikor a vérük hullásával szerzett zsákmányt kardra osztották, a főtiszteken kívül az iskolának, az eklézsiának, és a prédikátoroknak juttattak belőle először.

Ismeretes dolog, hogy a beszállásolt idegen katonaság minő embertelenségeket vitt végbe a föld népén s mennyire kifosztotta azt. Az 1599. évben Pálffy rettegett szabad hajdúit a sellyei jezsuiták birtokaiba küldték téli szállásra. Képzeltük a jámbor jezsuiták rémületét, mikor a zord kálvinista hajdúkat meglátták. És csodák csodája, a szabad hajdúk semmi kárt nem tettek, semmi galibát nem okoztak ott. Sőt a töröktől szerzett zsákmányból szőnyeget és török leendőket ajándékoztak a jezsuitáknak. S még a jezsuiták szuperiora védte meg Pálffy Miklós előtt a hajdúk bevádolt vajdáját, Kiss Demetert. A mikor aztán a hajdúk eltávoztak, a jezsuiták beírták az évkönyvükbe, hogy a hajdúk semmi, de semmi rosszat nem tettek.^{1 2)}

A 16. és a 17. századi magyar főtisztek legjobban ismerték a szabad hajdúkat. S ha ők lépten-nyomon arra kérték a királyt, hogy őket zsoldba fogadja, bizonyára jó tulajdonságaik és használhatóságuk alapján tették ezt. Thahy Ferencz főkapitány például 1573-ban arra kérte a királyt, hogy kétezer magyar hajdút verbuváltasson. Meglátja fölséged — írja Thahy — hogy isten segítségével szerencsés háborúja leend; mert a hajdúk szeretik

¹⁾ Csász. és kir. házi, udv. és állami levélt. 1595. Diarium bellicum; »ist ain kriegsmannisch löbliches exempel, das diese heyduke ihr wort halten« etc.

²⁾ »Praeter suum nomen bene se gesserunt«. A nagyszombati jezsuiták kézírataiból közölte JedlicskaPál: Adatok Pálffy Miklós életrajzához. 714—715. lap.

főlségedet, szépen megegyeznek egymás közt s igen emberkédnek, a mit én a saját szemeimmel láttam.¹⁾

Bár eféle kéréseket maguk a rendek is többször terjesztettek őfelsége elé²⁾, azoknak semmi foganatjuk sem lett. Akármilyen történt is, mindenre gondoltak, csak elegendő magyar katonaság tartására nem. Az 1556. évben is német hadat toborzott a király a törökök ellen. Nagyon büszke volt erre a seregre, s még a magyar uraknak is megmutatta. Batthyány Ferencz bán is megnézte, s Nádasdy Tamás nádornak azt írta a német hadról, hogy szép és jó posztóruhába bujtatott csürhe az. Csupa gyerek, csupa ifjú, a kiknek sejtelmük sincs a törökkel váltó harczolás módjáról. Az egész seregben alig látott két embert, a ki őfelségének valamit szolgálhat.³⁾

Ilyen viszonyok mellett a szabad hajdúknak zsoldba fogadásáról vagy letelepítéséről szó sem eshetett. Magyar embernek, magyar fejedelemnek kellett arra születnie, hogy e kérdés országos jelentőségét megértse, s hogy a hajdúságot letelepítse. S míg ez meg nem történt, kóborlásból kellett a hajdúknak életüket tengetniük s a kenyerüket gyűlölséggel enniök.

A szabad hajdúk száma a 16. század másik felében igen megfogyott. A számukat nem az ellenük hozott törvény, nem is

az a körülmény apasztotta, hogy igen csatáztak utánuk, hanem megfogytak azért, mert szolgálatot kerestek részint mint gyalogosok, részint mint marhahajtók. A törökkel kötött első békekötés után ugyanis a szarvasmarhakereskedés hihetetlenül felvirágzott. Ezer és ezer hajtó meg pásztor talált újra alkalmazást. Mivel a hajtók közé igen sok rácز is keveredett, az osztrák rendek 1567-ben kimondották, hogy Bécsbe csak a magyar hajtókát és a magyar tőzséreket bocsátják be, a ráczoknak azonban tilos a német városokba való jövetel.¹⁾ Mivel a 16. században valahányszor zsoldot kiáltottak és népet fogadtak, mindig kimondották azt is, hogy ráczot s más eféle gyanús embert királyi zsoldra fogadni nem szabad²⁾, a ráczok legnagyobb része a szabad zsákmányolásból és a rablásból éltek. Mint ilyenek vagy a szabad hajdúk közé álltak, vagy pedig mint *szabad* ráczok önálló csapatokban kóboroltak. Ilyen szabad ráczokat némelyik végházban is tartottak. Kollonits egri főkapitány jelenti például 1579-ben, hogy Török András egri kapitány a szabad ráczokat (die freyen ratzen) kiküldötte a várból a törökökre.³⁾

Minél több félvad rácз keveredett a szabad hajdúk köze, annál nagyobb embertelenséget és kegyetlenkedést vittek végbe. A hajdúk jó hírnevét rontották azon útonállók is, a kik csak a hajdú névvel éltek, de valóságban nem hajdúk, hanem zsványok voltak.

A 16. század második felében, 1567—1593. között volt legkevesebb szabad hajdú. A budai pasák, a kik a leveleikben a legkisebb támadásról is megemlékeznek, harmincz éven át a szabad hajdúkat még csak nem is említik, holott azelőtt másról sem beszéltek, mint a szabad hajdúk megfékezéséről. Ennek a csendes időnek azonban a 16. század kilenczvenes éveiben egyszerre vége lett. A végházakból a nagy fizetlenség és a leírhatatlan nyomorúság miatt seregével szökdöstek a katonák, mert a törökkel küzdve hamarabb megszerezhették élalmüket, mint a

¹⁾ Csász. és kir. házi, udv. és állami levélt. Az osztrák rendek a ráczok ellen 1567. juni 18. Maguk a rendek mondják itt, hogy a marhakereskedés hihetetlenül felvirágzott.

²⁾ Köz. pénz. levélt. Hung. 1578. juni. 6. »utpote rascianos et alios eius generis homines conduceret« megtiltja a király.

³⁾ Csász. és kir. házi, udv. és állami levélt. Turcica, 1579. aug. 7.

királyi végházakban. Az 1593. évben a háború is kitört s virágzó szarvasmarhakereskedésünk egyszerre megszűnt. A gazdátlaná lett hajdúk ismét csapatokba verődtek s mint szabad hajdúk keresték a kenyérüket. Soha annyi szabad hajdú nem volt az országban mint ekkor. Bár a háború miatt ezrével fogadták őket a mezei hadakba,¹⁾ mégis egész sereg volt mindig kapható. Mivel ez utóbbiak itthon megélni nem tudtak, külföldi szolgálatba állottak. A harczra termett hajdúkat magas zsold mellett két kézzel fogadták a külföldön. Rudolf azonban 1596 évben betiltotta a külföldieknek a verbuválást és erről törvényt is hozott.¹⁾ Az 1603. évben a tilalmat megújították.^{2 3)} Ez alkalommal maguk a rendek hangoztatták, hogy a míg itthon 2—3 forintot adnak a hajdúknak havi zsoldul, külföldön 9 forintot fizetnek nekik.

A magyar ember sorsa tehát mindég rosszabbra és rosszabbra fordult. Itthon még vére árán sem szerezhette meg a kenyérét, külföldre meg nem bocsátották. Még azok is, a kik a végházakban szolgáltak, a fizetlenség miatt seregesen szökdöstek. A legelőkelőbb és legkiválóbb magyar hajdúk — jelentik hivatalosan — a nyomor miatt otthagyják a végházakat és a szabad hajdúk és zsákmányolók közé állanak; 2—3 százan összejönnek és éjjel irtóztató lármával a hódoltsági falvakra ütnek!⁴⁾

A magyar katonaság amúgy is rettenetes sorsa a tizenhatéves háború folyamán még rosszabbra változott. Rudolf ugyanis 1600. ápril 6-án elrendelte, hogy a magyar katonaságot minden

¹⁾ Köz. pénz. levélt. 14.414. 1603. Extract, was für puncten und hülfen in heuriger proposition von den stenden begehrt werden.

²⁾ Köz. pénz. levélt. Österreich, 16.812. f. 1600. Batthyányi kapitánynak 1000, Rothalnak 1601-ben 1500 (u. o. 14.409. f.), Dobó Ferencznek 2000 szabad hajdúja volt (u. o. Hoffinanz 13.621. f., 1610. ápril 8.); ugyancsak 1601-ben (u. o. Registr. febr. 15.) 3000 hajdút fogadnak »schantzknecht«-eknek; 1603-ban Kollonits Szigfridnek

2500, Thurzó Györgynek 6000 hajdúja volt (u. o. Hoffinanz 13.628 f.), Ruebernek meg megparancsolják, hogy 800-at verbuváljon (u. o. 13.630. f.). Ugyanez évben Lippa védelmére 4000 hajdút, verbuválnak (u. o. hung. 14.415, f. 1603. marc.) etc.

³⁾ 1596. oct. 22. »ne ullus ex hungaris, croatis et sclavis ad exterorum dominorum stipendium vei servitia conferat«.

⁴⁾ Hadi levélt. Jákob Pühl jelentése a hadi tanácshoz: »die maisten und besten auch fürnembsten hungerischen haramien oder heyduggen sich zu freien knechten und freibeutlern machen« etc. 1604'

végházban kevesbítsék.¹⁾ Mátyás főherceg ez ellen a rendelet ellen ugyan felszólalt, és a királynak kifejtette, hogy nem kevesbíteni, hanem szaporítani kellene a magyar katonaságot,^{1 2)} de Rudolf azért megmaradt elhatározása mellett. A magyar katonaság helyett tehát idegen hadinép hoztak e szegény országra! A Gabelmann emlegette „*conteratus Germanorum erga hungaros*“ tehát javában működött. Amikor 1604-ben Horatius Borboni a császárnak hírül hozta, hogy a magyar hajdúkat Füleknél megverték, Rudolf örömeiben drága aranylánczot adott néki.³⁾

Mindaz, a mit a király és a bécsi tanácsosok a magyar hadnép ellen tettek, keservesen megbosszulta magát. Az ország legjobb vitézei ugyanis mind Bocskay zászlója alá álltak. A szabad hajdúság országos jelentősége egyszerre szemmel látható lett.

Tudjuk, hogy Bocskay fejedelem kitűnő érzékkel és bámulatos tapintattal megtalálta a módját, miként kell a hajdúkérést megoldani. A szabad hajdúknak földet adott s letelepítette őket. És az ördögöknek festett szabad hajdúkból egyszerre békeséges és hasznos polgárok lettek, a kik szép egycsésben, szigorú hajdúrendtartások mellett éldegéltek.

Ne gondoljuk, hogy e hajdútelepítés csak nálunk járt. A rác hajdúkat is letelepítették, s ezek is ugyanolyan szervezet mellett, ugyanolyan hajdúvárosokat teremtettek, mint a mieink. E rác hajdúvárosok a 18. században még meg voltak.⁴⁾

A 16-éves háború idején már lovas szabad hajdúkat is szép számmal találunk, különösen a Tisza hátán. Rákóczi Lajos, a hajdúk főkapitánya⁵⁾ írja Belgioiosa-hoz Lippáról: „mennél

¹⁾ Köz. pénz. levélt. Hung. 14.407. 1600. april 6. Pilsen.

²⁾ U. o. auguszt. 23. »dass man auf den granitzen bei diesen kriegsberuffen mehrers stercken, dann ringern, und solche reformation zue friedenszeiten fürnembem sollte«.

³⁾ Köz. pénz. levélt. Familienacten, 17.788. f. 1604.

⁴⁾ U. o. Hungarica, 1737. A sabácsi kerületben összesen tizenöt hajdúváros volt, úgymint Sokaz, Czernabora, Padovincze, Perinavar, Josova, Velka Sella, Czikatia (No.va-város), Ribaricza, Krivaicza, Krassova, Majkovicz, Pellozergva, Pasta és Stave. A jagodini és a grakojavácsi kerületben 16, a vajlováciban pedig 19 hajdúközség volt.

⁵⁾ U. o. 14.439. f. 1610. »in supremum capitaneum universorum haydonum in Hungária superiori degentium elegi et nominavi«. Kap havi 100 frtot, 25 lovasra havi 80 irtot, 300 köből búzát, 100 bárányt, 25 hordó bort. Thurzó György nevezi őt ki. Kassa 1610. aug. 7.

hamarabb lehet, küldjön segítséget, ha többet nem is, akár csak ezer lovas és gyalog hajdút. Kiegészítésben való hajdúhadak vágyának ott az Tisza két felén, mind lovas, mind gyalog“¹⁾ Az 1597-ben már a királyi hadakban is találunk lovas szabad hajdúkat.^{1 2)} A 17. század másik felében már felső Magyarországon is akadnak ilyenek. Az 1674. évben például Lipót meghagyja a magyar kancelláriának, hogy Lipótvár és Sellye számára privilégiumot állítson ki, melynek értelmében azon lovas szabad hajdúk, a kik itt letelepednek, ugyanazon kiváltságokat élvezik, mint a miket a győri és komáromi hajdúk ősi idők óta élveznek.³⁾ A Dunántúl ezeket a lovas szabad hajdúkat *szabad huszároknak* is nevezték.³⁾

A hajdúk letelepítésében Bocskay derék példáját a későbbi erdélyi fejedelmek is követték. Rákóczi György fejedelem írja például 1642-ben: „Ladányi János és Túrjai János nevű hajdúhadnagyok találtak meg minket, kérenek, hogy Önök körül lakóhelyet adnánk nekik . . . lövők hátán, katonaszerszámmal mint vitéz emberek szolgálnak . . . száll reá nagy Lucs nevű falunkra, mely vagyon Zemlyén vármegyében ... jó paripát tartoznak személy szerint tartani, de hadakban járt, próbált katonák legyenek. Jobbágyból álló, hitehagyott, leveles vagy kezesség alatt valókat közre ne szállítsanak, kik miatt azután magunk vagy gondviselőnk és a sereg is búsulna .. . Dúló, fosztó sehonnait, szökött szolgát, sem számadót ne fogadjanak . . . Dézsmát, kilenczedetnem fizetnek ... a szabados előréteket bírassák, de a szegénységet ki ne rekesszék . . . levélhordozással 8—10 mélyföldig tartozzanak. Az török adójában az szegénységet segélyjék személy szerint egyegy török forinttal Révet az magok dolgában ne fizessenek“.

Rákóczi 1654. évi kiváltságlevelé⁴⁾ is hajdútelepítésről szól.

¹⁾ Köz. pénz. levélt. Hung. 14.423. f. 1604. juli 28.

²⁾ U. o. 14.397. f. 1597. Inquisitio etc.

³⁾ U. o. 14.586. f. 1674. oct. 27.

³⁾ U. o. 14.664. f. 1688. juni 28. Ex consilio bellico: für die *freie Húsáren* und haiducken, in ansehen, dass diese leüt bei gedachter blokada gar nutzliche dienst praestiren könnnen« — fizetést kell rendelni. — Az 1674. évben a Mura partján volt 220 szabad lovas (*liberi frajrajter*) és 630 szabad gyalog. Azelőtt — írják — még több volt itt és »extra saepimenta habent unum campum Buly hegy ala«. (U. o. 14.855. f. 1674.)

⁴⁾ Ecsed, 1654. decz. 27. Pro Kesznyéte.

A letelepedők, mondja a kiváltságlevél, jó lovas hajdúk legyenek. Ha mely félnek nem tetszik itt (Kesznyétén) a törvény, fogott személyre vehessék, s ha ez sem tetszik, nemes onódi székre apellálhat. Tulajdon kezével igazat senki sem tehet. *A földeket, réteket, minden évben egyenlően osszák a jobbágyakkal.* Mindennemű dologban a jobbágy a bíróhoz, a hajdú hadnagyhoz hallgasson. Ha ki elmegy, búcsút vevén hadnagyától, épületét bocs szerint a helyében álló katonának vagy jobbágyanak eladhatja.

Ilyen telepítés útján egész csomó szabadhajdú-város keletkezett. A török kiűzése után azonban a bécsi kormányzések e hajdúvárosok legtöbbszörének kiváltságait nem ismerték el. A Derecske, Berettyó, Szalonta, Komádi, Újfalú, Félegyháza, Bajon, Konyári, stb. hajdúvárosokat például 1697-ben a fiskus lefoglalta. A jelzett hajdúvárosok 1699-ben régi kiváltságaik megerősítését kérték. Az udvari kamara azonban hallani sem akart erről.¹⁾ A nevezett biharmegyei hajdúvárosok — írja az udvari kamara — semmiféle földesurat nem akarnak elismerni. Régi idők óta az volt a kötelességük, ha Nagyváradból három ágyulövést hallottak, tízezer fegyverrel a táborba kellett menniök. Ezen kötelezettség fejében kapták az erdélyi fejedelmektől a kiváltságleveleiket. Ezeknek ma már semmi értékük sincs, tehát adó alá kell őket vetni.³⁾

A hét hajdúváros kiváltságaival ugyan nem így bántak (mert hisz azokat megerősítették), de még ezen városok lakóival is kísérletet tettek, nem lehetne-e őket máshová telepíteni?

A magyar hajdúvárosok és a ráczok között ugyanaz a különbség volt, a mi a magyar és a rácz hajdú között. A míg a magyar hajdúvárosok népe a letelepítés után azonnal rendezett és békés társadalmi életet élt, addig a rácz hajdúvárosok vidékén aztán Szlavóniában, ahová szintén sok rácz hajdú telepedett,¹

¹⁾ Köz. pénz. levélt. Hung. 14.735. f. 1699. 14. decz. »confirmationem donationalium, quae ab iniquis principibus *populo illi col-lecitiio* semper in libertates aspiranti non alium in finem collatae fuissent, quam ut continuo contra legitimos reges hung. armis suis parati manerent.«

²⁾ U. o. An die oberhung. Kammer: reoccupirung undt conscribirung der sogenanntnen oppidorum hajdonicalium als Bagos, Sarand, Konyári etc. 1700. okt. 17.

párját ritkító zsványvilág támadt. Fél százados, irtó küzdelembe került, a míg ezt a zsványvilágot nagy nehezen megsemmisíthették.

A 17. század utolsó évtizedeiben, a mikor a magyar katonát az éhség és a németek égő gyűlölete mindenütt földönfutóvá tette, a szabad hajdúk száma ismét mód nélkül megnövekedett. Nincs ebben semmi különös. Szarvasmarha-kereskedésünk haladklód, s a magyar haderő utolsó napjait élte. Mindakettőt mesterségesen igyekeztek tönkretenni, hogy így a magyar nemzet erejét gyöngítsék. Az a mód, a hogy nálunk akkor a végbeliekkel bántak, a szolgálatot lehetetlenné tette Végbeli katonáink, hajtőink és pásztoraink tehát hogy megélhessenek, szabad hajdúkká lettek és zsákmányból éltek. Az ezen korban föl- és alájáró török követségek, aztán a kereskedők és az utazók az elszaporodott hajdúk miatt nagy veszélyben forogtak! Az erdők — jelentik 1664-ben — telve vannak hajdúkkal,' a kik egész karavánokat fosztanak ki és vágnak le! ¹⁾ Még a Dunán járó hajókat is megtámadták. Amikor például Hornit kurír Törökországba akart utazni, Szöny mellett egy hajdú csapat kikötésre szólította föl a hajósokat. A hajó megijedt népe azonban nem mert megállani. Erre a hajdúk a hajóra lőttek. Végre is — jelenti Hornit kurír — ki kellett kötnöm, s a szabad hajdúknak ritter-zehrung-ot kellett adnom. Mire tovább bocsátottak. ²⁾

Georgio Cleromone ugyanekkor azt jelenti a hajdúkról, hogy a törökökkel együtt esznek és isznak! Mohácsnál harmincz szabad hajdúval találkozott, de sem őt, sem kíséretét nem bántották. ^{1) 2)} Ezt az esetet csak azért említjük meg, mivel ugyanezidőtájtban a császári német katonaság a török földről jött császári követséget teljesen kirabolta! Persze az ilyen dolgot a németek szabadon mivelhették. A magyar katonára azonban így szólott ekkor a törvény: „afféle embernyúzó, fosztó, marháját hajtó, kamorát rontó, szentegyházat törő, erőszakos, paráznaságot művelő, fehér ruhához nyúló és elvevő katonát ha lát, *ha magyar mindjárt törvényt láttatván megölse* kegyelem nélkül.“ ³⁾

¹⁾ Csász. és kir. házi, udv. és állami levélt. Turcica 1664 aug. Követi jelentés.

²⁾ U. o. Domenico Hornit jelentése 1664. máj. 22.

²⁾ U. o. Georgio Cleromone jelentése 1664. decz. 29.

³⁾ Orsz. levélt. Lymb. II. sor. 18. cs. (dátum nélkül a 17. század végéről).

A kóborló szabad hajdúk a török háború kitörésekor többnyire zsoldba álltak, s száraz kenyérért végig küzdötték a hosszú háborút. Tömérdek sok jeles vitéz hullott el e háborúban közülök, mivel a német generálisok a német katonaság kímélése céljából a legveszedelmesebb műveletekre a magyar hajdúkat használták. Özvegyeik és árváik aztán rendszeren éhen haltak, mivel a kincstár egy fillért sem adott nekik abban a nehéz és drága időben.¹⁾

12

Említők már, hogy a királyi végházakba szegődött hajdúk a magyar darabontok szervezetét mindenestül elfogadták. A Dunántúl és felső Magyarországon a szabad hajdúk is elfogadták ezt a katonai szervezetet. Ismerjük Batthyányi, Pálffy Miklós, Pogrányi Benedek és Thurzó György szabadhajdúinak mustráit és fizetési lajstromait, s így tudjuk, hogy ezek is vajdaságokra voltak osztva. Egy-egy vajdaságjalja nép 50—50 emberből állott. A tizedalja szintén ugyanolyan volt, mint a királyi gyalogoknál. A tiszai részek szabad hajdúi azonban a régiebb magyar szervezetet tartották meg. Nekik nem voltak vajdáik, hanem hadnagyaik és kapitányaik; nem voltak ötvenes csapataik, hanem századaik. Kivételt csak Mihály vajda hajdúi tettek. Ezek a hajdúk ugyanis vajdák kardjai alatt állottak.²⁾

A szabad hajdúk az előjárók dolgában is megtartották az ősi magyar szokást, s maguk választották a tisztjeiket. A 16-éves török háború idején, mikor sokan közülök a király zsoldjára állottak, a hadi tanács is elismerte a szabad hajdúknak maguk választotta tisztjeit.

¹⁾ Lásd erről bővebben: Kísérletek a magyar haderő fölözlatására című értekezésünket, mely a Századok már idézett helyén négy közleményben jelent meg.

²⁾ Csász. és kir. házi, udv. és állami levélt. Hung. 1600. márcz. 24. Árkossy Péter, Székely István, Hagymássy Péter, Falvai vajda, Miklós vajda, Bolfői stb. voltak Mihály vajda hajdúinak a vajdái.

V. FEJEZET.

A haramiák.

A 16. század első felében haramiáknak azokat a szerbiai hegyi pásztorokat mondották, a kik a török hódítás miatt abbahagyván eredeti mesterségüket, lopásból és rablásból tengették az életüket. A Konstantinápolyba küldött követek Szerbiában többször találkoztak ilyen haramiákkal.¹⁾ Olyan szegénylegényféle emberek voltak ezek, a kik rendszeren a máséból éltek. A haramia szó a bevándorló szerbekkel először Szlavóniában, aztán meg a Dunántúl déli megyéiben terjedt el. Nálunk azonban e szón nem tolvajokat és latrokat, hanem gyalogos katonákat, vagyis hajdúkat értettek. A hivatalos jelentések 1540. évtől fogva állandóan a horvát-szlavon gyalogságot nevezik haramiaságnak.³⁾ Zay Ferencz 1562-ben a szlavóniai gyalogokat mondja a haramiáknak (*peditibus regni Sclavoniae qui haramiae vocantur*).^{1 2 3 4 5 6)}

A haramiák tehát a horvát-szlavon nemzeti gyalogosok voltak. Eredetükre nézve azonban nem horvátok, nem is szlaviak, hanem rácok voltak. Az 1555. évben, mikor a haramiákat mustrálták, maguk a vajdáik mondották, hogy *nekik nincs hazájuk, ők a török elől menekültek ide, s ha nem fizetik őket, meg nem élhetnek, s máshova kell költözniök*. A körösi és a kapronczai haramiák is így szólottak.⁴⁾

¹⁾ Csász. és kir. házi, udv. és állami levélt. Turcica 1538. juni 10. Joannes Poster jelentése Belgrádból: »*quingentis haramiis, hoc est furibus et latronibus, qui in silo is starent*«.

²⁾ Laibachi tartományi levéltár: Kriegstatt der ganzen krabatischen Granizen című kimutatások írják: »*haramia oder landschützen*.* »*kroatische fussknechte oder haramia*« etc.

³⁾ Csász. és kir. házi, udv. és állami levélt. Hung. 1562.

⁴⁾ Közös pénz. levélt. Hung. 1555. máj. 14. Verzeichnus der antwort, so das kriegsvolk der windischen granitzen auf ihr. kay. máj.

A beköltözött haramiák félig vad és zabolátlan emberek voltak. Az idők folyamán azonban ők is engedtek a vadságukból. Mint a magyar hajdúk, úgy a haramiák is kétfélék voltak, királyi zsoldon élő haramiák és *szabad haramiák*. Ez utóbbiak zsákmányból éltek, úgy látszik, hogy olykor-olykor maga a török is tartott haramiákat. Az 1552. évben például Kazun basa írja: „miscramus ad illas partos aliquos *haramias* et *martalones*, quibus non permisi vos depopulari.“

Tudtunkkal 1540-ben toboroznak először haramiákat. Ungnád János varasdi főkapitány volt az, a ki a nevezett évben száz haramiát fogadott. A haramiák élén a vajda állott gyermekével (havi 12 firt fizetéssel). A közharamiák 3 firt zsoldot kaptak. ¹⁾ Ettől az időtől fogva mindig több és több haramiát fogadnak hadba. A haramiák között mindjárt kezdetben igen sok magyart találunk. Az 1542. évben például a Steier, Krajna és Karintia tartományok fizette haramiák jórészt magyarok voltak. A tisztjeik (vajdáik) is többnyire magyar nevéek voltak.^{1 2 3)} Akapronczai haramiák között is sok magyar akadt.³⁾ A későbbi évek kimutatásai is sok magyarral szolgálnak.⁴⁾ Az 1554. évben Ungnád János írja, hogy ő felsége beleegyezésével magyar kapitányokat és magyar haramiákat fogad a várakba.⁵⁾

anlangen und Georgen von Wildenstein veldmarschalch gepflegte Werbungen umb nachlass eines monatsold underschidlich gegeben haben.« A haramia vajdák ezek voltak: Margetics, Braján, Veliki, Beszedicza Preskotschle, Novák Iván, Letella Gyurko, Winaucsáni György, Vidosits György stb.

¹⁾ Grazi tartományi levélt. Kriegswesen 1540. Der weywoda und haramia bestallung. »Ich¹ Hans Ungnad obrister span der grafschaft Várasd« etc. A vajda fegyverhordozójára (gyermekére) írja: auf einem pueben zimblischen stark.

²⁾ Graz. tart. levélt. Kriegswesen 1542. juni 14. Musterregister *der twindischen kriecht oder haramia*, so durch die landt. Steier, Kärndten und Krain besoldt werden«. A vajdák közt találjuk Nagy Gáspárt, Horváth Jánost, Vas Györgyöt stb.

³⁾ U. o. Vermerkt die musterregis tér der haramia so zu Kopreiniz 27. aug. 1542. gemustert.

⁴⁾ Közös pénz. levélt. Hung. 14352. f. 1556. Fuessknecht auf *Nagy László* weywoda und seine undtergebene 36 haramia, Radó Pribék weywoda und seine 43 knecht etc.

⁵⁾ U. o. 14388. f. 1554. nov. 6. Ungnád János ő felségéhez.

A horvát-szlavon végekben ez időtájt mindig több és több haramiát találunk. Az 1552. évben csupán Székely Lukácsnak 600 haramiája volt. ¹⁾ Ugyanez évben Szenlgyörgyön, Kapronczán, Szentkeresztben, Szentpéteren, Kapincson és az utakon 500 haramia örködött.²⁾ Erdődy Péternek Hrasztoviczán, Kasztanobiczon és Novigrádon 150 haramiája volt.³⁾ Ugyancsak Erdődynek Kosztanicza és Orbócz várában is állott 90 haramiája. ¹⁾ Az 1576. évben a „hrabatischer Granizen Kriegstat“ szerint ott 1430 haramia és uszkók élt királyi zsoldon. ²⁾ Az 1578. évi kimutatás szerint Kőrösön volt 150 haramia három vajda alatt (havi 489 frt volt a zsoldjuk), Cirquenán 100 haramia két vajda alatt (326 frt), Szentpéteren 50 haramia egy vajda alatt (163 frt), Kapronczán 280, Remelinczen 50, Dervianban Nagy István alatt 57, Szentgyörgyváron 150 (3 vajda alatt), Topolvácson 100, Lubringban 50 és Ibanicson 100 haramia, vagyis az úgynevezett „windisch graniz“-okban 1750 haramia volt.³⁾ Ilyen kimutatások a 17. századból is maradtak.⁴⁾ ⁵⁾ Ezekben már külön említik a *vlach haramiákat*.

A haramia intézmény a horvát-szlavon végekből hamar átsapott a szorosán vett Magyarországra. Már az 1546. évben 200 haramia szolgált Veszprémben és 20 haramia Szentmárton-hegyn.⁶⁾ Szigeten ugyanekkor 400-at fizettek. Ezek természetesen magyar haramiák voltak. De úgy látszik, hogy Szlavóniából is jöttek hozzánk haramiák. Az 1555. évben például Kerechényi

¹⁾ Csász. és kir. házi, udv. és állami levélt. Hung. 1554. febr. 5. Erdődy Péter írja e napon Iváncsról: »gentes domini báni nullibi sunt, in Koztanicza haramiae sunt 50 in Orbócz 40. in aliis locis nullibi sunt.

²⁾ Laibachi tart. levélt. (Rudolfinum.) 1576. Krabatischer Granitzen Kriegstat«.

³⁾ U. o. 1578. márcz. 1. Windischer granitzen kriegstatt.

⁴⁾ U. o. Laibach 1657. aug. 1. Kriegstatt der ganzen krabatischen und möhrischen Granizen: »Krabatisch kriegsvolk 61, haramia oder landschützen etc. A vlach haramiákat is említi ez összeírás.

⁵⁾ Közös pénzt, levélt. Familienakten 18711. fasc. 1546. nov. 18. Salm Miklós jelentése. A szentmártoni haramiák vajdája Biró Mihály volt.

László írja a nádornak: Tótországból az *fizetett haramiából* kellene alá küldeni, mert itt zsoldot hiába kiáltatok. ¹⁾ A következő (1556.) évben csakugyan keresnek Szigetre haramiákat. Nádasdy Tamás és a két Bánffy alkusznak velök a kanizsai táborban. A haramia vajdák azonban hallván, hogy reájok szükség van, olyan árakat követeltek, miket megadni nem lehetett. Nádasdy szerint a haramia vajdák havi 20 frt-ot a tizedesek havi 5, és a közharamiák havi négy forintot követeltek. Tették pedig ezt akkor, midőn az 1556. évi szigeti ostrom alatt a hős magyar gyalogosoknak havi 2 frt-ot, a huszároknak pedig négy forintot fizettek.^{1,2)}

A Dunántúl déli részein levő végházakban a haramiát és a hajdút mindig egynek vették. Még ugyanazon levélben is, hol a haramia, hol meg a hajdú szót használják.³⁾ Voltak fizetett (végbeli zsoldos) és *fizetetlen* vagy *szabad haramiák*. Ez utóbbiaknak veszett hírük volt. Kerecsényi írja róluk 1554-ben: „az szegénység úgy panaszolá, hogy falukat égetnek, embereket ölnek és asszonyállatokat férjek mellől klvisznek és leányokat és úgy szégyenítik és király adóját szedik maguknak.“ ⁴⁾ Ugyanez a Kerecsényi megírja, hogy a somogyi fizetetlen hajdúk (haramiák) éktelen dúlásokat tesznek. „Most immáron — írja 1555-ben — Zalában is támadtak haramiák, kik csodálatos gonoszságokat cselekesznek. Letenyén vagyon szállások. Az előttük járónak Kenéz Ferencz a neve.“⁵⁾

Koskóczy Vitái írja 1560-ban Kanizsáról, hogy a *rác* haramiák kétszáznegyvenen mentek útra. Mankucs bég fia akkor

¹⁾ Orsz. levélt. Nádasdyana 1555. ápril 29. >>hanem ám Tótországba elég haramia vagyon azokból kellene ide késedelem nélkül küldeni az kétszáz garabontot« írja Kerecsényi nagypénteken Szigetről.

²⁾ Csász. és kir. házi, udv. és állami levélt. Hung. 1556. aug. 10. Des herrn Nádasdy und and. obristen schreiben und relation betreffend ihr handlung mit den haramien so geen Ziget ziehen sollen.

³⁾ Kerecsényi László például 1554-ben, hol *fizetetlen hajdúknak*, hol meg haramiáknak nevezi a somogyi gyalogságot Nádasdyhoz írt levelében. (Orsz. levélt. Nádasdyana 1554. nov. 10.) A katonai kimutatások is egyszer *hajdukoknak*, egyszer meg *haramiáknak* Írják a szigeti gyalogokat.

⁴⁾ Orsz. levélt. Nádasdyana 1554. nov. 10. Sziget.

⁵⁾ U. o. 1555, nagypéntek, Sziget.

indult volt rablani az szegénységre. A hegyben találkoztak a haramiákkal. Ez utóbbiak a törököknek eleit megverik s Mankucs bég fiának a fejét veszik. „Azt írhatom, hogy az *hajdúk* közül tizenkettő veszett el . . . Egy haramia ilyen emberséget mívelt a harcban, hogy egy töröknek az háta mögé ugrott, az szekerczével agyonüté a törököt, elvéve az fékemplőt tőle s mind lovastúl elhozta.“¹⁾

Mivel a fizetett haramia vagy hajdú rendes gyalogos számba ment, olykor grabantnak is nevezik. Kerecsényi László szigeti főkapitány 1550-ben például így ír a szigetvári haramiákról: „és immáron százig szekett ki az *grabantokba*, most az *tót grabantokba* igen kevés maradott.“³⁾ A német nyelvű katonai összeírások a haramiákat rendszeren *windisch Knecht* néven nevezik.

Mivel a fizetetlen vagy gazdátlan haramiák tömérdek kárt okoztak, mindenfelé üldözték őket. Giczy Farkas 1561-ben azt írja Sztenicsnyákról, hogy az uszkókok és a haramiák török káproban járnak és a szegénységet ijesztik. Petregora alatt a szegénység két haramiát fogott, s úgy hozták ide mintha martalócok volnának. *Bizony hogy nem tartották őket vendégségben*, hanem mind tömlőczben, meg is kérdezték (azaz kínozták) őket, de semmit sem vallottak, hanem Zrínyi uram haramiáinak mondták magukat; még a vízbe is buktatták őket!⁴⁾

Ivánky Péternél is volt két elfogott haramia. Ő maga írja, hogy az egyiket olyan válasszal bocsátá el, ha a káptalanba kezességet adnak, hogy „elhagyja a haramiaságot és úgy él, mint egy városban.“¹⁾

Mondanunk sem kell, hogy a haramiák a törököknek még több kárt okoztak, mint a föld népének. Ezért a török a haramiákat épp úgy gyűlölte, mint a hajdúkat. Nem is nevezte őket másoknak, csak hajdúknak.^{2) 3)} A korotnai török vajda 1555-ben

¹⁾ U. o. 1560. Kisasszony-nap előtt való pénteken.

²⁾ U. o. 1550. febr. 4. Nádasdy Tamáshoz.

³⁾ U. o. Csányi Ákoshoz 1561. aug. 8.

⁴⁾ U. o. Nádasdy Tamáshoz. 1557. jan. 2.

³⁾ Csász. és kir. házi, udv. és állami levélt. Turcica 1547.: »hadjones et uskokos tain in Sclavonia quam in Hungária debere prohiberi a rapinis«.

kijelenté, hogy a törökök a magyar várakat nem támadnák, ha erre a haramiák okot nem adnának. A törökök békességben maradnak, ha haramiákat nem tartanak ellenök, de ha ezeket tovább is megmaradnak, a várak ostromlásától el nem állanak.¹⁾

A törököknek ezt a kívánságát természetesen nem teljesítették. A horvát-szlavon rendek a haramiákat sokra becsülték, s a számukat nemhogy fogyasztani, de növelni kívánták. Mikor a magyar *Klárís Tamást*, a haramiák híres vajdáját a törökök elfogták, a horvát-szlavon rendek egyenest a királyhoz írnak kiszabadítása ügyében.^{1 2)} És a király teljesítette a kérésüket.

A haramiák a 17. században is épp úgy szerepelnek, mint a 16. században. Számuk, különösen Magyarországon, még növekszik is. Bár néha megkülönböztetik őket a hajdúktól³⁾ rendszeren azonban a haramiáknak is csak a hajdú nevet adják. Az 1600. évben Kanizsa várában volt gyalogok között fiztetlen haramiák is akadtak, a kiket ott *szabad legényeknek* hívták.⁴⁾

A hogy Kanizsa elesett, a vele szembe vetett végházakba jelentékeny hadi népet vetettek. A magyar gyalogságot itt azután haramiaságnak mondogatták.⁵⁾ A Kanizsával szembe vetett végházakban 1600 után 1842 haramia és 670 német gyalog volt. Ezt a számot 1604-ben még emelték, úgy, hogy a nevezett évben a haramiák száma a Kanizsával szemben levő végházakban 1502-re rúgott.⁶⁾ Ez alkalommal elhatározták, hogg Szemenyét is meg-

¹⁾ Orsz. levélt. Nádasdyana Mezőlaky Ferencz írja Nádasdynak Zalavárról 1555. okt. 15-én »mine castra in manibus Turcarum non devenisse, si haramiae occassionem non dédissent. . . sed si haramiae conservantur et cetera castra obsidere, expugnare nituntur«.

²⁾ Közös pénz. levélt. Hung. 14359. 1571. áprü 5. a horvát-szlavon rendek a királyhoz.

³⁾ Hadi levélt. Feldakten 1604. A komisszánusok jelentése: Kis-Komárba 100 hajdú, 100 magyar haramia és 100 német gyalog kell még.

⁴⁾ U. o. a Kanizsa feladása ügyében írt magyar vallomások. 1600. Ide Kanizsára 1599. febr. 27-én is kérnek ő felségétől száz haramiát. (Köz. pénzt, levélt. Hoffinanz 13617. fasc.)

⁵⁾ Közös pénz. levélt. Hung. 1600. Itt van a kanizsai végházak teljes beosztása.

⁶⁾ Hadi levélt. Feldakten, 1604. A kommisszáriusok jelentése.

erősítik, s belé 50 huszárt, 100 magyar haramiát és 50 német gyalogost vetnek. ¹⁾

Érdemes megemlítenünk, hogy a dunántúli haramiákat a későbbi években darabontoknak is írták. A magyarországi hadinepről szóló 1027. évi kimutatásban²⁾ például, sem nálunk, sem Szlavóniában, egyetlen haramiát sem említenek, hanem valamennyi gyalogost darabontnak írják. Pedig haramiák és hajdúk is bőven akadtak. De mivel ezeket a haramiákat is rendszeren gyalogoknak tudták, tehát darabontoknak vagy hajdúknak is mondogatták. Innét van, hogy a 17. század másik felében a hivatalos kimutatások Magyarországon a haramia szóval már nem igen élnek. A haramiaság intézménye Magyarországon általánossá amúgy sem vált. Pontosán kimutatható, hogy Somogy-, Zala- és Veszprémmegyéken, meg a Muraközön kívül más vidékeken haramiaságok nem voltak. A mi kétségtelenné teszi azt a föltevést, hogy az intézmény Szlavóniából csapott át hozzánk, de a nevezett vármegyék határain túl nem terjedt.

A horvát-szlavon végekben a nemzeti gyalogságnak a haramia szóval megjelölése tovább tart, mint a magyar várakban. A 17. század végéről még számtalan adatunk van az ottani haramia vajdaságokról. S a haramiák közt még ekkor is szép számmal találunk magyarokat. Az 1684. évben például Leslie gróf a hadi tanács elnöke a verovitzai haramiák vajdáivá Odabassics Andrást, Menyhárt Györgyöt, Pecsullya Márton, Karvas Mihályt, zászlótartóivá pedig Bodollya Miklóst, Trenszy Pált, Kallakovics Józsefet és Blskovics Miklóst nevezi ki.³⁾ A kinevezésben Leslie megmondja, hogy a szokásos zsoldot kapják; szabad kereskedést űzhetnek, bormérést, mészárszékét tarthatnak; földet, szőlőt és erdőt annyit kapnak, hogy megélhessenek. Hogy ezen haramiák között a magyar elem feles számmal volt, kitűnik ugyanezen haramiák 1691. évi folyamodásából, melyben magukat *magyar és vlach* hadi népnek mondják.⁴⁾

¹⁾ u. o.

²⁾ Köz. pénz. levélt. Hung. 14471. fasc. 1627. Extráét auf allén hungerischen und windischen gránitzen was für kriegsvolk unterlialten ist.

³⁾ Közös pénz. levélt. Hung. 14681. fasc. 1684. okt. 29. »duccionibus duodecim et ducentis stipendiatis vulgo haramiis praefecerimus nomine suae majestatis«.

⁴⁾ U. o. 1691. máj. 4. Ex consilio bellico. A hadi tanács is magyar és vlach granicsároknak mondja őket.

A mikor a katonai végvidéket rendezték, a haramiákat is beosztották a határőrök közé. Azontúl rendszeren hajdúknak írták őket. Néha-néha azonban a régi haramia néven is emlegetik őket. Az 1717. évben például hivatalosan jelentik, hogy a körösi főkapitány alatt 14, a kapronczai alatt 8, az ivánicsi alatt 8, szentgyörgyvári alatt 7 vajdaság van. Mindegyik vajdának van három tizedese, egy zászlótartója, dobosa, és 18—20 legénye „quos ipsi vocant haramias“. 1 2)

Ez időtájt a régi haramiáknak emlékével még Magyarországon is találkozunk. Az összeírások az egyes faluknál még a 18. században is megemlítik, mennyi *haramia-pénzt* (pecuniam haramialem) fizetnek.²⁾

A haramia nevű magyar és szlávón gyalogságnak a szervezete ugyanaz volt, a mi a magyar hajdúságé. A 16. század közepén már a haramiákat is ötvenes csapatokba osztva találjuk. E csapatok élén vajdák állanak. Minden vajdának meg volt a maga fegyverhordozója vagyis gyermeke. Hogy a haramia-vajdák és a haramiák számáról fogalmunk legyen, közöljük az úgynevezett „windisch-krabatisch“ végházak összes haramia-vajdáit 1558-ból.³⁾

Haramia vajda neve	Az alatta lev haramiák száma
<i>Kápa György</i>	45
Radó Pribék.....	50
Kara Ratkó.....	50
Gyúró ad Gorián.....	40
<i>Fogadós Balázs</i> (Wallasch Fogadusch).....	25
<i>Veliki Iván</i>	40
<i>Csázmay György</i>	20
Pribék Radkó.....	50
<i>Korontay</i> (Korenthey) <i>Péter</i>	40
Allola Pribék.....	35
<i>Kopj ár</i> (<i>Kopj ás?</i>) <i>András</i>	40
Novak Iván.....	50

¹⁾ U. o. Hung. 1717. Jelentés a főkapitányságokról.

²⁾ Orsz levélt.

³⁾ Csász. és kir. házi, udv. és állami levélt. Hung 1558. Verzeichung baiden windischen und krabatischen gránizen obrister, liaubt bevelchsleut und kriegsofficier.

⁴⁾ Báriáktárnak eredetileg a janicsárok zászlótartóit nevezték, Később nálunk is használják e szót a gyalog-zászlótartó megjelölésére.

Haramia vajda neve	Az alatta levő haramiák száma
Draskovits	40
Tamás	40
Vlach Markó	30
<i>Nemeczy Iván</i>	35
Letolla Péter	50
Woyafzan Jurkó	50
<i>Kopinszky Antal</i>	50
Preszkocsillovics Tamás	50
Mirulla Huszaracz	50
Skocsevits Gyurko	30
Marovits Mátyás	30
Garkó Mihály	?

E huszonnégy vajdának a kardja alatt tehát együtt mintegy 770 haramia állott. Az úgynevezett „windisch-krabatisch“ végházakban ennyi volt a nemzeti gyalogság. A vajdák neveiből látjuk, hogy épp horvát volt köztük a legkevesebb. A haramiavajdák kompániáinak itt kimutatott emberszáma később kevesebb lesz.

A míg a 17. század másik felében a hajdúság ötvenes csapatainak az emberszámát százra emelték, addig ugyanebben az időben a szlavóniai haramia vajdaságok emberszámát folyton kevesebítették. Rendszeresen harmincz, néha még ennél is kevesebb haramiát találunk egy-egy vajdaságban. A határőrvidék rendezésével a haramiák is a határőrök szervezetébe oszthatnak. Azontúl aztán nem is szerepelnek önálló gyalogságként. Az úgynevezett *csárdák* (wachthäuser) népe Szlavóniában még ekkor is 32 emberből állott. Minden csárdák népe élén egy vajda állott, a vajda után következett a *báriáktár*,¹ ezután az őrmester s végül a tizedesek. A Száva mentén a csárdák száma százra rúgott. A csárdák népén kívül természetesen rendszeres granicsár katonaság is volt. Ez a katonaság főkapitányok, hadnagyok (kiket ott *hatnyak-ok*-nak hívtak) és vajdák alatt állott.²⁾¹

¹⁾ Köz. pénz. levélt. Hung. 17Z8. é. f. Lista déren in Slavonien am Sanstromb bei der nationalmiliz stehenden officier 1715. például: obercapitain: Udvarhelyi Iván, vaivoda: Persics Máté, báriáktár Strikics Ivó, strázsamester Verics Péter stb.

VI. FEJEZET

A martalóczok.

A régi írott emlékek úgy adják értenünk, hogy a Magyarország melléktartományaiban szereplő különféle gyalogosok között a martalóczok a legrégebbek közül valók. Már Mátyás király alkalmazta őket Bosznia váraiban. A Jagellók számadásai-ban is találkozunk fizetett martalóczokkal. A 16. század elején már a horvát és a szlavón végek körül is seregesen kóborolnak, s át-átcsapnak Magyarországra is.

A martalócz szón épp úgy mint a hajdúk és a haramia szó-kon a Balkán félszigeten kóborló latrokat, zsványokat és tolvajokat értettek. A martalóczok igazi hazája Bosznia és részben Szerbia volt. Legnagyobb részük az oltani hegyi pásztorokból került ki. A török hódítása előtt ők is észak felé vándoroltak. Mivel fosztogatásból és emberrablásból éltek, csakhamar veszett híruk kerekedett. Egyébként bátor, erős és edzett emberek voltak, s ha-bár fékezhetetlen vadságuk és rablásra hajló ösztönük miatt mindig tartani kellett tőlük, mint katonák jól beváltak. A fegyel-mezettebb martalóczokat az egykorú iratok nem egyszer dicsé-rik, mivel az ellenséggel szemben derekasan harczoltak.

Általában háromféle martalócz nevű gyalogot ismertek. A legveszedelmesebbek az uratlan, gazdátlan (szabad) martaló-czok voltak. Ezek épp úgy kóboroltak és raboltak, mint a szabad hajdúk és a fizetetlen haramiák, csakhogy azoknál még veszedel-mesebbek voltak, mert nem a török, hanem a keresztény lakos-ságot fosztogatták.¹⁾ Torla Antal árokszállási bíró 1562. évi jelen-téséből olvashatjuk, mit jelentett egy-egy kóborló martalócz csapat megjelenése. A nevezett bíró szerint 1562. okt. 8-án éj jel 125 rácz¹

¹ Csász. és kir. házi, udv. és állami levélt. 1552. máj. 4. Csák-tornya; Zrínyi Miklós írja: tam etiam per *walachos* (azaz vlach) *mar-talócz* vocatos, fidei et religioni christianae infen issimos hostes« etc.

martalócz meglepte Árokszállás falvát s a templommal együtt kirabolta. A lakókat gerendákra akasztották s fejszékkel vagdoszták; néhányat fáklyákkal meggyújtottak, másokra pedig tüzes szemet hánytak. A bírót anyjának a lábait elvágta, s lapáttal izzó szemet raktak rá. Kántor Jánost tüzzel kínozták és a beleit kivették. Másokat szemérmetlen módon meghurczoltak és kínoztak. Ugyanezek a martalóczok Kókát és még egy másik falut is kiraboltak, megölvén ott huszonnégy kereskedőt. ¹⁾

Hasonló eset éppenséggel nem tartozott a ritkaságok közé. Néha még nagyobb számmal is jártak. Az 1553. évben például Noszlopy Menyhárt ugodi porkoláb jelenti, hogy négyszáz martalócz a Bakonyba ért, létrákat készítettek, s rablásra indultak. ^{1,2)}

A martalóczokról tudjuk, hogy előszeretettel raboltak gyermekeket, leányokat s ha módját ejthették, férfiakat is.

Mivel ezen gazdátlan martalóczoktól a törököknek is tartaniok kellett, azok is üldözték őket. Az 1540. évben például Lasky Jeromos jelenti őfelségének, hogy Murát bég értesítette őt a martalóczok közeledéséről. „Jó lesz vigyázniatok— írja Murát— mert a martalóczok az éjjel szálakon átkeltek a Száván. Óhajtom, hogy a nevezett martalóczokat megsemmisítsétek. *Süssétek, főzzétek őket, mert a pusztítástól és rablástól semmi módon meg nem tartóztathatjuk őket.*“ — írtam Ungnadnak — mondja Lasky— hogy minél több martalóczot fogadjon zsoldba. Babiriagorában 300-at, Garinicsában legalább 150-et tartson. Jelenleg az egész országban nincs több 500 rabló martalócznál. Ezeket meg kéne semmisíteni. ³⁾

Ugyanezen évben Mahmut bég is jelentette Keglevics Péternek, hogy a rabló martalóczokat üldözteti. ³⁾

Az üldözés természetesen a mieink részéről is erősen folyt, de

¹⁾ Csász. és kir. házi, udv. és állami levélt. Hung. Az egri püspök jelentése 1562. nov. 5. és Torla Antal bírót levele. A rablás okt. 8-án éjjel történt.

²⁾ U. o. ex Somlyó, ápril 16. Noszlopy azt is jelenti, hogy »az dondárth Ságnál akarják felütni«. E támadásról Thelekessy Imre is megemlékszik 1553. ápril 15-i levelében (u. o.).

³⁾ Csász. és kir. házi, udv. és állami levélt. Turcica: Lasky Jeromos őfelségéhez 1540. ápril 18.

³⁾ U. o.

a kóborló martalóczok száma nem hogy fogyott, de a folytonos bevándorlás útján még növekedett is. Pedig úgy vadászták őket, mint a vadállatokat. S a kiket elfogtak közülök, válogatott kínokkal ölték meg. Az 1539. évben például Nádasdy Tamás jelenti a királynak, hogy a magyar kapitányok 200 rabló martalóczot megátámadtak, 29-et élve elfogtak, a többit pedig mind levágták. Az élők közül kettőt Nádasdynak, kettőt pedig a bandériummal, (a seregzászlóval) együtt a királynak küldöttek. A többi 25-öt karóba vonták.¹⁾

/ Az 1540. évben Lasky Jeromos azt ajánlotta a királynak, hogy minden megölt martalóczért egy forintot adasson, a mint-hogy minden megölt farkasért is egy forintot adat. A fogoly martalóczokért pedig fejenkint hat rőf posztót lehetne adatni, a mi három forintnak felel meg.²⁾

Úgy látszik, hogy a király Lasky javaslatát el is fogadta. A kóborló martalóczokra tehát mindig többen és többen vadásztak. Hogy ezeknek a fogdosása mennyire foglalkoztatta az embeket, legjobban látszik Bejczy uram leveléből. Az 1575. évben ugyanis azt írja, hogy az éjjel három martalóczot fogott volt álmában s igen örült nekik. Mikor fölserkent, látá, hogy a dologban semmi sincsen. Az álom megcsalta.^{1')}

A főkapitányi és a kapitányi utasításokba is bevették a kóborló martalóczok üldöztetését. S mondhatjuk, hogy a kapitányok nagy buzgósággal teljesítették ezt a kötelességet. Az 1556. évben Dominics Gáspár murányi kapitány például hatvan martalócz-orrot, négy martalócz-zászlót és egy eleven martalócz-kapitányt küldött a királynak ajándékba. A kapitányt — írja Dominics — ne hagyja fölséged életben, mert nagytekintélyű, veszedel-¹

¹⁾ Orsz., levélt. Tört. Emi. Belügy. 1539. okt. 3. Sárvár. A két martalóczot és a seregzászlót Tally Bernát vitte fel a királynak. Vegye fölséged jó néven — írja Nádasdy — »et ipsum Bernardum Tahy gratiosis oculis intueri et cum gratioso responso mitterere dignetur. A király — mint okt. 22-én írja — a két martalócznak igen megörült, s Tahynak ruhára való posztót rendelt.

²⁾ Csász. és kir. udv. házi és állami levélt. Turcica 1540. május 2. »consului ut pro capite mortholossi occisi daretur unus flór., sicut sua máj. solvit pro unó occiso lupo« etc.

³⁾ Körmendi levélt. Missiles, Bejczy levele Batthyány Boldizsárhoz.

mes martalócz ő! Ha fölséged nem akarja őt megöletni, küldje vissza, mi majd karóba vonjuk őt.¹⁾

Mivel a végházakban az a szokás járta, hogy a rabokat megfelelő sarcz fejében szabadon bocsátották, Rudolf a szabadon bocsátást megtiltotta. A kapitányoknak megparancsolta, hogy a fogoly martalóczokat bunkóztassák le. Ezt a parancsot még a kapitányi utasításokba is bevétette.²⁾

De a fosztogató és kóborló martalóczok számát az ilyen intézkedések nem nagyon apasztották. Ha néhányat agyonverték, nemsokára tíz annyi jött a helyükbe. A 16. századi levelek teleteli vannak a martalóczok pusztításainak és rablásainak leírásával. Az 1522. év tavaszán 600 kóborló martalócz a zengi vásárosokra csapott. A támadásuk azonban nem sikerült. Nagy részüket levágták.³⁾ Ugyanekkor Modrusnál 60 embert raboltak el.^{4 5 6 7)} Székely Lukács jelenti ez év november 6-án Miksának, hogy négy martalóczot fogott, akik azt vallják, hogy a szabad martalóczok szine-java Junác és Tokollja alatt vannak a kamniki hegyekben. Horváth János pécsváradai kapitány írja 1539-ben, hogy a martalóczok már Kemlik hegyei és Varasd körül rabolnak.³⁾ Napról-napra merészebben rabolnak Horvátország részeiben — írja róluk 1551-en Zrínyi Miklós.⁴⁾ Ilorvát- és Tótországból csakhamar Magyarországra is, átcaptak. Ormányi Józsa jelenti 1555-ben Sümegről a nádornak, hogy „ez földön igen bőven nagyon az martalócz!” Erősen vadásszák őket.⁵⁾

Az eféle híradások között olyan is akad, a miben emberablásról is esik a szó. Az 1561. évben például Giczzy Farkas ezt az újságot írja Csányi Ákosnak: „az martalóczok az petregorai kútról vittek el egy virrasztót. Az előtt fogtak volt négy férfi-gyer-

¹⁾ Köz. pénz. levélt. Hung. 1556. decz. 13. Murány.

²⁾ U. o. 14372. f. 1588. ápril »martalocios veró et etiam ductores turcicos, si qui captivati fuerint, nulla pactatione dimittat« (Ormándy Péter palotai kapitány utasításából.)

³⁾ Csász. és kir. házi, udv. és állami levéltár 1522. május 16. Zágráb, Weichsberg jelentése.

⁴⁾ U. o. 1522. máj. 18. Helfenberg jelentése.

⁵⁾ U. o. »postea martholocok iám sunt in monlibus Kemlik et etiam in circuitu Varasd«.

⁶⁾ Orsz. levélt. Nádasdyana 1551. márcz. 28.

⁷⁾ U. o.

meket s egy leányt. Az martalóczok tizenöten voltak, kik az hegyekben jártának. A hogy Újvárhoz közel voltak, három martalócztól küldték volt el az gyermekeket, az leányt és az virrasztót. Egy kuttnál megszállottak volt. Az martalóczok elaludtak volt. Az leány az virrasztót elszabadítja. A virrasztó ugyan az martalócz dudájával mindhármát megölte, s visszajött mind az leánynyal s az gyermekekkel együtt. ⁽¹⁾)

A kóborló martalóczok kiirtása nem sikerülvén, a bajon úgy segítettek, hogy a martalóczok irtására martalóczokat fogadtak zsoldba. Azaz hogy a farkasokra reá szabadították a farkasokat. Ez a mód nem került sokba és mégis hathatós orvosságnak bizonyult. A ki ugyanis a bőrért szerette, a király zsoldjára állott. S a kik a rabló élettől megválni nem tudtak vagy nem akartak, azokat a fizetett martalóczokkal kardra hányatták. Ilyen módon azokat a szabadon kóborló martalóczok száma folyton fogyott.

A király zsoldján élő martalóczokat *királyi* vagy *zsoldos martalóczoknak* hitták. Ezek is félvad emberek voltak ugyan, de a végbeli törvény és a katonai fegyelem le-lecsiszolgatta róluk a barbárság kinövéseit. Szép szál legények, jó gyalogosok voltak, s az ellenség előtt nem vallottak velük szégyent.

Kezdetben, a míg a bennök való bizalmatlanság el nem oszlott, csak portyázásra és kémkedésre használták őket.^{1) 2)} Később, mikor már beletörődtek a katonasorba, rendes gyalogokul is használták őket. Nádasdy Tamás 1538-ban maga ajánlja a királynak, hogy a beköltözött vlach népből legalább 300-at fogadjon zsoldba, mert a török martalóczok kiirtásában ezek többet érnek, mint két zászlóalja német gyalog. Ezek a vlachok ugyanis javarészt török martalóczok voltak; jól ismerik a rejtett utakat, a hegyeket és az erdőket, s a kóborló martalóczokat velük legkönnyebben lehetne megfélemezni. Mátyás király is így tett valamikor. A törökök rémítgetésére Budán mindig tartott néhány száz török rabot! A martalóczok tartásának két módja van. Az első szerint ruhát és havi két forintnyi zsoldot kapnak; ha pedig rabot hoznak, a lovasért 10

¹⁾ U. o. 1561. aug. 8. Sztenicsnyák.

²⁾ Zrínyi Miklós írja 1524. júni 16-án Ferdinándnak: »dieselben martolosen muessten teglich auf die turken raisen«. — Jurisits Miklós 1526-ban kémkedés céljából 100 martalóczot fogadott.

forintot, a gyalogosért 5 forintot, asszonyért, fiúgyermekért és leányért szintén öt forintot adnak nekik. A másnemű zsákmányból meg két részt juttatnának nekik. Ezen kívül, valahányszor kiindulnak, az útra élelmet és egy pár boeskort kapnának. Ha pedig zsoldot nem adnak nekik, akkor minden lovas rabért 20 forintot, gyalogosért 10 forintot, asszonyért, gyermekért és leányért pedig 5 forintot fizétnének nekik. A másnemű zsákmány pedig teljesen az övék lenne. Nekem — írja Nádasdy — ez utóbbi mód jobban tetszik, mint az előbbi.¹⁾

Nádasdy okos ajánlatát az urak és a rendek is elfogadták.^{1) 2)} Az 1539. évben Batthyányi Fercencz bán kardja alatt már 200 újonnan fogadott martalócz harczott. Tarnóczy András kapitány is szép számmal tartott ilyeneket.³⁾

Az örökös tartományok a maguk védelmére 1526-ban még cseh gyalogságot tartottak.⁴⁾ Néhány évvel később azonban elbocsátották a csehekét és helyükbe magyar huszárokat és martalócz gyalogokat fogadtak.⁵⁾ Az 1531-ben Ungnád Jánosról jelentik, hogy több száz martalóczot fogadott.⁶⁾ Az 1546. évben I. Ferdinánd rendeli el, hogy a meglevőkhöz még 400 martalóczot toborozzanak.⁷⁾ Az 1530—1540. között lévő esztendőekben az örökös tartományok ezer fizetett martalóczot tartottak havi két forintnyi zsoldon. Szlavóniában ugyanez időben szintén ezer fizetett martalócz élt a király zsoldján.⁸⁾ Az 1542. év január

¹⁾ Orsz. levélt. Tört. Eml. Belügy. »Isti plagiarii — írja Nádasdy — et equites possent multum prodesse his regnis ad reprimendas assiduas incursiones et depopulationes tam cquutum quam plagiariorum turcorum«. 1538. decz. 21. Welike.

²⁾ U. o. Responsio dominorum et regnicolarum ad interentionem 200 plagiariorum ad defensionem Sclavoniae. 1539.

³⁾ Orsz. lev. Tört. Emi. Belügy. Tarnóczy levele Keglevich Péterhez 1538. juni 13. »plagior. pedites misi ad montes«, etc.

⁴⁾ Grazi Landesarchiv I. fasc. 1526.

⁵⁾ U. o. 1530.: »bezahlung der geringen pferd und martholesen, so auf die handlung zu Windischgráz angenommen sein«.

⁶⁾ Köz. pénz. levélt. österr. 16669. fasc. 1531. máj. 21.

⁷⁾ U. o. Familienakten, 17811. fasc. Salm generális levele 1546 nov. 18. Pozsony. »Isten a megmondhatója — írja Salm — ki fogja e sok martalóczot fizetni!«

⁸⁾ Orsz. levélt. Tört. Emi. Belügy. d. n. 1530—1540. Styria, Carinthia cum aliis totidem et deinde austriacae et aliae provinciáé p. 1000 martolos p. flor. 2.«

16-án Ferdinánd király Blagay István grófhhoz intézett rendeletében azt mondja, hogy a végek védelmére nyolczezer könnyű lovas és ezer martalóczot fognak verbuválni (mille martalossos sive plagiarios). U

Az 1552. évben Zrínyi Miklósnak is meghagyta a király, hogy 200 martalóczot fogadjon.^{1,2)}

Mivel ilyen módon a magyar végházakba is kerültek fizetett martalóczok, a végbeli élet hatása alatt ezek is magyarosodni kezdtek. A tisztjeik között különben is voltak mindig magyarok. A katonai mustrák és a menedéklevelek között gyakran találkozunk magyar martalócz-vajdák nevével. Az 1512. évből például ilyforma menedéklevelek állanak a rendelkezésünkre: „ieh Horváth Jánosch hauptmann über 100 martholozen“ etc.³⁾ Hogy a szabad vagy kóborló martalóczok között is sok magyar és magyarrá vált ember akadt, az akkori viszonyokból könnyű megmagyaráznunk.

Az 1602. évben például Pogrányi Benedek Kasza János kapitányt küldötte a dunántúli szabad martalóczok ellen, a kik Török nevű fővajdájuk alatt sok kárt okoztak.⁴⁾ Az elfogott martalóczok javarészt magyarok voltak. Ugyancsak magyarok voltak a csallóközi szabad martalóczok is, a kikről még Bocskay idején is sok szó esik.^{5,6)}

A fizetetlen (szabad) és a királyi zsoldos martalóczokon kívül voltak még török martalóczok is. Ezeken nem azokat a kóborló martalóczokat kell értenünk, a kik rablásból éltek, s a kiket a 16. századi iratok néha török martalóczoknak is mondanak, hanem a török végházakban szolgáló és fizetett martalóczokat. Habár ezek is kóboroltak és raboltak, azért az előbbiekkal még sem szabad összetéveszteniük; mert a török végekben szolgáló martalóczok rendes gyalogság számba mentek.

1) Csász. és kir. házi, udv. és állami levélt. Hung.

2) Köz. pénz. levélt. Österr. Denkbuch 68. köt. 1552. ápril 12.

3) Grazi tartományi levélt. Kriegswesen 1542. Ugyanitt Viza, Novák, Nagy, Czék, Was, Vicza stb. nevű martalócz vajdák is szerepelnek.

4) Köz. pénz. levélt. Hung. 14411. f. 1602. Nemes Kasza János folyamodása.

6) A hadi levélt. Feldakten című gyűjteményében Alexander Colombo jelentése Mátyás főherceghez 1605. júli 26. Eszerint Rédey a csallóközi martalóczokat általános támadásra szólította fel.

A 16. századi jelentések szerint ez a fizetett török martalócság a vlach, a rácz népből és a pribékekből alakult.¹⁾ Jól öltözött, szép szál legények voltak. Kuthy Gergely, mikor a török martalóczok 1552-ben épp a rabok alá szereztek szekereket, elhatározá, hogy Csókakő mellett oldalba fogja őket. „De — írja — igen sűrűn valának, hogy elközeledtenek a török martalóczok. *Hatalmas, igen szép nép vala; igen szálas vala; jó szerrel valának.* Piry basa az volt a többinek előtök járó... Hívom vala vissza, hogy térne meg és törnénk egy-egy kópját, vagy szabályainkkal kísértető meg egymást. Azt feleie: jól tudom, hun vagyon lakásod, megkereslek hamar nap.^{1 2)}“

A török végházak hadi népéről szóló kimutatások úgy a 16. mint a 17. században rendre felsorolják, hány martalóczot tartottak az egyes végházakban. Az 1577. évben például a Fehérvárott lévő martalóczokat így sorolja fel Huszár Péter pápai főkapitány: „az martalóczok egyik agájuk Ferhát *haranpasa* (harambasa) vagyon száz gyalogja, az másik Uryth haran pasa vagyon száz gyalogja, ez az sziget kapuit őrzi, Murán haran pasa a csókakői kaput őrzi, vagyon száz gyalogja.“ Ugyanez a HuszárPéter említi, hogy Simontornyán a martalóczok harambasájának 60 gyalogja vagyon. Hidvégen 60, Ozorában 50 martalóczés izár vagyon.³⁾ Egy másik jelentés szerint ugyanezen évben Fehérvárott „a martalóczoknak három harambasájuk vagyon; Naszuf harambasa bír 50, Ferhát harambasa 50, Murát harambasa 50 martalóczczal; ez teszen 150-et. Az három harambasa után vagyon három *juzbasa*. . . Csókakőben martalóczok laknak többen hatvannál és egy harambasa stb.⁴⁾ Ilyen formán sorolja föl a többi végházak martalóczait is. A 16-éves háború idejéből is van ilyen kimutatásunk. Ez is számszerint megemlíti a török végházak martaló-

¹⁾ Csász. és kir. házi, udv. és állami levélt. 1562. nov. 5. Az egri püspök írja: 125 rasciani sive marthalozzi pagum cumanicum Árok-szállás nunenpatum nocte invaserunt». U. o. 1552. máj. 4. Zrínyi Miklós írja: »per valachos martalocz vocatos« etc.

²⁾ Orsz. levélt. Nádasdyana 1552. Kuthy Gergely levele Ugodról.

³⁾ Hadi levélt. Feldakten 1577. Huszár Péter jelentése, a győri generálshoz.

⁴⁾ U. o. névtelen jelentés.

czait.¹⁾ A nevezett kimutatás szerint például Esztergomban 1590-ben volt 500 bezlia lovas, 1000 janicsár, 700 martalócz és 1000 naszádos. Budán és Pesten volt 600 bezlia és *numlia lovas*, 1500 naszádos, 2000 janicsár és 1000 martalócz, Fehérvárott 1000 bezlia, 1000 janicsár és 700 martalócz, Pécssett 1000 bezlia, 200 tatár, 1000 *magyar kopjás* és janicsár, 1000 martalócz.

A török várakban levő martalóczok folytonosan ki-kijártak és kóboroltak. Az ország minden részében megjelennek s merész-ségükkel csak a kegyetlenségük vetekedhetett/) Miként a magyar hajdúk, úgy ők is minden lehetetlent megkísértenek.^{1 2 3)}

*

**

A szabad, a királyi zsoldos és a török martalócz nevű gyalogság szervezete hasonlított a haramiákéhoz, csak a tisztek nevei körül volt némi eltérés. Mind a török, mind a királyi végvárakban szolgáló martalóczok rendszeren százaz vagy ötven emberből álló csapatokra oszlottak. Imitt-amott ez a szám néha húszra, harminczra is leolvadt. A horvát-szlavon végekben szolgáló királyi martalóczok 1588-ban négyszázan voltak. E négyszáz martalócz élén tíz vajda és ugyanannyi harambasa állott. Egy-egy vajdának tehát csak negyven embere volt. A martalócz vajdák ezek voltak: Radman Ucsetics, Dragics Olliverovics, Schobatt Popovics, Vranus Vadonivatz, Deye, Novak Mirollics, Radonná Wastasics, Peter Wallonics és Thomas Nemenits.⁴⁾

¹⁾ Közös pénz. levélt. Hung. 1590. Wahrhafte verzeichnuss der

türken zu ross und Fuess so noch in allen besatzungen in Hungern auch Windisch und allen andern umbliegenden landen vorhanden und necbst verschiene sommern in mehrer anzahl darinn gewest sein«.

³⁾ Orsz. levélt. Nádasdyana, Zaberminus Boldizsár írja 1550. okt. 20. »pedites turcarum marthalóczi ad fluvium Ünvide frequenter alias pastores gregum, alias vero itinerantes homicide homines alios occident, alios abducunt«.

⁴⁾ Csász. és kir. házi udv. és állami levélt. Hung. Keresztury Kristóf írja 1554. szept. 9-én Kékkőről: »in arcé interiori erant quidem pedites qui nocte per rupes funibus demissis plagiarios sive marthalocz experunt«. — Érdekes dolgokat találunk Krusits János korponai főkapitány leveleiben is a török martalóczokról. (Orsz. levélt. Nádasdyana.)

⁵⁾ Csász. és kir. házi, udv. és állami levélt. Hung. 1558. Verzeichung baiden windischen und krabatischen gránizen obrister, haubt bevelchsleut und kriegsofficier.

A csapatok élén állott a vajda (hauptmann), a ki rendszeresen havi 10 firt.-nyi zsoldot kapott. Azután következett a *harambasa* hat forintnyi havi zsolddal, végül a tizedesek, a kiket néha *knezeknek* is neveznek.¹⁾ Amint főntebb láttuk, ezt a harambasa nevű tisztséget a török martalócok is megtartották.

¹⁾ Grazi tart, levélt. 1542. máj. 15. Musterregister der martolozen, welche zu Landstrass angenommen sind: Hauptmann Mikola und sein *harurn wascha* Czvetko Lalatovics, Hauptman Pabolics und sein harum wascha etc. Az 1698. évi mustra (Inquisitio voivodatus Kamensko in campo Posegiensi) szerint: in vajvodatu Kamensko comparuerunt quator ibidem existentes *decuriones sive knezy*. De vajvodatu Kuttyeva comparuit harambassa cum tribus decurionibus. In vajvodatu Velika convenerunt decuriones sive knezy 4, in vajvodatu Pleternitza comparuit Michael Klupsa harambassa stb. (Közös pénz. levélt. Hung 1698.ápr. 1.)

VII. FEJEZET

A talpasok, a pandúrok, a mazulok és az uszkokok.

A talpasok intézményének a keletkezését és a fejlődését az eddig megjelent forrásmunkák adatai meg nem magyarázzák. A rendelkezésünkre álló eddigi adatok ugyanis csak a kurucz-labancz világból valók, vagyis abból az időből, mikor a talpas nevű gyalogság már a fejlődése tetőpontján állott. Pedig bizonyos, hogy a talpasok rendje nem a kurucz-labancz világban keletkezett, s nem is akkor nevezték őket először talpasoknak.

Tudjuk, hogy Bocskay és a két Rákóczi György a szabad hajdúság színét-javát letelepíté. Az igazi szabad hajdúk tehát ez időtől fogva békés polgárokká és munkás földművelőkké lettek. Azonban olyanok is szép számmal akadtak, a kiknek a kóborlás és a szabad élet nagyon az Ínyükre való volt. A 17. század közepén ezeket az embereket talpasoknak nevezték.¹⁾ Talán éppen azért nevezték így, hogy az igazi hajdúktól megkülönböztessék. A talpasoknak mondott ezen gyalogok ugyanolyan életet éltek, mint egykor a szabad hajdúk. Kóboroltak, fosztogattak és a törököket háborgatták. Az ország minden részében bőven akadt belőlök. Valószínű, hogy Debreczen 1630. évi kifosztásának a tettesei is ezek a kóborló talpasok voltak. Talán innét van, hogy a debreczeni tanács a talpasokat mindig gyanús szemmel nézte, s még azokat is keményen büntette, a kik a talpasokkal társalogtak. Így például 1658-ban Márki Mátyást azért bünteti, a miért hogy „talpasokkal, katonákkal társalkodott, s tőlük kobzott prédamarhát vett.“¹⁾ Ugyanez a tanács azokra is büntetést szabott, akik a talpasoknak szállást adtak.²⁾

¹⁾ Köz. pénz. levélt. Hung. 14635. 1684. Exconsilio bellico. Maga a haditanács mondja, hogy a *talpas vagy hajdú* havi 2 irt 30 kr. zsoldot kap.

²⁾ Debreczen város levélt. 1658. évi jegyzőkönyv. Az 1661. évi jegyzőkönyv írja okt. 28-án, hogy a talpasok a bíró szállására mentek, s tőle pénzt követeltek.

³⁾ U. o. 1667. jkv.

A kóborló talpasok természetesen nemcsak a békés polgároknak okoztak kárt. A régi szabadhajdúk példájára első sorban ők is a törökök jószágát hányták zsákmányra, a török falvakat dúlták. Az 1668. évben írják például róluk: „Isten az váradi Hamza pasa kegyetlenségét nem szenvedhetvén, az *dunamelléki egynéhány gyalogtalpasok* által sebben ejtvén, ez világból kitörölte¹⁾.)

A kurucz világban a talpasok seregesen álltak a fölkelők pártjára, úgy az első küzdelmekben, mint később Thököly Imre harcaiban más magyar gyalogság, mint a talpas, alig szerepel. Hogy jó katonák voltak, azt még német részről is elismerték.

Bizonyos Herdeg Bernát, a ki jelen volt Szatmár megye ülésén, mikor Thökölyi részére 6000 frt-ot megszavaztak, azt írja, hogy a megyeházát, a gyűléstermet és az ajtókat talpasokkal őriztették. Ezek a bekvártélyozott talpasok és huszárok (1683-ban) teljesen új ruhát, minden 10—10 vitéz négyökrös szekeret, szekerek mellé két parasztot és vágómarhát kaptak. Ezen kívül minden szekerre tíz köből lisztet, egy beszózott disznót és egy kőst adtak. A táborba vonuló talpasok tehát hat hétre való élelmet kaptak. Minden 10—10 talpas részére két parasztot rendeltek szolgának.^{1 2 3)}

Amikor Thököly Imre napja leáldozóban volt, a bécsi haditanács a királynak azt ajánlotta, hogy Thököly talpasaiból (so *tolpátsch genannt*) gyalogezredet állítsanak. A talpasok kitűnő gyalogosok — írja a haditanács — s tíz kompániába két ezeret lehetne közülök beosztani. Egy-egy talpas 2 frt. 30 kr.-nyi zsoldot kapna.³⁾

Ez a zsoldba fogadás részben meg is történt. Érdemes megemlítenünk, hogy a volt Thököly-féle talpasok jó része német és tót volt. Legalább a mustra csupa német és tót nevet sorol fel.⁴⁾

Ebből az látszik, hogy a felvidék népe is Thököly oldalán harczolt.

A talpasok nem mind állottak a király zsoldjára. A 17. század utolsó évtizedeiben még gyakran találkozunk talpasokkal, akik bujdosva és kóborolva, fosztogatásból éltek. Mint gyalogkatonák II. Rákóczi Ferencz hadjárataiban szerepeltek utoljára.

1) U. o. 1668. évi jkv.

2) Köz. pénz. levélt. Hung. 14644. f. Johann Bernhardt Herdeg jelentése.

3) U. o. 14635. f. 1684. Ex consilio bellico.

4) U. o.

Azontúl a talpas szón már nem a gyalog katonát, hanem a tutas tótót értették.

Épp azon időtájban, a mikor a talpas nevű gyalogság megszűnik, kezd nálunk a *pandúr* szó elterjedni.

A pandúr a délszláv népek között régen használt szó volt. Körülbelül a csendőr vagy a megyei hajdú szók jelentésének felelt meg. A Dunántúl déli részeiben a pandúr szót ilyen értelemmel már a 17. század elején is használták. Sárkány István írja például 1619. május 2-án Kiskomárból: „*Minden falun penig pandúrokat akarnak támasztani!*“ A levél értelmé szerint a pandúrokkal akarták ő fölsége *ravatalát* (rovását) behajtatni! A pandúr szó tehát itt is a csendőr, vagy a megyei hajdú fogalmának felelt meg. A 18. század elején azonban már gyalogkatonát is jelentett. Eleinte csak Szlavóniában és Horvátországban élnék a pandúr szóval, de később nálunk is átmege a közéletbe.

Ha a horvát-szlavonországi pandúrok vagyis gyalogosok szervezetét vizsgálgatjuk, arra az eredményre jutunk, hogy ezek a régi uszkókok és martalóczok ivadékai lehettek, vagy legelőbb azoknak a szervezetét tehették a magukévá. Mint az uszkókok és a martalóczok, úgy ők is vajdák (kapitányok) és harámbasák alatt állottak. A kisebb pandúr csapatoknál a harámbasákon kívül más tiszteket nem is találunk. A köz pandúrok neveiből azt látjuk, hogy a legtöbbje vlach és dalmata eredetű.

Érdemes megemlítenünk, hogy a zsványok üldözésére használt pandúroknak a szervezete teljesen megegyezett a horvát-szlavon országbéli zsvány bandák szervezetével. Ezek is ugyanolyan csapatokban jártak mint a pandúrok, ezeknek a vezetőik is harámbasák voltak, Borsa, Gclásch, Porzcda, Maxim stb. zsvány harámbasák emelkedtek a legnagyobb tekintélyre.

Hogy a pandúroknak nevezett csendőrökből gyalogkatonák lettek, annak a magyarázata igen egyszerű.

Tudjuk, hogy a horváth-szlavonországi vlachok, ráczok, martalóczok és uszkókok félvad, teljesen műveletlen és rablásra hajló nép voltak. A míg háborús idők jártak, a rablási ösztönüknek a hódoltság falvakban és az ellenség között kényük-kedvük szerint eleget tehettek. De amint a határörvidék rendezése után békésebb idők következtek, a letelepített délszláv elemek vadsága és rablásra hajló természete a békés lakosság ellen fordulván, a társadalmi renddel jött összeütközésbe. És ebből olyan harc

olyan pusztítás keletkezett, hogy egy-egy kisebb háborúval is föl-ért. Jó félszázad küzdelmébe került, amíg a beköltözött délszláv elemeket a társadalmi rend és törvények tiszteletére bírhatták.

Az a hírhedt zsványvilág, ami a Rákóczi-féle szabadságharc után a délvidéken keletkezett, párját ritkítja a történelemben. Seregével jártak a rác zsványok; falvakat, városokat lepnek meg; adót, sarcot vetnek a lakosságra, rabolnak, gyilkolnak mindenfelé. Meglepik Diakovár városát is, s megölvén az ott lakó püspököt (Nicolaus Plumbensis-t) 30.000 frt.-nyi zsákmánnyal távoztak.¹⁾ Az 1732. év május 8-án 24 főből álló banda Mitrovicz városát lepte meg. E városban 500 fegyverfogható férfi és lovas-katonaság volt. A rablók ezzel mit sem törődve, betörték, s miután néhány embert lelőttek, a polgárokkal egyezkedni kezdtek. Hosszas alkudozás után 4350 frt.-ban megegyeztek. Erre a viczekenezel és a polgárokkal nagyokat ittak s a váltságdíjjal távoztak.^{1 2 3)}

Ilyen és hasonló jelentés a rablók pusztításáról és fosztogatásáról özönével maradt ránk. Az 1732. év március 21-én például Bárdics Mihály tiszttartó jelenti, hogy Borsa bandája délután 2 órakor Thussa faluba jött. Borsa minden molnárra 12 aranyat vetett ki, s a korcsmárost megfenyegette, amiért a falura kivetett tavalyi sarcz hátralékát be nem szedte. A zsványok innét vágatva mentek Bellegics falura. Itt a főbiró (oberknéz) a derék Mihez csónakba ugrott, hogy segítséget hozzon. A rablók azonban lelőtték és partra hozták. Mikor Borsa és társai látták, hogy a nagy és derék knéz meghalt, krokodil könnyeket sírtak.³⁾ Majd odahítták a falu népét, Borsa nagy ezüstserleget vett elő, színing töltötte, s felszólítja a jelenlevőket, hogy a derék Miliz knézre (za dusu) igyanak. A rablók innét Ternovácra mentek, a hol egy asszonyt megsütöttek, s a falu népének meghagyták, hogy ökreiket adják el. A pénzért majd eljönnek.⁴⁾

¹⁾ Köz. pénz. levélt. Hung. 1701. A támadás éjjel volt. Száz fegyveres rabló tört a városra.

²⁾ Köz. pénz. levélt. Hung. 1732. máj. 16. Éberle jelentése Eszékről. Az egyes polgárookra kivetett összegekről itt pontos kimutatás van. Az 1727. évben Helbling Keresztély hámorai provisor is meggyilkolták a zsványok (u. o. 14966. fasc.)

³⁾ U. o. 14987. fasc. Verschiedene berichte von der kays. kam. ober-direktion in Slavonien: »bedaureten mit crocotillen zehern dessen todt«

⁴⁾ Köz. pénz. levélt. Hung. 1732. márc. 22. l'ortsch Gáspár írja Péterváradról máj. 17-én, hogy a Gelás és Porzedza harambasák 12

Ugyanez év április 11-én Garafa udvarbírája jelenti, hogy a rablók délután két órakor Kussma falura törtek. A bírót, két testvérrel együtt megölték; egy asszonyt és egy gyermeket halálra kínoztak. S miután minden értéket összeszedtek, a falut felgyújtották.¹⁾

A szanaszét kóborló rablóbandák száma évről-évre szaporodott, úgy hogy Szlavónia teljes elpusztításától tartottak.^{1 2)}

A rablókat eleinte a pandúrokkal üldöztették. Ez azonban kevés eredménnyel járt. A szanaszét kóborló bandák ugyanis a föld alatt épített odúokban rejtőzködtek. S ha kijöttek, a falvak népe félelmében velük tartott, vagy legalább el nem árulta őket.³⁾

Az 1722. évben, a rabló világ megszüntetése céljából, kihirdették, hogy a kamara minden eleven vagy megölt zsványért 4 aranyat fizet. Ez időtől kezdve a föld népe és a pandúrság rendre szállította a zsványfejeket. Azt persze senki sem tudhatta, hogy az illető fejeket csakugyan a zsványok hordták-e egykoron.^{4 5)} A beszolgáltatott rabló fejeket azután a falvak határában póznákra tűzték.⁶⁾

Mivel a zsványok maguk is pandurruhában jártak, s mivel az igazi pandúrokban sem igen bíztak, az 1729. évben a rablók kiirtására új tervet dolgoztak ki.⁶⁾ E szerint a pandúrok bizonyos titkos jelvényt kaptak. E jelvénynek másnak való átadása halálbüntetés mellett tilos volt. A ki jogtalanul visel ilyen jelvényt, halál szálljon a fejére. A ki pandúrnak adja ki magát, s nincsen

rablóval Vukovicz faluba jöttek. A bírót hajánál fogva a földre rántván, éles fejszét tettek a nyakára és pénzét követelték. A bíró segítségére siető embereket lelőtték. Erre a bíró átadta nekik a pinczében elásott pénzét, három birkát sütetett nekik és 14 zutera bort öntetett nekik. A rablók aztán vígan ettek és ittak.

¹⁾ U. o. 1732. máj. 23. Frothocollurn ex commissione in nevaquisticis.

²⁾ U. o. 1732. márcz. 17. Eszék, a szlavóniai kamarai igazgatóság jelentése (»den totalén ruin des lands nach sich ziehen«).

³⁾ U. o. 1731. márcz. »domus rascianorum veluti sine ordine dispositae

et partim subterranae abinvicem longe nimis, et in locis praesertim solitariis et abstritis distarent et ideo merae tantum latronum latibula et receptacula essent«.

⁴⁾ U. o. Hung. 14879. f. 1722. juli 11. An die Selav, kamerái inspection. Ugyanitt van a beszolgáltatott rablófejekről szóló kimutatás is: Specification d'éren eingefangenen raubern und eingebrachten rauberköpfen«.

ilyen jelvénye, halállal bűnhődjék. A ki a jelvényét a rablóknak kölcsön adja, a ki utánozza vagy ellopja, haljon meg. Vásárok idején a pandúrok őrségen legyenek, s minden gyanús embert börtönbe vessenek, s ha nem vallanak, kínozzák őket. A bíró hire nélkül egyetlen falu lakója sem távozhatik éjjel. Az utakon csakis passussal szabad járni. Minden falu csárdákat (örhelyet) építsen, a honnét az egész falu környékét látni lehet, s ha rablók közelednek, az örök lármát trombitáljanak. Minden falu népe négy részre osztva, éjjel nappal őrökdi. A falvaknak olyan harangjuk legyen, hogy a szomszéd községben is hallják a jeladást. Minden falunak legyen börtöne és kínzó szerszáma. Úton útfélen akasztófákat állítsanak.

E szigorú intézkedések sem hozták meg a kívánt eredményt. A rablók száma nemcsak Szlavóniában, de Baranya, Tolna és Bács-Bodrog megyékben is szaporodott. Ezért a helytartótanács az érdekelt megyéktől kért tanácsot. A beérkezett jelentések alapján a magyar királyi helytartó-tanács hosszú javaslatot dolgozott ki a rablók kiirtása ügyében.¹⁾ Szerinte a metropolitának meg kell hagyni, hogy *akasztófara való zsványokat és latrokat ne szenteljen papokká. Az egyházi állásokat (vladicatus, popones etc.) tisztességes emberekre ruhazza. A rácz klastromok a zsványok előtt tárva-nyitva állanak, a pópák és a vládok a zsványokkal nem ritkán egy pórázon futnak. Először javítani kell a rácz papságot, s aztán magát a népet.*²⁾ A zsványság ügyében hozott magyar törvényeket ki kell hirdetni, s azok pontos megtartására ügyelni kell. A rablókat télvíz idején kéne irtani, a mikor az erdőkből a falvakba szorulnak. Az eszéki generális és a vármegyék közös erővel egyszerre lépjenek fel.³⁾ A zsványok felkutatására minde-

¹⁾ U. o. 14960 f. 1730. január 24. *Opinio quibus modis et cautionibus Baranyiensi et aliis sibi advicinantibus Tolnensi, Bacsienti et Bodrogiensi comitatibus Regno item Sclavoniae grassantes praedones eliminari* etc.

²⁾ »gentis huius metropolitae serio committetur, ut non obvios quosvis et cuiuscunque farinae ac ruralis conditionis homines, rudes et perversos, sed viros a probis parentibus ortos, pios, exemplares, in Christiana doctrina et literis eruditos, non modo ad vladicatus, sed alia etiam munia ecclesiastica pro more et ritu ipsorum ordinet; rudes, incapaces et improbos quantocius amoveat etc.

³⁾ U. o. *Uno codemque tempore et momento, adeoque ex improviso uum quilibet districtum aggredetur, et in quovis oppido ant pago,*

nüvé egyszerre menjenek a biztosok. Mindegyik nyolcz-nyolcz megyei hajdúval és tizenegy katonával járjon. Minden falut árokkal és hegyes karókkal kell körülvenni. Veszély idején a harangok mindenütt szóljanak. A harangok félreverésekor a nép vasbunkós botokkal és kaszákkal rohanjon a zsványokra. A ki az ifjúságnak vagy a népnek zsványhistóriákat mesél, először 100, másodsor 200 botot kap, harmadsor a nyakát tekerik ki. A rácz nép a természeténél fogva a rablásra hajlandó, s minél nagyobb az elkövetett gazság, annál nagyobb erénynek tartja. Az apa a fiainak oktatás helyett zsványhistóriákat és gyilkosságokat regél, s már gyermekkorában fölkelte benne a rablás vágyát. Ezt a rácz szokást minden kitelhető módon irtani kell. A ki a zsványhistóriák mesélőjét följelenti, minden alkalommal 12 fo'intnyi jutalomban részesül.¹⁾

A rácz népnek régi szokása, hogy a lakodalmak alkalmával zászlókat hord. fegyverekkel jár, puskát sütöget, — és rabol. A zsványkomák és a rablósógorok ilyenkor szoktak összejönni s a nász néppel együtt tanakodnak a rablás ügyében. Ezeket a különben is költséges összejöveleket és fényes lakodalmakat be kell tiltani, s a nász néptől a fegyvereket el kell szedni. A nép a kaszához és a kapához szokják, nem pedig a puska viseléséhez.

A rác határőrök mindenféle adózni nem akaró gyülevész

népet vettek maguk közé, a kik a rácz katonák védnöksége alatt ide-oda kóborolnak és rabolnak. A határőrvidéki katonaságot tehát meg kellene tisztítani a zsványoktól és a latroktól, nehogy a határőrvidék valóságos menhelye legyen az elvetemült gonosztevőknek.

Ezt a 15. fejezetből álló cs alapos munkálatot a magyar udvari kancellária az udvari kamara elé terjesztette. Ez utóbbi kormányzék a helyett, hogy a minden részében alaposan kidolgozott javaslatot jóváhagyatta volna, véleményadás céljából elküldötte a szlavóniai kamarai főigazgatóságnak.¹⁾

A derék javaslatnak a sorsa ezzel eldőlt. Még csak választ sem adtak rá! A magyar neoaquistica ügyeit intéző német bizottság sem foglalkozott komolyan ezzel a fontos javaslattal. Pedig különben a legjelentéktelenebb kérdéseket is napokig tárgyalgatta.²⁾

A magyar helytartótanács és a kancellária a rácz nép erkölcsének a javítását, a műveletlenek nevelését és tanítását sürgetvén, a bajt alapjában akarta gyógyítani. Mivel azonban a javaslatot el nem fogadták, a zsványélet a délvidéken nemcsak, hogy tovább folyt, de ijesztően terjedt. Az uradalmi pandúrok (*herrschafts-pandúren*), a gramcsár katonaság, meg a kincstári pandúrok semmire sem mentek a zsványok üldözésével. Majd minden évben rendeznek a zsványok ellen általános hajtást (*generaltrieb*), de mivel maguk a hajtók sem sokat értek, számba vehető eredményt várni sem lehetett. Általános hajtás volt 1731-ben és 1732-ben is. A hajtást a különféle pandúrok és a granicsárok vé-

¹⁾ U. o. 14.960 fasc. 1730. jan. 24-én írja a kancellária az udv. kamarának: »quam enormia latrocinia et praedocinia in partibus inferiori Slavoniae vicinis, ac ipsa quoque modiciata Slavonia commissa, hucusque exstiterint, praelibatae isti camerae aulicae absque hoc est notum.

²⁾ U. o. »die slavonische kameral-direktion solle über das von der königl. hung. hofkanzlei wegen austilgung des daruntigen raubergesindels erstatte project bericht erstalten.

²⁾ Prothocollum von der in neoaquisticis hungaricis subdelegirten commission in verschidenen materiis. Ebben az időben e commissio tagjai mind németek voltak. A tömérdek prothokollum közül csak az 1732. május 23-iki foglalkozik a rablók kiirtásának kérdésével (»die ausrottung déren immer mchr zunehmenden raubereyen in Slavonien, und diesáfellige zusambentretung mit dem kays. iiof-kriegsrath«. köz. pénz. levélt. Hung. 14.986. fasc.)

gezték. Hogy miféle katonák voltak ezek, abból is kitűnik, hogy több kárt okoztak a szegény népnek, mint maguk a zsványok. Ráfogták a parasztokra, hogy a bort, pálinkát, kenyeret és a szalonnát a zsványoknak tartogatják, azért az élelmi czikkeket egyszerűen elragadták tőlük, s magukat a tulajdonosokat börtönbe hurczolták.¹ ²⁾ Gavro határőrvidéki kapitányról jelentik, hogy a szegény népet üti-veri és kíméletlenül meghurczolja. A mikor például Ladjerák nevű faluba ért, a bírót és a parasztokat kérdé, nem látták-e a zsványokat. Mivel a szegények felvilágosítást adni nem tudtak, Gavro kapitány keményen megbotoztatta őket. A bíróra százat üttetett.²⁾

Az 1732. évi általános hajtást (general-trieb) márczius 23-án kezdték meg. Az összes pandúrokon kívül a belgrádi és az eszéki gencralátus német és rác (vlach, uszkók és martalócz) katonasága vett részt benne. A hajtás a Dunától a Szávaig és vissza történt ³⁾ Az egész Szerémség és Szlavónia falvait felverték. Az eredmény az volt, hogy egy csomó kétes embert elfogtak, s azokat Eszéken részben fölakasztották. Ezenkívül a zsványokat üldöző katonák a falvakat maguknál a zsványoknál is jobban kifosztották. Az elkeseredés a pandúrok és a nemzeti (rác) katonaság ellen oly nagy volt, hogy a lakosság több helyen a zsványokhoz állott.⁴⁾

Az ügynevezett genral-trieb után a rabló világ még élénkebb lett, mint a milyen az előtt volt („die rauberei — jelentik — nach diesen ärger als vorhero ihre bosheiten auszuüben keinen scheuh nehmben“). Seng, szlavón kamarai igazgató jelenti, hogy

¹⁾ Köz. pénz. lev. Hung. 14.987. f. 1732. april 21. Mitrovicz Aigner Farkas jelentése.

²⁾ U. o. 1732. april 26. Odeschalchi provisorának jelentése Gavro kapitány tetteiről Illákról.

³⁾ A hajtás megkezdése előtt, márczius 17-én jelentik Eszékről: »dass mann nicht mittel und wege ersinnen kann, diesem, den totalen ruin des landts nach sich ziehenden und das commercium publicum gänzlich darunder schlagenden übel, zu herstellung der allgemainen ruhe, verbiegen zu können«. A nép annyira fél, — írják, — hogy nyáron át ott hagyja a falvakat, s biztos helyre költözik.

⁴⁾ U. o. 14.987. f. 1732. april 16. Sartori jelentése Kuttináról. Leírja Radován Rassetics obervajda és Mihajló Vrakovics harám-basa kihallgatását, a rablókhöz csatlakozott 18 kamarai alattvaló ügyében.

a zsványok épp úgy kószálnak mindenfelé, mint azelőtt. A zsvány dicsőség a rácز népre mindennél jobban hat! A kegyelmet nyert zsványok a legnagyobb urak. Sípbal és dobbal fogadják őket és senki sem meri tőlük visszakövetelni a rablott dolgokat.¹⁾ Az ilyeneknek a példája lelkesíti az ifjúságot! Ez a nép fenét se ad a kötélre és az akasztófára! Szigorúbb büntetéssel kell tehát őt sújtani. Be kell hozni e legerősebb tortúrákat! A kivégzés ne Eszéken történjék, mint eddig, hanem a tett színhelyén, hogy az ifjúság is láthassa.

A többi hivatalos jelentés is az általános hajtás eredménytelenségéről szól, s a mellett valamennyi kiemeli, hogy a zsványokat üldöző rácз katonák és pandúrok sokkal több kárt okoznak, mint a zsványok. Május hó 2-án például a „gräniz patronokról, ezt jelentették: „das landt durch diese patrollen weit grössere drangseligkeiten leiden und ertragen müssen, als ihnen jemahlen durch die Räuber zugefüget worden, noch werden können“.¹ ²⁾ Ilyeneket cselekedvén a nemzetinek mondott rácз és német katonaság, nincs mit csodálnunk azon, hogy a kamarai hatóságok e katonaság eltávolítását sürgették.

Mivel sem a pandúrok sem a határőrvidéki katonák nem boldogultak a rablókkal, s mivel a zsvány és az üldözője rendszeren egy hajóban evezett: a kamarai tisztviselők a végromlása felé siető Szerémség és Szlavónia megtisztására *magyar huszárokat* kértek. *Ezek a magyar huszárok— írja Aigner kamarai főtiszt — mesteri módon értenek a rácз zsványok irtásához!* Szerbiát rövid idő alatt teljesen megtisztították a zsványoktól, a nélkül, hogy a lakosságnak kárt okoztak volna. Magyar huszárokat kell tehát a Szerémségbe hozni,³⁾ máskülön-

¹⁾ U. o. 1732. april 4. Eszék, »die pardonirte rauber mit all ihren geraubten guet und **Sachen** denen **armen** damnificierten frey, unter gesicht herumb gingen, ohne dass einer sein guet zurück fordern dürfe.... weilen die pardonirte so gar mit trommel und pfeifen im landt herumb gefahren, und sich mit ihren geraubten guet gross gemacht« etc.

²⁾ U. o. 14.987. f. 1732. május 2-án.

³⁾ U. o. Mitrovitz, 1732. april 22. Aigner Parkas írja: »wird kain anderes expediens auf zu bringen sein zu extirpierung dies landts-verderblichen Übels, als wann **eine squadron regulirte hungarische husarn statt der übrigen quartierleut in Syrmia delogiret...** als welche husaren zu derley Operation ganz geschickt und flüchtig, auch schon in Servien vor etlich jahren renomiret wordten seint, welche nicht nur das landt gesäubert, sondern auch die transmigranten an ihre wohnstatt mit aller glimpflichkeit zu bringen gewusst, ohne dem landt einen tortt zugefüget zu haben.«

⁴⁾ U. o. 14.986. f. Ex consilio Bellico 1732. május 12. »die gedruckte unterthanen gleichsamb in eine allgemeine desperation setzen, auf das rauben sich zu verlegen veranlassen und wann ein krieg entstehete, so gar zu befürchten gebeten, dass die vorigen Zeiten und zuzuforderist in der letzten hungar. revolution erwisene treue und gute dienste weder von ihnen unterthanen in Slavonien noch sonsten von der illyrischen nation zu erwarten stunden« etc.

⁵⁾ U. o. Ex consilio bellico, kays. hofkriegsraths ersuchen umb denominierung einiger hofkam. rätthe zu der wegen asbtellung deren immer mehr zunehmenden raubereyen in Slavonien bevorstehend. Commission« etc. 1732, május 12.

ben vége lesz ez országnak („so ist nichts gewissers als dass ganz Syrraien völlig zu grundt gehen muss“.)

Maga a haditanács, a „generál triob“-ek rendezője is beismerete, hogy eddigi nagy hangú intézkedései csütörtököt mondtak. Az 1732. év május 12-én az udvari kamara tagjait közös tanácskozássra híván, a többi közöli azt írta, hogy a tömérdek adótól elnyomott nép kétségbeesésében a rablásra adja magát! Pedig nagy kár e népért, mert mint a legutóbbi magyar ribillióban is kitűnt, e derék illír népet a magyarok ellen jól ki lehet használni! ¹⁾

A hadi tanácsnak ezt az együgyű okoskodását nem kell készpénznek vennünk. A zsványkodás okát nem az adózásban, hanem a betelepített, félig vad és rablásra hajló rác-zvlach nép jellemében kell keresnünk. A graniársók és a pandúrok adót nem fizettek, s mégis többet raboltak, mint maguk a zsványok. Az illír népnek a hadi tanács emlegette hű szolgálatai sem voltak egyebek a védtelen magyar nép nagyobb szabású fosztogatásánál. Hisz ismeretes dolog, hogy a Rákóczi-féle szabadságharc idején a rác csordák olyan pusztítást vittek végbe a magyar földön, hogy még a vad Heister generális is megsokalta, s azt jelentette Bécsbe, hogy ilyet még az ellenség sem cselekedett soha!

A hadi tanács és az udvari kamara tagjai közös tanácskozásukban ²⁾ május hó végén nem fogadták el a kamarai tisztviselők és a magyar hatóságok ajánlatait a zsványok kiirtása ügyében, hanem ezek helyett kihirdették a rablásokra vonat-

¹⁾ U. o. Ex consilio belltco 1736. május 17.

²⁾ U. o. 15.122. fasc. 1745. szept.

kozó törvényeket és a rögtönítelő bíróságokat.¹⁾ Ezenkívül rendes német katonaságot rendeltek a zsványok üldözésére. Ezeknek az intézkedéseknek sem lett eredménye. Évről-évre több katonát kellett alá küldeni, s a zsványok száma még sem fogyott. Az 1736. év május 17-én a hadi tanács már egy teljes német ezredet (a Daun-félét) küldött a rablók ellen.²⁾ S a míg ez az ezred alá vonulbatott, Budáról lóbalálában menesztettek Szlavóniába négyszáz német gyalogost. Mivel a német katonaság sem boldogult a zsványokkal, ismét a pandúrokkal állottak elő. Ezekből kisebb-nagyobb csapatokat szerveztek, s hogy a zsványokkal ne czimboráskodjanak, minden beszolgáltatót zsvány fejért és élő zsványért megszabott jutalomban részesítették őket. Az 1745. évben például *Gabrilo Schudovith oberharambasa* és *Schmajo harambasa* vezetése alatt 60 pandúr üldözte a zsványokat.³⁾ Az uradalmi pandúrokkal együtt ezek a mondott évben 24 rablófejet szolgáltattak be. Ez a 24 fej a kincstárnak 4164 frt-jába került.

A rablóknak illetően üldözése a 18. század másik felében is szakadatlanul folyt. Az eredmény azonban még ekkor sem volt kielégítő.-A míg ugyanis a déli Magyarországra és Szlavóniába telepített félvad balkáni telepések a társadalmi élethez hozzá nem szoktak, s a barbár életmódjukkal föl nem hagytak, a zsványélet mindég járta. A félszázadnál tovább tartó, kíméletlen irtás a számukat ugyan megfosztotta, de meg nem semmisítette. Ez csak akkor következett be, mikor az idő és a rendezett társadalmi viszonyok jobb erkölcsökre szorították őket.

A zsványok üldözésére használt pandúrok e félszázad alatt számban és erőben folyton gyarapodtak. Mivel a rablók ellen folyton hadakoztak, s velük szemben mindég hadi lábón álltak, lassan-lassan gyalogkatonákká váltak. Trenck Frigyes már ezredet állított belőlök. A hétéves háborúban több kisebb csapatot is alakítottak belőlük, melyek a portyázásban és az ellenség fosztogatásában mestereknek bizonyultak!

A háború befejezése után nem lévén már rájuk szükség, besorozták őket a határőrvidéki katonaságba, a hol a többi gya-^{1 *)}

¹⁾ U. o. 14.986. 1732. május 23. Prothocollum etc. commissionis dieausrottung deren immer mehr zunehmenden raubereien in Sclavonien.

logsággal együtt ők is fölveszik a hajdú nevet. ¹⁾ A hivatalos íráskor amúgy is hajdúknak nevezték már őket.

Az 1729. évben például az eszéki kamarai igazgatóság a pandúrokat hajdúknak is mondja-^{a)} Bernáczy János boszniai kamarai udvarbíró (provisor) is így ír: „*heyducken oder panthuren*“, s a maga védelmére többilyent kér.^{1,2)}

A sokféle délszláv ncp között, mely a 16. században Szlavóniát, és déli Magyarországot elárasztotta, a 16. század másik felében a mazulokat és a morlákokat is említik.³⁾ Mik voltak e mazulok és honnét jöttek, nem tudjuk, csak annyi bizonyos, hogy ők is gyalogkatonaként szolgáltak a végekben. Élükön szintén vajdák állottak.⁴⁾ Voltak kóborló mazulok is. A török pasák leveleikben többször említik, hogy a magyar kapitányok a portyázások alkalmával azzal mentegetik magukat, hogy ők csak holmi mazulokat üldöztek.⁵⁾

A bevándorlóit délszláv népek közül az uszkókok (szőkevények vagy bujdosók) első serege a 16. század harminczas éveiben jött be Boszniából Sichelburg környékére. Ezek az uszkókok is félvad, rabló nép voltak. A békés lakosságnak kimondhatatlan kárt okoztak.⁶⁾ ⁷⁾ *Igazi martalócok voltak, akikkel gyakran össze is tévesztik őket.*⁸⁾ Miként a martalócok, úgy ők is

¹⁾ Az 1755. évben a »*Specificatio militum et pandurorum*« című kimutatás a pandúrokat még megkülönbözteti a rendes katonaságtól (domínium Vucsin habét *pandurones una cum harambasa* 13.« etc. Közös pénz. levélt. 15.392. fasc. Slavonien und Sirmien).

²⁾ U. o. 14.958. fasc. Eszék 1729. nov. 18., a kamarai direktor jelentése.

³⁾ U. o. Bernáczy János levele 1729. júli 6., melyben pandúrokat és egy ispánt kér maga mellé.

⁴⁾ A mázul török szó és a tisztségétől elmozdított embert értették azon. A morlákok az Adria mellől jöttek s Glogovicza folyó mocsarai mellé telepítették őket. 1564. júli 12-én kapnak privilégiumot.

⁵⁾ Laibaehi tartományi levélt. 1657. aug. Kriegstatt der ganzen Krabatischen und möhrischen granizen. E kimutatás szerint a végekben akkor 12 *mázul vajdaság* volt. Egy-egy *mázul vajda* 24 forintot kapott hadi zsoldul, a zászlótartó 12-öt.

⁶⁾ Csász. és kir. házi udv. és állami levélt. Turcica, Vevsz pasa levele 1579. aug. 12. »*valami mazulokat kergettenek vala*.

⁷⁾ Rablásokról a köz. pénz. levéltárban külön fasciculus van.

⁸⁾ A zengi uszkókokat még a hadi tanács is többször írja martalócoknak. A zengi őrségről szóló kimutatások is egyszer uszkókoknak, egyszer martalócoknak mondják őket.

vajdák és harambasák alatt állottak. A tizedeseiket rendszeren knézeknek nevezték.

A történetírók, a kik az uszkókokkal foglalkoztak, azt állítják, hogy 1535-ben vándoroltak be és Sichelberg környékén telepítették őket le. Ez az elfogadott állítás többféle igazításra szorul. Először is nem 1535-ben történt az első bevándorlás, mivel már 1531-ben itt voltak; Ferdinánd 1533. január 25-én már külön bizottságot küldött ki a be vándorlóit, törökök (heriiber gefallen turkhen) vagyis uszkókok ügyében.¹⁾ A letelepítésük sem egyszerre, hanem lassan-lassan, különféle években történt. Az 1533. évben (szept. 12-én) például Andre von Lamberg azt jelenti a királynak, hogy az ide menekült törökök (azaz uszkókok) a vajdáikkal együtt megjelentek előtte, s nagy szegénységük miatt panaszkodtak', egyúttal kérték, hogy Sichelberget engedjék át nekik, vagy ha nem engedhetik át, legalább értesítsék őket erről, hogy máshova telepedhessenek.^{1,2)}

E szerint tehát bizonyos, hogy az uszkókok nem 1535-ben jöttek be, s nem is akkor telepítették őket le.³⁾

A sichelbergi telepítés 1510-ben már megtörtént. A letelepedett menekülők azonban az uszkókoknak csak egy részük volt. A többiek szanaszét kóboroltak az erdőkben és a végházak körül. Raboltak és fosztogatlak mindenfelé, s titokban a törökkel cimborálgattak.⁴⁾ Maguk a letelepített uszkókok sem voltak jobbak, mint a szanaszét kóborlók. Maga Ungnad János jelenti a sichel-

¹⁾ Köz. pénz. levélt. Uskoken oder Walachen und Bandiien, 18.538. fasc., *Süjt Landstrass* iratai közt. Ennél még régibb jelentésünk is van az uszkókokról. Ezt Katzianer János írta 1531. júni 23-án Laibachból: Bericht des Landeshauptmanns in Krain Hanns Katzianer wegen der mit Weib, Kindern und ihrem vieche aus Possen (Boszinából) herübergetrenen *türken* und derenselben unterbringung zu Kostáin« (U. o.).

²⁾ U. o. 18.538. fasc. Herrschaft Sichelberg 1533. szeptember 12. Laibach: »die maisten heubter und weiwoden hie vor unser erschienen, ir armuet und elendt anzaigt, auch zewissen begért, ob wir laut e. mt. bevelch innen Sichelberg einantworten wellen« etc.

³⁾ Az 1539. évben Thurn főkapitány az uszkókok letelepítését sürgeti *Kostell* uradalom pusztá földjeire. Laibach, 1539. márczius 24. (U. o.)

⁴⁾ U. o. »zu dem ziehen sv die Uskoken offentlich und haimblich aus und ain in die Turkey, in dem sy allerlay pösen und nachthaillig praktiken aufrichten etc. (Ungnad János jelentése 1540. u. o.)

bergi uszkókokról, hogy a letelepítésük a lakósokra nézve rettentő csapás, mivel az uszkókok rabolnak, gyilkolnak s kimondhatatlan sok bajt okoznak a védtelen népnek.¹⁾

Az uszkókokról hasonlóan nyilatkozik 1516-ban Lenkovics János is. Szerinte a le nem telepített és szabadon kóborló uszkókoktól minden pillanatban rettegni kell!^{1 2 3)}

A mint ez adatok is hirdetik, az uszkókok semmivel sem voltak jobbak a kóborló martalócoknál. S mégis kiváltságokat és földeket osztogattak nekik és szívesen fogadják az újonnan beköltöző teljesen vad woláhokat vagy uszkókokat. Pedig maguk az uszkókok is kijelentették, hogy a nép rettenetesen gyűlöli őket.“)

A 16. század első felében folyton újabb és újabb uszkók, csapatok költöztek be. Az 1541. évben például *Hrane Kluschuritsch vajda* vezetése alatt jött be egy nagyobb csapat. A király parancsára Ungnád János krajnai főkapitány alkudozott velük. Ezeket Ogulinba telepítették.^{4 5 6 7)} Ugyanaz évben Jurisics Miklós jelenti, hogy *Murát vajdával*, az uszkókok fejével sokat tárgyalt.⁸⁾ Az 1551. évben is jöttek be uszkókok;“) az 1559. évben meg Lenkovics telepít uszkókat Felső-Szlavóniába. A bevándorlás a 17. században sem szünetelt. Ekkor azonban az uszkókok és az oláhok (walachok vagy woláhok) már egyazon népet jelentik. Az 1607. évben például Rudolf ad kiváltság-levelt a Rámából és Boszniából bejött és *Kis-Muraviczára* (Gömörje-kerületbe)

1) U. o. Herrn Hansen Ungnadens anzaigen etlicher artikl zu furderung des kriegswesens in Windischlandt, dabei ligt der darzuo verordneten kriegsräten rat und guetbedunken darauf: »sy (unterthanen) werden von inen den uskoken etwo gar on alle, etwo gar umb liederlich ursach haimblich und öffentlich jämerlich ermordt, umbracht und ir guetl und armuet sonderlich traidt und anders ir narung und underhaltung geraubt und mit gewalt genumben« etc.

2) U. o. 1546. juli 4. Sichelberg, Jelentés Salin Miklóshoz.

3) U. o. 1550. kelet nélkül: Woiwode, haramwasche und sonst alle uskoken etc.

4) Köz. pénz. levélt. Österr. 16.673. fasc. 1541. jan. »dem Hrane

Kluschuritsch, der ain waywoda über sie ist, und die neuen herüber gefallenen uskoken bewegt, 50 gulden zu Provision durch eu. maj. bewilligt worden.«

5) U. o. Jurisics Miklós ő felségéhez 1541. máj. 16.

6) U. o. Österr. Denkbuch 64. köt. 1551. ápril 18.

telepített oláhoknak ugyanazon jogokat adja, mint a többi uszkókoknak. A kiváltság szerint ők is fejenkint harcolni tartoznak a törökök ellen, s nem szabad túrniök, hogy a martalóczok és a török rablók a vidéket pusztítsák.¹⁾

Nagyobb számmal telepednek le uszkókok Kosztanicza és Ottosász vidékére. Lipót 1659-ben állíttat ki kiváltságlevelet az újabban nagy számmal bejött uszkókok vagy oláhok részére.^{1 2)} A király 1659-ben Zrínyi Péterhez intézett rendeletében helyesli, hogy Zrínyi Péter az úgynevezett *usorzi* walach-okat le akarja telepíteni és az ottosácsi kerületben beosztani. A király az usorzi uszkókoknak vagy oláhoknak a *Gazka* nevű földet engedi át.

A 16. és 17. században betelepített teljesen műveletlen és vad uszkók népség tömérdek kárt okozott a föld népének s olykor a töröknek is. A törökök már 1547-ben követelték, hogy a kóborló uszkókat egy helyre, *Zágráb* vidékére telepítsék.³⁾ Ezt a kívánást azonban nem teljesítették. Tehát a törökök tőlük telhetőleg üldözték a kóborló uszkókokat. A mieink is épp úgy üldözték őket, mint a szabad martalóczokat. A 16. századi levelek csak *wolahi profugi* néven nevezgetik őket, s részletesen leírják az üldöztetésüket.⁴⁾

Az uszkókok betelepítésével járó tömérdek kellemetlenség között néhány politikai is akadt. Ilyen volt mindjárt a sichelbergi (magyarul *sumbergi*) telepítés. A betelepített földek java ugyanis

¹⁾ U. o. Hung. 14.433. fasc. 1607. ápril 23. Praga, Privilegiales für die wallachische nation, welche in Croatien in dem districte Gömörje, in dem orte Kys-Muravicza sich niedergelassen hat. Rudolf e kiváltság levelében azt is mondja, hogy a kapitányainak meghagyta, »ut cum gentis valachorum superioribus videlicet Knezis, waiwodis et aliis, qui hactenus in regno Ramae et Bosnae sub Turcica ditone et misera servitute degebant, diligenter tractare« etc. és telepítsék őket be.

²⁾ U. o. 18.538. fasc. Walachen oder uskoken und banditen. 1659. aug. 29. Graz.

³⁾ Császári és kir. házi, udv. és állami levélt. Turcica, Justide Argento követi jelentésében írja: »haydones el uskokos tam in Slavonia puam in Hungaria deberi prohiberi a rapinis et depredationibus« etc. Ugyanitt írja le Rusztán basa azon követelését, hogy az uszkókat Zágráb vidékére telepítsék.

⁴⁾ Orsz. levélt. Nádasdy levele. Tahy Bernát, Zaberminus Boldizsár deák s mások levelei a 16. század közepéről (Zaberminus 1554. aug. 19. és 1557. nov. 18-án kelt levelében ír róluk.)

⁵⁾ Köz. pénz. levélt. 18.538. fasc. »vorhin et ante saeula kain gránizplatz sondern pars regni Croatiae Slavoniae et pars Cornioliae gewesen«. Graz, 1725. szept. 3.

⁶⁾ U. o. Frangepán Miklós írja 1643. Juli 13-án: Paradeiser uscorum vei vallachorum antiquorum qui in Carniola habitant capitaneus, etiam sibi et suis vallachis in meo fundo libertatém et ius origere nititur, ex eo quod aliqui sui milites aut haramiae pauci excubias agunt« etc. Ugyanitt van a »brevis confutatio omnium fundamentorum quibus consilium graecense *Kosztanicenses* vallachos sub suam jurisdictionem pertahere conatur«.

³⁾ U. o. Ezek közül a legfontosabbak az 1544., 1639., 1662. és 1716-ban kiadott kiváltságlevelek.

a magyar koronához tartozott. Ezt még az osztrák hatóságok is elismerték.¹⁾ S mégis nemcsak a sumbergi uszkók telepeseket, de a Zrinyi- és a Frangepán-család uszkók telepeseit is a nekik adott császári kiváltságok alapján az osztrák hatóságok (a belső ausztriai vagy grazi kamara) illetéktelenül a maguk hatásköre alá vonták. A Frangepán-család e miatt már a 17. század első felében kemény harcot folytatott az osztrák túlkapások ellen.²⁾ Ez a harc, mely később még élénkebb lett, a 18. században (III. Károly uralkodása idején) az újabb uszkók-kiváltságok kibocsátásával még jobban növekedett.

Nagyon sok bajt okozott az országnak az uszkókoknak adott tömérdek kiváltság is.³⁾ E kiváltságok mindannyija vám- és harminczadmentességet biztosított nekik. A békésebb idők beálltával aztán az uszkókok, a kik különben is híres lócsiszárok és ökörtolvajok voltak, olyan kereskedést csaptak, hogy e tekintetben (a harminczadmentesség miatt) senki sem vetekedhetett velük. A derék harminczadosok látván az ország kárát, az uszkókok császári kiváltságait elismerni nem akarták. Rauch nedölczei főharminczados például 1659-ben így írt ez ügyről: „az *sumbergi oláhokban* itt látok, az melyek az privilégiumokat akarják confirmáltatni, az melyekben foglalva volt az is, hogy harminczadot ne adjanak, de én nem akarván azt megengednem nekik, nem látván az privilégiumokat. Hozták vala Nedölczére hozzám, és producálván ennek előtte 25 esztendővel, *minekutánaa én megolvassván, láttam, hogy ex styriaca oxpeditioe való lett légyen németül, mire nézve megmondottam volt akkor is nekik, hogy azon expedition való leveleknek én semmi helyt nem adok!* . . . Mindazonáltal mivel turmatim szoktak

járni, ugyan erőszakkal is eljártak dolgokban. Ez oláhokat uszkókoknak hívják és az sumbergi avagy németül szychelbergi jószágokban, Kránioz országban laknak.¹⁾

Ehhez Rauch még hozzáfűzi, hogy az uszkókok százával hajtják ki a marhát, kereskednek mindennel, s még idegeneket fogadnak a társaságukba s azok sem fizetnek harminczadot.

Bár a magyar hatóságok mindent elkövettek, hogy az idejét múlt kiváltságokat visszavonják, törekvésükkel semmire sem mentek, mivel úgy Lipót, mint III. Károly nemcsak a régi uszkók kiváltságokat erősítik meg, de még újakat is adnak.¹⁾

Ilyen viszonyok mellett nem lehet csodálnunk, ha az uszkókoknak a szarvuk nagyon is megnőtt! Bármit kívántak is tőlük, azonnal kardot vontak, s inkább készek voltak ölni, mint fizetni. Az 1730. év őszén például a Zrínyi féle birtokokon élő uszkókok, a mikor a vicekapitány az új adózási rendet fölolvasta nekik, egyszerűen agyonverték őt, magát a kapitányt pedig a társaival együtt megugrasztották. Aztán az egész vidék uszkókja kardot rántott, s föllázadt.²⁾

A 18. században különben az uszkók faluk száma megsaporodott azokkal, miket a töröktől foglaltak vissza. Ezen uszkók faluk a Száva túlsó partján (Boszniában) feküdtek, s katonailag a bródi és a gradiskai generalátus alá tartoztak. Polgári tekintetben 1730-ig Bernáczy János boszniai udvarbíró igazgatta őket ispánjával és panduraival³⁾. Ezen boszniai uszkók falvak népéről azt írják, hogy tengeri só csempészésével foglalkoznak.

Polgári és társadalmi szempontból — a mint látjuk — az uszkókok letelepítése csapás számba ment. Katonai szempontból már nem mondhatjuk ezt. Az uszkókok vad törzse is, mint a több edzett pásztornép, jó és sokat elbíró katonai anyagot szolgáltatott.

¹⁾ Országos levélt. Relationes 7. fasc. 19. nr. 1659. ápril 18.

²⁾ Köz. pénz. levélt. 18.538. fasc. III. Károly például 1716. febr 22-én erősíti meg a sumbergi uszkókok kiváltságait. Kemény harczot folytatott a magyar kamara az uszkókok kiváltságai ellen 1755—1757-ig, de eredmény nélkül.

³⁾ U. o. Hung. 14.967. 1730. szeptember 30. Zágráb: Ignaz Ludwig Fürk bergrichter zu Gvodsanski berichtet deniaufstand dëren wallachen in dem Zrinyischen territorio.

⁴⁾ U. o. 14.958. fasc. 1729. juli 6. Bernáczy jelentése és 1730. január 30-án Antwort an die sclavon. cameral-oberdirektion, ugyanez ügyben.

Természetesen csak az esetben váltak be katonáknak, ha fegyelemre tudták őket szoktatni. Máskülönb, mint a zengi és a fiumei uszkókok tették, raboltak és fosztogattak ők is. Mivel egy csomóban mint katonák is veszedelmesek voltak, már 1544-ben apróbb csapatokban az egyes végházak őrségébe osztották be őket.¹⁾ Ily módon kárt nem tehettek, s az erkölcsük is hamarabb megszélidültek.

Ezekről a végházakban szolgáló uszkókokról pontos kimutatásaink nincsenek. Egyik évben ugyanis haramiáknak, majd megmortalóczoknak nevezik őket a többség után, máskor meg egyszerűen csak gyalogosoknak írják őket.^{1 2)} Zeng váráról tudjuk például, hogy ott a gyalogság az uszkókokból való volt, s mégis akadnak kimutatások, a mikben csak mortalóczoknak vagy haramiáknak írják őket.^{3 4)} Olyanok is akadnak, a mik egyszerűen csak gyalogosoknak (fuessknecht) mondják őket. Az 1618. évben például csak öt vajdaságialia gyalognépet (250-et) említenek ZengbenA) Azt, hogy ezek uszkókok voltak, csak a tisztek rangjából és neveiből következtethetjük.⁵⁾

A gyalogsági fogalmaknak, a haramia, mortalócz uszkók stb. szónak ezen össze-vissza való használatát könnyen megmagyarázhatjuk. A nevezett gyalogok egymástól nem sokat különböztek, s mivel az egyes őrségekben összekeverték őket, hol az egyik, hol a másik néven nevezik őket. Mindegyik gyalogos volt, tehát mindegy volt, akármelyik gyalogsági néven nevezik is őket.

A hol azonban nagyobb számmal és külön csapatokban szolgáltak, ott továbbra is uszkókoknak vagy oláhoknak nevezik

¹⁾ Grázi tartományi levélt. Kriegswesen 5. fasc. 1544. január 16. »betreff der uskoken pöse praktiken«. Szét kell őket osztani!

²⁾ Köz. pénz. levélt. Österreich 16.686. fasc. 1553. Lenkovcis János például 400 gyalogost (fuessknecht) fogad nyolcz harámbasa alatt. Mivel harámbasáik csak az uszkókoknak és a mortalóczoknak voltak, bizonyos, hogy Lenkovics vagy uszkókokat vagy mortalóczokat fogadott gyalogosoknak.

³⁾ Laibachi tartományi levélt. Rudolfinum: 1576. Krabatischer granizen kriegstatt. E kimutatás, valamint a következő években készültek is 1400 haramiát és uszkókot említenek. A kimutatások Zengben csak haramiákat említenek, pedig ott uszkókok voltak.

⁴⁾ Köz. pénz. levélt. 18.538. fasc. 1618. Ersparung etc. zu Zeng.

⁵⁾ U. o. pl. »undter der compagnia des weywoda Nicolo Michovics« etc.

őket. Az oláh szón természetesen nem a mai értelemben vett oláht, hanem vlach-ot kell értenünk. Az 1541. évben például Kapronczán tíz vajda és ugyanannyi harámbasa alatt 234 uszkók gyalogos szolgált Egy-egy vajda alatt átlag 25—30 ember állott.¹⁾ Az 1542. évben körülbelül ugyanennyit találunk ismét Kapronczán, s mintegy százat Szentgyörgyvárott. Az 1573. évben a végházakon kívül mezei uszkók sereget is tartottak. Ez a sereg (352 uszkók) tizenkét vajda és ugyanannyi harámbasa alatt az erdőkben állott. Rendeltetése a martalóczok irtása volt.^{1) 2)} Kisebb számban természetesen majd minden végházban akad uszkók eredetű gyalogos. Az 1576 évi kimutatás csak Szluin várában említ száz uszkók gyalogost, a kiknek az élén két vajda állott. A többi végházakban közös név alá fogja az összes gyalogos népet.³⁾ Valószínűleg azért, mivel az uszkókok nem voltak annyian, hogy külön is érdemes lett őket főlemlíteni.

A királyon kívül természetesen magánosok is tartottak uszkók gyalogosokat. A Zrínyieknek és a Frangepánoknak mindég voltak uszkók gyalogjaik. Az 1559. évben például Zrínyi Miklósról jelentik, hogy *Dente Péter* kapitány kardja alatt uszkókokat tart.⁴⁾ A mint nálunk rossz néven vették a magánosoktól, ha a maguk védelmére szabad hajdúkat tarlítottak, úgy Horvát-Szlavon- és Dalmátországokban is keményen megrótták azt az urat, a ki a veszett hírű uszkókokat zsoldba fogadta. Ezek miatt ugyanis még a hetedik szomszéd sem alhatott nyugodtan.

A végházakban szolgáló uszkókon kívül még nagyobb tömegben is akadnak uszkókok. Legtöbben voltak a sumbergi (sichelberg) kapitányság hatásköre alatt. A 18. században a sumbergi (sichelbergi) uszkókok vagy oláhok 6000 fegyverest tudtak

¹⁾ Grazi tartományi levélt. Kriegswesen, *Vermerkt die uskoken zu Koproiniz* durch mich gemustert und bezahlt 1541. oki. 27. Keisevits weiwoda (havi tíz forinttal) és harambasája Rudanovics (havi hat forinttal) 24 uszkók élén; Uksan vajda és Dimiter Kordits harambasa alatt 24 ember, Viza vajda és Rachinovits harambasa alatt 34 uszkók állott stb. Ugyanilyen kimutatás 1542-ből is van.

²⁾ Laibachi tartományi levélt. DiíTerenz und underschaid des krabatichen kriegstalt, wie der von rom. kav. máj. 29. jun. 1573. geordent undt beschlossen.

³⁾ U. o. Krabatisher granizen kriegstatt 1576.

⁴⁾ Köz. pénz. levélt. Österreich 16.694. fasc. 1559. Fiume város panasza Zrínyi Miklós ellen.

még kiállítani.¹⁾ A gömörjei (gomerian) és a treznici uszkókok is jelentékeny sereget tudtak ez időben kiállítani.^{1 2)} A török kiűzése után megszűnván a végbeli élet, a végházakban szolgáló uszkókok is a határőrök közé állottak, s azokkal teljesen egybeolvadtak, úgy hogy a 18. században már a nyomukat sem találjuk. Miként a határőrvidék gyalogsága általában, úgy az olt szolgáló uszkókok is fölveszik a hajdú nevet, és a végvidéki katonai szervezetet. Csak a sumbergi, a gömörjei és a treznici uszkók tömegek maradnak meg továbbra is eredeti szervezetükben.

Az 1782. évben III. Károly a határőrvidék katonai szervezetén jelentékeny változtatásokat vitt végbe. Ezeknek a változtatásoknak a nyílt célja a germanizáció volt. A határőrvidék katonai szervezetéből III. Károly törölte mindazt, a mi magyar volt, még a magyar tiszti és altiszti rangokat is végleg megszüntette, s ezek helyébe a németet hozta.³⁾

A III. Károly féle változtatásokkal együtt járt a német módra szervezett ezredek szervezése. Ilyen ezredek az uszkókokból is alakítanak. Az úgynevezett „*Alt walachisches regiment*“-et már a 18. század második évtizedében emlegetik.⁴⁾ Valószínűleg vele egyidőben keletkezett az úgynevezett sumbergi vagy (sichelbergi) uszkók ezred is.

*
**

A mint az eddigi adatokból láhattuk, a Balkán félsziget országaiból hozzánk vándorolt vlachok, hajdúk haramiák, martalóezek, morlások, uszkókok, ráczok, bulgárok stb. eredetileg félig vad pásztornépek voltak, a kik a hazájukban többnyire zsványkodásból éltek. Hozzánk jövéen, a változott viszonyok hatása alatt mindnyájan gyalogszolgálatot vállalnak, s hosszabb-rövidebb idő alatt az eredeti mesterségüket a katonáskodással váltják föl. Még

¹⁾ U. o. 18.538. fasc. Oppatoczky jelentése az uszkókok ügyében
1755. május 14.

²⁾ U. o. Penvenut gráf. Petazi generalfeldwachtmaister jelentése
1756. nov. 21. Károlyvárosúól, az uszkók kiváltságok ügyében.

³⁾ A III. Károly féle ezen katonai újítás nyomtatásban is megjelent, de csak német nyelven.

⁴⁾ Fölállításának az idejét nem tudjuk. Az 1730. évben még mint rendes gyalogezredet említik. (Köz. pénz. levélt. Hung. 14.966. fasc. Ex consilio bellico 1730. ápril 14.)

a régi nevüket is elfelejtik, s a 17. század végén, a gyalogszolgálatnak megfelelően, mindannyija a hajdú nevet veszi föl. Gyalogságunk javarésze tehát pásztor-zsivány eredetű. Kissé furán hangzik ugyan ez, de hát tudnunk kell, hogy abban az időben a zsivány és a katona között nem nagy volt a különbség! Még a legműveltebb népek zsoldos hadai is fosztogatásból és rablásból éltek. S ha ez nem így lett volna, Magyarország sem jut koldusbotra a 17. század végén a beszállásolt idegen katonaság miatt!

VIII. FEJEZET

A naszádosok vagy vízi hajdúk.

Amint láttuk, a különféle néven szereplő gyalog katonák lassan-lassan mind fölveszik a hajdú nevet. A hivatalos írásokban épp úgy, mint a magánéletben a magyarországi gyalogos katona és a hajdú egyazon fogalomká válik. A naszádosok vagy a sajkások is idővel hajdúkká vagy vízi hajdúkká lesznek. Mivelhogy ők is a gyalogrendhez tartoztak, ők is az általánosan használt hajdú szóval nevezik magukat.

A naszádos a legrégebb magyar gyalogos. A keletkezése egyidejű a török hatalomnak a Dunáig való terjedésével. Tudjuk, hogy a töröknek is voltak naszádjai és gályái, de mivel a naszád-építő mestereket ő is a Dráva és a Száva vidékéről szerezte, majdnem bizonyos, hogy a naszádos intézményt nem mi sajtátítottuk el ő tőle, hanem ő tanulta el mitőlünk. Innét van, hogy a török naszádosok szervezete, ruhája és felszerelése ugyanaz volt, a mi a magyar naszádosoké. A kettőt egymástól megkülönböztetni is alig lehetett.¹⁾

A török hatalmának terjedésével a Duna és a Száva jobb partján fekvő végvárok állapota veszélyre fordult. Az ellenség e várakat könnyebben megközelíthette, mint maga a magyar tulajdonos. Ezért nemcsak állandó őrségről, de arról is gondoskodni kellett, hogy e végvárok az anyaországgal állandó összeköttetésben legyenek. E kettős célt a naszádosok intézményének megteremtésével biztosították. A naszádosok mint gyakorlott gyalogok a várakban állandó őrségül szolgálhattak, s mint hajósok a-

¹⁾ Lichtenstein követ például 1584-ben maga írja, hogy a magyar és a török naszádok és a naszádot egymástól megkülönböztetni alig lehet. A török naszádokra rendszeren az azáp nevű gyalogságot helyezték, ezekről pedig tudjuk, hogy magyar ruhában jártak, s nagyjából magyarországiak voltak.

fenyegetett várak élelmezéséről is gondoskodhattak, hadi szerket és katonákat szállíthattak, a révközlekedést fentarhthatták, hidak verését megakadályozhatták, s ha a dolog úgy fordult, az ellenség vízi erejével is szembezállhattak. Mivel a régi magyar naszádok igen könnyű és sebes hajók (naves veloces) voltak, a portyázások alkalmával is kitűnő sikerrel használhatták. Ezért nevezték ezeket a naszádot *rabló hajóknak* is.¹⁾

A naszádok és a naszádosok felszerelése igen könnyű volt. Azaz hogy ez a fegyvernem is alkalmazkodott a magyar hadiszervezethez, mely a 16. században a nehéz fegyvernemet már nem ismerte. Könnyű volt a lovasságunk, könnyű a gyalogságunk és a vízi erőnk is.²⁾ Mivel a török haderőről ugyanezt mondhatjuk, tehát világos, hogy a magyar a védelmet teljesen a török támadásnak megfelelően szervezte.

Nagyon messze jár az igazságtól, a ki a régi magyar naszádokban hadihajókat látván, azt hiszi, hogy ezeknek célja és a rendeltetése vízi csatáknak a vívása és várak ostromlása lett volna. Ezt csak Szentkláraynak a Dunai hajóhadak című munkája állítja!

Csak ebben a munkában olvashatjuk, hogy ezeréves múltunk háborúi nem a szárazföldön folytak le, a hogy eddig hittük, hanem a Dunán! Itt, a Dunán küzdötték végig a naszádosok a rettentő vízi csatákat, melyekben az elesettek vére pirosra festé a Duna hullámain. „*Záporoső gyanánt hullottak a golyók*“ a naszádokról már akkor, midőn ágyúeskák nem is voltak azokon! „*A dagadó vitorlák nyílsebesen röptek*“ a naszádotokat akkor, midőn vitorlák még nem is voltak rajtuk. Olyan derék admirálisok és főkapitányok vezették a hajóhadunkat a csatákba, a kika valóságban hadihajókat nem is láttak! „*Az égő Duna borzasztóan felséges látványt nyújtott*“ e rettenetes csatákban! „*Petárdákat, robbantó bombákat és egyéb lőeszközöket szórtak*“ derék naszádjaink a török hajóira (a 16. században!), s az oly sokszor megvert török hajósok sokáig, nagyon sokáig siratták a gyászos esetüket!!

¹⁾ Köz. pénz. levélt. Österreich, 16.686. fasz. 1553. Lenkovics jelentése: »*nassada oder raubschiff*.«

²⁾ U. o. Ungnad János jelentése Kapronczáról 1553. máj. 12.: »mit ainer zimbliehen anzell *geringer schiff*« (azaz naszád).

Mivel mesékkel nem foglalkozunk, a Dunai hajóhadak című munka fantasztikus leírásainak czáfolgatásával nem is töltjük az időt! A hivatalos és a nem hivatalos írott emlékek azokról, miket a nevezett munka szerzője annyi képzelő erővel írott le, amúgy sem tudnak semmit sem. Ezek az írott emlékek ugyanis a naszádosokat gyalogosoknak mondják, akik katonaság és élelem szállításával foglalkoztak, a török részről hidak verését akadályozták meg, réveket tartottak fent, s a csatákban a többi gyalogosokkal együtt a szárazföldön hadakoztak, A 16. századi jelentések, valamint a török pasák levelei tömve vannak a magyar naszádosoknak szárazföldi portyázásaival és harczaival. Szárazföldön esnek el a legjobb naszádos vajdák ¹⁾, szárazföldi harezokban és ostromokban tűnnek ki legjobban. Az 1551. év nov. 23. és 24-én például Thelckessy Imre naszádos főkapitány a komáromi 629 naszádossal levezetett Esztergom alá s a várost ostrom alá fogta. A naszádosok betörték a külvárosba és az esztergomi bég 3000 birkáját elhajtották. A török lovasok azonban utánnok jövének, kemény harc támadt köztük. A török lovasok újra és újra támadták a Bakay Miklós vajda vezette naszádos gyalogságot, de a birkákat nem bírták tőlük elvenni. A török lovasok végre is visszavonultak s a naszádosok a zsákmányukkal szerencsésen hazakerkeztek. ²⁾

Szolnok ostroma idején (1552-ben) az oda rendelt naszádosok bent a várban a gyalogosokkal együtt küzdöttek. Móré Gáspár száz magyar gyalogosnak a kapitánya maga köré gyűjtve a gyalogokat és a naszádosokat (congregavit orrines nasadistas et pedites in unam dornum), így szólott hozzájuk: „*Barátaim és édes testvéreim! a németek megijedtek s nem akarnak velünk harcolni. ki részes közietek a német gyalogosok árulásában?*“ Egyhangúlag felelték: senki, de senki! Móré erre így folytatta a szót: „az élő istenre, a ki az egekben van, esküszöm, a ki a németekkel tart, irgalom nélkül megöletem! Mindenki a helyén maradjon.“ A magyar gyalogok és a naszádosok csakugyan a várban maradtak, s a naszádokon a német gyalogok igyekeztek elmenekülni. Az egyik ilyen menekülő fejét Móré ketté

¹⁾ Például a palásti ütközetben Maróti Nagy Mihályival együtt a komáromi naszádosok majdnem mind elesnek.

²⁾ Csász. és kir. hadi levélt. Feldakten 1551. nov. 25., Komárom.

hasította, s magából kikeltlen ordítá: „gaz árulók, minket és magatokat is elárultatok!“¹⁾ De azért az utolsó pillanatig a várban maradt a magyar gyalogosokkal és a naszádosokkal együtt.

Az 1553. évben Sforzia Pállavicini győri főgenrális a török készülődéséről hírt akarván szerezni, Csaby Fülöp kapitánnyal komáromi naszádosokat küldött ki nyelvfogásra. Ezek a Dunántúlról csakugyan hoztak törököt. Pallavicini ez alkalommal a naszádosokat következetesen csak gyalogosoknak nevezte.^{1 2)}

Az 1556. év szeptember 26-án a naszádos gyalogok újra megtámadták Esztergomot. Átvágták a palánkot s porrá égették a teljesen kirabolt várost. Paksy János főkapitány e támadást a legszerencsésebb győzelemnek tartotta.^{3 4 5)}

Az 1557. év tavaszán a komáromi és a győri naszádosok meg a gyalogosok portyára indulván, Sámbock palánkját felgyújtották és megsemmisítették. Egyetlen török sem menekült el onnét.⁵⁾

A budai pasák levelei szerint a komáromi naszádosok (hadjúk) nap-nap után a fehérvári utakon leskelődtek. Sőt megesett az is, hogy Óbudán is megjelentek, még pedig nem a naszádokon, hanem a szárazföld felől.⁶⁾

Eörsy Péter az esztergomi naszádosok derék kapitánya, a tizenhat éves háborúban legszebb győzelmeit a szárazon aratta. Győr visszavételénél Eörsy Péter naszádosai rontottak be Vabecourt után elsőként. Don Lopes és Schwarzenberg csak ő utánok jöttek. Ez ostromnál a komáromi naszádosok is mint gyalog

¹⁾ Orsz. levélt. Iámar. iratok III. sor. 60. fasc. 1554. febr. 10. a pozsonyi káptalan kihallgatja a Szolnokban volt naszádos vajdákat, Kincses Gergelyt és Vajda Ferenczet. A tanúvallomások a legtevékenyebbnek és a legvitézebbnek mondják Móré Gáspár gyalogos kapitányt.

²⁾ Csász. és kir. házi, udv. és állami levélt. Hung. „*pedites de Comaron expediti*“ thurcam unum ceperunt et Comaronium secreta deduxerunt.“ U. o. Paksy lókapitány jelentése okt. 13-áról, melyben azt írja, hogy Csaby a szigeten vallatja az elfogott törököt.

³⁾ Csász. és kir. házi, udv. és állami levélt. Hung. 1556. szept. 28. »felicissima victoria« írja Paksy.

⁴⁾ Orsz. levélt. Nádasdyana: a győri püspök levele Nádasdy Tamáshoz 1557. ápril 27.

⁵⁾ Csász. és kir. házi udv. és állami levélt. Turcica, Musztafa pasa levele Károly főherceghez 1576. szept. 25.

hajdúk küzdöttek.¹⁾ Még Schwarzenberg fővezér is kiemelte a jelentésében Eörsy érdemeit (gleichfalls hat herr Pállffys obristleutnant zu Gran Orsy Peter genennt, der sich mit seinen untergebenen *hungerischen fussvolk* (naszádosok) gar wol erzaigt hat).²⁾

Eörsy Péter maga is hajdúknak nevezi csak a naszádosait. 1600. május 10-én például azt jelenti *Csáky Gergely* és *Kalmár* István vajdákat, a mint a hajdúikkal hazafelé tartottak, a török naszádosok a vizen megtámadták. A két magyar vajda estig küzdött a törökökkel, a kik közül 200 elesett.^{1 2)}

Az 1602. évben maga Mátyás főherczeg jelentette a királynak, hogy Eörsy Péter a szerdár részére küldött 1200 egri törököt teljesen szétverte.³⁾

Ugyanez az Eörsy Péter a naszádosaisal Pest ostrománál is gyalog harczott, s a vár árkában érte őt a szerencsétlenség.

Bocskay hadában a komáromi naszádosok mint gyaloghajdúk szolgáltak. Bethlen Gábor is mint gyalogosokat alkalmazta a hozzá pártolt naszádosokat. A 17. század végén az összes török várak ostromlásában résztvettek a naszádosok, még pedig mint gyaloghajdúk.

Egyszóval a naszádosok a csatákban és a várak ostromlásában mint gyalogvitézek küzdöttek. Maguk a naszádosok sem vízi csaták vívására készültek. Céljuk és rendeltetésük az volt, hogy a török naszádosokat visszaűzzék, katonát és élelmet szállítsanak, révet adjanak, hidak készítését megakadályozzák, s ha csatára kerül a sor, a gyalogok közt küzdjenek.^{4 5)} Wcidner Ferdinánd,

¹⁾ Hadi levélt. Feldacten, hivatalos jelentés Győrből 1598. márcz. 30-áról.

²⁾ U. o. 1598. márcz. 30.

²⁾ Hadi levélt. Eörsy jelentése Esztergomból 1600. máj. 14.

³⁾ U. o. 1602. szept. 4. „Was der hungar. Obristleutnant zu Gran Eörsy Péter für glücklich gehabt, und die türken fon Erla so dem Serdar zu hülf zugezogen sein, und bei zwölf hundert in allem gewesen, aufs haubt geschlagen“ etc.

⁵⁾ Orsz. levélt. Tört. Emi. Belügy. 1541. decz. 31-én maguk a rendek írják a naszádosokról: »ut qui classem Turcarum repellat, commeatus custodiat et devehat, praebeat usum trajiciendi, et si profligendum «um hoste fuerit, poterit inter numerum peditum collocari.« Ilyen jelentés a 16. és 17. századból sok maradt ránk.

a tapasztalt hajóskapitány a dunai hajóhadról írt emlékiratában a hajóhad célját ezekbe foglalja össze: szükséges a flotta az élelmi és a katonaság szállítására, hidak verésének és közlekedésnek megakadályozására, a török hajóvontatás meggátolására és hadi célokra!⁴⁾

Körülbélül így szólanak a hivatalos jelentések is. Maguk a magyar rendek is mindég ezt hangoztatták.

Ismervén a naszádos gyalogság rendeltetését, nincs mit csodálnunk azon, hogy sokszor közönséges gyalogokat helyeznek a naszádokra, s hogy magukat a naszádosokat szárazföldi várak őrzésére is használják.^{1 2 3)}

Az 1527. évben Podvinay Tamás naszádos főkapitány, a ki már II. Lajos király alatt is szolgált, 2000 naszádos toborzására kapott parancsot, még pedig úgy, hogy ha magyarokat nem kapna, *cseh ős morva gyalogosokat* fogadjon a naszádokra.²⁾

Az 1554. évben Sfortia Pallavicini jelenti Győrből, hogy Tóth Bálint száz gyalogost toborzott, a kik a naszádokon való szolgálatot is vállalják.⁴⁾ Giczi Farkas írja 1560-ban a nádornak, hogy 137 gyalogost bocsátott a sajkákba, s porkolábot bocsátott előttük.⁸⁾ Az 1588. évben Tokajba fogadnak száz gyalogost

1) Udvari könyvtár: kézirat 10990. Annderthail des guetbedunckhens belanngendt der rom. khay. máj. arschenal etc.

2) Köz. pénz. levélt. Österreich, 16.689. fasc. 1554. Articuli s. r. regiae majestati per Sfortiam Marchionem Pallavicini die XII. novemb. propositi. E szerint Tata várában 23 naszádos vajda szolgált, ajkiket Sellyéről és Komáromból helyeztek oda.

3) Köz. pénz. levélt. Österr. 16.667. fasc. 1527. febr. 26. »ut sibi pro quotidiana defensione contra hostes donec maior neccesitas expostulaverit serventur duó millia nassadistarum, quos si injeojnumero, vei etiam pluris neccesitate exigente in Hungária invenire non⁷poterit, post adhibitionem tarnen prius omnem diligentiam, ut extunc regia máj. eidem de suis gentibus moravis videlicet et bohemis cum quibus commercium linquae habere poterit administrare faciat.»

4) U. o. Hungarica 14.338. f. 1554. aug. »noviter conducti sunt Jaurini centum pedites, qui non solum peditum, séd urgente neccesitate penes nasadistas ex Comaromio vocatos etiam nasadistarum officium facéré parati sunt.«

5) Orsz. levélt. Nádasdyana 1560. juli 28. Ztinichnyak.

naszádosnak.¹⁾ Az 1620. évben Igaly István jelenti Keszthelyről: „az gyalogosok nem elégségesek az sajkák megszállására“.^{1 2 3 4)} A 17. század végén már egészen közönséges dolog, hogy gyaloghajdúkat raknak a naszádokra. A sajkás hajdú és a gyaloghajdú között — írják 1688-ban — nincs is semmi különbség.¹⁾ S mivel a naszádosághoz valami nagy készülés és tanulás nem kellett, a gyaloghajdúkból annyit rakhattak hajókra, a mennyi csak kellett. Az 1696. évben például Zichy István főkapitány arra ajánlkozik, hogy négy hét alatt kétezer hajdút állít a naszádokra.¹⁾

Mivel úgy a 16. mint a 17. században a naszádosokat vagy a sajkásokat is a hajdúságból toborozták, lassan-lassan a naszádosokat is hajdú néven nevezték. A budai pasák a 16. századi leveleikben a komáromi naszádosokat mindég csak hajdúknak írják. Magyar emberek írta levelek közt is akad olyan, a melyik a naszádot hajdúnak írja.⁵⁾ A 17. században már közönségesé válik a naszádosoknak ilyen elnevezése. A komáromi és a győri városi jegyzőkönyvek például a naszádosokat *vízi hajdúknak* vagy *sajkás hajdúknak* írják.⁶⁾ Thurn gróf 1619-ben (egysze-

¹⁾ Köz. pénz. levélt. Hung. 1588. szept. 24. Lustratio confiniorum: nasadistae aliquot deberent statim adaptari et centum *nasadistae pedites* conduci.

²⁾ U. o. 14.459. f. 1620. máj. 12.

³⁾ U. o. 14.664. 1688. júni 18. Ex consilio bellico: »dass die einen die tscheyken, die andern aber die *trucken heyducken* genannt«.

⁴⁾ U. o. »Könnte mán auch 60 tscheyken mit 2000 heyducken innerhalb 4 Wochen armieren«.

⁴⁾ U. o. 14.374. fasc. 1578. Kémjelentés: tekint, és'nagys. úrnak, Zamaria Ferrando uramnak, császár ő felsége (naszádos) főkapitányának adassék ez levél Komáromban: »én mondtam, hogy itt jár az komáromi hajdú« (a ki naszádos volt).

⁶⁾ Komárom város levélt. 1—8. számú jegyzőkönyvek mindegyikében előfordul a *vízi hajdú*. Az 5. számú jkv. 1661. írja: »Szalai Szabó Miklós ő felsége *gyalogrenden lévő sajkás tizedese*. . . ő felsége *sajkás hajdúja*«. Győri városi levélt. Végrendeletek, 70—1685.: »ő felsége komáromi iratos hadúja . . . sajkás hadnagya, vizen való hadnagya« stb. Meg. kell jegyeznünk, hogy Komáromban a naszádosokon kívül más magyar gyalogság sohasem volt.

rúen csak hajdúknak mondja őket.¹⁾ Bogyó János a komáromi naszádosok fővajdája 1654-ben a Pozsonyba küldött naszádosokat színién közhajdúknak írja.^{1 2 3)} Hivatalosan is ugyanígy nevezik őket.⁴⁾ Az 1655. évben Pozsonyba, ő felsége szolgálatára rendelt két sajka naszádot is csak hajdú néven emlegetik.⁵⁾ Jászkay Pál keszthelyi vajda 1668-ban a sajkákon szolgáló gyalogosait hajdúknak írja.⁶⁾ Az 1677. évben a hadi tanács jelenti, hogy nemes Szabó Mihály és Csajághy Máté naszádos vajda halálával megüresedett *hajdú kapitányságot* (azaz naszádos vajdaságot) megkapja.⁷⁾

A 17. század utolsó évtizedeiben a bécsi kormányzések már csak hajdú néven emlegetik a sajkásokat. Az 1688-ban Caprara gróf Valkóvárra rendeli a Székesfehérvár és az Eger ostromában résztvett komáromi naszádosokat (*saychae consuetis haydonibus instructae*).⁸⁾ A következő évben a komáromi naszádosokról készült kimutatás a következő címen sorolja fel a vajdákat! „specification der zu Komorn befindenden 9 tseheuken *hayducken* compagnien”.⁸⁾ Az 1690. évben Lipót elrendeli, hogy 30 sajkára való ezer *magyar hajdút* toborozzanak.⁹⁾ Ehhez a királyi rendelethez az udvari kamara hozzáteszi, hogy a hajdúk közül tetszés szerint lehet válogatni a naszádosoknak való legényeket.¹⁰⁾

A 18. században is csak hajdúknak hívták a naszádosokat.

¹⁾ Csász. és kir. hadi levélt. Kivonatok a Sächsisch Staatsarchiv írásaiból 1619. juni 12-én Thurn gróf Bécs előtt állott két, hajdúkkal megrakott sajkával.

²⁾ Köz. pénz. levélt. 14.533. f. 1654. »mi alulírott naszádos vajda, tizedes és közhajdú«.

³⁾ U. o. »Lista was ain halb monat, soldt für die aus der hauptfestung Gross-Komorn anhero geschikten officiern und gemainen heyduggen austrägt. 1654. juni 9.

⁴⁾ U. o. 14.669. fasc. 1689. Hochburg jelentése.

⁵⁾ U. o. 14.535. f. Ex consilio bellico 1655. ápril 21.

⁶⁾ U. o. 1668. szept. Jászkay Pál jelentése Montecuccolihoz.

⁷⁾ U. o. 14.598 .fasc. 1677. marc. 3. »tanquam capitaneatus unius cohortis haydonum comaromiensium officio per mortem Mathäei Csajághy vacante« etc.

⁸⁾ U. o. 14.665. fase, juli 11.

⁹⁾ U. o. 14.673. f. 1690. juni 14.

¹⁰⁾ U. n.

Az 1732. évben például *nemzeti hajdú-kompánia* néven szerepel a komáromi naszádosok.¹⁾ Ugyancsak *nemzeti hajdúknak* hívják a győri naszádosokat is.^{1 2)}

Ilyen és hasonló adat természetesen százával áll a rendelkezésünkre. Ez adatok segítségével világosan kimutathatjuk, hogy a naszádos szó örökét lassan-lassan a hajdú szó foglalja el. Eszerint a többi gyalog néppel együtt a vízi gyalogosok is fölveszik a hajdú nevet, azaz hogy a hajdúság hatásától ezek sem menekedtek meg.

Tudjuk, hogy a 16. században a hivatalos irások a magyar vízi haderőt csak naszádos néven emlegetik. A 17. században azonban a naszádos szó helyett a sajkás szót kezdik használni. E szót maguk a naszádosok is felkapják. De a magyar naszádosok és a komáromi magyar polgárok e szót sohasem mondták sem nem írták csajkásnak.³⁾

A *csajkás* szót csak a rácok használták, *csajká*-nak csak a rácok hajóit mondták.⁴⁾ E szónak keletje csak akkor lett, mikor a délvidéki sajkás kerületet megalakítják. Ezekhez a rác sajkásokhoz azonban a magyar naszádosoknak vagy sajkásoknak semmi közük sem volt.

A 17. század végén — a mint a fentebb közölt adatok mutatják — a naszádos és sajkás, valamint a sajka és a naszád szót vegyesen használják. Mind a sajka, mind a naszád ugyanazon hajót

¹⁾ U. o. 14987. fasc. 1732. juni 13.

²⁾ U. o. 15007. fasc. 1734. ápril 20. National haiducken compagnia zu Raab. Tökölyi János sajkás vicevajda állását Névery-nek adják, a zászlótartó állást pedig Fekete Imrének.

³⁾ A 17. század végén Zámory György volt a sajkások vagy a naszádosok főkapitánya. Zámory a jelentéseiben és a leveleiben tudatosan és mindég a sajkás meg a sajka szót használja. (Köz. pénz. levélt. Hung. 14665. f. 1689. vannak jelentései és levelei.) A komáromi városi jegyzőkönyvek is százszor és százszor emlegetik a 17. században a sajkákat és a sajkásokat, de a csajkás szót egyetlenegyszer sem használják. Világos jele ez annak, hogy a magyar világban a sajkás és nem a csajkás szó járta.

⁴⁾ Köz. pénzt, levélt. Hung. 14778. fasc. 1708. dec. 17. »Gentis rascianae commendans et collonellus Joannes Monasterli« írja: »quod eae omnes *naves rascianorum vulgo csaikae* dictae, Budáé per Danubium contra hungaros rebelles liactemus ordinatae ab ordinibus excell. domini generáli Budensis L. B. de Pfeffershowen dependeant« etc.«

jelentette. A 15. és a 16. században azonban a sajka és a naszád két egymástól teljesen különböző hajó volt. Podvinay Tamás naszádos főkapitány 1527-ben világosan megírja, hogy részére naszádot és *másnemű hajókat, miket sajkáknak hívnak*, készítsenek a beküldött minta szerint.¹⁾ A Podvinay kérte naszádot és sajkákat csakugyan megcsináltatják Gmundenben a beküldött minta szerint.²⁾ Hogy a hajóépítés körül hiba ne essék, a Bécsbe küldött hajókat két magyar hajóépítővel megvizsgáltatták, s az idegen mestereknek meghagyták, hogy a magyar hajóépítők tanácsával éljenek.³⁾ Csak e vizsgálat megejtése után rendelte el I. Ferdinánd, hogy nagyobb számmal építsenek naszádos hajókat.^{4,5)}

A későbbi években a Gmundenben épült hajók között sajkát már egyáltalán nem építenek. Csak fél és egész naszádotak rendelnek ott évenként. A régi magyar naszádosok sajkái tehát divatjukat múlták. Még csak leírásuk sem maradtak ránk. Külföldi mesterek, németek és olaszok építik a magyar naszádos hajókat, s ezek mindég azon törték fejüket, hogy valami újat teremtsenek. Nem csoda hát, hogy a naszádok formája és nagysága folyton változik.

A naszád és a sajka a 15. században még igen kicsiny hajócska volt. Rendesen csak egy ember ült rajta.⁶⁾ Idővel a

¹⁾ Köz. pénz. levélt. Österr. 16667. fasc. 1527. jan. 4. *Petitio Thomae Podwinay capitanei nasadistorum: »Ad capilaneatum nasadisarum cupit ut sibi praeperentur nasadae et aliud genus naviurn saykae vocatum iuxta formam dominis de regimine datum.*

²⁾ U. o. österr. Denkbuch 28. köt. 1526—1528. 205. lap. »Wir haben euer antwort auf unsern bevelch des nassadisten schefflein halben vernémben; ob seiner maj. mainung say ain scheika oder nassadi machen zelassen. Damit aber darinn mit geirt werde, so wellet **neben der nassadi auch ain scheika zurichten lassen**, und mit einander gen Regensburg fertigen.«

³⁾ U. o. 197. lap. 1527. ápril 1.

⁴⁾ U. o. a gmundeni salzamt-hoz I. Ferdinánd 1527. ápril 2. »und aber sein. kay. maj. seither gedachtem arnbtman ferrer bevolchen, nach ain dapfere anzall streitschiff so auf der Tuenau geprauchet mugen werden, zemachen bestellen.«

⁵⁾ Czímeres levelekben láthatjuk a sajka és a naszád ezen alakját. Ezért volt könnyű dolog az ilyen kis hajókat gyors kocsikra rakni, és tovább szállíttatni.

hajókat mindég nagyobbakra és nagyobbakra építették. A magyar naszádok és sajkák építési helye 1527-ig a Dráva és a Száva köze volt. Pozsega és Valkó megyékben voltak a legjobb naszád-építő-mesterek. Dessewffy János pozsegai főispán még 1527-ben is ajánlkozik I. Ferdinándnak naszádok építésére.¹⁾ A török elfoglalván a szlavóniai hajóépítő-telepeket, az ott talált mestereket a maga számára foglalta le. Bakics Pál már 1531-ben jelentette a királynak, hogy a törökök a hazai mesterekkel épp oly könnyű hajókat építtetnek, mint a milyeneket ő felsége tart.^{1 2)} Ez időtől kezdve több mint másfél századon át a török állandóan itt készítteti a naszádjait. Csak a vasneműt hozatja Boszniából.³⁾

A király elveszítvén az ősi magyar hajóépítő telepeket, a *gmundeni sókamara* területén rendeztette be a naszádépítő műhelyeket. Az 1527. évtől a 18. század közepéig az összes naszádokat ott építik. A kész naszádokat a Traun és a Duna folyón Bécsbe hozták, ott felszerelték, azután Magyarországra küldték. Több mint kétszáz évről az összes megrendelésről és naszád-építésről hivatalos jelentés maradt ránk.⁴⁾ Szentkláray a *Dunai hajóhadak története* című munkájában — sejtelve sem lévén arról, hogy hol készültek a naszádok — a saját képzelete alapján tizenkilenc magyar hajóépítő telepet sorol fel a Duna és a Tisza menti városokban, a hol szerinte két századon át építették a naszádokat!! Bizony nem építettek ott egyetlenegy sem!

¹⁾ Csász. és kir. házi, udv. és állami levélt. Hung. »quia haberem — írja Dessewffy — plures homines qui huiusmodi naves optime facéré sciunt, ob hoc deberem aliquot nazadas facéré praeparari. Serenissime princeps! dies et noctes curabo, ut pro fidelitate mea quo plures fieri possunt, solerti cura praeparentur.

²⁾ U. o. »turci circa Nandoralbam ad ripam fluminis Zavae parant galeas ... et ita leves galeas sicuti máj. vestr. habet» etc.

³⁾ Köz. pénz. levélt. Österreich 17722. fasc. és Hung. 14667. 1689. ápril. Gössinger főhajómester jelentése: es were sich an der *Sau* und *Drau* gelegene aichener Waldungen und der inwohnten leuth, *welche den türken alle schiff und schiffmitlen gebaut*, zu bedienen umb ainen dergleichen Schiffbau aldorten einzurichten.

⁴⁾ Csak példa kedvéért említjük meg. hogy Köz. pénz. levéltár Denkbuch című rendeletgyűjteményében és a Hungarica-kban az összes naszád építések feltalálhatók.

Ugyanebben a botrányos munkában olvassuk, hogy a király Szolnok számára „100 közönséges naszádot és 40 tiszai gályát (!) ácsoltatott a mármarosai hegyek között. A hajó építő *mestereket Komáromból* kiddé oda a király“! A király nem Komáromból, hanem Gmundenből küldött oda olasz hajóépítő mestereket!! Ezeknek az olasz mestereknek aztán az odavaló ácsok és szekérgyártók segédkeztek. Az építés nem Mármarosban történt, ahogy Szentkláray odaveti, hanem Sárosban; nem is „*tiszai gályákat*“, hanem 20 nagyobb és 120 kisebb naszádot építettek ottan.¹⁾ Az olasz mesterek munkájáról Ormányi Demeter kimerítő jelentést küldött.¹⁾

Tudjuk, hogy a 16. században a Dráva folyóra is rendeltek naszádot. Ezeket a hajókat is Gmundenből küldött mesterek építették Bruckban (an der Muhr) és Seldenhofenben.^{2 3 4)} Bruckban (an der Muhr) 101 naszád volt 1541-ben. Gmundenből persze könnyű volt naszádépitőket küldeni, mert ott ez időtájtban már szép számmal voltak. Az 1542. évben például a mesterek 50 naszádot, 12 kettős naszádot, 150 hídhajót és 4401 evezőt készítettek.^{5 6 7 8)}

A gmundeni olasz és német mesterek egyideig megtartották a régi magyar naszád formáját. A bécsi arzenálban való fölszerelés is egyideig magyar módra történt. Azaz, hogy a naszádok

dies 1542. jahrs zu Gmunden durch mich Hans Wucherer gemacht worden sein.

¹⁾ Közös pénz. levélt. Siebenbürgen 1552. febr. 15. Wernher György jelentése Eperjesről: »die nassarn, so in nechstvergangenen herbst von Bartfeld abgeführt gen Zolnok« etc.

²⁾ Orsz. levélt. Kamarai levélt. 1552. márcz. 19. Kassa: »im silvis 75 carpentarii laborant sine intermissione; iám una major ac duplicata navis est parata, altera incepta . . . ***dicebant itali magistri*** quod si 140 naves comparare debuissent 10.000 Flor, opus esset... Praeterea ***magistri isti itali*** post praeparationem 2—3 navium volunt discedere, et si discedant, timeo ne praecipue maiores naves per istos meos carpentarios bene disponen nam et alias, quae anno praeterito sunt paratae, dicunt ad nullius esse valor« etc.

⁴⁾ Köz. pénz. levélt. Österr. 16673. fasc. 1541. ápril 10. Herberstein

György ügyes mestereket kér a királytól, a kik a naszádépitéshez értenek. Eddig csak egy ilyen mestert kaptak, Laitl Pétert. Ugyanitt van a királyi parancs, mely Gmundenből mestereket rendel Seldenhofenbe.

⁵⁾ U. o. Vermerkt was für streittschiff und derselben Zugehörigen

orrára egy villára helyezett szakállost tettek.¹⁾ De már a 16. század negyvenes éveiben „nach *dem neuen muster*“ csinálják Gmundenben a naszádokat. Ferdinánd 1552. szept. 7-én Alfonso Contreras-t, a bécsi hajó-arszenál kapitányát az olasz módra átalakított naszádokkal Komáromba küldi, hogy azokat ott a naszádosok kipróbálják.^{1 2 3)} Ezekben a naszádokon már nem szakállas-puska, hanem sajka-taraczkocska, azaz siska volt. Kisebbségnagyobb változtatással a későbbi években is gyakran találkozunk. Valahányszor a gmundeni olasz és német naszádépitők újításokra adták magukat, a király a komáromi naszádos vajdák véleményét is kikérte.

Az idők és a viszonyok nemcsak a régi magyar naszádokat, de magukat a naszádosokat is átalakították. A mint a török az ország legfontosabb végvárait a hajóépítő-telepekkel együtt hatalmába kerítette, a magyar naszádosoknak is el kellett hagyniuk ősi állomásaikat. Az ország határaitól az ország belsejébe rendelték őket. Új állomásaikon természetesen új viszonyok hatása alá kerülnek, új népet kell kebelükbe fogadni; új vezetők kardja alá kerülnek. Komárom vidéke s Komárom magyar népe egészen más életet élt, mint a szerbiai és boszniai végházak lakossága, A naszádosoknak ide telepítése tehát a vízi haderő életében is korszakot jelent.

Szentkláraynak a Dunai hadak története című munkája nem annyira célzatosságból, mint inkább teljes tájékozatlanságból a magyar naszádoságot teljesen ráczzá tette. Ez a kimondhatatlanul felületes és lelkiismeretlen munka³⁾ hamar megte-

¹⁾ U. o. Österr. Denkbuch 49. köt. 579. 1. 16 naszád felszerelése: »auf ain jedes derselben nassarn schiff drei hacken, und allenthalben hackenpuchsen, pulver zwen zenten, handschiesspulver ain zenten und pley zwo zenten«. 1542. máj. 20. Ugyanitt 1539. ápril 5-én írják: **das stock** darinn die hagkhenpuchsen ligen, sollen zugericht und etlichermassen mit eisen beschlagen werden» etc.

²⁾ Hadi levélt. Hofkriegsraths-Registratur, Ferdinand rendelete Teuffl Rézmánhoz.

³⁾ Szerencse, hogy a német írók eddig nem foglalkoztak vele, mert különben nagyon furcsa véleményük lenne a magyar történetírásról. Szentkláray könyvének hihetetlen badarságai közül itt csak néhányat említünk meg. Egy német rendeletben olvasván ő a **wohlbeschlagen** (jól vasalt, jól eszkábolt) szót, azt **pánczél**-nak fordítja, s

remte a gyümölcsöt. Vitkovics Gábor rácز nyelven is kiadta a naszádosok történetét, s természetesen még jobban felfújta a Szentkláray-féle meséket. Vitkovics már csak a ráczok dicsőségét látja a naszádosok múltjában!

Szentkláray és Vitkovics tehát a magyar haderő egyik jelentékeny részét, a mit közel harmadfélszázadon át még a bécsi kormányzások is állandóan magyar nemzeti katonaságnak neveznek, ráczczá teszik, rácznak hirdetik. A történet e meghamisítását szó nélkül nem hagyhatjuk.

Szentkláray szerint már I. Mátyás királyunk Komárom vidékére rácз hajósokat telepített! Későbbben (1538-ban) Almás, Neszmély és Füzítő falvakba telepítenek naszádos vajdákat. „Legénységük — írja Szentkláray — velők és a szomszéd falvakban telepedett le mint *serviens nemesség!* mivelte saját hasznára hűbérben a vajdáitól kapott földet, had idején pedig hajókra szállt!“ Ebben az állításban egy betűnyi igaz sincs! A nevezett három faluban a komáromi naszádosok birtokot kaptak hátralékos zsoldjuk fejében haszonélvezet gyanánt.²⁾ S mikor

kisüti, hogy a Dunán derék *pánczélós hadihajók* jártak! A hajózási hivatal szerinte 1790-ben létesül, pedig 1532-től fogva az összes utasításaik rendelkezésünkre állanak. A pozsonyi camera navalis is a schiffamt fiókja volt. Szentkláray ezt megteszi vontatási vállalatnak. Szentkláray a várnai csatát a Duna mellé képzeli és roppantul hibáztatja, amiért a dunai hajóhadat a várnai csatában nem működtették!! (53. lap.) Ugyanő szerinte Németujhely a Duna mellett van. A 183. lapon viszont azt írja, hogy *Csepelsziget Komáromnál van*. Hatvannál az ő képzeletében a Zagyva folyik, s 1596-ban *ocsodamivü» hajókkal ostromolják Hatvant* (192. lapon). Pálffy Miklóst Szentkláray megteszi admirálisnak s már 1544-ben, vagyis nyolcz évvel a születése előtt Esztergomot ostromoltatja vele (161. lapon). Mátyás főherczeg 1557-ben született ugyan, de Szentkláray könyvében már 1544-ben keményen hadakozik. (161. l.) Szulejman szultán az ő tudománya szerint 1543-ban elfoglalta Komáromot. A Dózsa-féle pórlázadás sem 1514-ben, hanem 1515-ben történt — már t. i. Szentkláray könyvében (77. l.) Az 1601-ben elfoglalt Székesfehérvárat Szentkláray még 1602. október közepén is ostromoltatja! Pest 1603-ban egyik kikezdés szerint a török kezén volt, a másikban meg mint királyi város szerepel. (207. l.) És az ilyeneknek se hossza, se vége!

²⁾ A forrást nagy bölcsen elhallgatja.

³⁾ Köz. pénz. levélt. 15432. f. Nádasdyana. Itt van az adománylevél, s az esztergomi káptalan iktató leve 1542-ből. Az vajdáknak az jószágban — mondja a kimutatás ennyi részek vagyón: *Erdőhegyi*

a föld meghozta a hátralékukat, a birtokot ismét visszavették tőlük. Várday Pál érsek 1546-ban (márcz. 22.) világosan megírja, hogy az almási, neszmélyi és fizeketői részjóságokat a naszádosok zsoldjuk fejében csupán zálogba kapták. Ebben az évben Istenadta Balázs, Balogh Miklós és Vajda Gergely naszádos vajdák része már a kincstárra visszaszállott. E részjóságokat a nevezett 1546. évben Pozsgay Mihály naszádos kapitány kapja zálogba. 1) Telepítésről szó sem volt, mert hisz a nevezett naszádosok mind Komáromban laktak. 1)

Szentkláray nemcsak a komáromi naszádosokat, de boldog-boldogtalant rácczá tesz. Szerinte Mátyás király a fekete sereget ráczokból állította össze! Az abauji születésű Kinizsi, a szabolcsi Szokolyi család rácz volt. Szapolyait is szláv eredetűnek mondja. Bácsok közül toborozzák a naszádosokat, elráczosodik Komárom stb. Arról persze Szentkláray mit sem tud, hogy a 16. század második felében a toborozáskor a király valamenyi kapitánynak meghagyta, hogy ráczokat s más eféle gyanús népet zsoldba fogadni ne merjenek! Arról is megfeledkezik, hogy a magyar nevű és teljesen megmagyarosodott görögkeleti vallásúak maguk is magyaroknak tartották magukat, s a legtöbbjük ráczul nem is tudott.¹⁾ A Fehérváry-család például már a 16. században Komáromban lakott, s Szentkláray még a 18-ik századi ivadékait is ráczoknak mondja! Igazi ráczokat katonáknak csak akkor fogadtak, a mikor a magyarok és a megmagyaro-

Benedeknek 100 frt, Fogas Jánosnak 700 írt, Porkoláb Jánosnak 700 frt, Nagy Péternek 500 frt, Nagy Ferencnek 500, Vas Mihálynak 500, Tóth Jánosnak 500, Kovács Lőrincznek 200, Nyalábos Andrásnak 500, Pozsgay I. Ferencnek 400, Vajda Farkasnak 400, Bornemissza Balásznak 38, Bolha Mártonnak 38, Istenadta Balásznak 38, az hét tizedesnek 200 frt.«

2) Köz. pénz. levélt. Hung. „tolales et integras portiones possessionarias in possessionibus **Almás, Nezmel** et **Fywezgethew** in Comoron, quae a iiter nobilium quondam Blasio Istenadta, Nicolao Balogh et Gregorio Vajda nazadistarum waywodis **in sortéin servitorum ipsorum per regiam maiestalem mscriptae et oppignoratae fuerant**“¹⁾ etc.

2) U, o. 14352. f. 1567. szept. 7. Miksa visszaveszi Neszmélyt, Almást és Füzitöt.

3) Mikor a győrieket ráczoknak mondták, Radivics Pál 1601-ben így írt a városnak: **ahogy mondhatja kegyelmed azt szeretett bíró uram, hogy én nem vagyok magyar nemzet!**« (1. számú jegyzkv.)

sodott ráczok a nemzeti felkelésekhez csatlakoztak. Az ilyenkor fogadott ráczok azonban a magyarok ellen harcoltak. Ezeket azonban a békekesség helyreálltával a szolgálatból ismét elbocsátották.*)

A míg az egész magyar haderő az ország délvidéki végvárai körül állomásozott, a dolog természete szerint sok rácz és horvát katona szolgált a magyar naszádokon. Többségben azonban sohasem voltak. Mint a többi fegyvernem, úgy a vízi haderő is megtartotta magyar jellegét. A tisztek jó részt magyarok voltak, a szervezet ősi magyar szokásokat tartott fönt, s a legénység idegen része hamarosan magyarosodik.

Még 1529-ben is, mikor a naszádosok I. Ferdinántól elpártoltak, a magyar tanácsosok különösen hangoztatták, hogy a naszádos haderőnek *jobbik és megbízhatóbb része a magyar, ez pedig hű maradt a királyhoz.*²⁾ Az 1532. évben *De Sara*, a dunai császári hajóhad admirálisa is azt sürgette, hogy a naszádok számát százzal szaporítsák és azokat *magyarokkal* rakják meg („und dieselben mit ungarn zubesetzen bestellt werden“). Nagyon jól ismerte *De Sara* a ráczokat, s ha mégis magyar naszádosokat sürgetett, bizonyára nem ok nélkül tette.³⁾

A János királlyal kötött békekesség után az egész vízi haderőt (a hűségre tért ráczokkal együtt) magyarok lakta területre, Komáromba, Sellyére és Győrbe helyezték.⁴⁾ Hogy ezeken a helyeken a naszádosok között lévő idegen elemnek meg kellett magyarosod-¹

¹⁾ Ezeket a katonákat természetesen hivatalosan is ráczoknak hívták. Például Bethlen Gábor idején, a magyar naszádosok helyébe fogadott ráczokról jelentik 1621. decz. 31-én, hogy derekasan harcolnak a magyarok ellen. (Köz. pénz. levélt. hung. 14461. Rciíienberg főkapitány jelentése.) így történt a Rákóczi-féle fölkelés idején is. 1704. decz. 17-én írja például Monasterly: »omnes naves rascianorum vulgo csajkae contra Hungaros ordinatae« etc. (U. o. 14778. f.)

²⁾ Csász. és kir. házi udv. és állami levélt. Hung. 1529. juni 22. »Nazadistae máj. vest. rascianae a máj. vestra et anazadistis hungaricis defecerunt, et adheserunt turcis . . . *sed nazadistae ipsi hungari et eorum waywodae adhuc integri sunt, possuntque non magnó laboré redintegrari. . meliores etiam el magis strenui et quibus plus fidendi esset.*«

³⁾ Közös pénz. levélt. 17724. f. W. 31. 1532. ápril 8. *De Sara* I. Ferdinándhoz.

⁴⁾ Esztergomban csak 1543-ig voltak magyar naszádosok.

nia, az a világon a legtermészetesebb dolog. Azontúl ugyanis nem a délvidéki rácokkal, hanem a Csallóköz és Győr magyar lakosságából toborozták a naszádosokat, s a mi rác közjüket keveredett, az néhány év alatt beleolvad.¹⁾ Magyar volt a naszádosok belső élete, magyar volt a kommandójuk, magyar a viseletük. A 16. század ötvenes éveiben már alig találunk köztük mást, mint magyar nevűt.²⁾ A komáromi várgrófok számadásai a 16. században mind névleg felsorolják a naszádosokat, s mást mint magyar nevet alig találunk köztük. Az 1566. évben például Tatzger János „a császár komáromi udvarbírája“ a következő 23 vajdát említi: *Szegyes Lőrincz, Kalauz Pál, Sidé Gergely, Kun Benedek, Nagy István, Kováts László, Földes Gergely, Ötvös Albert, Mészáros Gergely, Ghillányi István, Kovács Lukács, Deli Tódor, Mészáros Kálmán, Szabó Gergely, Labathy László, Nagy Balint, Gallay Péter, Kathona Kálmán, Farkas Lőrincz és Varga Péter.*³⁾

Ugyanez a Tatzger 1571-ben ezeket a vajdákat sorolja fel: Bene Gáspár, Földes Gergely, Héring Gergely, Udvardy Pál, Kathona Kelemen, Szabó István, Barna Dienes, Sidó Gergely, Ghillányi István, Szabó Gergely, Nyirő Pál, Farkas Lőrincz, Kalauz Pál, Ferencz deák, Illés Tódor.⁴⁾

Mindezek jórészt régi komáromi és csallóközi magyar családok ivadékai. A későbbi évek lajstromai ugyanilyen magyar nevekkal szolgálnak. Ehhez még hozzá kell adnunk, hogy a komá-

¹⁾Paksy János komáromi főkapitány 1554. május 14-én egyenesen tiltakozott az ellen, hogy a naszádosok közé rác vajdákat nevezzenek ki. (Orsz. levélt. Kamarai levél.)

²⁾Köz. pénz. levélt. Hung. 14342. f. A Komáromból Tatába (gyalog szolgálatra rendelt) naszádos vajdák ezek voltak: **Vajda Gergely, Futaki Mészáros Ferencz, Géczy Mátyás, Sípos Ambrus, Sikedy András, Peresdi Beli Péter, Kincses Gergely, Tokay Imre** és **Németh Dienes**. A tizedesek pedig ezek: Mészáros Benedek, Varga Márton, Fülöp Márton, Tóth Péter, Sallay János, Nagy Antal, Kérv Imre, Nagy Demeter, Hegedűs Tamás, Galambos István, Sárközy Péter, Pesthy Bálint, Nagy Balázs és Kiss Bálint. Vájjon ki meri ezekre ráfogni, hogy rácok voltak.

³⁾ U. o. Komárom számadásai.

⁴⁾ Győri káptalan orsz. levélt. felvall. jkv. 2. köt. 1568. Markházy György komáromi naszádos vajdát is említi. Ez a vajda a komáromi jegyzőkönyvekben is szerepel.

romi és a győri városi jegyzőkönyvek a naszádos községet mindig magyar seregnek nevezik.¹⁾

A győri naszádosok között is csak magyar emberekkel és magyar naszádosokkal találkozunk.²⁾

A nemzetiségi viszonyok a naszádosok között a 17. században sem változtak. Szentkláray könyvének egyik helyén azt állítja, hogy a nemzeti felkelések idején csak a császárral tartó komáromi, kevi és csallóközi szerb nép marad hű az uralkodóhoz.³⁾ Majd meg azt állítja, hogy a Bocskay felkelése után II. Mátyás. II. és III. Ferdinánd és I. Lipót idejében elnémetesítettnek, „az árbócok zászlajára a kétfejű sas tűzetik fel, a vezényszó németül hangzik, sőt a sajkások főembereinek festői magyar díszöltözetei is *osztrák* szabású ruhadarabokkal cseréltetik fel“.⁴⁾

E szemenszedett badarságokra egymásután felelünk. A komáromi és a csallóközi szerb naszádos nép a nemzeti fölkelések idején nem is létezett. Bocskay fölkelése alkalmával a komáromi naszádosok a város összes lakosságával együtt Bocskay hajdúhoz csatlakoznak, s maguk gyújtják fel a házaikat! A rebelis vajdák malmaikat és a polgárok házaikat Molart generális a császár számára foglalta le. A pusztán maradt várost németekkel akarták betelepíteni.⁵⁾ ⁶⁾ A hivatalos iratok ráczokról mit sem tudnak; még csak szóba sem hozzák.

A Bethlen Gábor idején a naszádosok és Komárom lakói megint a felkelőkhöz csatlakoztak, s a várost megint maguk gyújtották fel. A naszádosok *Bertholdy György fővajdát*, a ki a király hűségén akarta őket tartani, darabokra vagdalták.⁷⁾

¹⁾ Komáromi levélt., missiles: 1593. Gadóczy, Péter judex et vajvoda navalis *exercitus hung. Comaromiens.* A magyar nyelvű városi jegyzőkönyvek csak **6 fels. komáromi magyar seregét** ismerik.

²⁾ Győr városi levélt. 1567. Grundtbuch und Beschreibung derer heuser, és a Verzeichnuss *der hungerischen kriegsleut* 1594. Ezek a vajdák és a közlegényeket is felsorolják. Szébbnél-szebb magyar nevek ezek!

³⁾ 212. lap. A hű szerb népen természetesen a naszádosokat érti, »akik a német admirálok engedelmességében« maradtak.

⁴⁾ 210. 1.

⁵⁾ Köz. pénz. levélt. Hung. 14422. és 14428. faso. Khober György jelentései Komáromból. »Und der mark mit teutschen mehrers als mit ungarn ersetzt wárdt«.

⁶⁾ U. o. Familienakten 17812. 1621. aug. 15, Bertholdy György özvegyét Szikszay Mihály vette nőül.

A magyarok közül csak Földesy István és három vajda szorult a várba, a többi Egger Salamon német harminczadossal és a város népével együtt Bethlen hadaihoz csatlakozott. A mikor Ausztriából 1620-ban a komáromi és a győri naszádosok számára 15,000 forintot küldtek, márczius 21-én jelentik Bécsbe, hogy Győrben és Komáromban egyetlen magyar naszádos sincs már.¹⁾

Reiffenberg komáromi várkapitány, a kit volt naszádosai 21 hónapig ostromoltak, a várban lévő német katonákat rakta az üres naszádokra.¹⁾ ²⁾ Ezt már Bocskay idejében is megtették. ³⁾ Azonkívül lóhalálában száz lovas ráczot verbuváltak, s azokat küldék Komáromba.

A mint a békesség helyreáll, Komárom népe a naszádosokkal együtt ismét visszajött. Az 1623. évben a volt magyar naszádosok már megint szolgálatba álltak. A december 22-én megejtett mustra már így szól: „die 11 liungarichen tscheuken seint völlig und allé mit dapferer manschaft besetzt“. Ezenkívül volt két német sajka is.⁴⁾ Rácz naszádosról szó sem esik!

Thököly Imre küzdelmei idején a komáromi naszádosok Buday Lázár fővajda vezetése alatt megint a fölkelőkhöz csatlakoztak. A váosi nép is velük tartott, s Komáromot megint maga a lakosság gyűjtötte fel. Ekkor már megmagyarosodott ráczok is szép számmal voltak a városban, de ezek is egytől-egyig Thökölyhez csatlakoztak.⁵⁾ Maga Buday Lázár fővajda nem is tért többé vissza, hanem mint felkelő halt meg (ut rebellis inortuus extitisset).

¹⁾ U. o. Hung. 14459. fase, »dass aus beiden ernennnten vestungen die hungarn vast alle weck und anderst wohin sich begeben und allain die teutsehen allda verblieben sein«.

²⁾ U. o.

³⁾ Ezért a Bocskay-féle felkeléstől fogva a 17. században mindig volt Komáromban két német naszád is.

⁴⁾ U. o. 14463. fasc. 1623. Mathias Öhlhaus jelentése.

⁵⁾ U. o. 14680. Hořtkirchen generális jelentése: Lazarus Buday alias ejusdem loci observajda seposito fidelitatis homagio . . . sese ipsius rebellibus Tökcillianis et turcae sponte adjunxisset«. — U. o. Levin Potschka commissarius jelentése 1691. márcz. 2. Amint — írja — Bécs ostroma után Komáromba inéul: »vor der festung daselbst heraus liegendten und in vielen hundert heusern gestandenen orth Komorn ohne der Kirchen und etlicli wenig geben das übrige alles miserabi in aschen ligend, so durch die damals abtrinnig wordene und sich zu den

Bár 1671 óta a várost erőszakosan igyekeztek németté és katolikussá tenni, bár a hadi tanács és az udvari kamara mindent megtett, hogy a komáromi magyar katonaságot elráczosítsák, e nemű törekvésük még sem sikerült. A mint Rákóczi Ferencz a szabadság zászlóját kitűzte, a komáromi sajkások Pap István fővajda vezetésé alatt azonnal Rákóczi hadaihoz csatlakoztak, s mint gyalogosok szolgálták végig a szabadságharcot. A Komáromban maradt és a Ginundenben újonnan csináltatott naszádokra aztán a nemrég betelepült budai, pesti és ráczkevei ráczok közül szedtek embereket.¹⁾

Ime a Szentkláray emlegette komáromi rácz naszádosok a nemzeti fölkelések idején így küzdöttek a császár mellett! Ha ráczok lettek volna, nem áldozták volna fel városukat, vagyonukat és vérüket a nemzeti ügyért! De hát szerencsére magyarok voltak ők s azt tették, a mit a magyarnak tennie kellett.

Ha nem is tudnók, hogy a komáromi naszádosok a felkelő hadakhoz csatlakoztak, magyar voltukat akkor is könnyen megbizonyíthatnók. Ott vannak a komáromi és a győri városi jegyzőkönyvek, ott a hivatalos rendeletek, melyek mindég csak magyar seregnek, magyar sajkásoknak nevezik a naszádosokat.²⁾

Ott ültek a vajdáik a városi hírák és esküdtek között s törvényt mondtak Komárom és Győr népének. Az 1612. évben például *Cseszneki Horváth János, Szabó Mihály, Zalai Lakat-*

türken und Tekeli schleinisch und rebellisch weiss geschlagenen *Ungarn* und *raizen* tirannisch und gottloser geschehen«. — Schöekhardt proviantmester ugyanerről írja: »da die komorner maistens rebellirten und sich unter den schütz des erzrebellen Tököli begaben, ihre häuser in aschen gelegt und verlassen hatten«.

¹⁾ Köz. pénz. levélt. Hung. 14778. f. 1704. decz. 17. Budáról írja Monaszterly ezredes: »omnes naves rascianorum vulgo csajkae *contra hungaros* ordinatae« etc. — 1703. nov. 7. Ex consilio bellico: húsz sajkát rendelték Budára s onnét a ráczokkal Eszékre. Az 1704. év május 28-án a haditanács új sajkákat rendelt. Serau gróf meghagyta a gmundeni sóhivatalnak, hogy e sajkákat sietve készítsék.

²⁾ Köz. pénz. levélt. Hung. 14694. fasc. 1693. május 29-én még Lipót király is magyar katonaságnak mondja, írván: »supremi vajvodatus comaromiensis per decessum ex huc vita Francisci Horváth de Disznosd ad apertum magistro equitum *militiae hungaricae* ibidem Stephano Pap dedimus« etc.

jártó János és *Rákóczi Benedek* naszádos vajdák, *Thaly János*, a magyar sereg nótáriusa és *Markházy Imre*, a magyar had seregbirája ülnek a törvénytevő bírák között.¹⁾ Még akkor is, midőn a Bocskay-féle harezok lecsillapultak, s a mikor Komáromnak úgyszólván egész lakossága a „ribillióból“ tért haza, teljesen magyar tisztek alatt áll az újonnan alakított naszádos had. Az 1608. évben Egerszeghy Ambrus naszádos kapitány, Borzák István, Cselley János Horváth István, Lakatjártó János, Rákóczi Benedek és Sárváry Márton vajdák alatt állott a komáromi naszádos had.^{1 2)}

Szentkláray a 17. század ismertetésénei csak úgy találomra, a forrás idézése nélkül azt írja, hogy „a naszádkapitányok helyébe sajkás fővajdák léptek a német párton álló komáromi *szerb nemesség* táborából, kik alárendelt helyzetükben nem a nemzet szándéka, hanem a bécsi admirálok stb. utasítása szerint igazgatják sajkáikat“.³⁾ Ehhez a merész állításhoz még hozzáfűzi, hogy Brljákovics, Zsupánovics, Belákovics, Monasterly, Osztrogonlija (Esztergomi) János,⁴⁾ Fehérváry György és László voltak egymásután a komáromi fővajdák. Kijelentjük, hogy a 17. században ezek közül egy sem volt Komáromban fővajda; a 18. században is egyedül csalt Fehérváry.

A mi a német admirálisokat illeti, azoknak Komáromban semmi keresetük sem volt. Soha egy sem tartózkodott Komáromban. A naszádosok a 17. században is a saját kapitányaiknak engedelmeskedtek. Mivel Szentkláray a kapitányok közül egyet sem ismer, tehát előrántja a német admirálisokat s azokkal igazgattja a komáromi naszádosokat. íme, felsoroljuk a 17. századi

¹⁾ Komáromi városi levélt. 7. számú jegyzőkönyv. Ugyané jegyzőkönyvek szerint 1638-ban Demjén Mihály volt »a **komáromi magyar seregek bírása**«, 1674-ben Klucsay István a »**magyar sereg bírása**«, 1660-ban Huszár Mátyás a »magyar sereg bírása«.

²⁾ Köz. pénz. levélt. Hung. 1608. A nevezett vajdákon kívül volt még hét száraz vajda is.

³⁾ 211. lap.

⁴⁾ Esztergomi János sohasem volt fővajda. Az 1721-ben a hadi tanács hetvenévesnek mondja őt és ekkor is csak **osubalternus vajvoda** volt (Közös pénz. levélt. Hung. 14.867. r. 1721. febr. 1.). Az 1727. évben ugyanezt az Esztergomi Jánost 80 éves, félig siket és vak vajdának írja a hadi tanács és állását másnak adja. (Ex consilio bellico 1727. ián. 4. u. o.)

komáromi naszádos kapitányokat: (1608-tól) *Egerszeghy Ambrus, Héderváry István* (1620), *Nagykomáromi Gál Péter, Szarvaskendy Sibrik Pál* (1627), *Spáczay Márton* (1640—1650), *Bossányi Gábor* (1650—1664), *Radványi István* (1670-ig), *Drahosóczy András* és *Zámory György* (1685—1702.). Ezek parancsoltak a komáromi naszádosoknak, nem pedig a Szentkláray-féle Brljákovicsok!¹⁾

A nevezett kapitányok legnagyobb részének arcképei is ránk maradtak, s így láthatjuk, hogy nem a Szentkláray hirdette osztrák, hanem pompás magyar ruhában jártak!

Az említett kapitányok alatt állottak a fővajdák. A 17. században ezek voltak a komáromi naszádosok fővajdái: *Muzslay Jakab* (1610-ig), *Józsa Antal*¹⁾, *Bertlioldy György*^{1) 2) 3)}, *Földessy István* (1622—1625. decz. 14-ig), *Gál Lázár* (1639-ig), *Torkos Máté, Földváry Gábor, Kapellctt Péter* (1660.), *Bogyó János, Zalusky Imre, Csajághy Máté, Szabó Mihály* (1677.), *Buday Lázár* (1679. júni 13.), *Szeghy Mihály* (1684., később Komárom-megye alispánja), *Bokor László* (1686. nov. 17.), *Disznósdý Horváth Ferencz* (1691. júni 2.), *Pap István* (1693. máj. 29.)⁴⁾

Úgy a fővajdák, mint a fentebb közölt naszádos kapitányok kivétel nélkül huszártisztek voltak, s mint ilyenek jutottak a naszádos tisztséghez.

A milyenek voltak a tisztek, olyanok voltak a köznaszádosok is. A 17. század bármely évéből szolgálhatunk nemcsak a vajdák, de a közlegények neveivel is. Az 1654. évben például Vályi Zsigmond huszárkapitány és Fehérváry György vajda alatt száz naszádos hajdút küldtek Komáromból Pozsonyba, hogy onnét a sajkákat lehozzák. A naszádosok tolmácsot is vittek magukkal, mivel ők csak magyarul értettek! A tizedesek ezek voltak: Váczy András, Jakobovics Bálint, Nagy György, Komáromi Pál, Bogdányi András, Szikra István, Farmady Pál, Pokol István és Lukás

¹⁾ Valamennyinek a királyi kinevezése a köz. pénz. levélt. Hung. közt van.

²⁾ 1610-ben Esztergomba helyezték Werebélyi László, János deák és Palotai Nagy László naszádos vajdákkal.

³⁾ A naszádos hajdúk levágták a németekhez való pártolása miatt.

⁴⁾ Valamennyinek a kinevezése a Köz. pénz. levélt. Hung. közt van.

János. A tolmács Pauer Márton volt.¹⁾ A tiszteknek úgy, mint a köznaszádosoknak egytől-egyig tősgyökeres magyar nevük volt.

Az 1655. évben ő felsége szolgálatára két naszádot rendeltek Komáromból Pozsonyba.²⁾ A két naszád népét a hivatalos iratok név szerint felsorolják. Az első naszádon Fehérváry György vajda és Komáromi Pál, Beleznai Kardgyártó István és Farmadi Pál tizedesek alatt a következő naszádosok állottak: Kurky Márton, Tarczay Mihály, Somody György, Nemes János, Horváth István, Szabó Péter, Horváth Miklós, Rácz Mihály, Szabó Márton, Császár István, Petke István, Szőke Mihály, Szőke Máté, Kónya János, Szénapályi Péter, Varga Mátyás, Boros Tamás, Farkas János, Sípos Mihály, Sallay István, Koczka György, Nagy János, Horváth Mihály, Bódis András, Szalay János.

A másik (fél) naszádon Kapellet viczevajda, Szijártó Mihály és Nagy Pál tizedesek alatt állottak: Vasváry János, Tátos János, Nagy Pál, Szabó Mihály, Váczy István, Molnár György, Erdélyi István, Léway Márton, Széchenyi György, Sáros György és Dobos György.³⁾

Íme, ilyenek voltak azok a komáromi naszádosok, akik Szentkláray könyve szerint „*valóságos osztrák*“ katonákká lettek!

A mi Szentkláraynak azt a megjegyzését illeti, hogy a 17.

⁵⁾ A köznaszádosok ezek voltak: Száraz György, Molnár Jakab, Horváth Mihály, Bézei István, Léway Márton, Vasváry István, Nyáry János, Mészáros János, Némái Horváth Miklós, Illembay György, Kosaras György, Horvát Istók, Bibicz Tamás, Székely István, Kila Balázs, Német Balázs, Király Márton, Kis György, Kovács Márton, Takács György, Sáry Péter, Henz András, Nagy Mihály, Szabó Miklós, Tóth András, Pogrányi János, Csornai Szabó Miklós, Lendvai Csizmazia Balázs, Kaszás Mihály, Berecz Pál, Kocsis András, Császár István, Szabó András, Mészáros Benedek, Kassai Tamás, Kántor Imre, Városey György, Lakatgyártó András, Marosy István, Kónya János, Kovács András, Sóváry György, Nagy Albert, Szabó István, Bósz Mihály, Sally Benedek, Zsiga János, Pap Istók, Török János, Gornbay György, Horváth Mihály, Mónár Gyurka, Horváth János, Csákváry Péter, Hajdú István, Szórád Pál, Józsa Péter, Zala János, Berecz András, Lengyel János, Kos András. (Köz. pénz. levélt. 14.533. f.)

⁶⁾ Köz. pénzt, levélt. Hung. 14.535. f. Ex consilio bellico 1655. ápril 21.

⁷⁾ U. o. Hung. 14.586. f. 1674. aug. 16. van a komáromi magyar sereg folyamódása, mely így kezdődik: »*wür ungarische kriegsleuth*« etc.

században az „alárendelt helyzetű naszádos vajdák is megszűnnek“, erre csak annyit jegyzünk meg, hogy egyáltalán nem szűntek meg, sőt mivel hadnagyokat helyeztek alájuk, a tekintélyük és a fizetésük még öregbedett is. Mesebeszéd tehát, hogy a naszádos vajdák „osztrák hadnagyokká (lajdin) lesznek“.¹⁾

Az sem igaz, hogy „1590-en túl a magyar nyelvben polgárjogot nyert naszádos szó is kivesz“!²⁾ Idézzünk néhány beigtatást *Thomas Gegő certorum nasadistorum vaivoda hungarici exercitus praesidii Comaromiensis* 1665, Blasius Boga.rdy vaivoda nasadistarum, Albertus Bény suae majestatis nasadista Comarom. 1662, *Thomas Gombkötő* vajvoda nasadistarum Comar. 1682.³⁾ A haditanács írja 1688. júni 18-án: „als würdet die hofkammer hiermit ersucht, wegen richtiger bezahlung der hierzu applicierenden *hungarischen nassadisten* die weitere verordnung zu thun“.⁴⁾ ⁵⁾ Az 1692. évben Bezahlung der *nassadisten* címén is hasonló rendelet jelent meg.⁶⁾ A komáromi magyar jegyzőkönyvek is épp úgy használják a naszádos, mint a sajkás szót. A győriek is gyakran élnek a naszádos szóval. Az 1615. évben írják például: „Rákóczi Benedek komáromi *naszádos vajda* 60 éves, Lakatgyártó avagy Zalay János komáromi *naszádos vajda* 55 éves, Zabó Lukács *naszádos tizedes* 65 éves, ki a vajdaságnak gondját viselte, mikor ura vajdája Rákóczi Benedek itthon nem volt“.⁶⁾

Ezek a viszonyok még a 18. században nem változnak. Akkor is *magyar seregnek* mondják a komáromi sajkásokat, akkor is magyar benne az uralkodó elem. A 18. század első felében a komáromi magyar hadi nép egy század huszárból és két

¹⁾ Szentkláray írja könyve 211. lapján.

²⁾ U. o. 210. lap.

³⁾ Komárom város levélt. Litterae intraductoriae et statutoriae.

⁴⁾ Köz. pénzt, levélt. Hung. 14.664. 1688. Ex consilio bellico. Huszonkét naszád felszereléséről van szó.

⁵⁾ U. o. 1692. júni 18. »jedoch weil zu dem schiffarmament die *tscheuken* und darzue die *nassadisten* so hoch vonnöten seyn« etc. Még 1755. nov. 19-én is Bécsből írja az udvari kamara: »a sex *nassadistarum* seu csaykistarum districtui Tibiscano ... ab ipsis *nassadistis* seu csaykistis etb. (U. o. 15.187. f. Camarae Hungaricae.)

⁶⁾ Győr város levélt. Inquisitio 130. szám 1615. dec. 19.

század *naszádos hajdúból* állott.¹⁾ Úgy a győri, mint a komáromi sereget hivatalosan is *magyar nemzeti hajdúságnak-* vagy pedig egyszerűen *magyar seregnek* nevezik.^{1 2 3)} Jékev András huszárkapitánynak győri fővajdává történt kinevezési oklevele, Andrassy Mihálynak 1718-ban komáromi vajdává lett kinevezése^{4 5)}, vagy Zámolyi Györgynek 1733-ban komáromi naszádos vajdává való kinevezése csakis magyar hadi népről szólanak.⁶⁾ Nagy Sándornak a komáromi nemzeti katonaság főkapitányává történt kinevezési oklevele (1743) sem tud másról, mint magyar („zu Fuss und zu Pferd“) hadi népről.¹⁵⁾ A „*komáromi immár egészen elrázcosodott sajkásokat*“ tehát csak Szentkláray meglehetősen csapongó fantáziája teremtette! A hivatalos írások ezekről mitsem tudnak. A komáromi hadinép magyarságát hirdeti az a körülmény is, hogy mikor 1751-ben a délvidéki sajkás-kerületet szervezték, a komáromiakat hiába szólították fel a letelepülésre, hiába ígérték nekik földeket, ők bizony Komáromban maradtak.

*
**

A magyar vízi erő, vagy naszádos had száma és jelentősége nem mindég volt egyforma. A míg a naszádos had az alsó Duna mentén fekvő végházakat őrizte, rendkívüli jelentősége volt. Számra nézve is addig volt a legnagyobb, a míg azok a várak török kézre nem kerültek. Attól az időtől kezdve, hogy a naszádos hadat a felső Dunára hozták, a naszádosok száma és jelentősége folyton csökken. Addig, a míg János királynak és a vele tartó

¹⁾ Köz. pénz. levélt. Hung. 14.853. fasc. 1720. Győrben két és Esztergomban egy kompánia *naszádos hajdú* volt.

²⁾ U. o. 15.007. fasc. 1734. Fekete Imre és Névery sajkás vajda kinevezése.

³⁾ Komárom város levélt. Literae intraductoriae et statutoriae 1727.: »*certorum nasadistarum pedestris ordinis militiae hungaricae praesidii Comaromiensis** (Statutio Georgii Fehérváry, Szentmártoni káptalan E. 29. 1.). Naszvady Mihály a *naszádos kompánia* zászlótartójáról szóló rendelet is így szól: »Egregius Georgius Fehérváry suae majestatis *militiae nationalis hungaricae comaromiensis* supremus vajvodak. (Köz. pénz. levélt. Hung. 14.867. fasc.)

⁴⁾ Köz. pénz. levélt. Hoffinanz 14.028. fasc. és 14.064. fasc. Ex consilio bellico 1718. juli 1.

⁵⁾ U. o. 1733. jan. 16. Ex consilio bellico.

⁶⁾ U. o. 1743. nov. 24. Ex consilio bellico.

töröknek vízi ereje a Dunát fenyegette, Ferdinánd is jelentékeny számú naszádot tartott. Az 1530. évben július 12-én jelentik például Gmundenből, hogy 100 naszád már készen van, s ezeket Becsbe küldik, nyolczvan pedig most készül.¹⁾ Az 1541. évben Buda elvesztésének hatása alatt a naszádok számát még inkább szaporították. Perényi Péter különösen sürgette a vízi had erősítését.¹ ²⁾ Ferdinánd e sürgetést jó néven vette, s megígérte, hogy a vízi erőt szaporítani fogja.³⁾ Ígétét, teljesítette is; elrendelte, hogy ezer új naszádot fogadjanak, aztán 50 léi és 12 egész naszádot rendelt Gmundenben.⁴⁾ Ugyanekkor a Száva és a Dráva folyóra is rendel naszádokat. A hajók építésére tíz mestert küld Gmundenből Grazba.⁵⁾ A következő 1542-ik évben 50 egyszerű és 12 kettős naszádot küldtek Gmundenből Bécsbe, valamivel később (juni 13-án) ismét 30 kettős naszádot rendelnek Gmundenben, még pedig úgy, hogy 14 nap alatt elkészüljenek.⁶⁾ A naszádokon kívül minden alkalommal hídhoz való hajókat, evezőket stb. is rendelnek. Az 1551. évben Komáromban és a bécsi arzenálban 243 naszád volt, s mégis 200 újat rendeltek Gmundenben, mivel az időben a hajóhidakat is naszádokból készítették. Egy szóval Gmundenben nagy erővel folyt a hajóépítés. Mivel az 1540-ben készült hajókat „nach dem neuen mustcr“ készítették, a régi szokás szerint két naszádot rendeltek Komáromból Bécsbe, hogy a fölszerelésnél segédkezzenek.⁷⁾ Ezt a sokszor elő-

¹⁾ Köz. pénz. levélt. Österreich, 16.668. fasc. 1530. juli 12. az alsó-ausztria kamara jelentése.

²⁾ Csász. és kir. házi, udv. és állami levélt. Hung. Ex obsidione Budens. 1541. máj. 27. »hostem his praesertim viribus navalibus territorium esse, imo et serio eidem hosti cum iisdem viribus navalibus plurimum nocere posse«.

³⁾ U. o. 1541. máj. 31. Ferdinánd Perényihez: »quod nos ad reficiendas et instruendas naves et classem nostram hortaris, abs te clementi animo suscipimus« etc.

⁴⁾ Österr. Denkbuch 1541. 52. köt. Közös pénz. levélt. An Hansen Wucherer amtman zu Gmunden: Nassarnschiff zu Gmunden machen ze lassen. Prága decz. 26.

⁵⁾ U. o. Österreich, 16.674. fasc. 1542. máj. 21.

⁶⁾ U. o. Auszug der raittung des salzambst zu Gmunden von gannzen 1542. jar.

⁷⁾ »duos homines nazadistas, qui ad instruendas praedictas naves apti, idoneique sint« (1540. febr. 13.)

forduló esetet Szentkláray így adja elő: »hajóépítő pallérokat és szakértő munkavezetőket „pro construendis navibus bellicis“ a magyarországi naszádosok és hajóépítők komáromi czéhéből kért a király.“ Erre csak annyi a megjegyzésünk, hogy ez időben sem hajóépítő czéh, sem egyetlen hajóépítő mester nem volt Komáromban. A „*pro construendis navibus bellicis*“ szók pedig a Szentkláray idézte 1540. febr. 13-iki rendeletben bent sincsenek! A szerző tehát nemcsak meséket költ, de még hamis idézetekkel is támogatja azokat.

Háborús időkben nemcsak a naszádok, de a naszádosok számát is szaporították. Az 1545. évig Komáromban 31 naszád állott Tarnóczy András alatt. A 31 naszádon 900 naszádos volt. Az 1549. évben ezek száma már 495-re, 1555-ban pedig 528-ra rúgott.¹⁾ A Sellyén lévő 14 naszádos vajda Komáromhoz tartozott s rendszeren Komáromban végzett szolgálatot. Azontúl a 16. század végéig Komáromban rendszeren 4—500 naszádos volt és száz magyar huszár. E huszár század a naszádos hadnak volt mindég a kiegészítő része.

Mivel a 16. századi útleírók a naszádosokról csak badarságot írnak, érdemes megemlékeznünk Lichtenstein Heinrich leírásáról. Ez a Lichtenstein mint császári követ 1584-ben ment Komáromon keresztül Konstantinápolyba. Követi jelentésében²⁾ megemlékezik a komáromi naszádosokról is. „In der sladtliegen — írja — etlich hundert nassadisten, *ain hungarisch kriegsvolk*, déren waffen wahren allain stehen auf halbe spiess (magyar kópja) und ainer *tartschen*“. Engem és kíséretemet — írja Lichtenstein — 29 *magyar naszád* kísért le, mindegyikén 28 közember és két vajda volt) „wayda oder haubleute“). Minden naszád elején két kicsi tarackocska van, amit ide-oda lehet forgatni (forgósiska). A *magyar naszádosok* lövése és rendje kifogástalan volt! Egyszerre lőttek, úgy, hogy a füst egyenes falnak látszott. A török naszádosok és a naszádok teljesen ugyanolyanok, mint a magyarok. A török naszádosok ugyanolyan ruhát, kópját és tárcsát hordanak, mint a mieink,²⁾ csakhogy az ő hajóikon nem kettő, hanem egy ágyúcska van! ^{1 2}

¹⁾ Köz. pénz. levélt. Hung. 14.352. fasc. Katonai számadások.

²⁾ Csász. éskir. házi udv. és állami levélt. Turcica 1584.

²⁾ U. o. »unseren schiffen und leuthen, spiessen, tartschen allerdings gleich«.

Békesség idején a naszádosoknak nem sok dolguk volt. Mint gyalogok őrizték Komárom kapuit. (A várban sohasem volt helyük.) Azonkívül a Vagon és a Dunán egy-egy naszáddal őrködtek. A követjárás idején ők vitték a török és a királyi követeket Izsáig, a hol aztán a török naszádosok vették át tőlük.

Hogy a parton lévő naszádotok és az őrhajókat a törökök éjjeli támadásától megvédjék, a Duna és a Vág partján öt-öt lábnyira, 60—70 erős fenyőoszlopot vertek a vízbe, s a naszádotok ez oszlopok mögött tartózkodtak.¹⁾ Az oszlopok leverését a naszádosok végezték.¹⁾ Ezt a védelmi módot egykori rajzokon is láthatjuk. A Dunai hajóhadak története című munka írója természetesen ezt az egyszerű dolgot is mesés formában adja elő. Szerinte (3-1-6, lap) erős kikötőket építettek, melyeket „a viz oldaláról is erős sánczok, sőt magas bástyák védelmezték“! Ilyen bástyakikötője (?) volt — szerinte — Pozsonynak, Komáromnak és Budának!^{2 3 4)}

A 17. században a naszádos hadnak jelentősége évről-évre csökkenvén, a régi naszádállomások egymásután megszűnnek. Egyedül a komáromi és a győri maradt meg, de a naszádotok száma itt is tizenháromra olvadt.^{5 6 7 8)} Igen sokszor azonban egyetlenegy naszád sem volt Komáromban. Az 1628. évben például azt jelentik, hogy bár 1626-ban 200 naszádot rendeltek Gmundenben, ma már Komáromban és Győrben egyetlen naszád sincsen.⁸⁾ A 17.

woll die *heyduggen* unterhalten werden, nicht verhanden sey«.

²⁾ Österr. Denkbuch. 135. köt. 1578. decz. 20. Obristen paukomisarien anbringen: »weil die notturft erfordert zu Komorn enhalb der Thuenau und der Waag zu baiden landen bis in sechzig oder sibenzig stecken, ainer von andern ungevärlich auf fünf werch schuech weit ins wasser hinein zu schlagen, damit die türkiseken schiff bei nächtlicher Zeit zu negst dem landt nit fürkomben, auch die wachtschiff derselben orten versichert sein mog«.

³⁾ U. o.

⁴⁾ Nagy kár, hogy Szentkláray le nem írta, hogy miképp építették ezeket a vízi bástyákat!

⁵⁾ Naszádos azért volt elég, de ezek gyalogosokúik szolgáltak. Az 1625. évben például Komáromban 576 naszádoson és a hozzá tartozó 100 huszáron kívül Győrben is volt 100 naszádos. (Köz. pénz. levélt. Hung. 14469. fasc. 1625. Bextract.)

⁶⁾ Köz. pénz. levélt. Hung. 14473. fasc. 1628. márcz. 1. Ex consilio bellico: »sey abermalen unterthänigister bericht fürkommen, wie dass weder zu Raab, noch zu Komorn ainiche tscheiken, darauf gleich-

század közepén az ilyen dolog már közönséges volt Komáromban. Szerencse, hogy az országgyűlések idején az udvar mindég megkívánta, hogy egynéhány naszád is menjen föl Pozsonyba. A naszádosok ugyanis pompásan értettek a vízi gyakorlatokhoz, s az udvar mindég gyönyörűséggel szemlélte azokat. Az 1619. évben is négy sajkát rendeltek a komáromi naszádosok számára, s a magyar kamarának meghagyták, hogy a naszádos hajdúkat szépen kiöltöztessék, mert ő felségének fognak szolgálni.¹⁾ így történt 1655-ben is.

Ha háborús idők következtek, akkor természetesen nagyobb számmal rendeltek naszádokat a komáromi hajdúk alá. Az 1661-ben például 150 darabot (dscheyken oder nassadistenschiff) csináltattak Gmundenben. A száz egész naszád a szállítással együtt darabonként 4-1 frt. 25 kr.-ba, az 50 félnaszád pedig egyenkint egyenkint 30 frt 40 kr.-ba került.^{1 2)}

Mint minden magyar katona, úgy a naszádos is a nagy fizetlenség miatt nyomorult életet élt. Az 1554. évben az elviselhetetlen nyomorúság miatt a komáromi naszádosok fölzendültek. Zay Ferencz helyettesének (Csaby Fülöp kapitánynak) a házáat feltörték, a naszádosok seregzászlóját és seregdobját elragadták, aztán fegyveresen Bécs felé eveztek. A 18 naszádon lévő hatszáz naszádos nagy bajt okozhatott volna, ha lóhalálában pénzt nem hoznak nekik s ki nem békítik.³⁾

Az 1555. évben ez a lázadás majdnem megismétlődött. A naszádosok Csaby Fülöp kapitányukat küldték a királyhoz, hogy a nyomorúságukat előadja és zsoldot kérjen.⁴⁾ A lázadást

¹⁾ U. o. 14457. fasc. 1619. ápril 20. An die hungar. Kammer.

²⁾ U. o. 14551. fasc. 1662. E naszádokhoz 25.000 evezőt rendeltek Gmundenben.

³⁾ Orsz. levélt. Nádasdyana, Paksy János levele 1554. juni 4. »Hesterna die gentem publicam nazadistarum regiae máj. demptis wajwodis, ante meridiem, quasi hora nona furiose manibus armatis insurrexisse, ac domum seu hospicium Francisci Zav capitaneus locumtenentis irruerunt, vexillum ac timpanum máj. armatis eduxerunt. . . Tandem alta voce clamantes in naves nazadas conscendentes, universa armamenta abduxere Viennam versus«.

⁴⁾ Köz. pénz. levélt. Hung. 14340. fasc. 1555. máj. 12. **Waywodae, decuriones totaque communitas nazadistarum comaromiensium**«. Miksa cseh királyhoz: »fusius tamen ab egregio domino Philippo Chiaby nostro capitaneo omnem nostram miseriam s. máj. vestra intelligere dignabitur etc.

ekkor is sikerült lecsillapítani. Sorsuk azonban később sem javult. Az 1571. évben fizetési hátralékuk már 34.779 firt-ra rúgott. Mivel ez az összeg a következő (1574.) évben még nagyobbra nőtt, a naszádosok nyomora elviselhetetlenné vált. Ők maguk írják, hogy immár koldusokká lettek; az őrséget csak kölcsönvett ruhában végezhetik, s aki a ruhát kölcsönözi, annak fát kell adniok, hogy addig meg ne fagyjon, míg a ruháját visszakapja. Még a túlvilágon sem jelenhetnek meg tisztességesen. Az éhséget és a nyomorúságot tovább már nem bírják.¹⁾ A komáromi főkapitány, Kielmann András a naszádosok e nyomorúságát mindenben megerősítette. A király erre nyomorúlt hat havi zsolddal akarta a naszádosokat elhallgattatni. Le is küldé Gera Ferencz és Braun Rézmán biztosokat Komáromba, de a naszádosok addigra föllázdak, a két kommisszáriust elfogták, s kijelentették hogy addig el nem bocsátják őket, amíg teljes fizetésüket meg nem kapják. Mivel a szolgálatot is otthagyták, a naszádosokra városi polgárokat helyeztek.¹ ²⁾ ígérekkel és kevés pénzzel azonban megint sikerült őket rábírní, hogy szolgálatba álljanak. Az ígéretet azonban nem teljesítették. Mindössze annyit tettek, hogy a naszádosokat elbocsátották aratóknak. Így legalább a télire való kenyeret megkereshették.

A naszádosok szomorú sorsa a következő években sem változott. Folyamodásaikban nem ritkán meghatóan írják le szegénységüket! Az 1578. évben például Zamaria, a naszádosok főkapitánya írja a kamarának, hogy a naszádosok irr már *negyvenkilencz hava nem kaptak fizetést! A keresztények között az ilyen eljárás hallatlan!* Én a szegény nyomorultakat a kétségbeesésökben tólem telhetőleg biztattam és kértem, hogy mint hű katonák, a szolgálatot és az örködést ne hagyják abba.

És erre Bécsből ezer forintot küldtek a szegény naszádosoknak. Olyan összeg volt ez, hogy Zamaria nem merte elfogadni!³⁾

¹⁾ U. o. 14.364. fasc. 1574. waywodae, deeuriones et tatus exercitus nasadistarum praesidii comaromiensis.

²⁾ U. o. Gera és Braun jelentése Komáromból 1574. juni 27. és Kielmann András főkapitányé.

³⁾ Orsz. levélt. kamarai iratok, 1578. jan. 24. Komárom, Ferdinandus Zamaria de Specia Gasa supr. capit. locumtenens. A küldött rzer forintra ezt írja: »pecuniam certe ad manus meas accipere nolui, neque miitibus distribuere, nam ea tam exigua saltem confusionem peperisset, qui quadraginta novem menses iam insolutos habent«.

És ez így ment évről-évre! A szegény naszádosok csak panaszkodtak és rimázkodtak. Zsoldot azonban csak nagy ritkán kaptak. Nyomorúság volt akkor minden magyar katona sorsa; ez a közös sors üldözte a naszádosokat is.

Ismervén a történeti valót, kiki a kellő értékére szállíthatja a Dunai hajóhadak története című munka írójának ilyen mondáisait: „nem csoda hát, ha a *jó módnak tengernyi özöne, melyben a naszádos nép színe-java úgyszólván kéjelgett, egyszersmind sok salakot is fölhányt*“ (313. lap).

..

Amint tudjuk, a magyar naszádokon kívül a Dunán még gályákat is használtak. Ezeket az otromba és teljesen hasznavehetetlen hajókat olasz mesterek építették a bécsi hajóépítő arzenálban. Úgy a 16., mint a 17. és a 18. században e hajókat olasz, németalföldi és hamburgi „*marin ári*“-ekkel rakták meg. A mi rongy és hasznavehetetlen népet csak találhattak, mind a hajókra rakták. Ezeknek természetesen a Dunáról vagy a törökkel való harczról fogalmuk sem volt. Az első kínálkozó alkalommal mind megszöktek. A fényesen fizetett, idegen admirálisok alatt álló gálya-had aztán mindég kudarczot vallott. Az 1566. évben felállított császári hajóhad havonkint 17 ezer forintba került. Ekkor 988 külföldi evezős és 740 lövész szolgált, de az ellenségben egy körömnnyi kárt sem tett, mivel a hajók legnagyobb részét még vízre sem bocsátották! Ott rothadoztak azok az arzenálban.¹⁾ Ismeretes dolog, minő csúfosan veszett el 1594-ben a Sprinzenstein¹ ²⁾ és Ridesel-féle gálya-had. A vörös és sárga selyemmel meg bársonnyal fődött czifrára festett hajók majd mind elpusztultak.³⁾ Maga Ridesel jelentette Bécsbe, hogy a hajók csúfosan

¹⁾ Csász. és kir. udvari könyvtár. Kézirat, 10989. XI. F. 5. Ein kurzes wolmainendes guetbedunken. Weidner Ferdinand kapitány emlékirata.

²⁾ Szentkláray Prinzenstein admirálist szerepeltet, noha a neve Hans Albrecht freiherr von Sprinzenstein auf Neuhaus volt.

³⁾ Közös pénz. levélt. Österreich 16.790. fasc. 1594. A hajók felszerelése 13.584 írtba került. Az admirális hajójára »106 ein roth und gelb damask zu decken« és 119 rőf vörös bársony kellett. A katonácul szerződheti »kucseberek« verbuválására 9121 frtot, a zászlókra 2524 frtot adtak ki.

elpusztultak, a kucséberék elszöktek s csak a seregzászlót (stendardo oder hauptfahne) sikerült megmentenie!¹) Erről a gyalázatos, de hihetetlenül költséges komédiáról jelenti Weidner kapitány: „*Rechte confusion von Babilon*“! Kidobott pénz "az egész! Az Olaszországból hozott hajóskapitányoknak fogalmuk sincs a dunai hajózásról, vagy a törökkel való harczról!²) A csúfos vereség az intéző köröket ki nem ábrándította. Még az évben újra „marinari calefatti“-kat hozatnak Bécsbe.¹ ² ³)

A 17. században épített gályák ugyanolyan sikert arattak, mint az 1591. éviéik. Csak arra valók voltak, hogy egyesek hiúságát legyezgessék, s hogy az admirálisoknak nevezett szélhámosok szabadon lophassanak és csalhassanak. Maguk a gályák, melyekkel sem előre, sem hátra menni nem tudtak, minden ellenállás nélkül a török kezébe kerültek. '

A 17. század végén a nagy török háborúk idején Fleury admirálissal szerveztettek (roppant költségen) dunai gályahadat. Ez a Fleury, a kit Szentkláray „jártas, szakképzett és sokat utazott tengerész“-nek mond, a legközönségesebb szélhámos volt. Hallatlan csalásairól, visszaéléseiről és szélhámoságáról egész nyaláb írás maradt ránk.⁴) Ezzel a Fleuryvel már 1681-ben szerződött az udvar. Fleurynek a szerződés értelmében négy hadihajóval (200 ágyúval) a Levanteba kellett volna mennie, hogy a török tengeri hadát megtámadja. A négy hajó helyett azonban csak egy kereskedő- és egy hadihajóval indult el. Az első hajó útközben elpusztult. A másikon Fleury Angolország, Spanyol-, Portugália és Olaszország udvarait látogatta meg, s mindenütt hónapokig mulatott. Az 1687. évben eladván a hajóját, visszatért Bécsbe, s követelte a szerződésileg kikötött 150 ezer forintot! Mivel Bécsben Fleury viselt dolgait még nem ismerték 150.000 forint erejéig magyar rebellis jószágot ígértek neki. A dunai admirálissága épp olyan volt, mint a fentebbi, vagyis végesvéig

¹) Csász. és kir. házi udv. és állami levélt. Hung. Philipp Ridesel von Lainberg jelentése Mátyás főherceghez 1594. szept. 17.

²)U. o.

³) Köz. pénz. levélt. Österreich 16.791. fasc. Sprinzenstein jelentése 1594. decz. 7. és 1594. nov. 28.

⁴) Köz. pénz. levélt. Hung. 14.708. fasc. 1694. Franc Josef Vicardell de Fleury et Beauforte ügye.

csalás és szemfényvesztés. Mikor meghalt (1693), fia mégis 380,000 forintot követelt az udvaron!¹⁾

Fleurynek ulódja a dunai gályahadon bizonyos *Assenbourgh* lett.¹ ²⁾ Ez az ember Fleury oldalán szolgált 1684-től fogva, s annak minden szélhámosságában résztvett. Mint dunai admirális teljesen hasznavehetetlen volt, különben is egyedüli czélja a zsebeinek megtömése volt. Csalásai és sikkasztásai miatt aztán elfogták és Bécsben bebörtönözték.³⁾ Assenbourgh a hivatalos számadások szerint 100,000 forinttal károsította meg a kincstárt.

Assenbourgh Lajos csalásainak egyik legtöbb részese bizonyos *Pesmes do St. Saphorin* volt. Hogy bajba ne kerüljön, ő jelentette fel Bécsben Assenbourgh hihetetlen gazságait. Jutulmul 1697. máj. 9-én őt nevezték ki helyettes-admirálisnak.⁴⁾ Comazzi, a ki a hajóhadon szolgált, részletesen leírja Saphorin (szerinte Sansaforino) gyávaságát és tudatlanságát. Egyszerre a négy legszebb gályája pusztult el. Az ellenség első ágyúlövésére a viczeadmirális kiadja a parancsot, hogy szaladjon ki merre tud!⁵⁾

Az eddigi balsikerek a bécsi udvart még mindég nem ábrándították ki. Az 1697-ben a hírhedt Wolf jezsuitával készíttetnek új gályákat. E hajók — írja Comazzi — új szerkezetű bárkák voltak. A hajók orrán háromszög alakban egy rakás gerenda volt. Ezek a gerendák földték az ágyút. A gerendák a hajók elejét lenyomták a vízbe, úgy, hogy a faruk egészen kiemelkedett a vízből. A nép Bécsben seregestül tódult a Dunához, hogy meglássa Wolf páter félelmes hadihajóit. És iszonyú kaczagás támadt, mikor a fura alkotmányok megérkeztek! A meghívott külföldiek is pompásan mulattak a hajókon. Wolf az udvart is meghívta, s meg akarta mutatni, hogy az ő hajóinak gerendái felfogják az ágyúgolyókat. Az egyik bárkára tehát rálövetett, s csodák csodája, a hajó azonnal elsülyedt!⁶⁾

¹⁾ Csak Fleury halálakor sült ki, hogy a gályák legnagyobb részt el nem készültek. A Vágón és a Margitszigetnél állott gályák csak félig készültek el. (Köz. pénz. levél. 14699. fasc. 1693.)

²⁾ Szentkláray ezt is elkereszteli *Assemann*-ra.

³⁾ Köz. pénz. levél. 1699. *Comissio Assenburgiana*.

⁴⁾ U. o. *Ex consilio bellico*, 1697. május 19.

⁵⁾ Ő felsége hitbizományi könyvtára, kézirat: *Istoria della flotta caesarea sopra dél Danubio*.

⁶⁾ U. o. Comazzi kézirati munkája.

Mi sem jellemezheti jobban I. Lipót udvarát és környezetét e dunai gályahadak építésénél és felszerelésénél. Rengeteg pénzt dobtak ki olyan vállalkozásra, melyről előre tudta mindenki, hogy kudarczczal végződik; drága pénzen seregével hozták a nálunk teljesen hasznavehetetlen olasz és németalföldi tengerészeket, s a századok óta kipróbált és bevált magyar naszádosokat éveken át nem fizették, ruhátlanul, mezítláb járatták, s ha csak lehetett, mellőzték.

A dunai hajóhadak történetének írója I. Tápot és utódai gályáiról is csodás dolgokat mesél. Aztán meséit a következő csattanós befejezéssel végzi: „tagadhatatlan, hogy e vízi óriások¹⁾, melyeknél a Duna nagyobbakat és rettentőbbeket (!) még sohasem látott, *főréseiei* valónak a félhold megaláztatásának“^{1) 2) 3)}

Az egykorúaknak a nevezett *vízi óriásokról* egészen más véleményük volt.

Lássuk, mit is szólnak a Szentkláraynál hivatottabb emberek az úgynevezett császári hajóhadról.

Már 1528-ban, mikor a De Sara-féle újonnan készült hajóhadat vízre bocsátották, nagy vita fejlődött ki hasznavehetőségük felől. Az alsó-ausztriai kamara azt írta e hajóhad felől, hogy „*wenig oder nichts nutzen*“! Mielőtt használatba vennék őket, Komáromnál, hol a Duna vize mélyebb, ki kéne próbálni. Ő fölsége csak e próba után határozzon, mert különben az idő és a pénz kárbavész. Ferara herceget is meg kéne kérdezni, mert neki is vannak ilyen hajói. De *meg kell tudni a magyarok véleményét is*, mert ők ismerik a viszonyokat legjobban!⁴⁾

A későbbi eredmények csakugyan megmutatták, hogy a Dunán e hajóknak vajmi kevés hasznát vehetik.

A dunai hajóhadak történetének írója szentül hívén, hogy a császári hajóhad véres csaták vívására, várak ostromlására készült, ide iktatjuk az akkori admirálisnak De Sara-nak a hajóhad rendeltetéséről szóló jelentését. Magyarországot — írja De Sara — öt hajózható folyó szeli. Hajó nélkül oda nem juthatni, ellen-

1) Harmincz méter hosszú óriások voltak!

2) Szentkláray műve 254. lapján.

3) Szentkláray a külföldiek nevét sorra magyarosítja. *De la Torre* az ő munkájában például csak mint *Torray* De Sara pedig mint *Záray Jeromos* szerepel.

4) Köz. pénz. levélt. Arsional, 17724. fasc. W. 31. 1528. okt.

ben a török a hajóival könnyen feljöhet. *Tehát hajóhad kell a munitio és az élelem szállítására.* A hadihajók néhány óra alatt 20, sőt több ezer embert is átvihetnek egyik partról a másikra. E hajókkal a törököt a hidak verésében meg lehet akadályozni. Viszont, ha a dolog úgy fordul, a hidak verését a mi részünkről nagyon megkönnyíti. A várak ostrománál is használható a hajóhad. Az ellenség révközlekedését lehetetlenné lehet vele tennünk. Megbecsülhetetlen kincs ilyenkor a veszélyeztetett vidékekre a hajóhad. Az ágyúknak szállítása a szárazon roppant sokba kerül, holott e nagy hajók könnyen levihetők. A kié a víz, azé a hatalom!⁽¹⁾

Íme maga az admirális is azt hirdeti a hajóhad czéljául, a mit a magyar rendek. Vízi csaták vívásáról ellenben egy hangot sem említ.

A 16. század közepén a bécsi hajó-arszenál s vele együtt a császári hajóhad vezetése is a spanyol tengerészisztek kezén volt. Alonso de Gontreras, Ihan Scobedo és itodrigo de Contreras intézték a hajóhad sorsát. Ezek csak spanyolul tudlak, az udvarral spanyolul leveleztek,²⁾ s a Dunán tolmácsokkal jártak.

Az 1554-ben, keserű tapasztalat után, maga az udvari kamara jelenti ő felségének, hogy ezek a spanyolok semmit sem értenek a hajóhadhoz. („Wir befinden, dass die spanier durchaus zu der armada nichts wissen, sonder alles durch den Zuan de Segno beschen sey“.)

A tizenhatóves török háborúban a legjelesebb és legtapasztaltabb hajóskapitány volt Weidner Ferdinánd, kinek a testvére 1595-ben a hajóarszenálnak és a császári armadának (Sprinzenstein elbocsátása után) feje volt. Ez a Weidner kéziratban maradt emlékiratában ³⁾ kifejti, hogy a császári hajóhadnak miért nem volt, s miért nincs sikere. Gúnyosan ír a hajóhad 1594. évi csúfos vereségéről. Eddig, úgymond, mindig hasznavehetetlen hajókat használtak, a miket még lovakkal is csak bajjal lehetett vontatni. Roppant pénzbe kerültek és semmit sem használtak. A hajóhad ^{1 2}

¹⁾ U. o. 1528. okt. 24. De Sara jelentése ő fölségéhez.

²⁾ Köz. pénz. levélt.-ban a Hung, és a N. Österreich gyűjteményben vannak Alonso de Gontreras spanyol jelentései.

³⁾ Csász. és kir. udvari könyvtár, 10989. és 10990. XI. F. 5. kézirat Ein kurzes wohlmainendes guetbedunken.

szükséges ugyan az élelem, a munitio és a katonaság szállítására, meg a dunai közlekedés biztosítására, de másnemű és könnyebb hajókat kell építeni. Az olaszok helyett is más hajókat kell a hajókra rakni. Az eddigi gályák helyett a tizenhat pados gályákat ajánlja, melyeken 64 evezős, 6 hajós, comiti, pillato, timonero és patron, lövőmester, írnök, szakács, dobos, sotto comitto, magestro calaphat (az az super, hajótömő).¹⁾ A hajósnépet be kell gyakorolni, hogy jó tmioneros és vagadores legyen belőlük. Minden gálya vezetéséhez kell egy tmioner vagy poper.

A hajóhadon ilyen rend legyen. Napenyészekor háromszoros jel adassék az ave Maria-ra. Erre az imperiala (admirális hajója) három erős lövést ad, mire az egész hajóhadon dobverés, trombitálás és tisztelgés kezdődik. Mindenki térdreborul és imádkozik. Napkeltekor ugyanez történik. Mindennap misét szolgáltatnak a hajóhad népe számára, még pedig hacsak lehet a szárazon. Éjjel a hajókon világgal senkinek sem szabad járnia. Minden gálya az imperiala szerint igazodjék. Ennek az árbóczán színes zászló legyen. Minden „geschwadr“-nek más és más színű zászlója legyen. Ha a hajóhad végéhez érkezik, az imperiala jeladására minden hajó diszlövést ad. Indulásnál is ez a szokás.

A míg Weidner a császári hajóhadról nagyon is kicsinylőleg nyilatkozik, addig ugyanő a magyar naszádosokat igen dicséri. Komáromot 1594-ben — írja — egyedül a naszádosok mentették meg!²⁾

A tudós Gabelmann, a ki a tizenhatéves háborúnak szemtanúja volt, szintén gúnyosan írja le naplójában a császári hajóhad csúfos vereségét, s a hét legszebb gályának a törökök részéről való elfoglalását. A komáromi naszádosok hősiességéről ellenben ő is lelkesedéssel ír. Mint a dologhoz értő tanult ember,

¹⁾ A tizenhatpados gályára kell egy sarfentin az előrészen, két falkonet az oldalakon, két ialkonet a corsea-n (a hajó közepén), egy a popa és az arbor, és végül egy ágyú az arbor és a castel di próba mellett. A két rombadán (hajóoldalán) 12 muskéta; a popán és a castel di próbán 20 szakállós.

²⁾ Csász. és kir. hadi levélt. 1591. nov. 12-én Rudolf tanácsosai is a naszádosok szaporítását ajánlották, (der deputirten ráthe bericht) írván, hogy a legjobb gályák elvesztek: »ain gute anzal nassadisten-schiff und tseuka machen und ausrüsten lassen. Die khunden gégen dem wasser so leucht als nach dem wasser jahren.

a naszádosokat mindég csak *magyar gyalogoknak nevezi (pedites hungari), a kik a naszádhajózásnak igazi mesterei, s a kik sok dicső dolgot műveltek.*) A mikor a törökök — írja Gabelmann — Komáromot körülfozták, *Kis Farkas*⁸⁾ helyettes főkapitány és a naszádosok kapitánya a huszárokkal és a naszádos hajdúkkal kijött a várból, hogy az égő város lakóit megmentse. Mint a vadászebek — írja Gabelmann — úgy szaglászta az égő városban, vajjon segítségre szoruló lakókra nem találnek-e. Nagynehezen keresztül mentek az égő városon, de benne egyetlen lelket sem találtak. Erre Kis Farkas megtérőt hivatott. A parázstengeren keresztül azonban nem juthattak többé a várba. Kis Farkas tehát a huszáraival átúsztatta a Vágdunát. A naszádosok a lovak farkába kapaszkodva tették meg az utat. A Vágduna túlsó partján lefelé tartván, a várral szembe ismét a vízbe ugrattak, s a komáromi partra jutottak. Ily módon az elhamvadt város kikerülésével sikerült a várba jutniok. Gabelmann elmondja aztán a naszádos hajdúk mint mentek át Szönyre, hogyan foglalták el a török sánczokat, és miképpen szegezték volt be a török ágyúkat! Majd így fejezi be a leírását: *a naszádok többet érnek, mint a gályák. A ki ő fölségét a gályák építésére bírta, a dolgot vagy nem értette, vagy pedig a saját nagyzását és páváskodását érvényesítette ő fel-sége és az ország kárára!*⁹⁾

A császári hajóhadról való ilyen nézetek a 17. században sem változtak meg. A hozzáértő emberek akkor is bámulták a meg nem szűnő együgyűséget, akkor is mosolyogták az otromba és tehetetlen hajókat. Még a bécsi kormányiszékek is állandóan szemfényvesztésnek és szélhámosságnak mondták a császári hajóhad egész működését!

Az udvari kamara *Starhemberg* marsallal együtt már 1690-ben azt írta a királynak, már az 1681-ben felállított conte Vecchia-féle gályahad igazolta, hogy a Dunára ilyen hajók nem ¹²

1) »qui semper cymbaruto navigio insignes, praeclaram saepe operam navarunt« etc.

2) quem hungari Kys Farkas, latini parvum Wolfgangum apellant.

2) Csász. és kir. házi, udv. és állami levélt. Hung. 1594. Diarium quoddam brevissime conceptum.

valók, mert hisz magának a praesidensnek szemeláltára még a könnyű naszádok is zátonyra kerültek Buda alatt. A Fleury-féle hajóhad felállítását tehát nem egyéb hazárdjátéknál. Ezért pedig nem érdemes 100.000 forintot kidobni.¹⁾

Bár Lipót tanácsosai ellenezték a tervet, bár maga Lipót ráírta a fölterjesztésre, hogy a hajóhadtól ő sem sokat vár, azért mégis elrendelte fölállítását.

Az 1691. febr. 7-én már maga a haditanács írta, hogy a hajóhad haszontalan, de ha már megvan, használják, de idegenek helyett *magyarokat* és *németeket* helyezzenek rájuk. Az Assenbourgh-féle terv sem ér semmit. Az udvari kamara a sok *svindlinek* (a haditanács szava) már véget vethetne!²⁾

Assenbourgh azonban mégis keresztülvitte terveinek elfogadását. Az ő, továbbá a Wolf- és a Dillher-féle hajóhadról az udvari kamara aztán 1698-ban azt írta őfelségének, hogy egyáltalán nem alkalmas az operálásra; de nincs is rá szükség! Az admirálistól az utolsó matrózig valamennyi embert el kell bocsátani.⁴⁾

Ezt a bölcs ajánlatot a király el nem fogadta. A gályákkal tehát tovább folyt a gyalázatos komédia. Még 1737-ben is egyik-fantasztikus tervet a másik után terjesztik az udvar elé, s minél bolondabb volt a terv, annál hamarabb sikerült a megvalósítása.^{1 2 3 4)}

¹⁾ Köz. pénz. levélt. Hung. 14.677. fasc. 1690. nov. 17. »die Donau bis Belgrad zu der intention nit so practicabl, und diensamb: zu deme die türken unterhalb nit allein in numero der schiff, *sondern auch in der experienz* derselben enden ihm weit überlegen seyn wurden, dass also das werk auf ain puren hazard undt ganz ad incertum hinauz zustellen etc.

²⁾ U. o. 14.700 fasc. Ex consilio bellico 1694. febr.f7. »alles was in solchem project begriffen — írja a hadi tanács Assenbourgh tervéről — nur fantasaien und solche Sachen seien, welche ihro kay. may. nur in vergebliche Unkosten einführen« etc.

³⁾ U. o. 1698. nov. 23. E felterjesztésre Lipót ráírta, hogy a hajóhadat reformálni kell s a meglévő hajókat biztos helyre kell vinni.

⁴⁾ Csász. és kir. hadi levéltár. »Memoire qui contient les difficultés de former pour cette campagne un armement sur le Danube« (1737. decz. 15.) — Troisième memoire sur l'armement du Danube (1737. decz. 31.) és Projet pour faciliter l'armement d'une escadre de vaisseaux sur le Danube«.

A császári hajóhad minden porczikája, teljes személyzete idegen lévén, Magyarországot közelebbről aligha érdekelte volna, ha a rá kidobott rengeteg pénz nem a mi rovásunkra ment volna! Az olasz csöcseléknek és a hajókra rakott csavargóknak fizetett összegeket azonban a mi vízi hajdúinktól vonták el. Ezeknek kellett koplalniok, hogy amazok dőzsölhessenek. Aztán a bécsi hajó-arszenált is, a hol a külföldi mesterek a gályákat és a nagyobb hajókat építették, jórészt magyar pénzen tartották.

A hajó-arszenál jól fizetett, vezetői például állandóan a magyaróvári harminczadtól húzták a fizetésüket. ¹⁾ A 16. század közepén az óvári harminczad ezenkívül az arsenál költségeire évenként 3000 frt.-ot fizetett. ²⁾ Ha az óvári harminczad az arsenál személyzetének a fizetését nem győzte, akkor az uralkodók más magyar harminczadra utalták őket. Rudolf például 1599-ben a bécsi hajó-arszenál személyzetének a hátralékait a nagyszombati, a szempei és a galgóczi harminczadokkal fizettette. ^{1 2)}

Így ment ez a 17. században is. Az 1629. évben például II. Ferdinánd két új olasz mestert hozatván a bécsi hajó-arszenálba, elrendelte, hogy az óvári harminczad jövedelméből fizették őket. ³⁾

Cári Sainthilliere, a bécsi hajó-arszenál kapitánya, később a hajóhad admirálisa maga jelentette, hogy az óvári főharminczad fizeti őt. ⁴⁾ Mikor ez a Sainthilliere 1648-ban meghalt, a király Sainthilliere fiát Gilbert grófort nevezte ki az arsenál fejévé. A kinevezés megmondja, hogy a fizetést a régi szokás

¹⁾ Köz. pénz. levélt, österreich. 17724. f. 1548. Vitzdoms Anzaigen; jelenti hogy Contreras és az arsenálban dolgozó magisztranza az óvári harminczadból kapják a fizetésüket.

²⁾ U. o. Österreich, IV. 31. fasc. 1554. *Scobedo* jelentése a hadi tanácsához, melyben az óvári harminczadból kapott pénzről ir.

²⁾ U. o. IV. 31. 1599. márcz. 7. Prága Rudolf rendelete.

³⁾ U. o. Hung. 14477. fasc. 1629. juli 3. „non ita pridem dur>s fabricatores navium actuariatum in domo nostra navali hic Viennae ad servicia nostra recipiendos clementer resolverimus; eisdemque salarii nomine cuilibet nimirum menstruatim viginti florenos ex proventibus supremae nostrae tricesimae Ovariensis exsolvendos benigne constituerimus“.

⁴⁾ U. o. Familienakten, 17811. Gilbert Sainthilliere jelentése Mátyáshoz 1610. Ez a kapitány 1621-ben báróságot, 1636-ban pedig grófságot kapott.

szerint a magyaróvári harminczadból kapja.¹⁾ Az 1665. évben ez Gilbert Sainthilliere maga jelenti, hogy kinevezésétől fogva 10,800 frt-ot kapott az óvári harminczadból.^{1 2 3)} Említők már, hogy a *Wicardel marchese de Fleury* admirális a legkiválóbb szélhámosok egyike volt. Csak a halála után tudódott ki, hogy olyan hajók árát is kifizette, a mik el sem készültek. Mivel a császári hajóhad Magyarországon harminczadmentességet élvezett, Fleury és a tisztjei rengeteg mennyiségű árút hoztak Magyarországra és a saját zsidóikkal árusították azokat. A vámhivatalok jelentése szerint a hajóhad a kereskedelem terén óriási rendetlenséget okozott. A hajóhad tisztjei és matrózai a nagy mennyiségben behozott borokat, ezukrot, kávé, csokoládét, dohányt, hollandi posztót, kártyát, edényeket, indiai botokat, czédrusfát, kalapot, ruhát, rozsolist stb. nagy mennyiségben árulgatták.²⁾ így ment ez Assenbourg admirális idejében is! A hajókon folyt a dözsölés és a kereskedés. És mindennek a költségeit a szegény Magyar, országnak kellett megfizetnie! A Fleury-féle hajóhad 880 marinarijának és canonieri-nek évi. költségét, azaz 180,000 frt.-ot havi részletekben a magyar bányavárosok jövedelméből fizették.⁴⁾ Magyarországnak pedig amúgy is óriási vesztesége volt a hajóhad részére engedélyezett harminczad mentességből!

És ez a rengeteg pénzkidobás akkor történt, mikor a szegény magyar hajdúk és a naszádosok rongyokban, mezítláb, csupán száraz kenyérért vettek részt a török várak ostromában; a mikor csupán a mindennapi kenyérért is elegendő és jó magyar katonát kaphattak volna! De hát a magyar katona nem kellett. És a németek még sem látták be, hogy a magyar katonák szívében égő gyűlöletnek ők adják a tápot. Még a bécsi kormányzések is azon panaszkodnak, hogy a magyar lelkében *természettől* született gyűlölet lobog minden ellen, a mi német. Pedig nem a természet szülte e gyűlöletet! Csak visszhangja volt az a magyar-gyűlöletnek!

¹⁾ U. o. 14518. fasc. 1647. május 20.

²⁾ U. o. 14760. 1665. máj. 20.

³⁾ Comazzi kézirati műve az udvari könyvtárban (Istoria della flotta caesarea sopra dél Danubio.)

⁴⁾ Köz. pénz. levélt. Hung. 14.337. f. 1553. (kelet nélkül). Perényi Gábor jelenti például, hogy 200 gyalogost vitt annak idején Szolnokba vízi szolgálatra! (Ducentos pedites navali expeditione etc.)

⁵⁾ Paksy János 1554. május 14-én kelt levelében ezt a naszádos szokást a királynak is megírja (Orsz. levélt. kamarai lev.). Az olyan eset, hogy idegen fegyvernemből tettek valakit vajdává, a ritkaságok közé tartozik. Az 1555. évben *Nilkay Mihály deák* volt szentmártoni kapitány, miután a palásti csatában minden lova elveszett, Paksy ajánlatára, vajdai állást kap Komáromban. (Köz. pfnz. levélt. 14.340 fasc. Paksy levele, 1555. márczius 29.)

IX. FEJEZET

A naszádosok vagy vízi hajdúk szervezete.

A naszádosok vagy a vízi hajdúk is a gyalogrendhez tartozván, a szervezetük és a beosztásuk sokban hasonlít a gyalogrendéhez. De mivel a naszádoság a szorosán vett gyalogságnál jóval régiebb, tehát az ősi magyar hadiszervezetnek sokkal több emlékét megőrizte, mint amaz. Ez emlékek világosan hirdetik, hogy a naszádos intézmény — akár milyen népből toborozták is a legénységet — magyar volt és magyar maradt mindég.

Mivel a naszádok és a sajkák vezetése speciális ismereteket követelt, előjárókul vagy vezetőkul csakis olyanokat alkalmazhattak, a kik ilyen ismeretekkel rendelkeztek. A legénységnek azonban a gyalog szolgálaton kívül csak az evezéshez kellett értenie s mivel ezt mindenki könnyen megtanulhatta, a legénység kérdése nem sok fejtörést okozott.¹⁾

Vezetőkul vagy tisztekül azonban csak tanult hajósokat és képzett katonákat alkalmazhattak. Ezért a vajdákat mindég a legénységből választották. A közlegény ha kitüntette magát, tizedessé s rendesen nemessé lett; a legjobb tizedesekből lettek aztán a vajdák.²⁾

A fentebbi körülmények adják meg a naszádosok szervezetének a magyarázatát. *A naszádos vajdáknak és a tizede-*

¹⁾ Az ősi magyar szokás szerint például a háborúban hadakozó jargaló vitézek családjait azoknak kellett védeniök, a kik a jargalókat felfogadták.

seknek állandóan szolgáló katonáknak kellett lenniök; mert a naszádos tudománynak ők voltak a mesterei és a letéteményesei! A naszádos legénységet azonban nem kellett állandóan szolgálatban tartani, mivel az evezésen kívül csak a gyalogszolgálatához kellett érteniük. Így hát elégséges volt, ha a háborúk idején ültették őket a hajókra. A vajdákat és tizedeseket tehát, hogy állandóan szolgálatban tartsák, az ősi magyar szokás szerint évi szolgálatra, vagyis jargalásra szerződtették. Az az nem hópénzes, hanem évi zsoldos (*jargaló*) katonáknak fogadták őket. *A naszádos vajdák és a tizedesek tehát jargaló vitézek vagyis köteles szolgák voltak,* a kiket a bevett szokás szerint bárhol, bármily szolgálatra alkalmazhattak.

Az ősi magyar szokás szerint az ilyen jargaló vitézek kész (száraz) pénzben ugyan keveset kaptak, de e helyett különféle kiváltságban volt részük.) Ha pedig kiváltságuk nem volt, akkor az évi fizetésen kívül élelmi czikkeket (nyerstermékeket), bort, sót, ruhát és háború idején külön *hadakozó pénzt* is kaptak. Az egész jargaló intézménynek a célja első sorban a gazdasági megtakarítás volt, másodsorban pedig közelebbi és állandó viszonyt akart teremteni a felfogadó úr és a jargaló szolga között. A jargaló vitézek ugyanis igazában családtagok voltak, a kiket a szerződés különféle pontjai erősen lekötöttek. Az urakon kívül természetesen a király is tartott jargaló vitézeket. Ezeket is szerződés útján fogadták szolgálatba s ezek is köteles szolgák (a katonai község családtagjai) voltak.

A naszádos vajdák és a tizedesek tehát — s ha állandóan szolgáló közvitézek voltak, azok is — mivel jargalásra (ad annuum sallarium) szerződték, a kiváltságokon kívül nem havi zsoldot, hanem *jargaló pénzt* húztak, a mit vagy egyszerre, vagy pedig félévi részletekben kaptak meg. Egy-egy vajda jargaló pénze a 10. század elején évi 40—50 frt volt.

A kik nem ismerik a jargalás intézményét és a jargaló pénz természetét, s az évi 40—50 frtot zsoldnak tekintik, csodálkozva írják, hogy a szegény naszádos vajdáknak milyen csekély fizetésük volt! Pedig nem volt ez csekély fizetés! Hiszen egy jargalásra szerződött huszárnak csak évi 20 frt járt! Aztán a jargalá-

son kívül még kiváltságaik is voltak s háború idején külön hadakozó pénzt kaptak.

A jargalás intézménye a naszádosoknál keletkezésüktől fogva megvolt. A jargalás intézménye köztük csak a 16. század másik felében, vagyis akkor szűnik meg, a mikor a naszádosok ősi kiváltságait is eltörlik. Ettől az időtől kezdve aztán nekik is rendszeres havi zsold járt.

A naszádosok intézményére vonatkozó s eddig kiadatlan legrégebbi rendszabás a naszádosok ősi szokásait egybefoglalván, a vajdák és a tizedesek jargalásáról a következőket írja: a vajda száz naszádos élén áll, évenként száz forintot kap s a míg a hajókon hadakozik négy forint (hadakozó pénz) jár a részére.¹⁾ A tizedesek „*annuum stipendium*“-ja vagyis jargaló pénze évi 12 frt, de mikor hadakoznak, havi három forintot is kapnak.^{1 2)} A köznaszádosok ezen rendszabás szerint nem jargaló pénzt, hanem hópénzt kaptak, az az hogy ők már nem voltak jargalásra szerződött vitézek.³⁾ A vajdák és a tizedesek jargalásáról a rendszabás még ezt is megjegyzi: „*quoties conducuntur nassadistae, consuetudo est, ut vayvodis et decemviris ad tnanum daretur medium nnnui stipendii, vei adminus quarta pars, séd si cito et honi habendi sunt, omnino est opus medium annui stipendii illis dare*“.⁴⁾

A mikor 1527-ben Podvinay Tamást a naszádosok kapitányának nevezték ki, száz huszárt és kétezer naszádot rendeltek alája. Maga Podvinay írja ez alkalommal, hogy a fizetés „*secundum consuetudinem antiquam in Hungaria semper obser-*

1) Köz. pénz. levélt. Hung. 14.334. f. *Nassadistae, eorundem privilegia et tractamentum: ütem consuetudo est, ut centum nasadistis presit unus vayvoda, cui in annum, dantur 100 flór. et quamdiu in navibus militant, dantur 4 flor, pro persona dumtaxat.*

2) U. o. »*quilibet vayvoda habét decem decuriones vei potius decemviros, quibus annum est stipendium 12 flor, et quando in navibus militant, dantur illis tres flor, in mense.*

3) U. o. *isti decemviri habent nonaginta nassadistas, quibus in mense dantur p. flor. duos.*

4) U.o. Végül a köznaszádosokról ezt írja: »*quoties conducuntur communes nassadistae, dantur vayvodis per centum personis conducendis centum flor, et demum in loco lustris aliter mousierplacz reliqui centum, et ibi decemwiris datur stipendium unique mensis*«.

vatum una cum vestibus hiemalibus et aestivalibus more solito“ történiék.¹⁾

Mivel a bécsi kormányzések a jargálás szót nem ismerték, az írásaikban elferdítve adják azt. Az 1531. év október 4. én a hadi komisszáriusok így írnak: ő felsége parancsára a *magyar naszádosokkal*²⁾ alkura léptünk. Mivel most állandóan szolgálatban vannak, a tiszteknek vagyis a vajdáknak és a tizedeseknek „*argulasch*”-t (jargalást) és várópénzt kell adnunk.³⁾ Ugyanezek a hadi komisszáriusok 1531. nov. 19-én újra sürgették a jargaló pénz kifizetését. (Ton wegen abfertigung der nassarn und verordnung des *Argulasch* und wartgelts auf die weiwoda und decuriones).

A mikor 1533-ban István vajda Ferdinánd pártjára állott, a király megígérte neki, hogy béke és háború idején megtartja őt és száz forintot ad neki jargalása fejében (ad annum sallarium). Ha azonban háború üt ki, százaz vajdaságot kap a szokott fizetéssel.⁴⁾

Az 1545. évben az ország kiadásai között a következő tétel szerepel: „waywodis nasadistarum quattordecim, *qui nunc vacant militia*, iussis per majestatem stipendio solito tenori, ad singulas personas per annum centum florenis”⁵⁾ Világos, hogy itt is jargalásról van szó. Az 1554. évben Sfortia Pallavicini marchio jelenti, hogy a Tatára (gyalogszolgálatra) rendelt komáromi és sellyei vajdák az évi jargaló pénzen kívül még zsoldot is kívánnak, mivel a házaikat el kellett hagyniok.⁶⁾

1) U. o. Österreich 166.67. fasc. 1527. febr. Petitio Thomae Podwynay capitanei nasadistarum.

2) »mit den hungarischen nassaren irer besoldung halben alhie gehandelt».

3) Orsz. levélt. kamarához intézett levelek, »denen officieren als weyda und decurionen das jahr und weil sy in seiner máj. diensten seyen, Argulasch und wartgeld verordnen und geben solle.«

4) U. o. Bakyth Pál levele 1533. és 1536. (post dominicam Valentini).

5) Közös pénz. levélt. Hung. 14.335. fasc. 1545. Status erogationum. Az 1548. augusztus 14-én Ferdinánd Horváth Péter, Zankovics Péter, Milovanovics Miklós, Dókay Imre, Horváth János, Borhy Péter, Vajda Sebestyén és Ujlaky Lőrincz komáromi naszádos vajdáknak »singulis annis cuilibet eorum singulos 40 flór. et unam véssem ipsis convenientem — durante beneplacito« — rendel. (Orsz. levélt. Benign. resolutiones tóm. I. folio 92.)

6) U. o. Österr. 16.689. fasc. 1554. nov. Articuli per Sfortiam marchionem Pallavicini die 16. nov. 1554. propositi. »ultra annum pensionem solitum quoque waywodarum stipendium expetunt.« Palla-

Még 1566-ban is szerepe) az annua provisio-nak mondott jargálás. A sellyei naszádos vajdák: Kincses Gergely, Was Mihály, Sípos Ambrus, Nagy Ferencz, Német Dénes, Izdenczy Mátyás és Borbély Ferencz a mondott évben évi 60 frtot kaptak. A komáromi naszádos vajdák jargáló pénze ugyanez évben fejénkint csak 40 irt volt.¹⁾

Az ilyen jargáló pénz kiutalványozásánál a királyi rendelték néha azt is megmondják, hogy e pénz állandó szolgálatuk fejében jár nekik.²⁾

A naszádosoknál dívott ősrégi jargálás akkor szűnik meg, mikor a naszádosok régi kiváltságait eltörlik s mikor őket is havi szoldra fogják. Ez a 16. század másik felében történik.

Mivel a naszádos vajdákat, a tizedeseket és néha a legénységet is állandóan szolgálatban tartották s mivel a csekély jargáló pénzből meg nem élhettek, békesség idején a rendes polgári foglalkozásokat űztek. Kereskedtek, ipart űztek, földet műveltek. A naszádosok intézménye tehát sokban hasonlított az úgynevezett polgári őrségekhez. Valamint ez utóbbiak, úgy a naszádosok is községi életet éltek s a községi ezéhek tagjai voltak. A többi polgártól csak a kiváltságaikban és a viseletükben különböztek.

A naszádosok ősi jogait és kiváltságait — a mint tudjuk II. Lajos király foglalta írásba. E szerint a naszádosok fizetik ugyan a földesúrnak a rendes adót, de a rendkívüli adózástól mentesek. Tagjai a városi ezéheknek; ipart és kereskedést űzhetnek. Vámot sehohsem fizetnek. Törvényt fölöttük csak a saját kapitányaik ülhetnek.

Ezeket a kiváltságokat egyideig a Habsburgok is megerősítették. Az 1536. évben például Ferdinánd a rendek kérelmére a kereskedő naszádosoknak teljes vám- és harminczad mentességet ad.³⁾ ¹²

vicini azt ajánlja, hogy a naszádosokat bocsássák el és gyalogokat fogadjanak helyükbe, mivel ezek olcsóbbak.

2) U. o. Hung. Denkbuch 393. kötet. »*annua provisio* waywodarum comaromionsium cuilibet flór. 40. hung. singulis annis pendantur«.

3) U. o. Hung. 14.334. fasc. 1542. A sellyei 14 vajda 1400, a komáromi nyolez vajda 320 frtot kapott (annua provisio) »*damit sy jeder zeit sambt ikren haubtleuten auf der armada in beraitschaft sein.*«

4) Orsz. levélt. Tört. Emlékek. Belügv. 1536 Einponte. out iidem questus gratia cum rebus et mercibus eorum ubique absque omni solu-

Ezt a jelentékeny kiváltságot Ferdinánd 1548. decz. 20-án újra megerősítette.¹⁾ De már 1549. június 5-én Ferdinánd e kiváltságot visszavonta s meghagyta a magyar kamarának, hogy a sellyei vajdákkal alkudozzék s ígérjen nekik a harminczad mentesség helyett évi 60 frtot.^{1 2)}

Erre a sellyei vajdák a saját követeiket küldötték az udvarhoz alkudozás céljából.³⁾

Az alku a vajdákkal létrejött ugyan, de azért a harminczadot még se akarták megfizetni. Jó idő kellett ahhoz, a míg a kereskedő naszádosokat harminczad fizetésére szoríthatták.⁴⁾

Az 1554. év aug. 4-én I. Ferdinánd újra kiváltságlevelet állíttatott ki a komáromi naszádos község részére. E kiadatlan kiváltságlevél szokatlan magasztalással szól a naszádosok vitézségéről s katonai szolgálatáról. Majd elmondja, hogy a vajdák, a tizedesek és az egész naszádos község nevében Bakay Miklós (vajda), Földes György és Szabó Mátyás előhozzák II. Lajos királynak pergamenre írt kiváltságlevelét. Átolvasván e kiváltságokat — írja Ferdinánd — meggyőződünk, hogy azok már idejüket múlták s legtöbbje ellenkezik az ország lakóinak szabadságával és a királyi tekintélyvel, azért azokat csak részben erősíti meg.

tione tricesimarum, theloniorum et aliarum quarumcumque solutionum ire, Stare, mauere, emere, res eorum venditioni exponere libere possint et valeant«.

¹⁾ U. o. Benignae resolutiones, tom I. fől. 94.

²⁾ U. o. tom. 2. fől. 70. és közös pénz. levélt. Denkbuch 50. köt. 216. lapon is van egy hasonló rendelet 1549. márc. 15.

³⁾ Köz. pénz. levélt. Denkbuch 50. 279. lap. 1549. aug. 26. (ratione sallariorum suorum ita tarnen, ut libertatem tricesimalem relinquere.)

⁴⁾ Köz. pénz. levélt. Hung. 1567. 14.352. fasc. Ez évben például a sellyei naszádos vajdák, a kiknek házaik Sellyén voltak ugyan, de a kik Komáromban szolgálak, hajókon bort hoztak Komáromba kimérés céljából. Mivel semmit sem fizettek érte, a vámos lefoglalta. Erre a komáromi naszádosság (das ungarische Kriegsvolk alhie) Nagy István főkapitányhelyetessel együtt a lefoglalt borok kiadását követelték. A magyar kancellária 1567. jún. 7-én el is rendelte a bor kiadását. Pedig a komáromi vámosnak 1567. évi utasítása így szólott: »es sollen auch gedachte nassadisten, dergleichen auch die waywoda schuldig und verbunden sein, von allen ihren waaren und handtierungen bei verliering derselben, unangesehen ob sie gleich burgerrecht haben, die maut, auch das gewöndlich urfargelt und steegrecht zuraichen, in bedacht, dass sie sonnst vor den andern bürgern einen grossen vortl haben.«

A naszádosok — írja a király — ezentúl is polgári joggal élhetnek s a czéhek tagjai lehetnek, de ez esetben úgy adóznak, mint a polgárok. A ki a czéhekbe nem iratkozik be, kereskedést és ipart nem űzhet. A naszádosok községe és testvérisége a rendkívüli adózástól fölmentetik. A naszádosok a szokott zsoldon, a naszádokon, sajkákon, ólomon és szurkon kívül semmi egyebet nem kapnak. A bűnösök fölött saját kapitányaik és esküdteik ítélnék. *A kapitány bizonyos esetekben a vajdákat állásukból elmozdíthatja!*¹⁾ Amelyik naszádos idegen embert naszádosnak mond, 200 forinttal büntetessék.^{1 2)}

Amint látjuk e kiváltságlevél a vám- és a harminczadmentességről már nem is szól. Az annua provisio, vagyis a jargálás sem említették benne. A mit ezeken kívül meghagytak a kiváltságlevélben, az tulajdonképpen nem is kiváltság, mivel mindenféle rendű katonaságnál szokásban volt az.³⁾

A 16. század másik felében, tehát a naszádosok a jargáló szolgálóból egyszerű zsoldos katonákká lesznek. Az új állapothoz azonban nem könnyen szoknak. Meg-megkísérlik a régi kiváltságaik visszaszerzését; mindent elkövetnek, hogy a vámok és a harminczadok fizetésétől menekedjenek, még pedig nem minden eredmény nélkül. Világosan kitűnik ez a komáromi vámosok és udvarbírák (burggraf) utasításaiból, melyek a naszádosok visszaéléseit rendre felsorolják.⁴⁾

A komáromi udvarbírák a számadáskönyveikben mindig felemlítik, hogy a naszádosokon semmit sem tudnak megvenni.

¹⁾ Ez ellen természetesen jogi orvoslással élhettek, mivel a naszádos seregnek saját *seregbirája* volt mindig.

²⁾ Orsz. levélt. I.iber regius III. köt. 229—23». 1.

³⁾ Szentkláray mit sem tudván a jargalásról, meg arról, hogy a naszádosok kiváltságait lassan-lassan megszüntették, könyvének 303. lapján így elmélkedik: »ez által a király eltartásában lévő csapatoktól meg lettek különböztetve; emelkedettebb állást és kivételes tekintélyt nyertek.« — Dehogy is nyertek; a kiváltság és a jargálás csak arra való volt, hogy az ország a rendes zsold fizetésétől megmenekedjék.

⁴⁾ Köz. pénz. levélt. Hungr. Instructiones. 15.437. fasc. 1500—1599-ig. Itt van például Tatzger burggraf 1555., Hundert 1579. Kranöder 1579. évi utasítása. Ez utóbbi a 14. pontból szól a naszádosok visszaéléseiről (welchermassen sich unsere nasadisten, derselben haubtleut und ander daselbst zu Komorn unterstanden uns unsere einkommen von berürter unser herrschaft Komorn zuentziehen etc.)

mert soha elő nem mutatott kiváltságaikra hivatkoznak s ha ez a hivatkozás nem használ, akkor kardot rántanak.¹⁾

Az ilyen esetektől eltekintvén, a naszádosok az új viszonyoknak megfelelően beiratkoztak a ezéhekbe és sokan közülök a városi polgárjogot is fölvtették. De azért a naszádosok mindig külön községet alkottak. Ezért a komáromi városi jegyzőkönyvek a város ügyeinek intézésében mindig három státust említnek: a nemességet, a magyar naszádos és a polgári rendet. A 16. században még mind a három státusnak külön bírása volt. A naszádosok bírása egyúttal a vajdai tisztséget is viselte.

A három státus közül Komáromban a legnépesebb és a leghatalmasabb a naszádosok rendje volt. Az 1566. évben például az adófizető polgárok száma *Muzslay Barabás* bíró kivételével huszonhét volt. A polgárjoggal élő vajdák és naszádosok huszonhármán voltak.^{1 2)} Az 1567. évben Komáromban a telkes és adófizető polgárok száma csak 8 volt, naszádos ellenben tizenhat ilyen akadt.^{3 4)} Ugyanez évben a Vág vizein levő tizenhárom malom egytől-egyik a naszádos vajdák tulajdonában volt. Az 1570. évben nvolcz egész telkes polgár mellett tizenhat egész telkes és polgári joggal élő naszádos volt.¹⁾ Az 1572. évben a vágrófork számadáskönyve szerint nyolcz telkes polgár mellett tizenhat naszádos akadt.^{5 6)} Ez az állapot a következő évben sem változott.⁴⁾

¹⁾ U. o. 15.406. fasc. Komorn rechnungen. Az 1570. évi kötet például azt mondja, hogy a Vágón lévő tizenegy malom a naszádos vajdáké, de semmit sem fizetnek (welliche (t. i. malmokat) die wawoda innen habén, und ain ganz jar davon nichts dienen, sondern *referieren sich auf iré privilegien und freiheiten, die ich dann gleichwol noch nit gesehen, und mir dieselben nit fürpringen wollen.*)

²⁾ U. o. Mein Hannsen TStzger burggrafen zu Komorn ambtreitung 1566: »diese dreiundzwanzig waywoda und nassadisten dienen gleichfals auf Georgii den fertonen halb, jeger 12 % pfennig ungr.

³⁾ U. o. Herrschaft Komorn 1567. A tizenhat naszádos névleg felsorolja és hozzáteszi: diese sechzehn waywoda und nassadisten dienen gleichfals auf Sant Georgii den fertón halb, jeder per 12% pfennig ungr.

⁴⁾ U. o. Tatzger számadás könyve 1570-ből: »die hievor beschriebene seehzehn waywoda und nassadisten dienen gleichfals auf Georgii den fertón halb.«

⁶⁾ U. o. Az 1572. évi kötet.

⁶⁾ U. o. Röm. kay. Máj. gewesen burggrafen zu Komorn, Hannsen Tatzger nraittung. A naszádos vajdákat ez is névszerint felsorolja.

A 16. század végén megszűnván Komáromban az a szokás, hogy a három statusnak három külön birája legyen, többször megesett, hogy a városi birói tisztségre naszádos vajdát választottak. Ilyen volt például Szapata Ferencz vajda, a ki 1594-ben, Komárom ostroma alkalmával hősiességével bámulatot keltett.¹⁾ Bocskay korában a városi birói tisztségre választván, Komárom jogait oly hévvel védte, hogy Bécsijén elfogták és börtönbe vetették őt, Komárom egykori hős védőjét!*) A város lakói csak nagy nehezen szabadíthatták ki őt a börtönből.

A naszádos tisztek közül a megyénél is többen viseltek tisztséget. A 17. század végén Szeghy Mihály naszádos fővajda és Zámory naszádos kapitány az alispáni tisztséget viselték.

A naszádosoknak községi élete és szoros egyesülése a belső szervezetükre sem maradt hatás nélkül. Az egységes testületi érzés közöttük nagyon kifejlődött. Az ősrégi szokás szerint a tisztjeiket— néha még a főkapitányaikat is— maguk választották. Az 1528. évben jelentik például, hogy *Bakyth Pált* naszádos vajdává (amin ez alkalommal főkapitányt értettek) választották.^{1 2 3)} Az 1530. évben, mikor a király Révay Istvánt naszádos főkapitánynya nevezte, a naszádosok községe a kinevezés oklevélét még felolvasni sem engedte. A naszádosok egyhangúlag kijelentették, hogy ők *Weresmarti Fillérös Jánost* akarják főkapitányuknak! Bakyth Pál azután arra kérte a királyt, hogy Fillérös Jánost nevezze ki főkapitánynak, mert ő kiváló ember, s a naszádos község előtt igen kedves.⁴⁾ És a naszádosok kívánsága ezúttal is teljesült; mert Fillérös csakugyan a főkapitányuk lett. Az 1532. évben már így írnak a naszádosok a kamarához:

1) Kán Benedek naszádos vajda is komáromi bíró volt. '

2) Szapata bíróságára vonatkozó iratok a Köz. pénz. levélt. Hung. című gyűjteményében vannak.

3) Orsz. levélt. Lymbus II. sor. 1. csomó: Anno domini 1528. in Festo nativitatis beatae virginis Máriáé idem Paidus Bakych electus est in vajvodam nasadistarum, habuitque ordinationem ratione sui wajwodatus in flór. 1000. Fúit autem D. Bakyth in cetu nasadistarum. a festo nativitatis Máriáé usque festum ascensionis domini.«

4) Köz. pénz. levélt. Familienakten. Bakyth Pál levele Szalaházy Tamás egri püspökhöz 1530. »responderunt (t. i. a naszádosok) nihominus Johannem Fyllerews nolle relinquere et postponere, eo quod diversis casibus fortunae comes eorum fuerit.«

„*Joannes Fillereös de Weresmart generális capitaneus, ceterique wajwodae regiae majestatis.*“¹⁾

Még a 16. század másik felében is többször találkozunk olyan esettel, mikor a naszádosok a vajdáikat maguk választják. Az 1557. évben például Paksy János komáromi főkapitány írja a nádorispánnak: „*ő fölsége komáromi naszádosai Palinay Pál deákat megválasztották naszádos vajdának, s engem kértek, eszközöljek ki a számára fizetést. Kérem nagyságodat, hallgassa meg ezt a Palinay Pál deákat, s az én szolgálataimért ajánlja őt ő fölségének.*“^{1 2)}

I. Ferdinánd uralkodása alatt a naszádosok választási joga igazában ugyan megszűnt, de a király rendszeren mégis azokat nevezte ki, akiket a naszádosok óhajtottak. Az 1553. évben például Fácán Mátyás lemondván a vajdaságról, Paksy János és Zav Ferencz a naszádosok kedves emberét Györy Mihályt ajánlották a vajdaságra³⁾ és a király ki is nevezte őt. Ugyanígy ajánlották 1553-ban kinevezésre Tatai Sipos Ambrust is, a ki Nyalábos vajda helyét kapta meg.⁴⁾

Mikor 1554-ben a király Böcsics nevű ráczot akarta vajdának kinevezni, Paksy tiltakozott a kinevezés ellen, mivel Böcsics teljesen érdemetlen, s még hozzá rácz is.^{5 6)} Az 1554. évben a sellyei vajdák a meghalt Nagy Gergely helyére Szerémi Nagy Györgyöt ajánlották a királynak. Ferdinánd azonban Buday Tamásnak adta a vajdaságot, mire a sellyei naszádos község újra fölirt, s Nagy György részére vajdaságot kért.⁵⁾

¹⁾ Orsz. levélt. Kamarához intézett levelek: 1532. (in dominica judica) Wásárut. Arra kéri a kamarát, hogy az Ígért 200 t'rt.-ot *Fejérváry János* vajdával küldje le. Ugyancsak 1532-ben (post dominicam oculi) így írnak: „*Joannes Fillereös capitaneus generális ceterique waywodae nassadistarum*“. Ezúttal nemes *Fogas Ambrus* és nemes *Tóth János* vajdákat küldték fel a saját ügyeikben.

²⁾ U. o. Nádasdy level. 1557. május 22. Komárom.

³⁾ Orsz. levélt. Tört. eml. Belügy. 1553. márcz. 23. Comaromii »*Joannes Paxy supremus capitaneus, Franciscus Zay capitaneus nassadistarum*« ő felségéhez.

⁴⁾ U. o. Siörtia Pallavicini ő felségéhez.

⁵⁾ U. o. Komáromi levélt. Paksy levele 1554. máj. 4. Komárom.

⁶⁾ U. o. 1555. szept. 13. »*Johannes Németh capitaneus, wajwodae et decuriones universique nassadistae in Sellye: anno peracto etiam sup-*

Az 1559. évben Sipos Ambrus vajda meghalván, a helyét sokan kérték a királytól. Ferdinánd király erre Zay véleményét kérte ki ez ügyben.¹⁾ És Zay Borbély Miklós kinevezését ajánlotta.^{1,2)}

A kinevezéseken kívül a naszádosok a maguk ügyeit maguk intézték, még pedig rendszeren magyar nyelven. A mikor például 1553-ban a király három naszádos vajdát rendelt Szolnokba, a naszádosok így írtak ez ügyben: „tavvali esztendőbe kívána mi közülünk három vajdát ő felsége akaratjából, hogy Szolnokba bocsátanánk; az ti kegyelmetek akaratjából bocsátottuk Nyalabyth (Nyalábos) Andrást, Kincses Gergelyt és Mészáros Forenczet.“³⁾

Hogy az ügyeket magyarul intézték, azt a leveleikből és a folyamodásaikból is látjuk, mert azok mindenikét *magyarból fordították latinra*. Nem is lehetséges, hogy más nyelven írhattak volna, mert hisz a vajdák, úgy mint a közlegények magyarok voltak s a latin folyamodásaikat a seregdiákok írták, illetőleg magyarból fordították. Maguk a naszádos kapitányok is magyarul leveleztek a naszádosok ügyében. Paksy János főkapitány például 1558-ban kapitánytársát, Zay Ferenczet értesíti a naszádosok dolgairól: „az mustra felől — írja Paksy — egyebet nem írhatok, hanem István uramat alá küldték onnant felül, azt mondották neki, hogy mihelyen pénzt hoznak, mentői hamarabb lehet, megküldik. Az én dolgom felől ezt írhatom te nagyságodnak^ hogy vagyon immáron több három hónapjánál, hogy emberem ott fent Bécsben volt, az költség ugyan elkölt, de semmi jó véget dolgomban nem érhetett“.⁴⁾

A naszádosokról szóló legrégebb írott emlékek egyhangúlag

plicavimus máj. suae de loco wajwodatu Gregorii Nagy demortui, et huic fratri et amico nostro Gregorio Nagy de Szerem concederet locum et wajwodatum.«

¹⁾ Zay-ugróczi levélt. 1559. márcz. 5. Pozsony, Ferdinánd Zay Ferenczhez.

²⁾ Orsz. levélt. Kamarai levél. 1559. Zay Ferencz őf.-hez: »qui (Borbély) et homo militaris et huius rei navalis expertus.«

³⁾ U. o. 1553. jan. 28. »az sellyei naszádosok kapitánya Németh János és az vajdák egyetemben.« Szentkláray szerint Komáromból küldtek Szolnokra három vajdát!!

⁴⁾ Zay levélt, ad F. fasc. 6. Nr. 23. Komárom 1558. szept. 23. Ugyanitt számos magyar levél van a naszádosok ügyében, még vajdaktól is.

hirdetik, hogy a vízi haderónél is az ősrégi magyar beosztás, vagyis a százas rendszer dívott. A naszádos tizedesnek megvolt a maga tizedalja népe, a vajdának a maga száza és a fővajdának a maga ezere. *A Habsburg-ház trónraj utasáig a naszádosok minden tisztjét vajdának hívták.* Még a naszádos főkapitányokat is vajdáknak vagy fővajdáknak hívták. Bakyth Pál főkapitányról írják például 1528-ban „*electus est in waywodam nasadistarum.*“ Révay István naszádos főkapitányt maga Bakyth *supremus waywoda-nak* nevezi.¹⁾ Magamagáról meg azt írja, hogy a naszádosok neki is följánlották a *vajdaságot*.^{1 2)}

A latin nyelvű írások ezt a fővajda szót néha capitaneus-nak és supremus capitaneus-nak is nevezik. Lajos király számadáskönyvében olvassuk például Sebastianus Gelley capitaneus miile nazadistarum, Radych Bossyth capitaneus mille nazadistarum etc. I. Ferdinand az ő kinevezéseiben már csak kapitányoknak vagy főkapitányoknak mondja a naszádosok főtisztjeit. A supremus vajvoda az ő idejében már nem főkapitányt, hanem a 150—170 naszádos élén álló kapitányt jelentette. Ilyen volt például 1554-ben Kovács Lőrincz (hauptman auf dem wasser zu Raab), a ki 157 naszádos élén állott.^{3 4 5)} Ugyanöt 1555-ben a hivatalos kimutatás *oberwaydá-nak* mondja.¹⁾

A mi az összes naszádos had élén álló főkapitányságot illeti, ez az állás a 16. században csak *czím* volt. Többnyire a hadvezéreknek adták, a kik aztán maguk helyett a naszádos had vezetésére helyettes kapitányokat helyeztek. Bakyth Pál főkapitány helyettese például 1528-ban — mint maga írja — Lukács vajda volt.⁶⁾ A mikor 1530-ban a naszádosok újra följánlották neki a főkapitányságot, arra kérték, hogy helyettesül Füllérest

1) »Offerentes eis literas dominorum, quas super eorum *capitali et supremo ivaywodatu* ipse dominus Stephanus habeat« (Köz. pénz. levélt. Familienakten 1530. Bakyth levele az egri püspökhöz).

2) U. o. »demum miserant ipsi waywodeae trés potiores ex eis ad me, . . . ut ego essem et susciperem onus waywodatus.«

3) Orsz. levélt. Tört. eml. Belügy.

4) Köz. pénz. levélt. Hung. 1555. »hernach verzaichennt des kriegsvolk zu Raab.« Eszerint láthatjuk, hogy az obervajda állás nem a 17. században keletkezett, s nem is a németek találmánya, a hogy Szentkláray állítja.

5) »Habebam prius inter eos surrogatum Lucám waywodam«.

használja.¹⁾ Ilyen főkapitány helyettesek voltak a 16. század első felében *Fogas Ambrus*, *Nagy Péter* és *Pozsgay Zsigmond*. Az 1552. évtől kezdve Zay Ferencz naszádos főkapitány helyettese *Csaby Fülöp*.³⁾ Paksy János főkapitánynak a helyettese Palinay Pál deák vajda volt, a ki 1556. okt. 27-én maga írja Komáromból; „hic Comaromii loco sui me constituent.“ Ezek a helyettesek vezették a naszádos sereget. A főkapitányok pedig a huszárokkal a parton kísérték. Szentkláray e szokásról mit sem tudván, a főkapitányokat a hajókon szerepelteti. Az 1527. évben például így ír: „Révay fentáll daliásán a parancsnoki hidon és csúfos szavakat kiált fel Budavár ormára.“!! Pálffy Miklósról és a tolnai csatáról meg így ír: „az első naszád parancsnoki padján (!) Pálffy Miklós daliás alakja állott. Éppen most hangoztatá élénk, harsány vezényszavát a támadásra!“ Hát bizony Pálffy nem hangoztatott semmit sem, mivel ott sem volt a tolnai csatában!! Aztán azt a csatát nem is a naszádosok, hanem a szabad hajdúk vívták ki.

A naszádos kapitányok állása az 1552. évben jelentékeny változáson ment keresztül. Ez évben szervezték a komáromi új várórségét, s ez évtől kezdve lesz Komárom a naszádosok főszékhelyévé. Komárom első főkapitánya Paksy János lesz; a helyettes főkapitány és egyúttal a naszádosok kapitánya pedig Zay Ferencz. A Zay részére 1552. év ápril elsején kiadott utasítás világosan megmondja, hogy a naszádos kapitány — bár a maga dolgaiban független — Paksy János alá tartozik.⁴⁾

A Dunai hajóhadak történetének írója mit sem tudván Zay-^{1 2}

¹⁾ »Ul loco vei vice mea surrogatum haberem ipsum Fyllereews inter eos« (Bakyth többször idézett leveléből az egri püspökhöz).

²⁾ Orsz. levélt. Lymbus III. sor. 8. csomó 1552. márcz. Farkas vajda jelentése.

³⁾ Nem Paksy János, a hogy Szentkláray állítja, mert Paksy Zaynak főnöke volt. Az 1555. év május 12-én a »waywodae, decuriones totaque communitas nazadistarum Comaroniensium maguk írják, hogy Csaby Fülöp a kapitányuk. Sfortia Pallavicini azt is megírja, hogy Csaby Zaynak a helyettese (köz. pénz. levélt. Hung. 14340. fasc. 1555.)

⁴⁾ Köz. pénz. levélt. Hung. 1552. »habeat ad fidelern nostrum egregium Joannem Paksy capitaneum nostrum comar. advertentiam debitam et ex eius consilio ea, quae ad defensionem eius provinciae et fidelium nostrorum necessario pertinent exequatur. In rebus etiam arduis occur-

nak utasításáról és utódairól, a naszádos kapitányságot egyszerűen megszünteti, s a naszádos hadat német admirálisok és tisztek alá helyezi! „Contreras Alfons — írja Szentkláray — német dunai flottillaparancsnok, a magyar hajónépre is kiterjeszté hatalmát, noha az 1552. évi országgyűlés határozottan tiltakozott ellene“! Erre a merész állításra, megjegyezzük, hogy Contreras flottillaparancsnok, és hajóarzenál-kapitány volt, a ki az újonnan épült hajókkal csakugyan lement Komáromba, s ott a naszádosok ügyeibe is beleavatkozott. Erre a naszádosok azonban fegyvert ragadtak, s majd hogy le nem vágták Contreras népét. A meghökkenett Ferdinánd 1551. okt. 7-én Königsberg Ehrenreich győri generalist és Dessewffy Jánost küldé le a vizsály elsímitására. Mivel pedig a naszádosok, nem engedtek, Ferdinánd okt. 17-én Contrerast Komáromból visszarendelte, s kimondotta, hogy többé nem is küldi őt Komáromba!^{x)}

Különben határozottan állíthatjuk, hogy Ferdinánd királynak eszébe sem jutott a naszádos hadat Contreras alá rendelnie! A Contreras részére 1551-ben kiadott utasítás ugyanis világosan meghagyja Contrerasnak, hogy Tarnóczy András naszádos főkapitánynyal és helyettesével barátságos viszonyban legyen, vele együtt tanácskozzék, s ha valamiben megegyezni nem tudnának, a fővezér döntson. Alárendeltségről az utasításban egyetlen szó sincsen; sőt világosan kivehető belőle, hogy itt két teljesen egyenrangú főparancsnokról van szó.²⁾

A naszádosok a saját függetlenségükkel az idegen beavatkozás ellen később is mindig megvédték.

rentibus, quae sine scitu nostro expediri nequeunt, ad praefatum Ioannem Paksy recursum habeat» etc. Szentkláray szerint Paksy, vagyis a főkapitány volt Zaynak, a kapitánynak alantasa és helyettese!

¹⁾ Hadi levélt. Kriegsrahts-Registratur: »wellen wir ine nit ferner hinab schicken, sondern heroben bei seinem dienst behalten.« (Ferdinand rendelete Königsberghez).

^{a)} Hadi levélt. Feldakten. 1551. aug. 21. Instruction auf unsern getreuen lieben Alonso de Contreras was er als unser hauptmann über die weibischen Schiff, so wir jetzo hinab geen Komorn fertigen, thun und liandlen solle: »soll er sich auch als unser hauptmann über berürte wellische Schiftung, mit unserm hauptmann über die nassarn Andreán Tharnóczy und desselben Leitinant freundlichen, gueten verstanát und correspondenz gebrauchen, und mit ihm jeder zeit wegen

Nehogy valaki késpénzül vegye Szentkláraynak okoskodását a naszádos kapitányság megszüntetéséről, ide iktatjuk a 16. század második feléből a naszádos kapitányokat: 1551 től fogva *Thelekessy Imre* (a híres fővezér) volt 1552-ig komáromi naszádos kapitány.¹⁾ Mint ilyen szép sikert ért el Esztergom megtámadásával és felgyújtásával.¹ ²⁾ Zay Ferencz másnemű elfoglaltsága miatt Komáromban nem lehetvén, a helyettese *Csaby Fülöp* volt.³⁾ Csaby után 1568-ig a jeles *Maróti Nagy István* volt a naszádos kapitány. Az ő, valamint a fiának: Nagy Mihály vajdának a nevéből egy utcát is hívtak Komáromban. Aztán következett *Zamária Ferrandó* ez a teljesen magyarrá vált olasz, a ki Komáromban született,⁴ ⁵⁾ *Kisserényi Gábor, Forgách István*⁶⁾; *Thury Márton*, a ki Pálffy Miklós komáromi főkapitánynak volt a fő viczekapitánya 1589-ig és végül *Kiss Farkas*, a ki korának legjelesebb huszártisztjei közé tartozott,³⁾ s születésére horvát volt. Mindezek, épp úgy mint Zay Ferencz, komáromi főviczekapitányok és egyúttal a naszádosok kapitányai voltak. Mindannyinak ugyanazon utasítás szólt, mint Zaynak. Ez az állás természetesen a 17. és a 18. században is megmaradt. A derék magyar naszádos kapitányok arról nem tehetnek, hogy

gueter verwachtung, verwarung und behuetung, freundlich conferiern, beratschlagen, und sich mit ihm in fürfallenden Sachen entschlies-sen« etc.

¹⁾ Csász. és kir. hadi levélt.-bán vannak a kapitányságára vonatkozó iratok. Kinevezése a csász. és kir. házi, udv. és állami levélt. Hung.-ban, 1551. aug. 13.

²⁾ Erről szóló jelentés a hadi levéltárban van.

³⁾ Köz. pénz. levélt. Hung. 14340. f. 1555. máj. 13. Paksy írja: »*communitas nazadilarum* s. máj. v. in mei praesentiam venientes, pro diuturna ipsorum insolutione quaerulabant, delegeruntque ut. egr. d. Philippus Chiaby capitaneatus Francisci Zay locumtenens pro eorum solutione erga máj. v. proficisceretur.«

⁴⁾ Ihan Maria Zamoria Spécie de Casa építőmesternek volt ő a fia. Komáromban született s teljesen magyarrá vált. Mint csallóközi magyar birtokos halt meg.

⁵⁾ A Nemzeti Múzeumban lévő Forgách levéltárban van a levelezése. Több jelentése van Komáromból a pénzügyi levéltárban.

⁶⁾ Ő volt 1594-ben Komárom igazi védője, a kiről a szemtanú Gabelmann csodálatos dolgokat jegyzett fel. Hogy a török Komáromot be nem vette, azt csak Kiss Farkasnak lehetett köszönni.

Szentkláray könyve a rácok és a németek érdekében nem létezőknek hirdeti őket!

A naszádos kapitányok mindannyian huszárok lévén, lóháton jártak! Egyetlenegy naszádos kapitányt sem ismerünk, a ki előbb huszártiszt nem lett volna. Mivel a naszádok és a naszádosok őrhelyei nagy távolságra voltak egymástól, s mivel a kapitánynak éjjel-nappal be kellett járnia az őrhelyeket, ezt a fáradságos vizsgálatot csakis lóháton végezhetette.¹⁾

A naszádos kapitány a naszádosok községének feje, vagyis a nagy naszádos családnak családapja volt. Nemcsak parancsolt ő, de egyúttal gondoskodott is az alá rendelt naszádosokról. Paksy János főkapitány például száz és száz levelében ír, kér, könyörög és fenyegetőzik a naszádosai érdekében.^{1) 2)} így tett a komáromi főkapitányságban az utóda Gersei Petheó János, aztán Pálffy Miklós. Az utóbbiról a kommisszáriusok írták, hogy mustra alkalmával a komáromi naszádosok megkérdeztetvén, hogyan bánik velük Pálffy Miklós, azt felelték, hogy úgy viseli magát velük szemben, mintha édesatyjuk volna!³⁾ Ugyanígy nyilatkoztak a naszádos hajdúk a 17. században Kollonits Ernő főkapitányukról is, a ki testetül-lelkestül magyarnak vallá magát s magyar ruhában járt,⁴⁾ épp úgy mint testvére Kollonits Ferdinánd főkapitány, a ki maga írta a királynak, hogy

¹⁾ Köz. pénz. levélt. Hung. 1551. Tarnóczy András naszádos kapitány fölterjesztése: »*Necessitates Nazadistarum*« czimen írja: »cogor siquidem nocte intempesta, atque omni mane interdiuque et vesperi in pluviis, nivibus et tempestatibus citra differentiam ceni (?) et pulveris, non solum excubias quae in plerisque locis transformatim poni solent, personaliter observare, qualiter scilicet quisque suis vigiliis incumbat, verum et caetera loca; quae plerunque suspecta sunt, caute prudenterque perlustrare et circumspicere.«

²⁾ Az orsz. levélt., a Közös pénzügyi, a hadi és a bécsi udv. állami levéltárban 1552-től haláláig tömérdek levele van. Zay Ferencz is gyakran ír az érdekükben. Néha még egyes vajdák ügyes-bajos dolgaiban s fáradozik. Az 1552. évben például Kalauz Pál vajdát ajánlja Ná* dasdy Tamásnak, »mert egynéhány irigy vajda ha foggal megehnék is megennék!« A németeket is reá lázitották s csaknem levágták őt a házában!

³⁾ Az 1588. aug. 9-i komáromi mustramesterek írják ez érdekes kijelentést.

⁴⁾ Arczképe reánk maradt. Meg van ő fölsége hitbizományi könyvtárában.

magyar földön élt és magyar földön akar meghalni is.¹⁾ Kollonits Ernő igen szerette a naszádos hajdúit, s minden követ megmozgatott az érdekükben. Csupán egyetlen évről (1635-ből) négy-öt folyamodása is van, mikben meghatóan írja le a naszádosok szenvedéseit. Több mint tizenhárom éve alig kaptak valamit, 39 hónap óta pedig semmit, — írja Kollonits. Sóhajtvá tűrnek a szegények. A pestis is pusztított közöttük, s oly nagy a nyomor, hogy a halottakat sem akarták eltemetni. Mint a legrongyosabb koldusok, úgy jönnek a szegény naszádosok az utakról. A ki nem látta, el sem hiszi, minő rettenetes nyomorúságban vannak. Ez már több annál, a mit az ember elviselhet.^{1 2 3)}

A naszádos kapitányoknak a dolguk volt, hogy a naszádos község régi szabadságait megvédelmezzék, s kiváltságait időről-időre megerősítsék. Az ilyen ügyekben a naszádos kapitányoknak sok fölterjesztése ránk maradt. Az 1551. évben például Tarnóczy András kapitány a naszádosok szükségletei czimén arra kérte a királyt, hogy a naszádosokat és a naszádhajók számát szaporítsa.¹⁾ Követeli, hogy a hadban szerzett zsákmány II. Lajos király kiváltsága értelmében, a királyt illető részen kívül a naszádosoké legyen. Valamennyi naszádos kéri fölségedet — írja Tarnóczy — hogy ez a kiváltságuk érvényben maradjon.⁴⁾ Paksy János és később Kiczman András főkapitányok hasonló ügyekben szintén szót emeltek a naszádosok érdekében. Az 1573.

¹⁾ Köz. pénz. levélt. Familienaoten 17793. fasc. 1607. Kollonits Ferdinánd a királyhoz. Erről a Kollonitsról írják 1608. márcz. 25-én »aut prius aut magis habuerit in votis, quam ut iuxta singularem amorem et affectionem suam, qua erga praeclaram gentem et nationem hungaram duceretur, promptam et sinceram suam de vobis omnibus bene merendi, eis que gralificandi voluntatem et stúdium testatum facéré et comprobare« etc. u. o.

²⁾ U. o. Hong. 14190. f. 1635. szept. 25.

³⁾ Köz. pénz. Hung. dátum nélkül 1551-ből: *Necessitates nazadistorum.* »Ut defectus militum, qui in singulis navibus desideratur, puta singuli septem milites, pleno et integro numero hoc potissimum tempore semper paratus beneque instructus esse possit« etc.

⁴⁾ U. o. »lucrum, quod ex miliciis obvenire sólet, quoniam iuxtacontenta literarum privilegialium Ludovici regis, preter ejusmodi specialem prédám, quae solem regiam personam atque dignitatem spectaret, nonnisi milites ipsi, qui tali victoria potiuntur, inter se tantum distribuere debent. Supplicant suae majestati omnes milites navaleshumiliter, ut istud indultum, nunc quoque in suo vigore per omnes et quoscunque observari

és az 1574. évi naszádos lázadás jelentéseiből látjuk, hogy Kielman András főkapitány milyen emberséges módon bánt a naszádosokkal! Maga tárgyalt még a közemberekkel is. Együtt járt velük az isteni tiszteletre¹⁾ (Kielinan protestáns volt;) s megengedte a naszádosoknak, hogy nyomorúságuk enyhítése céljából aratóknak álljanak be.¹ ²⁾ Ghymesí Forgách István naszádos kapitány is sokat fáradozott, hogy a naszádosok régi kiváltságai el ne avuljanak. Régi szokás számba ment, hogy a komáromi naszádosoknak Szt. Ferencz napján zsold fejében 2000 firt-ot adtak (mutui nomine). Ezt hítlák *szt. Ferencz napi lehen-nek*,³ ⁴ ⁵ ⁶⁾ s arra szolgált, hogy a katonák az ezen alkalommal tartott komáromi vásáron a télire valót bevásárolhassák.¹⁾ Forgách István e régi szokás megtartása mellett küzdött, s a naszádosok e nemű kérését még Ernő főherczegnél is támogatta.⁸⁾

literis suis confirmatoriis máj. sua gratiose iubeat, ne videlicet rapta spolia generalis aut capitaneus aliquis vei eorum vicegerentes sibimet deinceps usurpervt et occupent. Sedlotum at ömnequod ex victoria obvenenrit, iidem milites pro eorum voto inter sese dundere (így 1) possint!«

¹⁾ A naszádosok szokása volt, hogy prédikáció után összegjöttek s a maguk ügyéről tanakodtak. Az 1574. év juli 10-én írják a biztosok Komáromból: »und ist gewiss **dass sy irem brauch nach morgen nach der predig, die gemain widerumben zuhauf ruefen.**

²⁾ Köz. pénz. levélt. Hung. 14362., 14363. és 14364. fasc. 1573—1574. Az 1574. év julius 10-én írja Kielman Komáromból: »zue irer selbst pessern und leidenlichen underhaltung in schnitt und feldarbeit zu erhüetung mehrer aufruhr und schwierigkait zuziehen, und ir nahrung zuesuchen erlaubt habe, doch dass sy darneben ire wachten versehen haben. Weil aber der schnitt deren orten nunmehr forüber und verricht ist, sy **die nasadisten alberait wider zu haus kümmern** etc.

³⁾ *Lehen-nek* azt a kisebb-nagyobb összegű kölcsönt nevezték, **a** mit a katonák zsoldjuk helyett utólagos elszámolás fejében kaptak. Mivel a zsold helyett majd mindig csak lehen-t kaptak, a 17. században a lehen már egyértelmű a salarium szóval.

⁴⁾ Köz. pénz. levélt. Hung. 1579. szept. 10. »noverit majest. ser. consuetudinem hanc non modo tempore foelicis memóriáé ser. majest. vestrae genitoris, verum etiam avi, divi Ferdinandi semper fuisse, ut militibus hic quolaniis aliquid tempore divi Francisci mutui daretur, quo illi possint hyemis instantis iniurias commodius occurrere, vitaque necessariis melius prospicere« etc. (Wajwodae praesidii Comaroniensis ő fölségéhez).

⁵⁾ U. o. Ghymesí Forgách István naszádos kapitány levele Ernő főherczeghez Komáromból 1579. szept. 9.

Mivel a naszádos kapitányi szolgálat főleg 1552-ig igen terhes volt, az alkalmas egyén megválasztása sok nehézségbe ütközött, mert vállalkozni senki sem akart. Tarnóczy András 1551-ben magának a királynak is megírta, milyen terhes az ő szolgálata, s épp azért kérve kérte őt, mentené föl a naszádkapitányságtól.¹⁾ Zay Ferenczet csak hosszas tárgyalás után tudták rávenni a naszádos kapitányság elfogadására. A hős Túry Györgyöt is kapacitálták egy ideig, de ő nem vállalkozott.

A naszádos kapitányság után való tisztség a fő és a közönséges vajdaság volt. A fővajdaság a naszádosoknál a mai értelemben vett törzstiszti rangfokozatnak felelt meg, a vajdaság pedig a mai értelemben vett gyalog-századosi rangnak. A naszádos vajdák tanácsbéli vitézek voltak, azaz hogy hadi dolgokban az ő tanácsukat is kikérték, s minden hadi tanácsban résztvettek.¹⁾ Minden vajda a maga hajóján úr volt; ő volt felelős a naszádon levő legénységért békében és háborúban; valamikor még a fizetést is a vajda vette föl, s ő osztotta szét a legénység között. Ez utóbbi ősrégi szokást csak a jargálás megszűnése után törölték el. Az 1554. évben történt először, hogy a naszádosok fizetését — királyi parancsra — nem a vajdák és a dékánok (tizedesek), hanem a köznaszádosok kezébe juttatták.^{2 3 4)} Mivel minden naszádos vajda magyar nemes is volt, a tekintélyük meg lehetős nagy volt. Komárom legkitűnőbb vizahalászai és kereskedői a 16. században a vajdák és a naszádosok közül kerültek ki. Sebesen járó hajóik voltak, s ha békés idők jártak, azokat halászat és kereskedelmi célra is használhatták.

A vajdáknak, valamint általában a gyalogos tiszteknek, sok teendőik volt az úgynevezett *mustránál*. Ez a mustra a magyar katona szemében a leggyűlöletesebb dolog volt mindég. A mustramesterek ugyanis minden eszközt felhasználtak arra, hogy a szegény katona fizetéséből valamit levonhassanak. Ha a ruhája

¹⁾ Köz. pénz. levélt. Hung. 14339. fasc. 1554. Leonhardt Waal mustramester például jelenti a huszárokról: »dann dieselben der langsamen beziehung halben mit *tschizma, sporn, tartschen, lannzen* und anderen kriegsrüstung gar nit versehen sein« etc.

²⁾ U. o. 13.231. *Acta in Transylvania 1553. »officium lustrationis nec Georgius Hanvay nec alius quispiam tanquam vehementer invidiosum suscipere voluit».*

³⁾ U. o. 14.580. fasc. 1673. GálTy Mihály nyitrai rittmaisterről jelentik, hogy parasztokat szedett össze, s azokat akaró Pálffy Tamás püspökkel kifizettetni.

⁴⁾ U. o. 14.342. fasc. 1557. Ferdinand instrukciója: »*recensendi erunt pediles quos capitanei assidue tenere debent, et per omnein módúm, atque occasionem et eliam occulte commissarii nostri inquirent, an integro semper numero eos tenuerint, nec ne?*« Lásd továbbá: 15.437. fasc. 1555. juni 2. Instruction Hansen Fünfkirchers die berichtigung der profánt und nasarnschiff zu Komorn, és u. o. 13.231. Instructio egregio Johanni Megverecky magistro lustrationum 1553. dccz. 29. Kolozsvár.

⁵⁾ U. o. »solitam agilitatem praestare úti cuperem non possum, regia clementia considerare, atque locum aliquem aetati meae commodiorem generose ostendere, ubi perpetuum vitám fideliter consumam.«

⁶⁾ Köz. pénz. levélt. Hung. 14393. fasc. 155. Gall Ádám titkos megbízással Komáromba küldetvén, jelenti, hogy a vajdák minden tanácskozásban résztvesznek, s így mindenről tudomásuk vagyon.

⁴⁾ Közös pénz. levélt. Osterreich 16690. fasc. N. ainer ersamen landschaft der erzh. Osterreich under Enns verord. 1554.

és a fegyvere nem volt megfelelő, vagy ha hiányzott valamije,¹⁾ ha gyengének és betegesnek látszott, ha a mustra idején véletlenül távol volt, a fizetését azonnal levonták. Pedig a szegény katona arról nem tehetett, ha fegyvere vagy lova nem volt, mert a nyomorúság idején legelőször ezeket hányta zálogba. A mustramesterek és a tisztek között éppen emiatt a heves összetűzések napirenden voltak. A mustramesteri állást nem is tartották tisztességes foglalkozásnak! *Magyar ember nem is igen vállalta ezt a gyűlöletes tisztséget!* Az 1553. évben például egész Erdélyben nem tudtak magyar embert találni, aki a mustra mesteri állást elvállalta volna.²⁾

A mustramesterek tavasz fogásai megkivánták, hogy a tisztek mindent nyitott szemmel nézzenek. Mondanunk sem kell, hogy a kölcsönt ők is hasonlóval igyekeztek viszonzni. A hol csak tehették, a mustramestereket rászédték. Különösen járta az a szokás, hogy nem létező katonák neveit (*hlinde namen*) Írták a lajstromba, vagy hogy a mustra idejére parasztokat bújtattak katonaruhába.³⁾ Az eféle dolgoknak kiszimatolására a mustramesterek szigorú utasításokat kaptak.⁴⁾

A naszádosok mustrája a következőképpen történt: A vajdák kor szerint a saját naszádjuk népével teljes felszereléssel a komáromi partra jöttek, s ott egyenkint megmustrálták a naszádok népét. A mint egy-egy vajdasággal készen voltak, a meg-⁵⁾

1) Köz. pénz. levélt. Hung. 14339. fasc. 1554. Leonhardt Waal mustramester például jelenti a huszárokról: »dann dieselben der langsamen bezahlung halben mit tschizma, sporn, tartschen, lannzen und anderen kriegsrüstung gar nit versehen sein« etc.

2) U. o. 13.231. Acta in Transylvania 1553. »officium lustrationis nec Georgius Hanvay nec alius quispiam tanquam vehementer invidiosum suscipere voluit».

3) U. o. 14.580. fasc. 1673. GálíTy Mihály nyitrai rittmaisterről jelentik, hogy parasztokat szedett össze, s azokat akará Pálffy Tamás püspökkel kifizettetni.

4) U. o. 14.342. fasc. 1557. Ferdinand instrucciónja: »recensendi erunt pedites quos capitanei assidue tenere debent, et per omnem modum, atque occasionem et etiam occulte commissarii nostri inquirent, an integro semper numero eos tenerint, nec ne?« Lásd továbbá: 15.437. fasc. 1555. júni 2. Instructio Hansen Fünfkirchers die berichtigung der profánt und nasarnschiff zu Komorn, és u. 0.13.231. Instructio egregio Johanni Megvereczky magistro lustrationum 1553. decz. 29. Kolozsvár.

mustrált naszáddal a vajda a komáromi szigetre evezett, s ott várt, amíg a mustra be végződött.¹⁾ Ily módon egyik naszád népe a másikkal össze nem játszhatott a mustramesterek rászedésében. Így történt a mustra például 1574-ben is, a mikor a naszádosok az egyik vajdát Izdenczy Mátyást azzal gyanúsították, hogy az ő kárukra a mustramesterekkel összejátszik. A mikor aztán Izdenczy vajda a szigetre ment megmustrált naszádjával, a többiek reátámadtak, s le akarták őt vágni! Izdenczy azonban a mustramesterekhez menekült. Erre a várkapitány három vajdát küldött a szigetre, hogy a köznaszádosokat lecsillapítsák. Ez meg is történt. A mustra megtörténte után a várkapitány a biztosokkal és Izdenczy vajdával a vár felé tartott, mikor egyszerre az egész köznaszádoság kivont karddal, nagy lármával mögöttük termett. Izdenczyt a vár árkába ugrasztották, s a naszádosok többször utána lőttek. Szerencsére sikerült neki a várba jutnia.¹²⁾

Hasonló elkeseredett jelenetek a mustrák alkalmával napirinden voltak. A mustra befejezése után következett maga a fizetés. Ismervén a fizetés körül való visszaéléseket és hihetetlen csalásokat, nincs mit csodálnunk, hogy a szegény és türelmét vesztett katona ilyen alkalommal is fegyvert fogott megrövidítői ellen. Különösen gyakori volt ez az elszánt naszádosok körében, a kiket a legrosszabban fizettek. Az 1571. évben például az évek óta fizetésükre váró szegény naszádosokat a kommisszáriusok készpénz helyett hitvány árucikkek átvételére erőszakolták. Mikor a naszádosok később észrevették, hogy őket rútol megcsalták, az árucikket *Bakay Miklós* vajdájukkal felküldték Prágába, s ajándékkul ajánlották Miksának! Ez a meglepő dolog még Miksát is bámulatba ejtette.³⁾ Meg is ígérte a naszádosoknak, hogy ez ügy-

¹⁾ U. o. 14.364. f. 1574. juli 24. A mustramesterek jelentése: »mit den nasadisten die musterung wie gepreuchig zu verhuettung alles vortls und contrabandt enhalb der Thuenau fürgenommen, und von jedem schiff die knecht darauf abtretten und in das schiff hinein, und also ain schiff nach dem andern in den sigeth herüber gemustert, etc.

²⁾ U. o. 1574. juli 24. Kielman jelentése Komáromból. És Praun Erazmus és Gera Ferencz mustramesterek jelentése ugyancsak 1574. juli 24-éről.

³⁾ 1571. május 19-én ő maga írja a naszádosoknak: »neque nobiis neque consiliari nostris mens unquam fuerit milites nostros eiusmod rebus vilibus aggravare, sicuti neque camera aulica, neque consiliarus noster bellicus Otho Ilenricus a Puchaim, qui solutioni vestrae interfuit, tanquam commissarius recordantur eadem ad solutionem ordinatas fuisse« etc.

⁴⁾ U. o. 14.364. fasc. 1574. »waywodae, decuriones et totus exercitus nasadistarum praesidii Comaromiens.: »iám fere ad mendicitatem extremamquo paupertatem devenimus, rcs ctiam nostrae proxime praeterito authumno flammae ignis voragine hic consumptae sunt, plerique etiam ex nobis tunc nudi prorsus sunt relictí, satis famis atque miseriae nunc quoque patientes« etc.

ben vizsgálatot indít, de ez a vizsgálat sohasem történt meg. A szegény naszádosok tehát tovább is várhattak a fizetésre. Az 1574. évben a naszádos vajdák és a tizedesek már így írnak a saját állapotukról: a naszádos had, mióta Esztergomból ide helyeztetett (1543), soha oly nyomorult nem volt, mint most; a legtöbben közülünk a múlt télen kölcsönvett ruhában, kölcsönvett fával ment az őrösgre. A kik a ruhát kölcsönözték, a fát azoknak kellett adnunk, hogy addig fűthessenek, míg a ruhájukat visszakapják. A szerfeletti koplalás, éhség, szegénység és nyomorúság miatt semmi módon sem teljesíthetjük már a kötelességünket.')

Az ilyen súlyos időben sokat ért, hogy a naszádosok vajdái tanúit és bátor emberek voltak, a kik még a király előtt is megálltak a helyüket, s a kik okos és számító eljárásukkal a bécsi kormányzókat és az udvart rábirták a fizetésre. Ilyen volt például a főntebb említett *Bnkay Miklós* vajda, akinek tudását és emberségét még Bécsben is magasztalták. Ez a Bakay többször járt Bécsben és Prágában az udvarnál, s mindég jó válasszal tért vissza.

A naszádos vajdák ismereteit és emberségét hirdeti az a körülmény is, hogy a 16. és 17. században diplomácia ügyekben is sokszor használták őket. Mint követek, mint levélvivők (tabellarius) vagy mint követ-kísérők számtalanszor megfordultak Konstantinápolyban és Budán. A 16. században e nemű küldetésük annyira járta, hogy ha a követségre vagy a levélvivői tisztre alkalmas embereket kerestek, csak Paksynak és Petheőnek, mint komáromi főkapitánynak írtak, s ezek mindég többet ajánlottak e célra. A Veráncsics és a Zay-féle nagykövetség egész személyzetét a komáromi naszádos hadból állították egybe. Különösen dicsérik az egykorú iratok PalinyPál deák, Szabó László, Molnár, Hamza,

Borbély Miklós stb. vajdákat, a kik több ízben jártak Konstantinápolyban.¹⁾

A naszádos vajdák ügyességét és tekintélyét hirdeti az a körülmény is, hogy nem ritkán a legmagasabb állásra is méltóknak tartották őket. Az 1554. évben például Ferdinánd a komáromi várbirtok kormányzását Palinay Pál deák nevű naszádos vajdára akarta bízni. *Palinay azonban a vajdaságot többre tartotta az udvarbírói (várgrófi) tisztségnél!* A királynak tehát kijelentette, hogy a várgrófságot csak az esetben fogadja el, ha a naszádos vajdaságát továbbra is megtarthatja!^{2,3)}

Az 1566. évben az esztergomi érsek a megüresedett naszádos főkapitányi állásra vagy a hős Túry Györgyöt, vagy ha ez el nem fogadná, egyik jeles vajdát ajánlotta.⁴⁾ Petheő János komáromi főkapitány ugyané hivatalra Nagy Istvánt vagy „a *legjobb naszádos vajdát, Bakay Miklóst*“ ajánlotta.^{5,6)}

A derék és megmagyarosodott Kielman András jelentéseiben olvassuk, hogy a naszádosok kapitányaik és vajdáik vezetése alatt vasárnapon és ünnepnapokon együtt jártak az istentiszteletre, együtt hallgatták a prédikációt. A prédikáció után aztán összejöttek és ügyes-bajos dolgaikat megbeszélték. Kielman Andrással együtt a 16. századi főkapitányok majd mind protestánsok voltak. Komárom népe is a naszádosokkal együtt 1670-ig teljesen protestáns volt.⁷⁾ Az áttérés valószínűleg a 16. század közepén történt. Ekkor térített ott *Huszár Gál!* A naszádosok kapitánya (Maród Nagy István) és vajdái tartogatták őt maguk

¹⁾ Csász. és kir. házi, udv. és állami levélt. Hung. Martin Nidermayer a németek kapitánya és Tatzger udvarbíró jelentése Komáromból 1563. febr. 8.

²⁾ Császári és királyi házi, udvari és állami levéltár Turcica czimű gyűjteményében megtalálhatók az összes szereplő vajdák nevei. Verancsics és Zay követségének összeállítása a köz. pénz. levélt. Hung. 1557. évi csomójában van.

³⁾ Köz. pénz. levélt. 14388. fasc. 1554. Maga Palinay írja: »majestas enim regia 9. Januarii sponte et sua in me gratia promiserat provisoratum adjungere meo wavwodatu«! Ila ez nem történik meg, — írja Palinay — akkor inkább csak vajda maradok!

⁴⁾ Csász. és kir. házi, udv. és állami levélt. Hung. 1566. »vei unus ex potioribus et veteranis vaivodis nazadistarum tam expertis et exercitatis, sicuti aliasque tempore olim parentis majestatis vestrae fellcis memóriáé aliqui tales fuerunt«.

⁵⁾ U. o.

⁶⁾ A város erőszakos németesítése és katolizálása 1670-ben kezdődött.

között. Ez a Huszár Gál a magyar iskolamesternél lakott Komáromban. Az esztergomi érsek megtudván ott tartózkodását, 1563. január 9-én valamennyi naszádos vajdához rendeletet küldött, melyben meghagyta nekik, hogy Huszár Gált távolítsák el a városból. Károly főherceg is ilyen rendeletet küldött január 22-én „a *lázító pap ellen*“ a komáromi udvarbírónak. Huszár Gál erre elhatározta, hogy ír az érseknek, s magát kimentí. Azonban jobban meggondolván a dolgot, február 5-én önként távozott Komáromból. A komáromi udvarbíró erre azt írta Károly főhercegnek, hogy Huszár még visszajön a városba, mivel Paksy János főkapitány fölfogadta őt. Huszár Gál csak a magyaroknak prédikált (a német katonáknak nem). Nehéz dolog őt a kezükből kivenni, mivel a magyar hadi nép fölzendülne!¹⁾

Hogy Huszár Gál térítése eredménnyel járt, a későbbi évekből világosan kitűnik; mert hisz évtizedeken át Komáromban csak protestáns templomok voltak!

Komárom kiváltságaiból látjuk, hogy királyaink már a 16. században megengedték a naszádosoknak, hogy a köteles rész beszolgáltatása mellett szabadon halászhasanak. A várgrófk számadásaiból aztán azt látjuk, hogy a legjobb és a legmerészebb vizahalászok a komáromi naszádos vajdák voltak. Az ő halászkompániáikról a várgrófk tömérdek sokat összeírtak. Ezen a téren való ügyességüket az udvar tagjai, meg a külföldi fejedelmek is megbámulták. Az 1566. évben például Miksa király egész kíséretével otthagya a tábort, s Komáromba ment a vizahalászatot nézni.

Az egykorú jelentések szerint a naszádosok nemcsak a maguk vizeit halászták meg, de az ellenség halastavait és halászó vizeit is fölkeresték, s elűzván onnan a törököt, kényük-kedvük szerint vetették és vonták a tanyát.

A naszádos vajdák iskolákon forgott, tanult emberek voltak. Ismerték a törvényeket, s törvény dolgában sokszor segédkeztek. A győri városi, a győri káptalani, a pannonhalmi, a komáromi stb. levéltárak vallomáslevelei, végrendeletei, szerződésai telistele vannak a naszádos vajdák neveivel. A törvényben való jártassá-

¹⁾ Csász. és kir. házi, udv. és állami levélt. Hung. Martin Nidermayer a németek kapitánya és Tatzger udvarbíró jelentése Komáromból 1563. febr. 8.

gukat hirdeti az a körülmény is, hogy Komárom törvényszékének mindig tagjai voltak, s a bűnösök fölött a városi bíróval együtt ítélkeztek. A városi bíróságon kívül a naszádos seregnek magának is volt bírása. Ezt a seregbírókat mindég a törvénytudó vajdák közül választották, még pedig úgy, hogy a vajdaságot is megtartotta. Nemes Kán Benedek például, a ki a 16. század másik felében viselte a seregbírói tisztet, minden írásában seregbírónak és vajdának mondja magát.¹⁾

Thaly János, akit 1586-ban neveztek ki Bory Mihály helyére vajdának, később seregdeák, majd pedig seregbíró lesz, de a naszádos vajdaságot is megtartja. Gadóczy Péter 1588-ban vajdának és seregbírónak írja magát. Az 1610. évben Markházy Imre, 1633-ban Földessy István, 1680-ban Huszár Mátyás a seregbíró.^{1) 2)} A naszádosok seregbírójának segédje volt az úgynevezett *seregdeák* vagy nótárius. 1586. évben ez a seregdeák a sok dolog miatt panaszkodván, a következő érdekes dolgot írja: „itt az *rovásírásnak* soha nincsen napja, nincsen órája, hanem minduntalan azt írnia kell“.³⁾

A naszádos seregbírák nemcsak a vízi hajdúk ügyeiben ítélkeztek, hanem az elfogott bűnösök fejére is ők szabtak törvényt. Az 1586. évben például, egy szolgalegény a gazdája feleségével megszökvén, Komáromba jött. Itt mindkettőjüket elfogták, s a naszádos törvényszék mindkettőjüket halálra ítélte. Túry Márton naszádos kapitány jelentése szerint az asszonyt a Dunába fojtották, a legényt pedig akasztófára ítélték, de még nem végezték ki, mivel egy leányzó akadt, a ki ezt a legényt meg akarja kérni!⁴⁾

Az 1589. évben a naszádos törvényszék (Thaly János és Duka János vajdák a bírák) Gáspár vásárbírókat, a miért hogy a törökkel tartott, halálra ítélte. Ez alkalommal a bírák kimondták, hogy ha valakinek a vajdákkal vagyon pere, azt először a sereg bírása elé kell vinni. Az ítélet ellen a kapitányhoz lehet

¹⁾ A köz. pénz. íevélt. Hung. között több ilyen írása van.

²⁾ Komárom város levélt. 5., 6. és 7. számú jegyzőkönyv.

³⁾ Jedlicska: Adatok Pálffy Miklós életéhez 205. 1. 1586. Kún

Benedek seregbíróvága idején. Jedlicska Kún vajda nevét Khionra kereszteli.

⁴⁾ U. o. 212. I.

föllebbezni. Ez a szokás járta — írják — Paksy, Petheő és Kielmann főkapitánysága idején is.¹⁾

Ha a vajdák a törvénykezésben részt nem vehettek, helyettesekül a tizedeseiket állították. A komáromi városi jegyzőkönyvek számos oly esetet sorolnak fel, mikor a vajdák helyett a tizedeseik ülnek a törvényszékben. 1661. évben például Zalai Szabó Miklós „*ő fölsége gyalog renden lévő sajkás tizedese* aztán Mészáros Bak Benedek vajda vett részt a törvénykezésben.¹ ²⁾ Az 1678. évben Sattyus János és Szabó János „naszádos tizedesek“, 1680-ban pedig Huszár Mátyás seregbíró, Muraközy Mátyás és Gyalay György sajkás tizedesek, meg Pokol István vajda ültek a törvényszékben.³⁾

A tizedesek különben a vajdákat inás dologban is helyettesítették. Ha a vajda távol volt, vagy ha meghalt, a vajdaságnak a gondviselője a tizedes volt.⁴⁾

Magán a naszádon, mint tudjuk, három tizedes volt. Ezek közül az egyik a sajkataraczkocskákat gondozta, a másik a hajósmesteri tisztet vitte, a harmadik a naszádot kormányozta. E szokást a mustra-lajstromok is megemlítik.⁵⁾

A naszádok könnyen épített és igen könnyű hajók voltak, a mik sokáig nem tartottak. Egy-egy jeges áradás, vagy nagyobb vihar néha egész csomó naszádot tönkretett. Innét van az a régi szokás, hogy a naszádosok hajóit minden harmadik évben újjakkal cserélték föl.⁶⁾ Ha ezt elmulasztották, a szegény naszádos hajdúk

¹⁾ A győri magyar seregben ugyanilyen rend volt. Győr város levéltára sok seregbírónak és seregdeáknak a nevét őrizi. Például: az Inquisitio 12. sz. 1619. írja: »*Horváth Ferencz vajda és seregh bírása* « Ugyanitt a 8. sz. Thököly Jánost és Vásárhelyi Nagy Ferenczet hadi bírónak mondja.

²⁾ Komárom város levélt. 6. sz. jkv. Szabó Miklós a törvényzéket így szólította meg: »nemes és tisztelendő városi bíró uram és mind tizenkét törvényszékűlő bírák és esküdt uraim«.

³⁾ U. o. 7. számú jkv.

⁴⁾ Győr város levélt. Inquisitio 130. sz. 1615: »Zabó Lukács naszádos tizedes, ki az vajdaságnak gondját viselte, mikor ura vajdája: Rákóczi Benedek itthon nem volt«.

⁵⁾ Leírja ezt például a főttebb ismertetett 1588. évi naszádos mustra-lajstrom.

⁶⁾ Közös pénz. levélt. 14603. fasc. 1678. márcz. Drahosóczy András naszádos kapitány jelentése 1677. május 3-áról. A jégáradat — írja — bár a naszádokat a partra vonták, sokat összetört. Régi szokás, hogy minden harmadik évben új naszádokat adnak. A német katonáknak 2 egész és egy fél, a magyaroknak 9 egész, és egy fél naszad kell.

⁷⁾ Hadi levélt. Kielman András jelentése Ernő főherczeghez 1583. okt. 12.

⁸⁾ Hadi levélt. Panovitz János hadi tanácsos jelentése Komáromból a megejtett vizsgálatról.

⁹⁾ »sonst aber Für ain gueten, redlichen mán berühmbt«.

¹⁰⁾ I. Ferdinánd király ideje óta szolgált, s tömérdék ütközetben vett részt.

rendesen bajba keveredtek. Az 1583. óv okt. 9-én történt, hogy a fizetőmesterek Komáromban a mustrához (lustratio) fogtak.¹⁾ Mikor a felét elvégezték, a vár alatt nyolcz török naszád jelent meg. A komáromi naszádosok otthagyván a mustrát és a fizetést, azonnal a törökök után iramodtak. Heves üldözés közben a magyar naszádok egészen Esztergom alá értek. És ez volt a baj! Az esztergomi bég ugyanis egész hadával kijött s a Duna mindkét partjáról tüzeltetett a komáromiakra. Ezenkívül 18 friss naszádot bocsátott rájuk. Kielman András komáromi főkapitány a naszádosok miatt aggódván, öt naszáddal a segítségükre sietett. Éppen jókor jött, hogy a visszavonulást lehetővé tegye. A komáromi naszádosok négy naszádot vesztek el így is, és három halott vajdával, sok sebesülttel tértek vissza Komáromba. A hivatalos vizsgálat szerint a komáromi naszádosok szerencsétlenségének az volt az oka, hogy *öreg, s korhadt hajóik voltak, a mik megtelvén vízzel, lehetlenné tették a menekülést!*¹⁾

Jellemző ez esetre, hogy a komáromi főkapitány a túlbuzgó vajdák elcsapását kívánta, mert ha ezek Esztergomig nem üldözik a törököket, semmi baj sem történt volna. A hadi tanács azonban csak a *csatavezető Bognár Márton vajdát büntette meg 14 napi börtönnel.* Azonban elismerte róla, hogy kitűnő, bátorszívű katona!²⁾ Kívüle még *Czudar Ferencz* vajdát teljes fizetéssel nyugalmazta, azaz száraz vajdává tette! Ez a Czudar vajda vezette a visszavonulást, s a vizsgáló biztos jelentése szerint a dolgát remekül végezte. Neki köszönhető a visszavonulás sikere. Nyugalmazása azért történt, mivel már oly vén ember volt, hogy sem nem látott, sem nem hallott, sem jární nem tudott.⁴⁾

— írja — bár a naszádokat a partra vonták, sokat összetört. Régi szokás, hogy minden harmadik évben új naszádokat adnak. A német katonáknak 2 egész és egy fél, a magyaroknak 9 egész és egy fél naszád kell.

¹⁾ Hadi levélt. Kielman András jelentése Ernő főherceghez 1583. okt. 12.

²⁾ Hadi levélt. Panovitz János hadi tanácsos jelentése Komáromból a megejtett vizsgálatról.

³⁾ »sonst aber für ain gneten, redlichen man berühm«.

⁴⁾ I. Ferdiaánd király ideje óta szolgált, s tömérdék ütközetben vett részt.

Mikor már ez a baj megtörtént, Bécsből csak akkor küldtek Komáromba új naszádokat az elkorhadtak helyébe.¹⁾

A vajdákat illetőleg még a következő dolgokat kell megemlítenünk.

A régi mustralajstromok (muster-register) a naszádosok között kétféle vajdát említenek: *vízi és száraz vajdát*. Az utóbbinak nem volt hajója, azért nevezték száraz vajdának. A száraz vajdaságoknak az eredete igen egyszerű. A naszádos seregben sok jeles ember szolgált, a ki hol itt, hol amott nagy érdemekre tett szert. Naszádos vajdának azonban még sem nevezhették ki őket, mivel a hajók száma korlátolt volt. Hogy tehát a közönséges vízi hajdúktól megkülönböztessék őket, nagyobb zsoldot és száraz vajdaságot adtak nekik. Az utóbbi rendszerint azt jelentette, hogy a mint egy vízi vajdaság üresedésbe jön, azt a száraz vajda fogja megkapni. Az 1556. évben például Ferdinand király *Ságby Jánost* kiváló érdemei fejében száraz vajdának nevezi ki, havi hat forinttal emeli a zsoldját, s megígéri neki, hogy a legközelebb üresedésbe jövő vízi vajdaságot neki adományozza.¹ ²⁾ Az ilyen kinevezés gyakori lévén, a szárazvajdák száma nagyon megszorodott. S mivel *száraz tizedesek* is bőven voltak, az egész száraz csapatot (vajdát és tizedest) gyalog szolgálatra használták. Mivel minden száraz vajda (érdeme szerint) más és más fizetést húzott, a naszádos vajdák fizetésében igen nagy az eltérés.³⁾

Az 1554. évben a mustra mesterek a komáromi naszádosok-ról azt jelentik, hogy 83-nak nincs hajója.⁴⁾

¹⁾ Hadi levélt. 1583. okt. 26. Ernő főherczeg jelentése. Mivel a jelzett támadást megelőző éjjel a parasztok jelentették a törökök készülődését, s mivel az őrhajón lévő vízi vajda és hat száraz vajda a parasztok e jelentését semmibe sem vették, Kiekmannak meghagyták, hogy a nevezett vízi és száraz vajdákat tetszése szerint büntesse.

²⁾ U. o. 14.341. f. 1556. szept. 10. Bécs.

³⁾ U. o. Österreich, 1554. 16.689. fase, »auf die drei scheff nasadisten die haben iren weyda sambt ir iungen, und habén auch besoldung« etc. Némely vajda — mondja a jelentés — 13 frt-tal többet kap, mint a másik. Egyenlőséget kéne behozni.

⁴⁾ U. o. Erre a jelentésre Bécsben azt írták, hogy majd kapnak hajókat.

Az 1554. évben Komáromból 24 szárazvajdát és tizedest rendeltek Tatára, hogy ott mint gyaloghajdúk szolgáljanak.¹⁾ És Komáromban még mindég elég' száraz vajda maradt, legalább az ugyanazon (1555) évi mustra szerint „20 *trucken wajda so kain schiff habén*“ 1143 frt-nyi fizetéssel szerepel.^{1) 2)} Még több száraz vajdát említ az 1588. aug. 9-i mustra. E szerint akkor Komáromban 19 naszád volt, minden naszádon 25 evezős, három tizedes, a vajda gyermeke és a vajda állottak, vagyis együtt harminzhárman. *Száraz vajda volt 72.* (habét vajvodas sine navibus Zaraz vayda dictos 72.) *Szárai vajda volt a káplán, az iskolamester, a seregdeák, a három vásárbíró és az ingyenmunka behajtója!* A száraz vajdák közül huszonnégyen lovat tartanak, s hosszú puskát viselnek. A száraz vajdák a Szentmiklós nevű palánkot őrizik.³⁾ A mustra szerint a hetvenkét szárazvajdának különféle fizetése van. Némelyik havi 15 forintot kap, a másik 12-öt, némelyeknek pedig csak 7—8—10 forint jár havonkint.⁴⁾

A száraz vajdaság intézményét még a 17. században is megtaláljuk. Az 1624. évi fizetési lajstromban például ilyen tétel is szerepel: »*truckne wajda und andere officier sambt provisioncn 140 fi.*«^{5) 6)} Az 1626. évi lajstrom is megemlíti a komáromi száraz vajdákat.⁶⁾ A 17. század másik felében azonban a száraz vajdaság intézménye már egészen eltűnik. A legutolsó adat ami róluk szól 1645-ből való.⁷⁾ Azontúl már egyszer sem említik őket.

Azon naszádos vajdák, akiknek hajójuk volt (vagyis a vízi vajdák), a 16. század közepéig száz-száz naszádosnak voltak a

¹⁾ U. o. 14.342. f. 1557. Auszug Trucken Wayda zu Tottes: *etliche trucken Wayda sambt iren rottmeistern.* Ezeket aztán visszarendelték Komáromba. E száraz vajdákról lásd Pallavicini 1554. évi jelentését, u. o. österreich, 16.689. fasc.

²⁾ U. o. Nassadisten zu Komorn, 1555.

³⁾ Komárom várának egyik palánkja volt ez.

⁴⁾ 72 *vajvodae zaraz sine* navibus habent diversa sallaria nonnulli 15 fi. alii 12, alii 10—8—7 fi.«

⁵⁾ Köz. pénz. levélt. 1624. ápril 16. 14.469. fasc.

⁶⁾ U. o. Extract über die bergstätterische und oberhungr. gränizen: »truckene waida«.

⁷⁾ U. o. 15.511. fasc. Specification über das gesambte bergstätterische kriegsvolk 1645: Komorn *die trucknen wayda* und 9 tscheyka monatlich, 1641. FI.

⁸⁾ Köz. pénz. levélt. Hung. 1. f. Nassadistae, eorundem privilegia et tractamentum.

⁹⁾ Császári és királyi házi, udvari és állami levéltár. Hung. Isti infrascripti sunt waywodae regiae maiestatis«. Ez az összeírás megvan az Országos levéltár Lybus II. sor, I. csomójában is. Mindkét összeírás ezt mondja a vajdákról: »quilibet waywoda, quot habét viros, tót habét florenos hungaricales pro salario ipsius, *absque stipendio mensuali ad annum.*« Tehát még mindig a jargálás járta náluk.

tisztjei. Az az, mint a száraz, úgy a vízi hajdúknál is kezdetben a százás rendszer járta. A naszádosok legrégebb rendszabása a vajdáról ezt írja: „*item consuetudo est, ut centum nassadistis praesit unus vajvoda*“.¹⁾ Ez a rendszabás — sajnos — szóval sem említi, hogy a vajda és száz naszádos a hány naszádon voltak elhelyezve. Csak az a bizonyos, hogy egy naszádon el nem fértek, különösen nem a 15. században és a 16. század elején, a mikor a magyar naszádok még igen kicsike hajócskák voltak.

A százás naszádos vajdaságok (kompániák) még a 16. század harminczas éveiben is megvoltak ugyan, de akkor már ötvenes vajdaságok is akadnak. Az 1535. évben például tizenöt vajdát sorolnak fel. E tizenöt közül csak háromnak volt száz-száz embere, a többinek pedig csak ötven.²⁾

A százás vajdaságok a naszádosoknál épp úgy mint a szárazföldi gyalogságnál, szinte észrevétlenül eltűnnek, helyesebben, ötvenes vajdaságokká változnak. E változásról semmiféle rendelet meg nem emlékezik, s így az okát nem is adhatjuk. De valószínűnek látszik, hogy a vajdaságok emberszámának apadása összefüggésben volt a naszádok alakjának és nagyságának a változásával. Tudjuk, hogy 1532-től fogva a Gmundenben épült naszádok alakja és nagysága többször változott. A régi magyar naszádoknál jóval nagyobbakat építgettek. Mivel egy-egy ilyen naszádra 30—40 ember is elfért, minden naszádra külön-külön vajdát lehetett alkalmazni. Egy naszád népe ilyenformán egy vajdasággá lett. Valószínű, hogy a naszádok terjedelme miatt vált szükségessé a már szokássá vált emberszám apasztása. Mivel a 16. század közepén egy-egy naszádra 33 ember fért el, egy-egy vajdaságja nép azontúl állandóan 33 emberből állott. A magyar kamara 1555-ban a naszádos vajdákról már hivatalosan jelenti: „*habet horum quisque trés decuriones, quilibet decurio*

novem remigem, vajvoda quisque unum remigem et adolescentem unum!“ E szerint egy- egy naszádon, ha az emberszám teljes volt, a vajdával együtt 33 ember állott.¹⁾ Ez a szám és beosztás a *teljes naszádokon* nemcsak a 16., hanem a 17. században is végésvégig megmaradt. A jóval kisebb *félnaszádon* természetesen a legénység száma is kevesebb volt. Az 1689. évben az esztergomba küldött tíz naszádon kívül Komáromban akkor még kilencz naszád vagy sajka állomásozott. Ezek közül a komáromi főkapitány sajkáján 25, Zámori György komáromi főviczekapitány sajkáján 31, Bokor László fővajdáén 22, Fogas János vajdáén 15, Palkovits János vajdáén 21, Czétényi János vajdáén 16, Kozma Zupanovics vajdáén 16, Horváth Gergely vajdáén 19 és Szabó Mihály vajdáén 22 naszádos volt. Mivel e vajdaságok emberszáma hiányos volt, a haditanács elrendelte a kiegészítésüket 33 emberre.²⁾ A mikor a jelentékenyen megszaportított naszádos seregből 32 kompániából álló ezredeket létesítettek; egy-egy kompánia akkor is csak 33 emberből állott, s akkor is egy vajdaságolja népnek mondták e kompániát. Ezt a 33 emberből álló csapatot néha *zászlóalja* néven is emlegetik. Ugyanis a naszádos vajdáknak is saját zászlójuk volt, a mit rendszeren a kinevezésük alkalmával kaptak. Az 1566. évben a naszádos vajdáknak Zákány várába kellett menniük, mivel Ferdinánd főherczeg ott osztotta ki köztük a zászlókat és a dobokat.

Szentkláray a Dunai hajóhadak története című munkájában csak úgy találomra két helyen is komolyan fejtegeti, hogy a naszádos vajdaságok a 17. században megszűntek, s a naszádos vajda helyébe a német laidinant lépett. Szentkláray ugyanis a 17. századból egyetlen vajdát sem ismer, s könyvében csak Pázmány Ferenczet és Petrasko N.-t (Miklóst) említi meg. De ezekről meg^{1 2}

¹⁾ Orsz. levélt. Nadasdyana; a kamara jelentése a nádorispánhoz, Nadasdy Tamáshoz 1556. aug. 29-én, Pozsonyból. Ugyanezen év július 7-én Izdenczy Mátyás írja: »*ego Mathias Izdenczy waywoda nazadistarum regiae máj. ad triginta unum nazadistas unius navis nazadae et ad personam meam, puerumque meum* ad unuin menssem

²⁾ flór. percepic. Ez az Izdenczy Mátyás mint komáromi fővajda 1591-ben halt meg. (Köz. pénz. levélt. Familienakten 17.801. fasc.)

²⁾ Köz. pénz. levélt. Hung. 14.669. fasc. 1689. Specification der zu Komorn befindenden 9 *scheyken heyducken Compagnien.*«

mi állítjuk, hogy naszádos vajdák sohasem voltak. Pázmány ugyanis, a mint már a gyalogsági fővajdaságoknál említettük, a győri szárazföldi hajdúk fővajdája, Petrasko Miklós pedig oláh vajda volt. A 17. századi naszádos vajdák nevei azonban egytől-egyetig rendelkezésünkre állanak.¹⁾ Nemcsak a kinevezésük, de (a komáromi városi levéltárban) a beigtató levelük is mind megtalálható. Törzsökös magyar nevek ezek egytől egyik, s nem is illenek Szentkláraynak és Vitkovicsnak egymás után írt műveibe, a hol csak rácz naszádosok és rácz vajdák szerepelnek. Lehet, hogy éppen azért maradtak ki e férczmunkákból, mivel magyarok voltak, s magyarságuk nem volt összeegyeztethető a nevezett két munka rácz fölfogásával.

De nemcsak a 17. században találjuk föl a maga eredetiségükben a naszádos vajdaságokat; megvannak azok még a 18. században is. Igaz ugyan, hogy ekkor már a komáromi és győri naszádosokat csak hajdúknak nevezik, de azért a vajdák és a viczevajdák kinevezései mindaddig napirenden vannak, a míg a sajká-¹⁾ sokat Tittel környékere nem telepítik, illetőleg ott újra nem szervezik.¹⁾

¹⁾ A közös pénz. levélt. Hung. című gyűjteményében az összes 18. századi vízi hajdú vagy naszádos vajdák kinevezése megvan. Csak például idézzük Esztergomi Márton kinevezését, aki 1730. január havában Naszvady Mihálynak vicevajdaságát kapja meg Komáromban. (U. o. 14.960. fasc. Ex consilio bellico, ugyanitt 14.987. f. 1732. május 20. Ex consilio bellico szól *Zámolyi György* komáromi vízhajdú vajdáról.)

A naszádos fővajdákkal ugyanígy vagyunk. A 16. századtól a 17. század közepéig folyton találkozunk velük, különösen Győrött, a hol a 170 főből álló naszádos sereg rendszeren egy-egy fővajda alatt állott.

A 16. században a komáromi naszádosok élén fővajdákkal még ritkán találkozunk. A 17. században azonban már állandóan szolgált Komáromban egy-egy naszádos fő vajda. A 17. századi összes komáromi fővajdák előbb huszárkapitányok voltak! A kinevezésük mindig megemlíti, hol szolgáltak azelőtt mint lovas-tisztek.²⁾

A 17. század végén — a mint már említők — a háborúk idején közönséges hajdúkat helyeztek a naszádokra. A naszádosok úgy is a gyalogsággal küzdöttek, tehát a gyalogrendből növelték a számukat. Mivel a 17. század végén, a nagy felmentő háborúban a végbeli őrségekből is mezei hadakat alakítottak, a naszádos sereg beosztása is átalakult. A míg ugyanis a táborozás tartott, a naszádosokat is ezredekbe osztottuk. A naszádos ezredben ezer ember és 32 sajka vagy naszád volt. Az ezred élén állott a naszádosok kapitánya. A fővajda az ezredben alezredesi vagy őrnagyi rangot kapott. A naszádos legénység az ezredekben is a vajdák alatt állott. Egy-egy vajdaságajlja nép ekkor is 33 ember volt. Az 1690. évben a táborba küldött naszádos ezred törzskara (staab) állott egy ezredesből (havi 100 forint fizetéssel), egy al-ezredesből (havi 60 frt.), egy főstrázsamesterből (havi 50 frt.), élelmezési tisztből (havi 10 frt.) és egy felcserből (havi 6 forint).¹

¹⁾ Köz. pénz. levélt. 14.649. fasc. Ex consilio bellicol686. nov. 17. Bokor László (in ansehung seiner bishero gelaisten kriegsdiensten, demselben die ober waida stell zu Komorn, weilen der Adam Galgóczy nicht angetretten, conferirt worden) 14.611. 1680. pedig Disznódsi Horváth Ferencz lévai »oberrittmaister« kinevezése fővajdává.

Minden sajkán (naszádom volt egy vajda havi 20 írt. fizetéssel, 3 tizedes (á 3 írt. 12 kr.), egy dobos és 28 köznaszádos vagy vízi hajdú.¹⁾ A naszádos ezredek élén álló tisztikar teljesen magyar volt.

Az egyik naszádos ezrednek az ezredese Disznósi Horváth Ferencz (primo ut vice — deinde ut colonellus) volt. Ezt a derék embert Lipót király és a fővezérek valósággal elhalmozták dicséretekkel ²⁾ Ugyanígy dicsérik a győri naszádosok fővajdáját Galgóczy Ádámot is.³⁾

Mivel a nagy felmentő háború idején a dumaparti városok újra a király kezére kerültek, a 17. század végén a naszádosok újabb állomásokat kaptak. Az elhelyezésükre vonatkozó tervet Rudolf Wücz főmustramester dolgozta ki „*Nassadisten Waydschaften*“ czímcn 1688-ban. E javaslatot a király még az év október 21-én elfogadta. E szerint ezentúl állandóan 32 naszádos vajdaságot tartanak. Ebből Győrben 3, Komáromban 4, Esztergomban 5, Pesten 5, Tolnán 5, Mohácson 5 és Belgrádban 5 állomásozik. Minden sajkán 33 ember van ugyanannyi vajda alatt, együttesen tehát 1056 ember. A vajda a mellé rendelt gyermekkel együtt kap havi 12 forintot és félévre 72 mérő gabonát (kenyér helyett). A zászlótartó⁴⁾ havi 4 forintot és félévre 24 mérő gabonát, két tizedes együtt havi 8 forintot és félévre 48 mérő gabonát, egy dobos havi 2 forintot és félévre 12 mérő gabonát, ^{1 2}

¹⁾ U. o. 14.694. f. Specification welcher gestalten die anno 1690. indas feld zu gehen beordnete 1000 mann nasadisten auf ain monat bezahlt worden« etc. Az 1691-ben a győri generalatus végházaiból 13 (á 70 ember) kompánia lovast, 10 kompánia (á 100 ember) hajdút és 32 sajkán 1000 naszádot vezettek a táborba. Az az egy hajdú-ezredet, tíz, egyenkint száz emberből álló kompániából és »ain regiment von nasadisten auf 32 tscheyken, auf ain jede 33 köpf gerechnet, deren 3 auch von den niederösterr. ständen besoldet werden, die übrige 29 Compagnien werden von der hofkammer aus jährlicher gränizbesoldung zu verpflegen sein«. —Érdemes megemlitenünk, hogy a hivatalos »Memorial« is gyalogosoknak írja a naszádosokat (von den tschaikisten oder fuessvolk).

²⁾ U. o. Lipót Horváth ezredesről 1693. febr. 7. és Croy herczeg ugyanarról 1693. jan. 28. Még Fleury admirális is magasztalja őt 1693. jan. 28. fölterjesztésében.

³⁾ U. o. 14.687. f. 1691. 24. szept. Obristwachtmeister Herr Adamus Galgóczy obervajda zu Raab, etc.

⁴⁾ Ez új állás a naszádosoknál; a mai hadnagyi állásnak felelt meg.

27 *közahjdú* együtt havi 24 forintot és félévre 324 mérő gabonát kap. A kenyér helyett azért rendeltek gabonát, mert minden hajdú másként szereti a kenyeret sütni.¹⁾

A mint ez adatokból is láthatjuk, a naszádos vajdaságok még a 17. század végén is a maguk régi alakjában állottak. Még azt az ősrégi szokást sem törölték el, mely szerint minden fővajda és vajda egy-egy fegyverhordozó gyermeket is tartott.²⁾ Ugyancsak megtartották a 17. század végéig azt az ősi magyar szokást is, mely szerint a naszádos kapitányok és fővajdák közvetlenül nem az egész naszádos hadnak parancsoltak, hanem csak a saját csapatuknak.^{1 2 3)} Az 1689. évben például a komáromi naszádos vajdaságok közül Zámory György kapitánynak is, meg Bokor László fővajdának is csak egy-egy naszádja volt, melyen a vajdai tisztséget ők maguk viselték. A többi naszádon a kinevezett vajdák parancsoltak.⁴⁾

Ez a szokás annyira dívott, hogy még a naszádos kapitányok kinevezésébe is belevették. Az 1631. évben például Szarvaskendi Sibrik Pál a komáromi naszádosok kapitányává kinevezetvén, havi 156 frt. fizetést kap és „*als wayda über a in tscheyken sambt jungcn* (gyermek) külön havi 16 forintot⁵⁾ Puchaim Adolf Erik gróf komáromi generális 1651. évi kinevezésében is ott van, hogy mint sajkás vajda havi 16 forintot kap.⁶⁾ Bossányi Gábor 1650. és Spáczay Márton 1654. évi kinevezése

¹⁾ Közös pénz. levélt. 14.665. fasc. Ex consilio bellico 1688. november 11.

²⁾ Erről a szokásról 1556-ban írták: »waywodae tempore servitii nautici *de veteri instituto habent singuli unum adolescentem.*« (E gyermekek havi 2 frt.-ot kaptak. Orsz. levélt. Nadasdyana, a magyar kamara a nádorispánhoz, 1556. aug. 29.)

³⁾ Orsz. levélt. Tört. Emi. Belügy. Kovács György fővajda írja 1554-ben: auf main haubtmanschaft ain monat 25 fl., idem auf die weydaschaft jedes monat 6 fl. 60, meinem jungen 4 fl. Kovács öt naszád élén állott, de a magáé csak egy volt.

⁴⁾ Közös pénz. levélt. Hung. 14.669. fasc. 1689. Specification der zu Komorn befinden 9 *tseiken heyduckens compagnien.* Herrn obristleitnant Zámory compagn. 3 rottmaister, 1 tromblschlager, 27 gemaine, etc. Oberwaida compagn. etc.

⁵⁾ U. o. 1631. 14.483. fasc.

⁶⁾ U. o. 1651. decz. 9. Bestallungsbrief.

is ugyanígy szól. Ezek alá is egy sajkát rendelnek és ezért egy vajda fizetése járt nekik.

Az 1693. évben a naszádos ezreden kívül még 16 sajka szolgált a háború színhelyén. Ez a tizenhat naszád vagy sajka az úgynevezett császári hajóhad kiegészítő része volt. E vízihad élén állott egy ezredes, alezredes, főstrázsamester, 13 vajda, 16 zászlótartó, 16 dobos, 32 káplár (tizedes) és 400 naszádos. A három hiányzó vajdaságot a három törzstiszt tartotta a kezében.¹⁾ A naszádosok ősrégi szokásain tehát még ebben a vízi hadban sem változtattak.²⁾ A régi hadi szokásokhoz a mieink erősen ragaszkodtak, s a bécsi kormányiszékek, a míg az érdekük úgy kívánta, nem bolygatták azokat.

Az 1711-ben a komáromi, az esztergomi és a győri magyar katonaságot, tehát a naszádosokat is újra szervezték. Ez alkalommal a régi 33 emberes kompániákat megszüntették, s a vízi hajdúkat is századokba osztották. Györött volt 200 hajdú egy fővajda, két vajda, két vicevajda, két zászlótartó („*sasladartos*“!), két őrmester és nyolcz káplár alatt. Komáromban szintén két kompánia vízi hajdú volt, csakhogy e két kompánia emberszáma csak 146 főre rúgott. Esztergomban egy kompánia (110 ember) vízi hajdú volt.³⁾ A mint látjuk, ez új felosztás a régi magyar tizedesi rangot már megszüntette. Annál különösebb, hogy huszár-ságnál meg, a hol tizedesek sohasem voltak, alkalmazásba vette. A hivatalos kimutatás szerint a komáromi vízi hajdúk mellé rendelt 62 huszár élén ezek a tisztek állottak: „hadnagy (havi 24 frt.), sasladartos (havi 17 frt.), strasamester (havi 8 frt.); sibos és 2 diszados“

Az újjá szervezett esztergomi, komáromi és győri sajkások vagy naszádosok az 1716. és 1717. évben résztvettek a török hadjáratban, még pedig *magyar nemzeti hajdúság néven*.^{1) 2)} Ugyanekkor szárazföldi hajdúság a hajdú ezredeken és a határ-örökön kívül már csak imitt-amott volt. Például 1717-ben Szigetvárt volt két kompánia magyar hajdú. De ezeknél a vajda-tisztség

¹⁾ U. o. 14.694. fasc. 1693. Entwurf der monatlichen bezahlung auf 16 tscheyken so bei dem kays. schiüfarmament stehen sollen.

²⁾ Ebben a naszádos seregben tizenhat vajda helyett azért volt csak tizenhárom, mivel régi magyar szokás szerint az ezredes, az alezredes és az őrnagy szintén egy-egy vajdaságot töltött be.

³⁾ Köz. pénz. levélt. Ilung. 14826. fasc. 1717. Aufsatz.

²¹⁾ U. o. 1717. april 4. Ex consilio bellico.

már ismeretlen volt.¹⁾ Az ősrégi vajda-tisztség tehát a naszádosoknál tartja magát legtovább, mert itt még a 18. század közepén is megvolt. Az 1738-ban például a győri sajkások élén *Trencsényi* fővajda állott, a kit oberkapitánynak is hívtak.¹⁾ Mivel ez évben Jekey András meghalt, Fekete Imrét nevezik ki sajkás obervajdává.²⁾ Ugyanez évben Bóth István naszádos vicevajda meghalván, a megüresedett vicevajda állást Barabás Márton kapta meg.^{3) 4)} Érdemes megemlítenünk, hogy az az ősrégi szokás, mely szerint a naszádos főtiszteket a huszárság köréből választják, még a 18. században is járja. *Mesterházy László* győri fővajda (bei der hungarischen miliz) 1716-ban otthagyja a sajkás szolgálatot és huszárkapitányi tisztséget vállal.⁵⁾ Az 1718. évben a Nádasdy huszárok jeles zászlótartóját, Andrassy Mihályt komáromi sajkás vajdának nevezik ki.⁶⁾ Jékycy András fővajda, a ki 1738-ban elesett, egykor szintén huszár volt.⁶⁾ Az 1743. évben Nagy Sándort, a Festetics huszárezred kapitányát a komáromi sajkások főkapitányának nevezik ki.⁷⁾

Szóval az ősrégi naszádos szokások még a 18. század közepén is járták; még akkor is vajdák állanak a magyar nemzeti hajdúknak nevezett sajkások élén.

*
**

Mivel az úgynevezett császári hajóhad mindig a magyar Dunán szerepelt, s mivel néha a naszádos haddal együtt működött, a császári, hajóhad szervezetéről is kell egyet-mást mon-

¹⁾ U. o. A szigeti két kompánia hajdú élén két hadnagy, két zászlótartó, két őrmester és hat káplár állott. A két kompániában együtt 150 hajdú volt.

²⁾ U. o. 1738. szept. 12. Ex consilio bellico. Trencsényi a táborban lévő naszádosok számára felsereket rendeljen.

³⁾ U. o. 15056. fasc. 1738. szept. 1. A hadi tanács Fekete Imrét, aki már húsz éve szolgált, nagyon magasztalja.

⁴⁾ U. o. Ex consilio bellico 1738. szept. 1.

⁵⁾ U. o. 14779, fasc. 1708. 19. januárban lett fővajdává és 1716. júli 2-án áll ismét lovas szolgálatba mint huszárkapitány (u. o. Ex cons. bellico).

⁶⁾ U. o. 14853. Ex cons. bellico, 1718. júli 1. Albrecht braunschweigi herczeg és tábornagy nagyon magasztalta ezt az Andrassyt, a ki több kitüntetésben is részesült.

⁷⁾ U. o. Hoffinanz 14028. fasc. van fővajdai kinevezése.

⁸⁾ U. o. Ex cons. bellico 1743. nov. 24.

dánunk. Különösen azért, szükséges ez, mivel a Dunai hajóhadak története című munka szerzője merő tudatlanságból a magyar naszádos hadat teljesen a császári admirálisok alá helyezi. Pedig ha egyéb nem is, már maga a két hajóhad ellentétes természete és szervezete is teljesen kizárta az alárendelést. Nincs is egyetlen olyan rendeletünk sem, mely a magyar naszádos hadat a német dunai flotta alá rendelné. Az 1552. évtől kezdve a 18. század közepéig a magyar naszádos sereget a saját tisztjeik vezetik. A 17. század végén, a nagy török háborúban mint önálló hajós ezredek szerepelnek, s az ezredek élén kivétel nélkül magyar embereket találunk. A német dunai flotta admirálisainak kinevezései sem szólnak arról semmit sem, hogy a naszádos had alájuk volna rendelve. Az igaz, hogy a két hajóhad együtt is működött, de ebből még nem következik az alárendeltség! Az alábbi adatok mindenkit meggyőzhetnek, hogy a magyar naszádos hadat a német dunai flottába nem osztották be.

Említők már, hogy az úgynevezett császári hajóhad egyesek (főleg uralkodók) hiúsága és nagyzása teremtette. Azt hitték, hogy a gályák és a hadi bárkák a Dunán ugyanazt a szolgálatot fogják tenni, mint a tengeren. De háta 16. és a 17. században a száz és száz ágra oszló Duna oly sekély volt, hogy például Buda mellett még a legkönnyebb naszád is zátonyra került. Tudjuk, hogy a háborúk mindig a nyári hónapokban folytak, s azt is tudjuk, hogy a Duna vize ilyenkor volt a legkisebb. Arról tehát szó sem lehetett, hogy nehéz ágyúkkal felszerelt súlyos hajók a Dunán szabadon közlekedhessenek. A legtöbb baj meg az volt, hogy ezek a német hadihajók csakis lefelé haladhattak. Fölfelé már lovakkal kellett vontatni. A vontató erő azonban nem állott rendelkezésre s így igen sokszor megesett, hogy a nagy, de tehetetlen hajók az ellenség ölébe szaladtak. Az is nagy baj volt, hogy a császári hajóhad élén álló admirálisok és tisztek a Dunát sohasem látták! Maga a legénység pedig szemenszedett csöcselék volt, mely rendszeren az első lövésre elszaladt. Ezek a körülmények adják annak a magyarázatát, miért nem járt eredménnyel a császári hajóhad működése nálunk.

A császári hajóhad legénysége és tisztjei idegenek, többnyire olasz, hamburgi és németalföldi tengerészek, vagy dologkerülő emberek voltak, a kiket fényes ígéretekkel csábítottak Bécsbe, de a kik onnét rendszeren üres zsebbel mentek haza. Otthon

aztán széliében hirdették miként szedték őket rá az ígéretekkel, s szidták a bécsi uralkodókat mint a bokrot.

Idegen lévén a császári hajóhadon a tisztség és a legénység, a szervezet dolgában mindég azt a módot használták, a mit magukkal hoztak. Az olaszok az olasz, a németalföldiek pedig a maguk tengerészi szavait és tisztségeit hozták magukkal s a maguk szokásos szervezetével éltek.

Már az 1527. évben hozzáfogtak a császári hajóhad megteremtéséhez. Az olasz módra készült hajókat (streitschiff) a bécsi hajó-arszenálban építették. Ugyanezen évben a naszádhajókból készült híddal is kísérletet tesznek. Nándorfehérvárnál az ilyen híd készítéséhez 200 naszád kellett. A kétszáz naszád 310 öles hidat adott, Mivel akkor egy-egy naszád hét tallérba került, a dunai hajóhidat kevés költséggel előállíthatták.¹⁾

A következő (1528.) évben Simon Salvazo már azt jelentette a királynak, hogy a hadi hajók elkészültek, s egy részüket ki is próbálták.¹⁾ Ugyanez évben De Sara is jelenti, hogy hat hadi hajót kipróbáltak. De Sara nemcsak a Dunára, de a Szávára is hajókat követelt. YVelikában — írja — Frangepan Kristóf grófnak van egy *fusta*, egy *bergantin* nevű hajója és egy nagyobb hadihajója. Ezekhez még hét *barbota*-t kell csináltatni, hogy a Száva folyón a törököt visszanyomhassák.

A Dunára 40 hajó kell, köztük 8 barbota (középnagyságú hajók), 12 bergantin (gyors és kis hajók ezek, mikkell a naszádokat is utolérhetni), 8 hosszú bárka és 4 *ruffionella* (gyors pósta-hajók). Ezek elkészítésére 100 mester kell. A Velikánál építendő hét hajóhoz pedig 24 hajóépítő.²⁾

Az 1532. évben 28 hajó állott a császári hajóhad. A hajók ezek voltak: 1 *sajka* 60 evezőssel, 3 *barbota* mindegyikén 30 evezős, 1 nagy *fusta* 72 és egy kisebb fusta 40 evezőssel, 1 nagy *brigantina* 28 és nyolcz kisebb brigantina mindegyike 26 evezőssel, 8 *barka* 20—20 evezőssel és 5 *ruffianelle* 14—14 evezőssel.

¹⁾ Köz. pénz. levélt. 1772. fasc. IV. 31. Gäneral anzaigen von Ulrich Leyser zaigmeister, 1527. nov. 14. Ain gewaltige brücken von nassadl scheffen über die Thunau. Az 1557. évben egy naszád, fölszerelés nélkül 4 frt.-ba jött. 1664-ben már 42 frt.-ba.

²⁾ U. o. Memorial de Simon Salvazo 1528. okt.

²⁾ U. o. De Sara ő fölségéhez 1528. okt. 24.

zóssel. Az egész hajóhadon tehát 728 evezősnek kellett lenni. Egy-egy evezősnek havi négy forint járt, a mi az akkori időben igen magas zsold volt. A hajókra kellett 27 capitanei (az az patroni), 23 comites, 50 tüzér, 77 socii (compagni), 4 ács, 6 trombitás, 2 orvos, két káplán (havi 3 frt.), hadbíró, 2 aguzini a page (lictores justitiae), 400 karabélyos. ¹⁾

Az 1537. évben ő fölsége sietve elrendelvén a hajóhad felszerelését, azonnal hozzáfogtak a munkához. ^{1) 2)} Pasculin de Rogus (verwalter bei der armada) 1538. évi jelentése szerint ³⁾ a megrendelt barboták csak ez év szeptember havára készülnek el. Azonban a „*warkhlongi*, *bregandi* és *raffanelle*“ hajók már a vizen vannak; négy barbota is elkészült. Ezeken kívül Bécsben 120 kis és nagy naszád áll készen. Egy-egy főzászlóhoz (standart) — írja Pasculin de Rogus — 60 rőf tafota és selyem kell. A kis zászlócskák (170 darab) mindegyikéhez $6\frac{2}{3}$ rőf kell. A kettős naszádok mindegyikére vitorlavászonból készült *tenda* (tendia oder bedeckung) kell. Ugyané czélból a nagyobb hajókra 1200 rőf zwillich szövet kell.

Az 1540. évben Da Sara, a hajóhad gubernátora jelentette, hogy az armadához kell 686 galeotta (evezős), 63 compagni (havi 7 frt. fizetéssel), 22 comiti (á 13 frt.), 7 patroni (á 10 frt.), a barbotákra 6 patroni (á 20 frt.) a bergantinokra 15 patroni és a ruffialli-kra 5 patroni; armiglio (havi 32 frt) és 300 puskás (1350 frt. havonkint). ⁴⁾

Az 1550. évben három új bergantin hajót küldtek a bécsi arzenálból Magyarországra. A hajók és az evezők vörösre voltak festve. A főzászlók karmazsin színű tafotából készültek és rajtuk díszlett a fekete színű birodalmi sas. A kisebb zászlók vörös és

¹⁾ U. o. 1532. Instrukione de le giente et di la spesa eh. bisogna ad armare li navali 28 etc.

²⁾ U. o. 1537. febr. 16. az alsó-ausztriai kamara jelentése

³⁾ U. o. 1538. aug. 7. az alsó-ausztriai kamarához. Nehogy valaki ezeket az olasz módra épített hajókat valami rettentő nagy alkotmányoknak higgye, tehát ide iktatjuk az alsó-ausztriai kamarának 1534. évi jelentését a »wálhisch schiffung«-ról. A nevezett kormányzó azt írja, hogy az olasz hajókat mind a szárazra vonták és állás alá helyezték. Ez a szokás később is járta (u. o. 16670. fasc. 1534. márcz. 13.)

⁴⁾ U. o.

fehér színűek voltak. Mindegyik bergantín hajónak (navium triremium) 24 evezőse volt. A legénység spanyol volt. A három bergantín mindegyikén hat ágyúval és 20 puskával volt felszerelve. Bár e bergantín nevű hajók a könnyebbek közül valók voltak, Komáromtól Bécsig három hónapig tették meg az utat! És ez út 3345 napszámba került!*)

Az 1566. évi császári hajóhad a következő hajókból állott: a parancsnoki hajó (cappitania) 72 evezőssel, Szent András 60, Szent Jakab 68, Szent Mátyás 60, Szent Péter 68, Szent Bertalan 60, Szent Miksa 61, Szent János 68, Szent Pál 68, Szent Angelo 54, Szent Elrno 52, Szent Lipót 26 és Fortuna 24 evezőssel,^{1,2)}

A bécsi hajó-arsenálban az 1577. évi leltár szerint volt 15 gálya, 4 egyszerű és 4 kettős bergantín, 3 *fregattá*, 2 *gundelm*, 2 *bartelli*, 15 zöldre festett és egy aranyos *rennschiff*, 186 ágyucska a megfelelő vasvillával, az ezen ágyukhoz való $\frac{1}{3}$ fontos 6520 golyó, 411 kettős szakállós vasvillával, három damaszk főzászló (fehér-vörös-fekete), vörös-fehér színű hegyes zászló 8, négyszögletes 26, a fregattokra való hat, négyszögletes zászló, öt „flambfahnen“, 10 zöld bársony decken a fregattokra, vörös-fehér gyapjú takaró a nagy hajókra s különféle evezők nagy számmal.³⁾

Az 1594. évi hajóhadak csúfos vége eléggé ismeretes. Ez alkalommal naplopó olasz csőcselékkel, kucséberekkel és rabokkal rakták meg a czifrára festett hajókat, miknek fődélzetét selyem és bársony szövetekkel vonták be. Az 1594-ben e czifra hajók vagy a Duna fenekére, vagy a török kezére kerültek. Ez utóbbi hajóhad csúfos veresége alkalmával egész csomó jelentés és rőpirat hirdette, hogy nagy gályáknak és másféle hadi hajók-

1) Köz. pénz. levélt. Österreich 16683. fasc. A három bergantín vezetői ezek voltak: Nicola Santorin, Stephano Greco és de Chira.

2) U. o. 16712. fasc. 1566. nov. *Ihan de Scobedo Riba de Neyra* arsonal kapitány jelentése. E hajók közül a Szent András 29 kubitó hosszú volt és 15 pad (az evezősök számára) állott rajta. A Szent Bertalan 29 kubitó hosszú, 15 kubitó széles és 15 pados hajó volt. Az admirális hajó volt a legnagyobb, ez 35 kubitó hosszú és 6 kubitó széles volt. A többi 29—30 kubitó hosszú és 15—16 pados gályák voltak. Az arzenálban ez időben 9 — 10 ezer evezőt találtak készen.

3) U. o. 17724. fasc. IV. 31. 1577. máj. 31. Inventari aller sachen so in dem kays. arsonal zu Wien von schiffungen etc.

nak a Dunán való alkalmazása merő badarság; *egyedül a magyar naszádok használhatók az ellenséggel szemben sikerrel.*¹⁾

Az udvar hiúsága és egyesek nyerészkedési vágya azonban nem engedte, hogy az okos tanács meghallgatásra találjon. Bár a császári hajóhadak semmi eredményt sem mutathattak fel, azért újra és újra kísérletet tettek velük.

Az 1595. évben az olasz hajóépítők, a festők, kárpitosok stb. már javában dolgoztak a császári hajóhad újjászervezésén.¹⁾ Elkészült a Santa Maria nevű, teljesen új módszer szerint ácsolt gálya is, melyen három évig dolgoztak. Paul de Ilogaris, Sofian Meleti, Pietri Pelin és Pompeio Giovan személyében új kapitányokat is fogadtak. Az 1595-i mustra lajstrom szerint²⁾ az első gályát (Szent Bertalant) Reál Joan Coppa, a második (S. Piero) Sing. Griesser, a harmadikat (Szt. Jánost) Panavit Henrik, a negyediket (Szt. Mátyást) Stephano Rosso, az ötödik gályát (Szt. Jakabot) pedig Michael Basscio kapitány vezette. A tisztikar és a legénység ezúttal is olasz volt. A marinari-k havi 9 frt.-nvi zsoldot kaptak! Az admirális-gálya teljesen aranyozott volt!

Hogy a tizenhatéves háborúban szereplő császári hajóhad fényéről némi fogalmunk legyen, elmondunk egyet-mást a bécsi hajó-arsenálnak ez időben (1601-ben) készült leltárából. A hajó-arsenálban ekkor a szentek neveiről nevezett tíz gálya, három bergantin, öt fregattá, egy gundele, két rennschiff (delfin és Meluzina szobrával), három vadászhajó, négy sajka, öt félsajka és egy sétahajó állott. Kettős szakállós vasvillával 401, zászló 183 volt. Az utóbbiak között 82 négyszögletes vörös-fehér, 43 sárga-vörös, 5 zöld (a fregattokra) 22 vörös-fehér hegyes zászló akadt. A fő-

¹⁾ Az 1594. évben Riedesel és Sprinzenstein admirálisoknak elpusztult hajóhadáról szóló jelentések vannak a Köz. pénz., a Csász. és kir. udv. és állami levéltárakban, továbbá kézirati művek a csász. és kir. udv. könyvtárban.

²⁾ Köz. pénz. levélt. 17724. fasc. Csak a festők 2207 frt.-ot kértek 1595-ben a hajók festéséért.

³⁾ U. o. Österreich, 16814. fasc. Muster-register über des edlen und gestrengen *Ferdinandten Weidners von Willerburg* röm. kays. maj. capitan der armada auf den Donau stromb und arsional zu Wien 1595. aug. 3.

zászlók között volt egy vörös damaszk zászló, mindkét oldalán kereszttel, egy sárga damaszk zászló mindkét oldalán a bíróalmi sassal (reichsadler) 2 vörös tafota zászló „mit dem halben adler!“ A hajókra való kisebb-nagyobb „decken“ között akadt kilencz zöld bársonyból és egy zöld selyemből készült. A generális gályára való sárga-vörös damaszból készült „decken“ és ugyanoly színű selyem takaró a padokra és poppa-ra. A fregattok takarói zöld selyemből készültek. Sprinzenstein-féle aranyozott kópja 186 volt. Az evezősök kabátjai vörös posztóból készültek és sárga burgundi kereszt volt rajtuk. A nadrág és a süveg ugyanilyen posztóból készült. A temérdek evezőn és egyéb szerszámon kívül volt még aranyozott üveg lámpa az admirális-hajón, faragott és festett szentek, táblákra festett szentek, ezüstözött pelikán, fortuna stb.¹⁾

A 17. század közepén, a török háború kitörésekor, Gilbert Santhilier gróf, a bécsi hajóarzenál²⁾ kapitánya készítette a tervet. ³⁾ A jeles terv Isurarsius és Ortelius munkáiból veszi át a hajóvontatásra vonatkozó adatokat. Azt mondja a Santhilier javaslata, hogy a gályáknak és a bregantin nevű hajóknak csak öt tenyéryi mély víz kell! A *calevasi-t* Triestből kell hozatni; a hajósmestereket Zrínyi Péter már megígérte. Az evezést legjobban irányítja az evezők hátára sújtott korbácsütés! Evezősöknek jók lesznek az erősebb koldusok és a rabok. A naszádosokat is lehetne evezősökül használni. A kész hadihajók közül a *Wid* nevű galiotára 40 evezős kell. E hajó teljes személyzete 200 emberből állhat. A szent Rupert nevű másik galiotára 120, a két bergantinra együtt 60 és a két fegyveres bárkára 44 ember kell. Az egész személyzet tehát 424 emberből állana. A bergantin nevű hat hajón 20—28 evezős, vagyis összesen 284 evezős és minden padra két muskétás (összesen 304) és hat ^{1 2}

¹⁾ U. o. Österreich. W. 31. fasc. Invenlarium und beschreibung über das kays. arsonal in Wien 1601. aug. 1.

²⁾ Ebben az arzenálban készítették az Olaszországból hozott mesterek a császári hajóhad nagyobb hajóit. Békesség idején is itt állottak a hajók.

³⁾ Köz. pénz. levélt. Hung. 1664. 14556. fasc. »wie in dem wienerischen arsinal verhandene *galleeren* und *pregantinen* auf der Tonaue wider den türken nutzbarlich zu gebrauchen« etc.

hajóra együtt 20 ágyúcska kell. Az öt fregattára együtt öt ágyúcska, 136 muskétás, 30 puskás és 68 evezős kell. ¹⁾ Az 1664-ben e hajókhoz csatolták még a Santo Sacramento és a Santa Barbara sajkákat meg egy bárkát.^{2 3 4)} A gályák mindegyikén kápolnák voltak. Az oltárképeken kívül Santhillier czimerét is oda festették. Szóval a külsőségekre, a fényre és a pompára nagy gondot fordítottak. Azzal már sokkal kevesebbet törődtek, hogy a roppant összegekbe került hajókra használható legénységet szerezzenek. Nem csoda aztán, ha erről a fényes hajóhadról Guilibert Santhillier gróf, a hajó-arszenál kapitánya azt jelentette, hogy *két bergantinon kívül, melyek teljesen romlott állapotban jöttek vissza, a többiből még egy darab kötelet sem lehet felmutatni.* ³⁾

Az 1683. évben, a török háború kitörése alkalmával Lipót ismét elrendelte, hogy a császári hajóhadat lábra állítsák ⁵⁾ A hajóhad élére Vecchia Gábort a szt. Móricz- és a szt. Lázár-rend lovagját helyezte és egyúttal elrendelte, hogy a bécsi arsenálban levő „*galleern, fústen, pergantinen és feluccen*“ néven ismert hajófajokat kijavítsák és felszereljék. Az arzenálban ekkor hat kész gálya volt. Ő felsége minden gályára a következő tiszteket rendelte: 1 *comito* (havi 15 frt. fizetés és élelem), 1 *patroné* (7 frt.), 1 *capo di scalla* (15 frt.), 1 *fő- és 1 al-aguzino* (10 frt.), 1 *ealafatto* (6 frt.), 1 *timoniero* (5 frt.), 1 írnök (7 frt.), 6 *scapuli guardi* (azaz a rabok őrei), 4 marinari a vitorlákhoz, egy fő- és két al-kunstabler. Minden gályán tehát 21 ilyen Olaszországból hozott tiszt és áltiszt volt. A hajók benépesítésére a bécsi, a komáromi, a győri stb. rabokat, gonosztevőket és a török foglyokat engedték át. Azonkívül Fiúmében, Triestben és Buccariban 1000 matrózt verbuváltak. Egy-egy matróz havi tíz tallérnyi zsoldot kapott!

¹⁾ Köz. pénz. levélt. Hung. 14694. 1693. máj. 2. General Kriegscommissariat ambts. Erindernele. Einrichtung des kays. schiffarmaments auf die Donau gegen dem erbfeind vor die bevorstehende 1693. jährige Campagne.

²⁾ U. o. Hung. 14535. fasc. 1663. juli 10. Gilbert Santhillier a hadi tanácshoz.

³⁾ U. o. 14537. fasc. Francesco Battista Scrivano sopra li brigantini v. m. c. 1664. szept. 11.

⁴⁾ U. o. Österreich W. 31. fasc. Santhillier jelentése 1671. juni 17. »alles in inalora gangen« etc.

⁵⁾ U. o. 14633. fasc. 1683. decz. 24. Ex consilio bellico: (i felsége elhatározta: »ausrüstung eines armaments zue wasser auf der Danua zur künftigen kampagna in Hungarn.

A Vecchia-féle hajóhadat követte aztán a Fleury, Assenbourg stb. féle. Az utóbbiak, a mint már említők, a legvakmerőbb szélhámoszágon alapultak. Minden hamis volt rajtuk, minden kimutatásuk egy-egy jól kigondolt csalásnak mondható. A hajóhadak szervezői és vezetői rengeteg pénzt loptak. Abban az időben, mikor Sinzendorf s más efféle tolvajok állottak az udvari kamara élén, könnyen ment az ilyen lopás és csalás!

A 17. század utolsó évtizedében felállított császári hajóhadak az előbbiektől abban különböznek, hogy nem olasz, hanem többnyire hamburgi és németalföldi matrózok szolgáltak a hajókon. Az olasz tengerész-szervezet helyett tehát ekkor a német és a németalföldi dívott a dunai hajókon. Az 1693. évben a császári hajóhad nyolcz hadihajóból (öt nagyobbból és három kisebbből) és két gályából állott. A hadi hajókat hollandi módra szerelték föl. A hajókra 500 hollandi tengerészt (bootsleuthe) hoztattak. Ezen hollandi csapat tisztjei az élelmezésen kívül a következő fizetést húzták: 3 kapitány (180 frt.), 3 hadnagy (90 frt.), 3 alhadnagy (63 frt.), 3 schopper (49 frt. 30), 3 constabler (40 frt. 30), 5 bootsmanns und constablergesellen (52 frt. 30), 3 kötélverő (36 frt.), 3 botteliers (36 frt.), 3 botteliersgesellen (31 frt. 30), 3 szakács, 3 kiefers (31 frt. 30), 7 kvártély mester (73 frt. 30) és hat ácsmester (81 frt.). A törzskarban ezek a személyek voltak: equipage mester (75 frt.), auditor (15 frt.), káplán (13 frt. 30), proviantmeister (12 frt.), adjutant (13 frt.), 8 felcser (225 frt.), 2 trombitás (20 frt.), profóz (33 frt.). Az admirális évi fizetése 9000 frt. Az egész személyzet egy évi fizetése 158.352 frt. 44 kr.¹⁾

A főntebb említett hadihajókon 1693-ban a megejtett mustra szerint ezek a tisztek szolgáltak: az equipage mester volt Thide Kluit, a Salvator nevű hajó kapitánya Peter Anderson, hadnagya Theodor le Blane, a Gábriel hajón a kapitány Francois Louis de Pesmes, a Mária hajón Johann Propp, az 1. számú hajón Trautmansdorf, a 6. számún Heinrich Burchart, az 5. számún Andre Lesberg, a 7. számún Thomas Spiers és a 8. számún ²⁾

¹⁾ U. o. Hung. 14535. fasc. 1663. juli 10. Gilbert Santhillier a hadi tanácshoz.

²⁾ U. o. 14537. fasc. Francesco Battista Scrivano sopra li brigantini v. m. c. 1664. szept. 11.

³⁾ U. o. Österreich W. 31. fasc. Santhillier jelentése 1671. juni 17. »alles in malora gängen« etc.

⁴⁾ U. o. 14633. fasc. 1683. decz. 24. Ex consilio bellico: ő felsége elhatározta: »ausrüstung eines armaments zue wasser auf der Danua zur künftigen kampagna in Hungarn.

Willen Knieff volt a kapitány. Ugyanezen hajóhad 1696. évi mustráján volt 7 kapitány, 12 hadnagy, 3 bootsmann, 1 bout-heliers, 5 quartiermaister és 176 matróz jelent meg.)*

A Dilher von Altheimb báró-féle hajóhadat 1697-ben állították föl. Erre a ezéla Lipót mindjárt kezdetben 40,000 frt.-ot utalványozott.¹ 2) A hajóhadnak a tervek szerint 24 battéria-hajóból kellett állania. Az egész hajóhad személyzetét a német ezredek módja szerint szervezték. A hajóhad törzskara 1699-ben ez volt: obrister: Dilher báró, obristleutnant: Schaumburg gróf. főstrázsamester: Neuschütz báró. Aztán következett a káplán (Benedict Leneff), a hadsegéd (Springer), az élelmezési tiszt, az írnök, a hidmester, 4 felcser és a profóz. Az egyes gályák kapitányai ezek voltak: Gottfrid Engelman, Johan Moser, De Rollois báró, Johan Hingstman, Johan Geccejus, Andreas Herdeger, Franz Bürkncr, Wilhelm de Rodrigo, Egidi de Coulon és Justinus Urban. Ezek után következett tiz főhadnagy, 20 alhadnagy, tizen-négy tűzmester, tiz ács, három kovács és 24 kormányos. A kormányosok havi 24, a hajóslegények havi 15, és a butelierek havi 10 frt. zsoldot kaptak.³⁾

A 18. században fölállított császári hajóhadak már kevesebb hajóból állottak. A hajósokat ekkor sem olasz földön, hanem jobbra Hamburgban és Amsterdamban toborozták. Az 1716. évben a hajóhad törzskarában ezek álltak: *Pieter von Anderson* viceadmirális és főparancsnok havi 416 frt. 40 kr. fizetéssel, Andreas Nobel equipage mester havi 120, Floris van Hogendyk titkár havi 21, Ignaz van Assema hadsegéd 13 frt. 30, Hinrich Petersen írnök havi 12, és Johan Molynd szakács havi 10 frt. fizetéssel. A Szt. Mária nevű gályán, Hinrich Brand kapi-

1) Köz. pénz. levélt. Húüig. 1697. juni 22. Referat den geldverlag zu erbauung des Dilherischen schöffarmaments. Lipót király az előterjesztésre ezt írta: »es ist meine intenlion, dass zu diesen schiffarmament diese 40,000 fl. wie gemeldet, angewenddt werden sollen«.

2) U. o. 1699. aug. 17. General kriegskommissariatamts erindern, d. Dilherisch schöffarmaments officier und bedinten betreff. A fentebbi fizetést később leszállították 18, 12 és 6 frt.-ra.

3) U. o. 14693. fasc. Máj. 1-től okt. 31-ig a hajóhadon szolgált hét kapitány (á 45 frt) hét hadnagy (á 22 frt. 30 kr.), 145 hajós (á 15 frt), 10 khermaister, 10 unterkhermeister, 245 katona, 10 káplár, 10 gefreiter, 3 director, 1 auditor, 2 káplán, 2 felcser és a profoz.

tány alatt 144 ember, a Szt. Eugenius hajón Hinrich Wilkenhus kapitány alatt 76, a Szt. István hajón Krist. Pommeres kapitány alatt 55 ember, a Szt. Józsefen Schwendiman kapitány alatt 63, a Borron Károly hajón Pieter Siedan kapitány alatt 66 ember, a Szt. Ferenczen Hinrik Stork kapitány alatt 65 ember, a Szt. Lipót hajón Claus Kock kapitány alatt 87 ember, Szt. Erzsébet hajón Magnus Böckelman kapitány alatt 80 ember állott. A kapitányok 45—60 frt. havi fizetést kaptak. ¹⁾ Kivülök minden hajón volt még egy főhadnagy (havi 30 frt.), négy alhadnagy (á 21 frt.), egy schiffer (18 frt.) és egy bootsmann (havi 13 frt. 30 kr.) fizetéssel. A legénység havonként 9 frt.-nyi zsoldot és ételmet kapott. Eszerint például a Szt. Mária hajó havi költsége 6552 frt.-ra rúgott, az egész hajóhadé pedig havonként 17880 frt. 52 kr.-ra. ^{1 2)}

Mivel a hajóhad itt felsorolt személyzete hiányosnak találtatott, 1717 tavaszán Hamburgból újra 300 matrózt, két kapitányt, két blockdráera-t és két vitorlacsínalót hozattak. ³⁾ Az 1718. évre ugyanezen hajóhad részére 899 tisztt és matróz verbuválását követelték. A hat nyári hónap alatt e személyzet fizetése és élelmezése 81775 frt.-ba került. ⁴⁾

Ez időben a főbb tiszteket már állandóan szolgálatban tartották. A legénység legnagyobb részét azonban a nyári hónapok elmúltával hazabocsátották. Úgy látszik, hogy a zsoldjukkal részben adósak maradtak, mivel a hamburgi matrózok még 1728-ban is követelték régi fizetésüket. ⁵⁾

Az úgynevezett belgrádi hajóhad 1718-tól fogva állandóan fentállt. A mikor e hajóhad parancsnoka: Schwendiman meghalt, Gheselle József nevű tengerészkapitányt nevezték ki a helyébe. ⁶⁾ A török háború kitörésekor nemcsak a régi belgrádi

¹⁾ 45 frt.-ot a helyettes kapitányok (kapitán-leutnant) és 60 frt.-ot a kapitányok kaptak.

²⁾ Köz. pénz. levélt. Hung. 14824. fasc. 1716. decz. 15 Specification das diejenige ober und unter officiers, auch gemeine matrosen auf denen sich noch hier befindlichen dreyen, als denen fünf in Ungarn stehenden kays. kriegs-schiffen anzufordern haben.

³⁾ U. o. 14826. fasc. 1717. marc. 1. Ex consilio bellico.

⁴⁾ U. o. 14839, fasc. 1717. Mercy tábornok jelentése okt. 17-éről.

⁵⁾ U. o. 14964. fasc. Schwendiman szerint a háborúban elesett matrózoknak, illetőleg hozzátartozóiknak 1728-ig semmit sem adtak.

⁶⁾ U. o. 14980. fasc.

hajóhadat szervezték újra, hanem új mód szerint könnyebb hajókat is építettek.¹⁾ Le *chevalier de la Merveille* a régi belgrádi hajóhad parancsnoka két új hajót, conte Pallavicini pedig négy újat építtetett.^{1 2)} A Pallavicini parancsnoksága alatt lévő hajókon a tisztikar és a legénység teljesen olasz volt. Az utóbbi között Algirből, Tunisból és Tiipolisból való 57 rabszolga is szolgált.³⁾

A hajóhad másik részét Merveille vezette. Mindkét hajóhad megerősítésére 17158-ban 454 hamburgi és 154 triesti matrózt toboroztak az evezésre szánt rabokon kívül.⁴⁾ Mint a császári hajóhadak általában, úgy ez utóbbi is néhány teljesen jelentéktelen csete-patén kívül csak csúfos kudarczot mutathatott föl. A hajóhadra fordított rengeteg költség ezúttal is kidobott pénznek bizonyult.

A császári hajóhadakon magyar ember nem szolgált, de rácz mindég elég akadt, a ki szolgálatot vállalt. Ezeket a ráczokat mindég külön sorolják fel a kimutatások.^{5 6)} A 17. századvégén két rácz kapitány is szolgált a császári hajóhadon; az egyiket Jovan Egrétski-nek, a másikat Stanilaus Bianchi-nak hívták.⁷⁾

Mivel a hajóhad és a szárazföldi hadsereg élelmezése vizen történt, a hadsereghez sok hajóst is szerződtettek. Ezen hajósok között, a kik csak szállítással foglalkoztak, már magyarokat is találunk. Az 1693. évi kimutatás például 57 pozsonyi *nauführer-t* (á 24 frt. havi fizetéssel), 25 komáromi kormányost (25 comorner cormanos) egyenkint havi 15 frt. fizetéssel és 30 rácz kormányost havi 10 frt. fizetéssel említ.⁸⁾

¹⁾ Hadi levélt. 1737. nov. 30. Project einig leichten schiff auf die Donau.

²⁾ U. o. 1738. május 18.

³⁾ Közös pénz. levélt. Hung. 15057. fasc. 1739. Pallavicini fizetése havi 800 frt. volt. Helyettese Liller gróf volt. Mint hajókapitányok Campitelli és Gio Maria Merlo szolgáltak.

⁴⁾ Hadi levélt. Jelentés 1738. máj. 18-áról. Merveille főstrázsa-mestere Biosein de Moritubon volt. Mint kapitányok ezek szolgáltak; Ignaz von Assema, Lorenzo Burmengo Salvi Rozetti.

⁵⁾ U.o. *Hollo de rasciani* liquali sono stati equalmente pagati sino 1. mo ettembre 1696. Ekkor 91 rácz szolgált.

⁶⁾ U. o. 14738. fasc. 1700. Bianchi rácz kapitány az Assenbourg-féle hajóhadban 1695-ig a maga és az alatta lévő rácz katonák számára 1800 frt kifizetését sürgette.

⁸⁾ U. o. 14694. f. Einrichtung des standes pro anno 1692. benöthigten hiff etc.

A mint már említők, a naszádos ezredeket nem az idegen admirálisok, hanem a saját magyar főtisztjeik vezették. A magyar naszádos hadat nem is rendelték a császári hajóhad alá sohasem. Az 1693. évben a császári hajóhad mellé rendelnek ugyan 16 naszádot, de ezeket nem az állandóan szolgáló naszádos hadból vették, hanem újonnan toborozták. A magyar naszádosok még ekkor is féltve őrizték önállóságukat és régi jogaikat. Az 1689. évben például megtörtént, hogy a komáromi és a győri naszádos vajdaságokat az alsó Dunára rendelték. Bokor László fővajda azonban kijelentette, hogy ő nem megy a táborba.¹⁾

Erre az összes naszádos vajdaságok kijelentették, hogy *ősi szokásuk és jogaik szerint*²⁾ ők csak az esetben mennek a táborba, ha fejük: Bokor László vezeti őket.

Mivel ezen követelésük mellett megmaradtak, a hadi tanács kénytelen-kelletlen Bokor Lászlóval alkudozott, hogy vezetné le a naszádos hadat.³⁾

Említők már, hogy a magyar naszádos sereg a 17. század végén is kitett magáért. A háború folyása alatt s a háború után is Lipót és a fővezérek magasztalásokkal halmozzák el a naszádosok vezetőit: Disznódi Horváth Ferenczet, Galgóczy Ádámot, Bokor Lászlót, Zichyt és Zámory Györgyöt. Ilyen dicséretből a császári hajóhadnak semmi sem jutott. Hisz tudvalevő dolog, hogy szégyent szégyenre halmozott. És mégis óriási összegeket költöttek a császári hajóhadra és annak gyűlevész népére! A legsilányabb olasz vagy németalföldi matrózok, akik nálunk a betegségtől úgy hullottak, mint a legyek, fejenként havi 15 frtnyi zsoldot és élelmet kaptak. Az erős és harcedzett magyar hajdúnak pedig havi egy forintot adtak s még ezt a csekélységet sem fizették ki, úgy, hogy a magyar hajdúk pusztá száraz kenyérért is készek voltak hadakozni. Mekkora elvakultság, a magyarságnak milyen mély gyűlölete kellett ahhoz, hogy a legsilányabb külföldi csöcselékét is tízszer annyira becsüljék, mint az erős és vitéz magyar kato-^{1 2}

¹⁾ Ezt a fizetlenség miatt tette.

²⁾ odem uralten brauch und gewohnheit, auch aigner tragender schul-digen pflicht nach« etc. (Köz. pénz. levélt. Hung. 14669. fasc. Az udvari kamara a hadi tanácshoz 1689. júli. 17-én.)

³⁾ U. o. Erinderung an kay. obercommissarium undt proviantver-walter zu Komorn, dass der hofkriegsrath, umb den ober wawda Bokor zür armee zubeordnen naehrtrucksamblich ersucht worden etc.

nát! Vagy talán éppen azért mellőzték és sanyargatták a magyar katonát, mert bátor és erős volt s mert elnyomóival szembe mert szállnia?

Nemcsak a magyar tisztek, de a legkiválóbb német vezérek és írók is 1528 óta szakadatlanul hangoztatták, hogy a nehézkes járású gályáknak a Dunán semmi hasznukat sem vehetik. Azt is folyton emlegették, hogy a császári hajókra rakott idegen csőcselék a hadjárat viszontagságait ki nem bírja, s a hajók inkább hasonlítanak az ispotályhoz, mint a támadásra kész hadi alkalmatossághoz. És mégis közel harmadfél száz esztendőnek szomorú tapasztalata kellett ahhoz, hogy a császári hajóhadak badar eszméjével Bécsben fölhagyjanak és visszatérjenek a könnyű magyar naszádokhoz. Csak a 18. század másik felében, Mária Terézia uralkodása idején történik meg ez a rég hangoztatott változás a dunai flották terén.

X. FEJEZET

A magyar gyalogság fizetése és elosztása a végházakban.

A magyar katonaság és így a gyalogság számáról is számos kimutatás maradt ránk. Ezekből a kimutatásokból azonban biztos adatokat nem igen szerezhethetünk, mivel nem azt írják le, mennyi katona van a végházakban, hanem csak arról szólnak, hogy mennyinek kellene ott lennie. A hivatalosan megállapított szám és a valóság között azonban rendszeren nagy volt a különbség. A végházakban uralkodó nyomorúság és fizetlenség miatt ugyanis a végbeli vitézek örökké vándoroltak és bujdosnak. Még azok is, a kik állomáshelyükről távozni nem akartak, kénytelenek voltak munkát keresni, s így időről-időre a végházból távozniuk kellett.

Hogy a hivatalos kimutatás és a valóság mennyire ellenezett egymással, arra számos példával szolgálhatunk. Palota várából 1559-ben hivatalosan jelentik, hogy a legerősebb váraink egyike, melyben 200 huszárnak és ezer gyalogosnak van helye. A várban lévő katonaságot a vár tartománya mindennel ellátja. A főlegények mindegyikének van egy-két faluja.¹⁾ A későbbi évek kimutatásai már egészen másképpen írnak Palota váráról. A vár artománya elpusztult, s mivel a katonaságot nem fizették, a nyomor évről évre nagyobb lett. Az 1575. év nyarán már 27-ik hava múlt egyvégben, hogy a palotaiak fizetést nem kaptak. Elkesere-

¹⁾ Közös pénz. levélt. Hung. 14350. fasc. 1559. ápril 3. Túry Györgyé Berenhida és Kajár; Megyánszky Jánosnak tiz faluja van; Tibók Mihálynak kettő (Csór és ősi) Ladányi Sebestyén, Cseszneki Mihály, Baboresics László, Horváth Balázs, Tury Márton, Keszy István, Inothay Márton, Tulv Bálint, Járvas Mihály, Balogh Péter, Tardy Lukács, Voczka András, Nagy Gergely, Somogyi Mátyás is több falut élveztek. Mindezek Túry György tisztjei és főlegényei voltak. (E jelentés írja a többi közt ezt is: »Petrus Pap possidet: Menyeöd uicza, Zent György ulcza«.)

detten írták tehát június 19-én Teufl András generálisnak: „sok vérünk hullásával és sok atyánkfiainak halálokkal szolgáltunk az vár megszállásakor és az utától fogva. Ennyi sok hűséges szolgálatunk után gyermekestől ki kell belőle mennünk az nagy éhség és nyomorúság miá, és örökké való búdosóvá kell lennünk. *Ha ő főlsége akasztófátul vagy rabságtul váltott volna mind ki bennünket, mégis kegyelmesebb fejedelemnek kellene hozzánk lenni; mert az rabnak is mindennapi kenyere megadatik, mi pedig szabad emberek vagyunk . . .* Ennek utánna ha ő főlsége bennünket sereggel is ölet, szabad legyen vele. Legyünk mi például egész Magyarországnak, hogy az mi jámbor hűséges szolgálatunknak jutalma ő főlségétől ez legyen!“¹⁾

Az ilyen állapotról a katonai kimutatások tudomást nem vesznek. Azokban Palotán még e rettenetes időben is 100 huszár és 200 magyar gyalogos szerepel állandóan. Pedig bizonyos, hogy ennek egyötöde sem volt Palotán. Pálffy Tamás palotai főkapitány 1575. júli 1-én maga jelenti, hogy csak hat nemes huszár és harminczkét gyalog van Palotán.²⁾

Az 1577. évben Nádasdy Ferencz kerületi főkapitány jelenti a királynak, hogy ő főlsége zászlójával a világ csúfjára egyedül marad!^{1 2)}

Érsekújvárt a katonai kimutatások szerint 1626-ban 600 német gyalogosnak kellett volna lennie, a valóságban azonban 200 sem volt ott.³⁾ Az onódi gyalogságról Vesselényi Ferencz nádor írja, hogy mind elment, s a kapitány maga zárja be a kapukat!⁴⁾

¹⁾ U. o. 14366. Palotán lovag és gyalog lakozók.

²⁾ U. o. 1575. júli 1. Legalább egy havi zsoldot kér, hogy új katonákat fogadhasson.«

²⁾ U. o. 14373. fasc. 1577. oki. 15. »et solus in extremum probrum curn vexillo majestatis vestrae remaneam« etc.

³⁾ U. o. 14469. 1626. Memorandum: Újvárt a 600 németből alig 200 van, a többi megszökött.

³⁾ U. o. 14537. f. ápril. 20. Putnokon is így volt. Ónodon 200. Putnokon 100 gyalog szerepel a katonai kimutatásokban. Érsekújvárt a mustra-mesterek szerint 1623-ban 500 huszárnak, 500 darabontnak és 24 tüzérnek kellett volna lenni, de csak 483 huszárt, 333 dara bonlot és 17 tüzért találtak ott (u. o. 14463. fasc. 1623. F.xtract.)

Az 1665. évi katonai kimutatások szerint Zalavárott 90 hajdúnak kellett volna lennie. Az odaküldött Holst ezredes azonban csak négy hajdút talált ott, a többi elment, mert egy harapás kenyérük sem volt. „Ha a kapitány — írja Holst — az emelcsőskaput fel akarja vonni, asszonyokat kell segítségül hívnia, mert férfi nincsen a kéznél.“¹⁾

Hogy a katonaság száma néha egyetlen év alatt is mennyire változott, az a kapitányok jelentéseiből világosan kitűnik.²⁾ Az 1556. évi katonai kimutatások szerint Szigetvárott volt összesen 226 huszár és 575 magyar darabont. Zrínyi Miklós külön tartott 800 huszárt és 200 magyar darabontot. Szigeten volt Nádasdy Tamásnak 500 huszárja és 500 magyar darabontja, valamint Tahy Ferencz 100 huszárja. E mindenesetre jelentékeny hadi népből 1557-ben már csak 198 huszár és 659 magyar darabont volt Szigeten.³⁾ Egerben ugyancsak 1556-ban a katonai kimutatások szerint 400 huszár és 400 magyar darabont volt. Az egri jelentés szerint azonban 1557. elején ott 400 huszár és 460 magyar darabont szolgált.⁴⁾

A hivatalos katonai kimutatásoknak az eddig említetteknek kívül még más hibájuk is van. Csakis a királyi zsoldon élő katonaságról szoknak, s az urak és a nemesek tartotta őrségeket még csak szóra sem érdemesítik. Pedig a 16. században az urak és nemesek jelentékeny haderőt tartottak. Az 1576. évben maguk a végbeliek írják: „*minden vitézlő ember az urak fizetésére siet*, mert az urak az ő szolgájok fizetésében el nem vesztnek, hanem pénzrül pénzre nekik megfizetnek, annak fölötté jószágo-

1) U. o. 1665. Juli 20. »wan er die Zugbrücken will aufziehen lassen, muess er weiber zu hülf nehmen, weil der männer so viel nicht verhandten.«

2) Füleken például az 1623. évi kimutatás szerint 200 huszárnak, 300 darabottnak és 70 tüzérnek kellett volna lenni, a fizetésekor azonban csak 187 huszárt, 141 darabontot és 16 tüzért találtak ott. (U. o. 14463. fasc. 1623.) Az 1641. évben a mustra-mesterek részére adott utasítás írja: »weilen etlich kapitainschaften und waydaschaften zu Neuheusei und anderer orthen dermassen abkommen, dass unter denselben nun mehr kaum 20 oder 30 pferdt nit verbanden« (u. o. 14503. fasc. 1641. okt. 1. Instruction).

3) U. o. 14342. f. 1557. febr.

4) U. o. Kriegsvolk zu Erlau.

kat is sokat kezikben osztanak.“¹⁾ Minden kastélyt, minden udvarházat védeni kellett a török ellen, s így a tulajdonosoknak, a míg a dolgot győzték, darabontokat, hajdúkat és huszárokat kellett tartaniok.¹⁾ ²⁾ Az önzőnek kikiáltott 16. században az urak és a nemesek ilymódon kimondhatatlanul sokat áldoztak a hazáért! Némelyik egész kis sereget táplált a maga kenyerével; a másik a királyi végházak éhező népét tartotta étellel és pénzzel; a harmadik fizetett katonákat bocsátott az ország rendelkezésére!

Az urak és a nemesek részéről imígyen tartott katonaság számáról csak igen keveset tudunk. Jelentékeny lehetett az, mivel a királyi végházak gyalogsága és részben a lovassága is azért hagyta ott a király zsoldját, mivel az uraknál jobb és biztosabb kenyeret kapott! Maga a vagyontalanná és bujdosóvá lett köz-nemesség is az urak szolgálatát kereste. Ezekről a nemesekről írják 1543-ban, hogy *sokan vannak, nagyon kitűnő katonák* s a Dunántúl mindnyájan Werbőczy Imre zászlója alá állanak, a ki a saját pénzén tartja őket.³⁾

Ez a Werbőczy Imre, bár birtokai nagyrészt a török kezén voltak, a *saját költségén nyolczszáz huszárt táplált*. Ezzel a haddal védte ő Tolna, Somogy, Zala és Baranya megyéket. Az 1543. év május 7-én azt írják róla a királynak, hogy egymaga többet szolgál a hazájának, mint a többi országos főkapitány együttesen! Pedig néki nem jár fizetés, mint amazoknak!⁴⁾

¹⁾ U. o. 14371. 1576. decz. 12. Hadnagyok és vajdák Kanizsán.

²⁾ Csász. és kir. házi, udv. és állami levélt. Hung. 1575. febr. 27. Báthory István írja Kornisnak: **»fogadj 25 darabontot magad oltalmára, és házadat építsd meg oly módon, hogy hertelen való kapdosóktól magadat oltalmazhasd,** míg segítségdre érkezhetünk.«

³⁾ Csász. és kir. házi, udvari és állami levélt. Hung. 1543. „multi autem sunt pauperes nobiles in illis partibus, qui sunt optimi milites et omnes recipiunt, confugiunt et congregantur ad dominum nostrum, quos omnes dominus noster cogitur donis et pecuniis providere, quia bona illorum turcos possidet.“

⁴⁾ U. o. „quod unus Emericus Werbechy nunc plus servit regno et regiae majestati contra turcos, quam omnes alii capitanei generates istius regni, qui amplam haclenus habuerunt solutionem“. Ugyancsak Werbőczy Imréről írják a saját vitézei: „deum testamur, quod nullus Un regno Hungáriáé post captam Budám tantum servivit suae majestati, atque suo regno, quantum dominus noster“.

Lossonczy István 1543-ban maga írja, hogy Szécsent palánkkal vette körül s benne négyszáz lovast tart. Hogy ezeket fizethesse, a birtokait zálogba vetette.¹⁾

Zrínyi Miklós 1603-ban maga írja, hogy édesatyja Muraköz védelmére 800 katonát tartott, s Légrádon 200-at táplált.²⁾

A hős Nádasdy Ferencz (a *fekete bég*) egész kis sereget tartott a maga költségén, s másokat is arra buzdított, hogy katonákat tartsanak. „Mer mi — írja 1575-ben — örömet az mi értékünk szerint az fejedelemnek, az országnak és az kereszténységnek megmaradására és magunknak, hazánkunk megoltalmazására készök vagyunk mindent cselekedni!”³⁾

Tudjuk, hogy a Báthoryak, a Perényiek és különösen a Bebek-ek egész csomó kisebb-nagyobb várúknak az őrségét maguk tartották, s maguk fizették. Említők azt is, hogy még egyszerű magyar kereskedő is akadt, a ki a maga költségén Várad védelmére 200 gyalogost fizetett!

Szóval az urak és a magánosok részéről tartott katonaság száma a 16. században sok ezerre rúgott. Ha tehát az állandóan szolgáló magyar hadinépről akarunk szólni, nem szabad a hivatalos katonai kimutatásokkal megelégednünk, mert ezek csak a királyi végházak vitézeiről szólnak, az urak népéről pedig szót sem tesznek. Pedig az utóbbi hadinép semmivel sem volt silányabb az előbbinél.

Mivel a szükszavú katonai kimutatásokból a valót megtudnunk sohasem sikerül, más források után kell néznünk, ha az állandóan szolgáló magyar hadinép számát és elosztását ismerni óhajtjuk. Ilyen forrásokul kínálkoznak első sorban az úgynevezett *mustra-lajstromok* (muster register). Ezek a legpontosabb, a legmegbízhatóbb és a legérdekesebb katonai jelentések. Mindég csak a tényleges számot adják, s mindég névszerint felsorolják az egyes végházak katonaságát. S mivel a *mustra-lajstromok* a katonáknak fegyvereiről, ruhájáról, testi-lelki állapotáról és szel-

¹⁾ U. o.

²⁾ Közös pénz. levélt. Hung. 14419. f. 1603. szept. 8.

³⁾ Körmendi levélt. Missiles, Nádasdy Ferencz Batthyány Boldizsárhoz 1575. júni 20. Ugyanő aug. 6-án írja: „azért kegyelmedet kérem, mint bízott uramat és atyámfiát, hogy ked is cselekedje azt hazájáért, amit megmaradására tehet, kegyelmed ne hagyja, az mi lehetséges kegyelmedtől“ (u. o.)

leméről is nagyon becses megjegyzéseket tesznek, műveltség és hadtörténeti szempontból is megbecsülhetetlen forrásoknak látszanak. Örök kár tehát, hogy e mustra-lajstromok legnagyobb részét elhányták. ¹⁾ Ma már a legnagyobb levéltárakban is csak elvéve bukkanunk az ilyenekre. Az is baj, hogy ami mustra-lajstrom ránk maradt, egytől-egyig részleges. Az ország összes végházáról készült lajstrom egyáltalán nincsen. Ennek a dolognak a magyarázata igen egyszerű. Mivel az ország végházait egyszerre sohasem fizették, országos mustra-lajstrom nem is maradt ránk.

Tudjuk, hogy a 16. és 17. században a fizetést mindég megelőzte az úgynevezett mustra (lustratio). A fizetendő katonaságot az úgynevezett *muszterplacz*-ra. rendelték,^{1) 2)} s aztán megmustrálták, az az megvizsgálták, minő szerrel és milyen számmal van; nincsen-e család vagy visszaélés a katonaság tartása körül;³⁾ milyen a viszony a katonai község és az előjáróság között; nincsen-e a hadi nép között gyanús alak, gyáva és harczra nem való katona?

Ha a mustra megtörtént, a fizetőmesterek alkura fogták a dolgot. Napokon át igyekeztek a katonaságot rávenni, hogy a hátralékos zsoldjukból néhány hónapot elengedjenek.⁴⁾ Ha e nemű törekvésüket sikerült dűlőre vinniük, kezdődött a fizetés. Ennek a módja többféle volt. A leggyakoribb eset az volt, hogy a zsoldjukra évek óta várakozó katonáknak egy darab papirost adtak, ráírván, mennyi az illető katonának a jogos követelése. A szegény katona természetesen az ilyen papirost értékesíteni igyeke-

¹⁾ Grázi tartományi levéltárban van legtöbb ilyen mustra lajstrom a 16. század első feléről a *Kriegswesen* című nagybecsű gyűjteményben. Ezek a mustra lajstromok majd mind magyar katonaságról szólnak.

²⁾ A mely néha 8—10 mérföldre volt a végházaktól.

³⁾ Közös pénzügyi levélt. Hung. 14529. fasc. 1652. a mustrálandó gyalogságról írják: neque facile corum ductoribus vei vajvodis fidem adhibeat dicentibus forte hic vei ibi esse tales haydones etc.

⁴⁾ U. o. 14359. fasc. 1571. A komisszáriusok jelentik, hogy a győri vitézek egy hónál többet nem akarnak elengedni. Komáromból ugyanezek azt írják, hogy a naszádosokkal folytatott alkudozásban azok egy havi zsoldról már lemondtak, most azonban még egy havi zsoldról igyekeznek őket lemondatni.

zett. De mivel a kincstár a legrosszabb fizető hírében állott, az eredeti értéknek még felét sem kapta meg.¹⁾ Ezek a papirosok aztán, mint valami behajthatatlan váltók, kézről-kézre jártak. Deli György szendrői huszárkapitány például 1581-ben 2088 frt-ról szóló ilyen kötelezvényét eladta Horváth Jánosnak, ez pedig bizonyos Lauser-nek, Lauser meg Kotler Györgynek adta el. Mire a Deli György zsoldjáról szóló kötelezvény a negyedik kézre került, eredeti értékének már a felét sem érte.^{1 2 3 4)} Ezalatt az idő alatt Deli György is meghalt, de az 1581-ben kiállított kötelezvényt a kincstár még 1596-ban sem fizette ki!

Ilyen fizetés mellett nem csoda, ha a szegény katona kétségbeesésében a máséhoz nyúlt! Hisz Rudolf uralkodása idején akárhány végház népe *hetven hóig* nem kapott fizetést! Még a szerencsésebb viszonyok között lévő felső-magyarországi végházak katonaságának összessége is úgy írt 1616-ban: „Rudolfus császár idejében hol ötven, hol hatvan havunk maradt fizetés nélkül, most ő fölsége idejében is hol húsz, hol huszonöt havunk vagyon hátra.“²⁾

A papirossal fizetett szegény katonák sorsát nem nehéz elképzelnünk. Eszterházy bányavidéki főkapitány 1623-ban a saját hadi népéről például a következő figyelemre méltó sorokat írta: »Én itt teljességesen elbúsultam az vitézlő népnek kimondhatatlan szükségét látván! Szüntelenül jönnek reám szánakodásra méltó panaszolkodásokkal, s némelyek ugyan nyilván mondják, hogy *szabad vagyok veled, ha megöleted is, mert szemem előtt éhvel meg nem halhat! Ezek mind éhvel halnak meg, avagy ki kell innét szökniek, pusztán hagyván az helyt.* Én, látja isten, mindent mivelnék, de nem vagyok magam mindnyájoknak elég. Magam számára szerzettem volt valami hatszáz méczet (mérőt) ... ha mind közikben osztom is,

¹⁾ U. o. 14366. fasc. 1575. A palotai vitézek írják: »három hó posztót akarnak adni és egy **darab papirost**. Bátor mi az végben való lakást elhagyjuk, hanem **avval az darab papirossal esztendő által Becsben az kamarán kolduljunk**, ha most meg nem adják«.

²⁾ Közös pénz. levélt. Österreich. 16796. fasc. Ernő főherczeg rendelete ez ügyben 1596.

⁴⁾ U. o. Hung. 14449. 1616 Mi tokaji, szendrői, onódi. kállai, ecsedi és szathmári végházaknak lovas és gyalog rendeknek követi.

⁵⁾ U. o. 14453 . 1623. d. n. melléklet a kamara 1622. decz. 21. jelentéséhez melléklet.

⁶⁾ U. o. 14357. fasc. 1570. jan. 10. »so seyn sy an der klaidung und sonst so gar abkommen, dass viel under inen, wann sy **auf** die wacht ziehen sollen, von iren weibern die klaidler und reverenter zu melden, die schuech abziehen und auf die wacht anlegen« etc.

de keveset érek vele. *Hanem az éhhel halóját tartom czipónkint vele.* Én jól vetett asztalhoz ülhetek, istennek hála, de soknak keserves és szomorú ünnepi lesznek bizony ez örvendetes napok. Valahol mi szomszédim voltának mind megtaláltam felőle, de mindenik menti magát. Talán ugyan veszedelmeket érzik, mert *ha néki keseredik az vitézlő nép, elszánván magát, sive fáma sive fune (akár éhen, akár az akasztófán) neki mindegy leszen, s az egyéb éhhel halókkal együtt oly dolgot cselekesznek, az kit bizony sok mécz búzával sem kezdünk fölvaltati!* Magam sem vagyok servus közöttük; voltam is már én olyan helyen, hogy mikor parancsoltak az alattok valóknak az előttök járók, nem az engedelemre mentenek, hanem kenyeret emlegettenek, az kibe im én is be kezdem jutni!¹⁾

A fizetésnek másik módja a posztóval való fizetés volt. Hogy miért fizették a katonákat posztóval, nem nehéz kitalálnunk. Posztót elegendőt kaptak hitelbe. Ha a Magyarországból való marhakihajtásra az olasz és a német kereskedőknek harminczadmentességet adtak, elegendő posztót kaphattak. Ez a bécsi kamarának pénzbe sem került, mivel a harminczadot a magyar kincstár vesztette el. A posztót aztán méregdrágán adták a katonáknak. A 14—20 frt-os posztó végjét a katonák még legjobb esetben is 40—43 frt-ba kapták. Aztán nem a mi rófünkkel, hanem a jóval kisebb brabanti-röffel mérték. Szóval a katonát minden kitelhető módon csalták. Akárhányszor megesett, hogy a szegény végbeli katona hosszú fizetlenség után annyi posztót sem kapott, hogy magának ruhát csináltathatott volna. Ezért a végbeli katonák a posztóval való fizetéstől mindig irtóztak. Az 1570. évben a komáromi magyar naszádosokról maga a főkapitány jelenti, hogy minden ember sajnálja őket, mert nagy nyomorban vannak s teljesen ruhátlanok. *Sokan közülök mikor örségre mennek, a feleségeik ruháját és czipőjét öltik fel.*²⁾

1) U. o. 14463 . 1623. d. n. melléklet a kamara 1622. decz. 21. jelentéséhez melléklet.

2) U. o. 14357. fasc. 1570. jan. 10. »so seyn sy an der klaidung und sonst so gar abkommen, dass viel under inen, wann sy auf die wacht ziehen sollen, von iren weibern die klaidier und reverenter zu melden, die schuech abziehen und auf die wacht anlegen« etc.

A szegény naszádosok e súlyos megpróbáltatások idején Bakay Miklós vajdájukat küldötték Prágába. A király szívesen fogadta őt, s írásban ígéré hű naszádosainak, hogy *nem hitvány szövettel*, hanem jó posztóval és készpénzzel fogja őket kifizetni.¹⁾

Ez az ígélet természetesen csak Ígélet maradt. Az 1571. évben ugyanis a naszádosok fizetés helyett hitvány árucikket kaptak, miket el nem fogadtak, hanem a királynak felküldték. A király ekkor újra megígérte nekik, hogy olyan posztót adat nekik, a melyet kivannak.

Ez az ígélet sem teljesült. Az 1574. évben már teljes hat éve múlt, hogy a naszádosokat nem fizették, s mikor végre a királyi biztosok megjelentek, a naszádosok ismét a posztóval való fizetés ellen tiltakoztak, mivel *olyan méreg drágán adják nekik a posztót, hogy az amúgv is keserves fizetésüknek a kétharmadát elveszítik!*³⁾

Így ment ez a többi végekben is. A posztóval való fizetés-től mindenütt rettegetek. Ezért vált szokássá az országban, hogy újonnan verbuvált katonáknak posztót nem adtak, mert különben mind elszöktek. Vesselényi Ferencz nádor írja 1652-ben az újonnan toborzott katonákról, hogy ezek előtt a posztót még említeni sem szabad, mert egy sem marad belőlük.¹⁾

A régi végbeli vitézeknek azonban több posztót adtak, mint fizetést. Mivel a katonák rendszeren ugyanazon posztófajokat és ugyanolyan színűeket kaptak, bizonyos, hogy a ruhájok egyforma volt.

A magyar naszádosok mindég *karasia* posztót kaptak.⁴⁾ A magyar gyalogságrendszen *septuh-j* (shepptuch) és *kaptuh*^{1 2 3}

¹⁾ U. o. 14360. f. 1571. juni 8. Bakay Miklós vajda a királyhoz. Mikor a naszádosoknak ő fölsége e levelét fölolvasták, nagy öröm fogta el őket, összegyűltek, s ő fölsége és gyermekei egészségére és jólétére ittak.

²⁾ U. o. 1574. 14364. f. Gera Ferencz memoriale-ja.

³⁾ U. o. 14529. 1652. aug. 31. »panni autem neque mentio faciendi est, quia ad id nedum plures, sed neque unus comparebit« etc.

⁴⁾ U. o. Österreich. Denkbuch 67. köt. 131. 1. 1551. Dienstleuten zu Komorn.

⁵⁾ Egy vég posztóban rendszeren 28 bécsi róf volt.

(neurödler és grünberger kappentuch) nevű posztót kapott. Ha ilyen nem volt kéznél, akkor *londis* és *fajlondis* (faylonder) posztót osztottak ki. A szöveteket a Magyarországra való szállítás előtt az úgynevezett *posztólátók* (kayslerliche tuchbeschauer) vizsgálták meg, és az árak felől véleményt adtak.¹⁾

A posztók színét maguk a katonák határozták meg. Az ország minden kerületének megvoltak a maga kedvelt színei. Az 1661-ben például Felső-Magyarországba négy havi fizetés fejében 667 vég „septuh és kaptuh“ posztót, és 900 vég fajlondist vittek. E posztók színe vörös, zöld és kék volt. Sárga és fekete színű posztót e vidéken nem fogadtak el.²⁾ A dunántúli házakban viszont a sárga, a vörös és a fekete színű posztó járt. A törökhöz közeleső végházakban a zöld színű posztót sohasem fogadták el; mivel a zöld a töröknek szent színe lévén, a kit ilyen ruhában elfogott, azt menten karóba vonta. Mondanunk sem kell, hogy a szegény katonáknak méreg drágán adott posztófajok a lehető legsilányabbak voltak. A Közös pénz. levéltárban a 17. század közepéről vannak ilyen posztó-minták. Mindannyija nagyon hasonlít a szűr és a darócz nevű magyar posztóhoz.

Mivel a 16. és a 17. században a magyar katonának fegyverről magának kellett gondoskodnia, gyakran megesett, hogy a zsoldja fejében fegyvereket kért.³⁾ Különbösen a mustrakor amúgy is gondoskodás történt, hogy a fegyvertelen katonák fölszereltesenek.

A posztón és a fegyvereken kívül a sóval való fizetés is közönséges volt nálunk. Erre a célra azonban nem a magyar sót, hanem az osztrák főtt sót használták. Ezt a sót a mieink hajós, vagy kupa sónak nevezték. ¹ ² ³⁾ A katonák természetesen e sót eladták. Komáromban például az asszonyok a piacon árul-

¹⁾ U. o. 14561. íasc. 1666. Ekkor Isak Kniepauer és Georg Grötschel voltak a császári posztólátók.

²⁾ U. o. 14557. 1664. aug. 28. Series pannorum pro solutione quattuor mensium in partibus superioribus regni Hungariáé: »notandum hős pannos debere esse coloris rubri, viridis, caerulei, clarioris et obscurioris; nigri enim et flavi coloris pannus non acceptatur«.

³⁾ U. o. 14459. 1620. juni 4-én jelentik, hogy Hagymássy Kristótot vicekapitánynak installálták. A katonák nagy örömmel fogadták őt. Egy havi zsoldjuk fejében örömmel fogadnának el fegyvereket!

³⁾ Salzküefel és salzkübel volt a német neve.

gatták a hajós-sót. A kincstár természetesen a sóval való fizetésén is nyereszkedett. A 17. század közepén például a katonáknak a só kupáját 9 garasban adták, holott a piaci ára 5 garas volt.^{1 2 3 4)}

A mikor a 17. századközepén a katonaság fizetését rendezték, abban állapotok meg, hogy a magyar végházak hadi népe posztóban és pénzben tíz havi zsoldot kap. Ezenkívül évenként két hónapra fizetésének megfelelő osztrák sót kap. Ezt a két havi sót *só-lehen-nek* (salzlehen) hívták. Mivel a lehen szón, a mi a 16. században a katonáknak utólagos elszámolás fejében (zsold helyett) adott kölcsönt jelentette, most már a zsoldot éltették,²⁾ a só-lehen nem egyéb, mint a zsold — sóban.

Bár só volt bőven, azért a katonák még ezt a két havi só-lehent sem kapták rendszeren. Pedig ebből kellett nekik a télire valót beszerezniök, mivel zsoldot amúgy sem kaptak.³⁾ Az öt balatoni végház katonai községe (communitas quinque castellorum balatiensium), mely öt év óta csak két havi zsoldot és két havi zsoldnak megfelelő posztót kapott, 1660-ban azt írja, hogy tíz esetben elmaradt részükre a só⁴⁾ és még a léhen nevű pénzt sem adták meg nekik, a mit a gyóriek megkaptak.⁵⁾

A nógrádi és az érsekújvári őrség is a miatt panaszkodott, hogy a szokásos só-léhent már három éve nem kapták.⁶⁾ Forgách Ádám generális is a miatt panaszkodott 1661-ben, hogy a vitézek a szokásos só-léhent nem kapják.⁷⁾

¹⁾ Közös pénz. levélt. Hung. 14554. fasc. 1663. A bányavidéki hadinép fizetése (ordinari et extraordinari salz-lehen). 3

²⁾ U. o. 14486. fasc. 1633. jan. 9. Forgách Miklós írja: »completo hoc pacto numero, majestas vestra sacratissima de eorum *salario vulgo lehen* dicto providere dementer mandare dignetur«.

³⁾ U. o. 14554. fasc. Obristproviandantambt bericht 1663. febr. 12. Ide van csatolva a komáromi főkapitány levele, »melyben a só-léhent (die altersshero gebräuchige zwei monatsoldt salz-lehen) kéri a szegény katonáknak, a kik ebből! szerezik a télire való tűzfát és a ruhát.

⁴⁾ U. o. 14546. 1660. febr. »nihil penitus ex sale levavit, unde restarent ad huc sales pro decem terminis.

⁵⁾ U. o. a gyóriekről írja a balatoni végházak közössége; »aliquot mensibus anno quolibet *pecuniam Lekent* habent«.

⁶⁾ U. o. 14549. 1661. »auch drei jahr verfließen, dass uns die ordinari jährlichen zwei monatsoldt lehensalz ausständig verbleiben«.

⁷⁾ U. o. 14551. f. 1661. juli 5.

Ez időben a só kupáját a katonáknak hét garasba számították. A komáromi őrség egy havi zsoldja készpénzben 2328 firt-ra rúgván, ez 6652 kupa sónak felelt meg.

Palánk és Nógrád őrségének havi zsoldja 468 firt lévén, só-léhenben 1337 kupa sót kapott.¹⁾

A mustrák és a fizetések alkalmával a katonaság zászlóit is megvizsgálták, s ha nagyon elnyúttek voltak, vagy ha már egyáltalán nem voltak, a mustramesterek újakat rendeltek. A zászlókban azért mutatkozott gyakran hiány, mivel a vajdák halálakor a zászlóikat velük együtt eltemették.^{1 2)} Az 1620. évben a dunántúli végházakba, a megejtett mustra után a következő zászlókat rendeltek: Egerszegbe Rátkey Menyhárt kerületi főkapitány-helyettesnek *seregzászlót* (haubtfahne) és egy „rennfahne“ nevű zászlót rendeltek. A seregzászló karmazsin damaszkból készült, gazdag aranyozással. (És 98firt-ba került). Ugyancsak Egerszegbe a két huszárkapitánynak két *huszár-zászlót* (husarische fahnen) és a három hajdúvajdának három *hajdú-zászlót* (hayduggen fendl) rendeltek. A dunántúli végházakba a fentebbieken kívül még 29 hajdú-zászlót és 14 huszár-zászlót küldöttek. Egy-egy huszár-zászló 5 firt-ba, a hajdú-zászló darabja meg 6 firt-ba került. A várkapitányok számára rendelt zászlók („mit zweien spitzen von cortdaffet“) darabonként 10 firt-ba kerültek.³⁾

Mivel a mustramesterk és a fizetőmesterek a hosszú fizetlenség miatt amúgy is végleg elkeseredett katonáknak sok kellemetlenséget okoztak, s mivel működésüket a zsoldlevonáson kezdték: a végbeli vitézek, tiszték és legények egyaránt gyűlölték őket. Nem ritkán erős katonai kísérettel kellett járniok, hogy bajuk ne essék. Az sem tartozott a ritkaságok közé, hogy az elkeseredett katonák elfogták őket azzal a szándékkal, hogy míg ki nem fizetik őket, zárva tartják. Az 1555. évben például Torda Zsigmond a fizetőmesterrel Kassára menvén, onnat jelenti, hogy a katonák elfogták őket és éjjel-nappal kivont karddal őrizik. Azon fáradoztunk, — írja Torda — hogy a katonaság a zsoldjá-

¹⁾ U. o. 14549. 1661. A léhen kiosztásáról jelentés.

²⁾ U. o. 14459. fasc. 1620. Igaly István keszthelyi gyalogvajda jelentése a zászlók ügyében.

³⁾ U. o. 1620. Verzaichnus, wie viel fahnen auf die gränizen her zu geben sein«.

ból minél többet elengedjen, de a magyar kapitánya katonái számára teljes fizetést akart tőlünk kicsikarni. A vitézeket tehát a végsőig felizgatta. Ez nyílt összeesküvés az uralkodó ellen. Nincs más hátra, minthogy fejünket vegyék s a várost az ellenségnek átadják. A kapitányon kívül a főbűnös Dénes seregdeák. Ennél tartották a katonák az összejöveteleket. Lórántffy Kristóf és Korláth Mihály is lazították a katonákat. A gyalogosok kapitányai a lázadás fáklyavivői voltak. Legjobb lenne valamennyit elcsapni. A gyalogosok — írja a haragos Torda — igen gonoszak és fölötté zavargók; ő fölségének előttük egy körömnnyi tekintélye sincsen!^{1) 2)}

Az 1574. évben Komáromban is ilyen eset történt. A mustramesterek és a komisszáriusok megérkezvén, az alkuhoz fogtak. Bár a szegény naszádosok hátralékos zsoldja ekkor már 51,610 frt-ra rúgott, a biztosok hat havi zsoldot kínálgattak nekik. Erre a naszádosok összegyűltek, s a vajdáikat megeskettették, hogy velük tartanak! És kijelentették, hogy a hat havi zsoldot föl nem veszik. A ki most szólni mer hozzájuk — írja Kielman főkapitány — az a halál fia!

A naszádosok ezután a biztosokat kézrekerítették, s ünnepelesen kijelentették, hogy addig el nem bocsátják, míg őket ki nem fizetik.

A biztosok erre Írásban alkudoztak a naszádosokkal. Ezek s levélben feleltek. „A hihetetlen nyomorúság miatt — írják a naszádosok — kötelességünket már nem teljesíthetjük. Isten a megmondhatója, hányszor ígérte már ő fölsége a fizetést és mindig csak ámított minket. Nincsen már semmink, s oly rongyosak vagyunk, hogy még a túlvilágon sem jelenhetünk meg tisztességes ruhában. Azért a kellő tiszteletet néktek megadjuk, de addig semmi áron el nem bocsátunk benneteket, míg minket teljesen ki nem fizetnek“.³⁾

A mustrával megbízott és most letartóztatott biztosok tor-

1) Feledy Eustách.

2) Orsz. levélt. Nádasdy iratok, Torda jelentése Kassáról, 1555. febr. 10.

3) Közös pénz. levélt. Hung. 14364. fasc. 1574. A naszádosok válasza a komisszáriusoknak.

mészeten nagyon megszeppentek.¹⁾ S a míg az ő fölségéhez intézett jelentéseikben a leggyalázatosabb szidalmakkal illetik a naszádosokat, addig az isten szerelmére kérik őt, hogy fizesse ki a naszádosokat; mert e gonosz emberek között végső veszedelemben vannak!^{1 2)}

Félelmük azonban alaptalan volt, mivel a naszádosoktól még a hajukszála sem görbült meg! Hogy a félelmes színekkel lefestett naszádos lázadás csak egyszerű katonai zendülés volt. onnét is látszik, hogy a részesek közül egyet sem büntettek meg, a szolgálatból egyel sem bocsátottak el. Ha a mustramesterek jelentéseit mind készpénznek vették volna, akkor az egész magyar haderőt elbocsáthatták volna. Az 1623. évben például a mustramester uraimék a végházak magyar katonaságáról sorra jelentették, hogy a *Bethlen-féle füst még a fejőkben rejtőzik!*³⁾

A katonák mustrálása nem csupán a végházakban volt szokásos. Az újonnan toborzott mezei katonákat is mindég mustrálták, mielőtt szolgálatba fogadták. A toborzás a 16. és a 17. században is úgy történt, ahogy a nemrég letűnt időkben. Kirakták a toborzó úrnak vagy főtisztnek a zászlóját, aztán megkiáltották a zsoldot és várták a jelentkezőket. Az 1619. évben például Bethlen Gáborról jelentik: „Váradon, Debreczenben zászlóit kirakatván, zsoldot erősen kiáltat; lovasnak 4, gyalognak 3 frt-ot adnak“⁴⁾

Az 1664. évben Komjáthy Pál huszárfőhadnagy írja: „nemzetes és vitézlő Barakonyi Ferencz uramnak, császár urunk ő fölsége ezerkapitányának, nekem kapitány uramnak! *Ezerkapitány uram! Az zászló alá katonák jövének, de bor kéne, hogy többen jönnének.*“⁵⁾

A ki a zászló alá állt, s előpénzt vagy foglalót vett fel, köteles katonává lett. Az ilyenekről írja 1664-ben Barakonyi Ferencz mezei főkapitány: „az takarodás (aratás) kedvéért némelyek maguk házakhoz oszlottak, mások az mezei had közül kiállot-

1) Gera Ferencz, Braun Rezmán és Styzl József voltak a kommisszáriusok.

2) U. o. Gera és Styzl levele Komáromból 1574. júli 10.

3) U. o. 14463. 1623. »der eingeschlukte Bethlemische rauch noch in kopt steckt«.

4) Orsz. levélt. Tört. Emlékek, Belügy.

5) Közös pénzt, levélt. Miscellanea et Transylv. 15454. fasc.

tak . . . Mindenik hadnagy az maga katonáit gyűjtse, mert *mustra* lesz! Akárki zászlója alá íratta volna be magát, a kik hópénzt és foglalópénzt vettek hadnagyoktól, azokat mindenütt szabadon foghassák és fogathassák.“¹⁾

A toborzást, a mint említők, követte a *mustra*. Rendesen a *mustra* alkalmával történt a tisztek választása vagy kinevezése is. Az 1555. évben például ötszáz magyar gyalogosból álló csapat (fővajdaság) toboroztatván, a *mustrakor* az urak mindjárt tiszteket is helyeztek az élükre.^{1 2)} Róttal Jakab szendrői főkapitány 1601-ben ezer hajdút és ezer huszárt toborozván, Mátyás főherczeg azonnal elrendelte a *mustrát*³⁾ S néhány nap múlva a nevezett hajdúk élén már fővajdák és vajdák állottak.⁴⁾

Mivel a *mustralajstromok* nemcsak az egyes várőrségek, de minden egyes katona zsoldját és hátralékos fizetését följegyezik, az állandó katonaság tartására fordított összegeket ezen *mustralajstromokból* magukból is összeállíthatnók, ha mind reánk maradtak volna. De mivel nagy részük elveszett, a meglevőket az úgynevezett katonai összeírásokkal kell kiegészítenünk, hogy bizonyos időszakok szerint az állandó magyar katonaság számát és fizetését megállapíthassuk.

Bizonyos dolog, hogy a végbeli katonaság fizetése a 16. és a 17. században Magyarország akkori gazdasági viszonyaihoz mérten igenis nagy összegre rúgott. S mivel a magyar végházak hadinépének tartására az örökös tartományok is adóztak, történeti irodalmunkban általánossá lett az a nézet, hogy Magyarország a katonáinak a fizetését meg nem bírta!

A kik ezt a nézetet vallják és terjesztik, Magyarország gazdasági és hadi viszonyait egyáltalán nem ismerik. Magyarország rendjei többször kijelentették a királynak, hogy ők az ország összes kiadásait fődözik, ha az ország a saját jövedelmével maga rendelkezhetik! Az 1580. évben e kijelentéshez még

¹⁾ U. o. »Én Barakony Ferenc, császár és koronás királyunk egyik mezei kapitánya« etc.

²⁾ Köz. pénz. levélt. Hung. 14339. fasc. 1555. febr. 18. Bornemissza Pál jelentése: »neque mora, difficultas, aut defectus in designatis capitaneis fuit«.

³⁾ U. o. 14409. fasc. 1601. juni 9. Mátyás rendelete.

⁴⁾ U. o. jelentés Rottal hajdúiról.

hozzátették, hogy a meglévő katonaságon kívül még 15 ezer magyar katonát tartanak állandóan, ha a szarvasmarha-kereskedés jövedelme Magyarországé marad. ¹⁾ Erről azonban az udvar és a bécsi kormányzések hallani sem akartak, sőt azon fáradoztak, hogy a busás jövedelmű harminczadokat mind az örökös tartományok határára helyezték.

Hogy az udvar még a magyar harminczadok jövedelmével is miként bánt, arra főlemlítjük a magyaróvári főharminczad esetét. Ez a főharminczad Rudolf uralkodása idején évi 120,000 frt-ot jövedelmezett! Ennyi pénzt a magyar katonaságnak egyetlen évben sem adtak! Az óvári harminczad jövedelméből meg semmi sem jutott nekik. Az udvar ezt nemcsak elköltötte, de még rengeteg kölcsönt is vett föl az óvári harminczadra.

Az 1627. évben az óvári, a pozsonyi és a nedölcei harminczadon lévő adósság már másfélmillió forintnál többre rúgott. ²⁾ Hogy miféle természetű adósság volt ez, nem nehéz kimutatnunk. Az óvári főharminczad jövedelméből a francia királyné 1586. óta évi 7500 frt-ot húzott. Innét kapta 150,000 frt-nyi hozományát is. A bécsi Neustift 2665, a bécsi jezsuiták 1000, az osztrák landmarsal 700, Mátyás gvóntatója 300, Don Garlo de Ausztria 972, a bécsi arsenal 3278, a bécsi ágostonrendiek 312, Izabella Klára Eugénia spanyol infánsnő 4000 frt-ot húztak évenként az óvári harminczad jövedelméből. Ugyaninnét Althan-Adolf gróf 1619-től 1633-ig 78,598 frt-ot kapott. Az udvari káplánok, ő felsége kertésze cs szakácsa, a nussdorfl vízművek, a bécsi apáczazárdák, az udvari muzsikusok stb. szintén innét húzták a fizetésüket. Az 1625-ben még Károly főherceg ravatalának a költségeit is az óvári harminczadnak kellett fizetnie. ³⁾

A nagy hasznot hajtó bányavárosok jövedelmével ugyanígy bántak. Mintha e városok nem is Magyarországnak lettek volna, teljesen az osztrák kormányzések és az udvar rendelkez-

¹⁾ Főntebb idéztük e jelentős nyilatkozatot.

²⁾ Közös pénz. levélt. Hung. 14471. fasc. 1627. juli 8. Az udvar tamara tanácsjegyzőkönyve.

³⁾ U. o. 14487. tasc. 1634. Verzeichnuss der aut dem kaiserlichen oberdreissigistambt zu Hungr. Altenburg angewiesenen und unbezahlten schulden 1632. Ebben az évben az óvári harminczad 562,379 frt.-tal volt adós.

tek a jövedelemmel. És úgy megterhelték adóssággal, hogy több száz esztendő kellett ahhoz, hogy a bányák e terhektől szabaduljanak.

A magyar rendek a végházak fölsegélyezésére 1635-ben behozták az úgynevezett félharminczadot. A kereskedelemre vetett ezen új adó szép összeget hozott. Az 1652-ben például 61,101 frt, 1653-ban 47,009 frt és 1654-ben 42,930 frt folyt be. De mit ért e bevétel a szegény katonáknak, mikor az udvar egyetlen pozsonyi tartózkodása alkalmával 67,247 frt 14 krt költött el abból! ¹⁾

Magyarország tehát a két legfőbb jövedelmi forrásától, a szarvasmarha-kereskedés és a bányászat jövedelmétől teljesen elesett. A katonáit tehát nem fizethette rendszeren.

Ismeretes dolog, hogy az örökös tartományokra évenként jelentékeny adót vetettek ki a magyarországi katonaság fizetésére. A magyar írók szentül hiszik, hogy ez összegeket csakugyan a jelzett célra fordították! Dehogyan fordították! Hisz akkor nem kellett volna a szegény végbclieknek hatvan-hetven hóig váriok, míg néhány havi zsoldhoz juthattak! Az örökös tartományokon a harminczéves háború idején is behajtották a nevezett adót, de maga az udvari kamara kijelentette, hogy e harmincz év alatt abból Magyarországra egyetlen fillér sem jutott.²⁾ Az udvari kamara 1627-ben éppen e segély elmaradása miatt, arról tanakodott, miként lehetne a magyar katonaságot teljesen Magyarország jövedelméből tartani? S a tanácsosok azt ajánlották, hogy a harminczadok, a bányavárosok és a taksák jövedelméből kellene *valamit* e célra fordítani; mert nemcsak Magyarország, de a Németbíróság érdeke is kívánja a végvárak fizetését!³⁾

Tudjuk, hogy a 17. század végén a magyar katonaság leírhatatlan nyomorúságban sínylődött. Pedig Nádasdy, Zrinyi és

¹⁾ U. o. 14537. fasc. 1656. Kimutatás a félharminczadról.

²⁾ A nádor maga is hirdette ezt. De azért az óvári főharminczad ez ideig jövedelmét is udvari czélokra fordították. Az 1631. évben például az 54,585 frt.-nyi bevételből egy fillér sem jutott a szegény végházaknak. Ellenben az udvar szükségleteire 25,827 frt., udvari hivatalnokok nyugdíjára 8999 frt az osztrák hajózási főlügyelőnek 6041 frt., Erzsébet főherczegnőnek 1234 frt jutott. (U. o.)

³⁾ U. o. 14471. fasc. 1627 júli 8. Consulta zu versehung und underhaltung der hungarischen granitzen.

Frangepán kivégzése után milliókra menő jószág és pénz birókába jutott az udvar és a bécsi kamara. Mindent Bécsbe hurczoltak, mindent eladtak, de a magyar katonaságnak semmit sem juttattak. Sőt éppen ekkor vetették föl Bécsben a jelszót: nem kell magyar katona!

Íme a valóságban ilyen volt az örökös tartományok segélye! Magyarország annyit sem kapott, mint a mennyit elvittek tőle.

Hogy pedig a 16. században a dunántúli végházakra valamit csakugyan áldoztak, az nem a mi, hanem a saját érdekükben történt! Nagyon jól tudták a bécsi kormányzések is, hogy ha a dunántúli végházak a törököt föl nem tartják, Steierországba szabad az út, s így ők kerülnek veszedelembé.

Különben az örökös tartományok segélyére nézve még egy figyelemreméltó jelenséget említünk. Keleti Magyarország végházainak az örökös tartományok segélyéből úgyszólván semmi sem jutott. Itt csak a német katonaságot dédelgették és táplálgatták. És két századon át mégis a keleti részek végházai éltek jobban. Itt nem haltak éhen a szegény katonák, mint Ausztria tószomszédságában. Itt a fizetés mindég jobb volt, mint a nyugoti részeken.¹⁾

Szóval bármiként latolgatjuk is a viszonyokat, ha Magyarország a jövedelmeivel maga rendelkezhetik, a magyar katonaságot nemcsak fizethette volna, hanem még többet is tarthatott volna. Mert hiszen az volt a legnagyobb bajunk, hogy az olcsó magyar katona helyett a méregdrága idegen katonasággal árasztották el az országot. Már pedig minden német gyalogos fizetésén négy jó hajdút lehetett volna tartanunk. Sőt ha a dupla zsoldon élő katonákat is számításba vesszük, akkor egy-egy német helyett 6—7 jó magyar katonát tarthatunk volna. A német gyalogságnál ugyanis tömérdek katona húzott dupla zsoldot (vortl-lucken). Az 1604-ben például 146 emberből álló német században 87 legény kettős zsoldot húzott. A Sulz ezrednek egy

⁸⁾ U. o. 14483. fasc. 1631. Maga a magyar kamara írja, hogy a keleti részeken a fizetés jobb és a katonák azonkívül még gabonát is szépen kapnak. Tokaj, Kálló, Szendrő, Onód, Diósgyőr és Szathmár magyar hadi népe például 1631-ben 796 köből búzát, 640 köből tava-szit, 312 bárányt és 107 hordó bort kapott.

másik, 179 emberből álló századában meg 86 legénynek volt kettős zsoldja. A Sulz ezrednek ez a két százada havonként 5540 forintba került. Ugyanennyi magyar hajdú, ugyanezen évben a tisztjeivel együtt csak 794 forintba került. Az az, hogy *minden egyes német helyett hét jó magyart lehetett volna tartani!* Hogy ez a számítás a valóságon alapszik, a magyar főtisztek nyilatkozataiból is kitűnik. Pálffy Pál például 1641-ben magának a királynak írja, hogy a teljesen haszontalan német gyalogos helyett hét jó magyar végbelit lehetne tartani! ¹⁾

A magyar és az idegen lovasság fizetésében a különbség még nagyobb volt, mint a gyalogságéban. A hajósnépnél is a magyart fizették legrosszabbul, a mennyiben az olasz vagy a német matróz rendszeren 10—15 firt havi zsoldot kapott, a magyar naszádos ellenben 1—2 firt-ot. Szóval csupán a fizetés közt lévő különbségen is egész magyar hadsereget lehetett volna tartani.

A magyarországi végházak magyar és német katonaságának fizetéséről és számáról a már említett mustralajstromokon kívül az úgynevezett katonai összeírások adnak felvilágosítást. Mivel ezen összeírások hadi, gazdasági és művelődéstörténeti szempontból is igen fontosak, s mivel sokkal több maradt ránk, mint mustralajstrom: tehát a végbeli katonaság elosztását és fizetését ez összeírások alapján mutatjuk be. A gyalogság mellett a lovasságról szóló kimutatást, is adjuk; mert a kettőnek aránya hadi szempontból igen jelentős.

Az 1543. évben a Pozsonyba gyűlt rendek az állandóan szolgáló katonaság szaporítását sürgetvén, kifejtették, hogy az előző évben Pest ostromára a magyarok számra és minőségre olyan kitűnő és nagy hadat vezettek, hogy a külföldi fejedelmeket is csodálatba ejtették.²⁾

Ez a szép sereg majdnem teljesen lovasságból állott. A gyalogságnak ugyanis a mieink akkor még kevés jelentőséget tulaj- ¹⁾

¹⁾ U. o. 14503. fasc. 1641. oki. 30. Újvár, Pálffy jPál ő fölségéhez.

²⁾ Csász. és kir. házi. udvari és állami levélt. Hang. 1543. okt. 2. »eas nimirum copias in castra sub Pest posita hungari secum duxerunt, usque adeo et numero et genere firmas, ut ipsos quoque externos duces ac milites in admirationem adduxerint nōst tót tantasque calamitates Hungáriáé afflictas vix unquam existimare potuisse«.

donítottak. Mutatja ezt az a körülmény is, hogy mikor 1543-ban a rendek a végházak állandó őrségének a számát *tizenhatezer* emberben állapították meg, gyalogot 3—4000-et, ellenben huszárt 12—13 ezeret kívántak. ¹⁾ Pedig hát várak őrizéséről volt szó, s ott a gyalog-szolgálat játszotta a főszerepet.

A tizenhatezer emberben megállapított állandó katonasághoz járultak még természetesen az urak és a nemesek tartotta őrségek, a mik a 16. században jelentékeny emberszámot tettek ki.

A királyi végházakban szolgáló és tizenhatezer emberből álló őrség a későbbi években mindinkább szaporodott. Különösen szaporodott a gyalogság, a mely a 16. század közepén számra már egyenlő a huszársággal.

Az 1548. évi részleges kimutatás szerint Nádasdy Tamás főkapitány alatt 1000 huszár és 400 magyar darabont, a generális kapitány alatt 1500 huszár és 1000 magyar puskás gyalog (pedites pixidarios hungaros 1000) állott. Szlavóniában 1514 huszár és 1622 gyalogos volt. A hajdúk és a naszádosok száma 1464-re rúgott. Eszerint csupán egy kerületben 8500 magyar katona volt.²⁾ Úgy látszik, hogy e hiányos kimutatás az örökös tartományok részéről tartott magyar hadi népet sem vette föl. Erről a katonaságról részletes kimutatásunk van 1550-ből.³⁾ Eszerint Győrött 670, Pápán 30, Devecserben 150, Vásonban 20. Tihanyban 40, Gseszneken 20, Tatán 60 huszárt tartottak az örökös tartományok. Ezen 1260 huszárnak a fizetése havonként 5040 fit volt, a tiszteké (minden lóra fél forint) külön 987 írt. A gyalogság így oszlott meg: Győrött magyar gyalog és naszádos 617, Pápán 300, Devecserben 100, Vásonban 50, Tihanyban 50, Cseszneken 100, Tatán 100 magyar gyalog. Ez az 1317 gyalog (á 2 firt) havi 2634 firt-ba került. A gyalogos tisztek fizetése 307 firt-ra rúgott. Az örökös tartományok tehát a 16. század közepén a tiszteken kívül 2577 magyar katonát tartottak a saját védelmükre.

¹⁾ U. o.

²⁾ Orsz. levélt. Lvmb. II. sor. 1. csomó, 1548. Limitatio equitum et peditum citra Danubium.

³⁾ Hadi levélt. 1550. Kriegsvolk zu ross und iuess so an der hungerischen granitz ligt, und durch gemaine landschaft bezahlt wird.

Az 1550. évből olyan kimutatásunk is van, mely csakis a mezei katonaságról, illetőleg e katonaságnak a végházakba való elhelyezéséről szól.¹⁾ Ezen kimutatás szerint Eger várába rendelték Báthory 1000 lovasát és 500 gyalogosát; ugyanide állandó szolgákat (continue tenendi) 200 lovasat és 300 gyalogot is adtak. Szécsenbe 50 gyalogot, Gyarmatra 25 huszárt és 25 gyalogot, Ságra 100 huszárt és 50 gyalogot, Sáros várába 200 gyalogot, Chew (?) várába 32 huszárt és 25 gyalogot, Bujákra ugyanennyit vetettek. Szigetre Nádasdynak 1000 lovasát és 100 gyalogosát küldötték. Kaposvárra 25 huszárt és 25 gyalogot, Baboicsára 50 huszárt és 32 gyalogot, Lakra 12 huszárt és 16 gyalogot, Paezódra 12 huszárt és 12 gyalogot, Somogyvárra 32 huszárt és 32 gyalogot rendeltek. A generálisnak 1500 huszárijából és 1000 gyalogosából Palotára 100 huszárt és 80 gyalogot, Veszprémbe 150 huszárt és 100 gyalogot, Sümegre 50 huszárt és 16 gyalogot, Tihanyba 24 huszárt és 16 gyalogot, Csesznekre 5 huszárt és 10 gyalogot, Vásonba 6 huszárt és 10 gyalogot, Levelüre 25 huszárt, Debrentébe 5 huszárt, Geszterre 10 huszárt és 20 gyalogot, Wytan (?) várába 3 huszárt és 12 gyalogot, Tatába 40 huszárt és 80 gyalogot, Szentmártonba 12 huszárt és 32 gyalogot, Győrre 300 gyalogot. Itt Győrben a kimutatás szerint 300 huszár és 220 *hajdú* is volt. Komáromban 500 német gyalog és 500 naszádos állott. A táborban maradt 1000 huszár, 200 nehéz (német) lovas és 580 *hajdú*.

Nagy kár, hogy nem tudjuk, mennyi volt ugyanekkor a várakban lévő magyar katonaság. A kimutatásból csak az látszik, hogy mintegy 7000 emberrel erősítették meg a végházak népét. Ez az erősítés nem sokáig tarthatott, mivel az 1552. évi kimutatás a királyi végházakban már csak mintegy 12,000 embert sorol fel. Azonban hozzát teszi, hogy ehhez még 3600 huszárt, 2000 nehéz lovasat és egy német ezredet fognak toborozni.²⁾ Ezzel a végbeli katonaság száma aztán ismét a régre emelkedett.

Az itt jelzett 1552. évi kimutatás, mely a végházak megfogyott népével számol be, imígyen hangzik:

¹⁾ Regestum Posonii reformatum. Tv'umerus equitum et peditum iraus Danubium in aroibus et ortaliciis colloeorum.

²⁾ Csász. és kir. házi, udvari és állami levélt. Hung. Aufzeichn-ung des kriegsvolks in der rom. königl. máj. besoldung.

I. Dunántúl.

Sziget :	800 gyalog (fuessknecht),	200 huszár
Babolesa :	200 " "	50 "
Tihany :	50 " "	50 "
Vászony :	50 " "	20 "
Devecser :	90 " "	75 "
Pápa :	400 " "	600 "
Palota :	150 " "	75 "
Csesznek :	50 " "	20 "
Szentmárton :	200 " "	20 "
Győr :	400 " "	600 "

ezenkívül 800 német gyalog és 400 nehéz lovas.

Komárom : 600 naszádos

400 német gyalog.

1700 huszár, 2990 magyar gyalog, 1200 német gyalog. 400 nehéz német lovas ez egy évben 334,652 frt-ba kerül.

II. Bányavárosok.

Léva :	80 magyar gyalog	200 huszár
Bukanez :	50 " "	— "
Szitnya :	29 " "	— "
Korpona :	92 " "	234 "
Csábrág :	60 " "	25 "
Besztercebánya :	50 " "	50 "
Eger :	400 " "	400 "
Murány :	100 " "	— "
Bebeknek van	100 " "	200 "
Kassa :	150 " "	200 "
	és 400 német gyalog	
Figed :	100 " "	100 "
Ungvár :	80 " "	50 "
Tárkány :	32 " "	20 "
Kisvárdá :	50 " "	50 "
Athia :	80 " "	50 "
Gyula :	400 " "	400 "

összesen 1972 huszár 2259 gyalog.

III. Horvát-Szlavonország.

Kaproneza :	64 haramia	260 huszár
Szentgyörgyvár :	— „	152 „
Kupinocz :	50 „	3 „
Zágráb :	47 „	— „
Ivanics :	40 „	60 „
Sopolácz és Zirkvena :	85 „	— „
Verbátz :	73 „	— „
Körös :	— „	100 „

Az erdőkben áll 220 haramia. Volt tehát 581 huszár és 560 haramia.

Az 1553. évben a végházak hadinépének a szaporítása elhatározottván, az újonan toborozott katonaság elhelyezésével Garolus Jacobus lovagot és Pallavicini mársált bízták meg. Ezeknek a javaslata szerint Egerben Dobó István, Mekcsey István, Petheő Gáspár és Zoltay István kapitányok alá 100—100 huszár helyzetetett. Bebek György kardja alatt ugyanitt 200 huszár állott. A várbeli gyalogosok (pedites castrenses) száma 250-re, Bornemissza Gergely gyalogosainak a száma szintén 250-re rúgott. A nevezett biztosok Füleken védelmére 328 huszárt és 100 gyalogost rendeltek. Mivel Füleken Bebeknek csak 72 huszára és 50 gyalogja volt, fölszólították őt is, hogy több katonát tartson. Gácson és Kékkón csak 50 huszár lévén, ide 50 gyalogost rendeltek. Korponán az őrség számát 200 huszárbán, 00 puskás gyalogosban és 637 magyar darabontban állapították meg. Bozókra 50 és Bakabányára is 50 gyalogost rendeltek. A szitnyai 30 gyalogostól Pallavicini és társa azt írják, hogy ezek tótok és semmit sem érnek, (isti sunt sclavi. qui nihil valent). Léván Székely Miklós, Zárkándy Pál, Matusnay Sebestyén, Zay Ferencz, Écsy János, Écsy Egyed és Náncsy Ambrus kapitányok alatt 408 huszár, Vajda Benedek és Török Pál alatt pedig 134 gyalog volt. A gyalogosok számát itt kétszázra emelték. Nyitrán 100 gyalogos, Újvárt 200 gyalogos és 100 huszár, Komáromban 200 huszár és a naszádoshad állomásozott. Tatán volt 140 gyalogos, de Pallavicini és társa még százat küldtek oda. Győrtött a két zászlóalj német katonán¹⁾ kívül volt 360 magyar darabont és 408 huszár. ¹

¹⁾ E nyolczszáz német között — írják a biztosuk — 500 sincsen olyan, a ki a harcra alkalmas volna!

Pápán 500 huszár és 250 magyar gyalogos állomásozott. Szent Márton-hegyén 70. Cseszneken 50, Levelden 100, és Vásonban 50 *hajdú* volt!¹⁾ Cseszneken és Vásonban 20—20 huszár is akadt. Tapolczát 250 huszár, Babolcsát 50, Szigetet 400 huszár őrizte. Palota várában 100 huszár és 200 hajdú volt.

Ezekon kívül — írják a biztosok — még más várak is vannak, de a katonaságot azokban nem ő fölsége, hanem az urak tartják és fizetik.¹ ²⁾ A biztosok ezenkívül kijelentették, hogy a gyalogság teljesen magyar legyen, mivel szlávok nem sokat, érnek.

A mint e felosztásból láthatjuk, a biztosok inkább a lovaság, mint a gyalogság erősítésére igyekeztek. Bizonyosan azért tették ezt, mivel a töröknek ereje szintén a könnyű lovasságában rejlett.³⁾ Az 1552. évben 6000 szpahy volt Magyarországon és ezek semmi zsoldot, semmi fizetést nem kaptak, hanem a hódoltsági falvak jövedelméből tartották őket.

Pallavicini és társa a jelentésükben a horvát-szlavón végházakat nem említik. A nevezett évből e végházak őrségeiről kimutatást riem is találtunk. Az 1554. évből azonban már ilyen is rendelkezésünkre áll.⁴ ⁵⁾ E kimutatás szerint a huszárság így oszlott meg: Varasdon volt 32, Lubrigkban 50, Rátkay Pálnak 50, Kapronczán 82, Szentgyörgyvároton 100, Alapy Jánosnak Kőrösön 66, Ivanicsban Pesthy Jánosnak 65, Bradeczen 66, Ungnád Kristófnak és Zalay Tamásnak 150 (Várasd és Rakonak közt), Erdődy Péternek Hrasztoviczán és Novigrádban 150. Összesen tehát 826 magyar huszár szolgált e végekben. A gyalogság száma e végházakban 643-ra rúgott. Kívülök még a hegyek között is tartottak 176 haramiát. ⁵⁾

¹⁾ A hivatalos jelentés csak itt említi először a hajdúkat.

²⁾ Osász. és kir. házi, udvari és állami levélt. Hung. 1553. febr. 6. »sunt etiam alia castra, in quibus praesidia suae majestatis non sunt quidem, sed propriis dominis eorum custodiuntur.«

³⁾ Maguk a biztosok írják: »ceterum cum omnis robor et vis turcarum in multitudine spahyarum consistat« etc.

⁴⁾ Csász. és kir. házi, udvari és állami levélt. Hung. Verzaichni's des kriegsvolk zu ross und fuess an den windischen und krabatischen gränizen und wo dieselben Hegen.«

⁵⁾ Varasdon 89, Kapronczán 104, Szentgyörgyvároton 83, Zág-rábban 40, Ivanicsban 81, Kőrösön 79, Kupinoczbán 50, Gradeczbán 39, Koszlanoviczon és Novigrádban 78 gyalog volt.

Ugyanezen évben az úgynevezett landschaft-bewilligung-ból tartott magyar hadinép így oszlott meg a végházakban: Győrött volt 555 huszár. Ezek havi zsoldja (á 4 rajnai forint) 2200, egész évi zsoldja pedig 26,040 frt-ra rúgott. A magyar gyalogság ugyanitt 376 főre ment. Mivel a gyalogos havi zsoldja 2 frt volt, az egész gyalogság egy évre 11,310 frt-ba került. Ugyanitt 157 nadszados is volt egy fővajda alatt. Ezek a tisztjeikkel együtt havonként 509 frt-ot kaptak. Pápán 200 huszár és 200 magyar gyalog évenként 18,452 frt ba került. Cseszneken volt 20 huszár és 50 gyalog (évenként 2535 frt), Devecserben 150 huszár és 100 magyar gyalogos (11,281 frt), Vásonban 20 huszár, 20 gyalog (2655 frt), Tihanyban 40 huszár és 50 gyalog (3944 frt), Tatán 60 huszár 96 gyalog (7866 frt), Komárom hadinépének az évi fizetése 32,000 frt-ra rúgott. A landschaft-bewilligungból fizetett magyar katonaság tehát Komárommal együtt 1145 huszár és 1580 gyalogos volt. E hadi nép évi zsoldja a tisztekével együtt 142,677 frt 30 kr.¹⁾ Hogy ezt az összeget a landschaft-bewilligungból nem fizethették, az kétségtelen dolog, mert hisz a iandschaft-bewilligung, még ha teljesen befolyt is, mindössze csak 103,567 frt volt.²⁾ S a míg ez az adó hozzánk jött, rendszeren a felére olvadt le.

Bár ez évről és a következőről általános kimutatást nem ismerünk, a rendeletekből tudjuk, hogy a magyar katonaság számát folyton kisebbitették. Ez a kisebbités összefüggésben van a török békealkudozásokkal.

Maga az 1556. évi általános katonai összeírás is megmondja, hogy a magyar végbeli katonaság száma azelőtt jóval nagyobb volt!

Mivel az 1556. évi kimutatás a szorosán vett Magyarországon kívül Erdély és Horvát-Szlavonország magyar katonaságáról is beszámol, egész terjedelmében adjuk itt.^{1 2 3)}

¹⁾ Ebben a fizetésben bentfoglallalik Sl'orlia Pallavicini őrgrof és főgenerális 6960 frt-nyi fizetése is.

²⁾ Közös pénz. levélt. Hung. 14340. fasc. Kimutatás az alsó-ausztria rendek fizette katonaságról.

³⁾ Csász. és kir. házi, udvari és állami levélt. Verznichnus alles der römisch. k. majest. Kriegsvolks so an allén gránzen in Hungarn gehalten, Wien 2. marc. 1550.

I.

Győr: két szabadzászlóalj német gyalogos, azaz 651 ember havi zsoldja 8532 ft és évi zsoldja 42,384 ft.

Pápa: 100 magyar darabont havi zsoldja 275 ft és évi 3300 ft.

Palota: 150 magyar darabont és 76 huszár havi zsoldja 752 irt és évi 9024 ft.

Stiget: 575 magyar darabont, 226 huszár és öt tüzér (806 ember), kerül havi 2817 ft-ba vagyis évenként 33,804 ft-ba.

Ugyanitt *Zrínyi Miklós* gróf tart 300 huszárt és 200 magyar darabontot. Ezek havi zsoldja 2338 ft és évi zsoldja 28,056 ft.

Ugyanitt *Nádasdy Tamás* is tart 500 huszárt és 500 magyar darabontot, s ez havi 4889 ft-ba, s évi 58,676 ft-ba kerül.

Ugyanitt *Taliy Ferencz*nek is van 100 huszárja, havi 437 ft és évi 5250 ft-nyi zsolddal.

Komárom: Egy szabad zászlóalj német gyalog (400 ember), 528 magyar naszádos és 150 huszár, összesen tehát 1078 ember kerül havonként 5788 ft-ba és évenként 69,456 ft-ba.

Léva: 112 huszár és 100 magyar darabont van a várban és 200 huszár meg 124 német gyalogos a városban. Ezen 536 ember havonként 1495 és évenként 17,940 ft-ba kerül.

Korpona: 400 huszáros 121 magyar darabont kerül havonként 2325 és évenként 27,900 ft-ba.

Bakabánya: 50 darabont havi 162 és évi 1944 ft-nyi zsolddal.

Szitnya: 29 darabont és 8 huszár havi 135 és évi 1620 ft-nyi zsolddal.

Kékkő: Itt *Balassa János* tart 100 huszárt és 50 magyar darabontot, a kik havonként 603 és évenként 7245 ft-nyi zsoldot kapnak.

Trencsén: 109 német gyalogos havi 530 és évi 6366 ft fizetéssel.

Murány: 179 német gyalogos és 6 huszár havi 752 és évi 9024 ft fizetéssel.

Sáros: 100 német gyalogos havi 600 és évi 7200 ft fizetéssel.

Kassa: 200 huszár, 200 magyar darabont kap havonkint 1457 frt és évenként 17,484 frt zsoldot. Ugyanitt van 646 német gyalogos 3641 frt havi és 43,692 frt évi fizetéssel.

Eger: 400 huszár, 400 magyar darabont kap havonkint 3020 és évenként 36,240 frt zsoldot.

Várad: A püspök tart 150 huszárt, a kik havonkint 781 és évenként 9375 frt-ba kerülnek.

Gyula: 465 huszár, 250 magyar darabont kap zsoldul havonkint 2833 frt-ot és évenként 34,000 frt-ot.

Ugyanitt Báthory tart 300 huszárt és Perényi Gábor 200 huszárt. Ezen ötszáz huszár kap havonkint 2187 frt-ot és évenként 26,250 frt-ot.

A felsorolt végházakban van együtt 3952 huszár és 5371 darabont, vagyis összesen 9323 ember. Ezek havi zsoldja 42,716 frt és évi zsoldja 512,614 frt.

II.

Az alsó-ausztria rendek külön a következő népet üzenték:

Győrött: 412 huszárt havi 1957 és évi 23,488 frt zsolddal. 204 magyar darabontot havi 582 frt és évi 6990 frt zsolddal. 179 magyar naszádot havi 585 és évi 7020 frt zsolddal.

Pápán: 200 huszárt havi 987 és évi 11,850 frt zsolddal és 200 darabontot havi 550, és évi 6600 frt zsolddal.

Cseszneken: 20 huszárt havi 80 frt és évi 960 frt zsolddal 50 darabontot havi 131 frt és évi 1575 frt zsolddal.

Devecseren: 150 huszárt havi 693 frt és évi 8325 frt zsolddal, 100 darabontot havi 285 és évi 3420 frt zsolddal.

Vásonban: 20 huszárt havi 80 frt és évi 960 frt zsolddal, 50 darabontot havi 141 frt és évi 1695 frt zsolddal.

Tihanyban: 40 huszárt havi 185 és évi 2220 frt zsolddal, 50 darabontot havi 143 és évi 1725 frt zsolddal.

Tatán: 60 huszárt havi 333 és évi 4025 frt zsolddal, 119 darabontot havi 358 és évi 4302 frt zsolddal.

Az alsó-ausztriai rendek fizette 911 huszár és 973 darabont, azaz együttesen 1884 ember került havonkint 7374 frt-ba és évenként 88495 frt-ba.

III.

Az úgynevezett „krabat-windisch“ hadinép.

Zeng: 347 gyalogos.

Ottosác: 55 gyalogos.

Prindl: 40 gyalogos.

Werlock: 4 gyalogos.

Bihács: 229 gyalogos.

Luberich: 40 haramia.

Kaproncza: 200 haramia.

Szentgyörgyvár: 200 magyar darabont.

Kőrös: 200 magyar darabont.

Ivanics: 300 haramia.

Kosztlanovicz: 100 haramia.

Összesen van itt 2042 gyalogos, 1485 magyar huszár és 300 nehéz lovas, azaz együtt 3837 ember.

IV.

A fentebbieken kívül a Dráván belül, Steier és Ausztria tartományokkal szemben van:

Sziget: 200 huszár és 800 magyar darabont havi 3400 és évi 40,800 frt zsolddal.

Vizvár: 35 darabont 105 frt havi és 1260 frt évi zsolddal.

Path: Ide ezután vetnek gyalogságot.

Versongo (?): 150 huszár és 100 magyar darabont havi 1050 és évi 12,600 frt zsolddal.

Csorgó: 150 huszár és 100 magyar darabont havi 1050 és évi 12,600 frt zsolddal.

Kis-Komár: 200 huszár és 100 darabont havi zsoldjuk 1300 és évi 15,600 frt.

Kanizsa: 500 huszár és 500 gyalogos havi 4889 és évi 58,676 frt zsolddal.

Szentgrót: 300 huszár és 100 darabont zsoldja havonkint 1800 frt és évenkint 21,600 frt.

Geven(?): 50 huszár és 50 darabont zsoldja havonkint 400 frt és évenkint 4800 frt.

Pápa: 600 huszár és 400 darabont zsoldja havonkint 4200 frt és évenkint 50,400 frt.

Mirgesch (?): 50 huszár és 50 darabont zsoldja havonkint 400 firt és évenként 4800 firt.

Győr: 800 nehéz lovas, 1000 huszár, 1700 magyar és német gyalog havi 16,000 és évi 192,000 firt zsolddal.

Csesznek: 20 huszár, 50 darabont zsoldja havonként 250, évenként 3000 firt.

Devecser: 200 huszár és 100 darabont havi 1300 és évi 15,600 firt zsolddal.

Tata: 60 huszár és 119 darabont havi 657 és évi 7884 firt zsolddal.

Palota: 100 huszár és 200 darabont havi 1100 firt és évi 13,200 firt zsolddal.

Vason: 32 huszár és 75 darabont havi 385 és évi 4620 firt zsolddal.

Összesen lesz tehát 300 nehéz lovas, 3972 huszár és 4779 magyar gyalogos. Azaz a tengertől a Dunáig 1556-ban lesz 5807 huszár, 7399 magyar és német gyalog s 600 nehéz lovas.

V.

Az eddig felsorolt hadinépet összegezvén, arra az eredményre jutunk, hogy a szorosán vett Magyarországon van 3952 huszár, 5371 gyalog vagyis 9323 ember havi 42,717 firt és évi 512,614 firt zsolddal.

Ezenkívül ugyanitt Alsó-Ausztria lizet 911 huszárt és 973 magyar gyalogost, vagyis 1884 embert. Ez kerül havonként 7374 és évenként 88,495 firt-ba. A windisch-krabatisch hadinép közt van 1141 huszár, 1485 gya'ogos, vagyis 2626 ember. Ezek havi zsoldja 15,697 firt és évi zsoldja 188,366 firt.

Erdélyben van 2000 huszár, 1000 magyar gyalogos. Ezek havi zsoldja 13,000 és évi zsoldja 156,000 firt. Az összes magyarországi állandó katonaság tehát 16,833 ember. Ezeknek a havi zsoldja 78,789 firt és évi zsoldja pedig 945,475 firt!

Az összeírás megemlíti még, hogy azelőtt sokkal több állandó katonát tartottak. Most a szám ugyan megapadt, de veszély idején megint szaporítani fogják, úgy látszik, hogy ez a veszély még az 1556. évben beállott, mivel az országgyűlés a végházak hadinépének a szaporítását határozta el. Az újonnan toborzott katonaságot aztán a hadi tanács osztotta el a végházakban. Ebből Szigetre helyezett 200 huszárt, Babocsára 50-et,

Zákányba és Segesdre 200-at, Tihanyba 40 huszárt és 50 gyalogot, Vásonba 20 huszárt és 50 gyalogot, Devecserbe 75 huszárt és 90 gyalogot, Marczaliba 12 gyalogot, Palotára 75 huszárt és 150 gyalogot, Csesznekre 20 huszárt és 50 gyalogot, Szentmártonba 20 huszárt és 200 gyalogot. Eger és Gyula várába 1600 újonnan verbuvált katona került. Lévára 200 huszárt és 80 gyalogot, Bakabányára 50 gyalogot, Szitnvára 29 gyalogot. Korponára 234 huszárt és 92 gyalogot, Csábrág várába 25 huszárt, Besztercebányára és Kékköre 50 huszárt és 50 gyalogot, Murányba 100 németet, Figedre 100 huszárt és 100 gyalogot, Ungvárra 50 huszárt és 80 gyalogot, Tárkányba 20 huszárt és 32 gyalogot, Kisvárdára 50 huszárt és 50 gyalogot, Athiára 50 huszárt és 80 gyalogot helyeztek.

A hadi tanács véleménye szerint ezekhez még 821 huszárt, 600 nehéz lovast és 900 német gyalogot kell toborzani. A végházak népének szaporítása természetesen a kiadásokat is nagyon növelte. A hadi tanács számítása szerint az örökös tartományok fizette összesen kívül a szorosán vett magyarországi végbeli katonaság havonként 54,641 frt-ba és évenként 695,752 frt-ba került. Ebben természetesen sem Erdély, sem Horvát-Szlavonországok katonasága nem foglaltatik bent.¹⁾

Az 1557. évben még a fentebbi emberszámot találjuk a végházakban. A dunántúli végházakban ez évben (Komárommal együtt) 6290 ember volt, s ezek egy évi zsoldja 334,152 frt-ra rúgott. A bányavidéki végházakban 2000 huszár, 2600 magyar gyalog, 1400 német gyalog és 600 nehéz lovas állott. E 6600 ember évi zsoldja 361,600 frt-ra rúgott. A felső-magyarországi vagyis a (kassai kerületi főkapitánysági) végházakról ez évből nem ismerünk kimutatást. Az itt fölhasznált kimutatás ugyanis ezekről nem szól. Mindössze csak annyit mond, hogy a rebellesek ellen 821 huszár, 900 német gyalog és 600 nehéz lovas küzd.²⁾

Az ország keleti részén János Zsigmondtól és Bebek Györgytől elfoglalt várak a király kezére kerülvén, azokba na-¹

¹⁾ Csász. és kir. házi, udvari és állami levélt. 1550.

²⁾ U. o. 1557. »Kriegswesen aller steyerischen, windischen, krabatischen und ortflecken« etc. Ugyanitt 1558. évből is van kimutatás. Eszerint a »windisch-krabatisch« végházakban 980 magyar huszár, 5740 haramia és 400 martalóc volt. Ezen kívül a bánnak is volt 400 huszárja és 300 haramiája.

gyobbrészt német őrségeket vetettek, még pedig határozottan azzal a szándékkal, hogy ezek az őrségek ott németesítsenek. Salm Miklós és Popendorf Ferencz, a kiket a hadi ügyek megvizsgálására Felső-Magyarországba küldöttek, melegen ajánlották, hogy Szendrőbe 300 német gyalogot és 200 huszárt rendeljenek. Kassán — írják a biztosok — már 400 német katona van, s ott a németiség folyton erősödik. A kassai magyarokra nagyon kell vigyázni, mivel János király alattvalói voltak.¹⁾

A király Salm és Popendorf ajánlatát bizonyára helyeselte, mivel Felső-Magyarország^{1) 2)} végházait még az évben megrakták német katonasággal. A magyar katonaságot pedig ugyanolyan arányban kevesbitették. Az 1570. évben Szatmárt volt 500 német gyalog, 100 huszár és 25 magyar darabont.³⁾ Ide ez évben még száz németet rendeltek. Ecseden 100 huszár és 50 hajdú volt. Ezeket, mint tudjuk, Báthory tartotta. Tokajban volt 140 lanczkenét, 100 német lovas, 200 huszár és 30 hajdú. A német gyalogosok számát itt még ez évben 300-ra emelték. Kallón volt 200 német, 100 hajdú és 100 huszár. Innét 140 németet máshová vittek. Szendrőn volt 320 német gyalog, 50 német lovas, 200 huszár és 70 hajdú. Ide még 140 németet hoztak. Szádvárott 70 német gyalog, Krasznahorkán 49 német, 35 huszár és 25 hajdú, végül Kassán 400 német gyalog, 45 tüzér, 125 német lovas, 50 német karabélyos és 200 huszár állomásozott.⁴⁾

A mint e kimutatásból láthatjuk, a keleti részeken (vagyis Felső-Magyarországban) már ekkor a német katonaság volt többségben. Tisztán magyar őrség csak Ecseden és Putnokon volt.⁵⁾

¹⁾Hadi levélt. Gráf Niclasen zu Salm und Franzen von Popendorf bericht und guetbedunk über die gepeu, artollerie und profandtachen in ober Ungarn 1570. Jelentés ő fölségéhez.

²⁾Ezen mindég a tiszáninneri kerületi főkapitányság területét kell értenünk. Ezt kassai főkapitányságnak is liivták.

³⁾Gráci tartományi levélt. Kriegswesen: Kurzer auszug alles kriegsvolks zu ross und zu fuess in Hungarn und Windischlandt című kimutatás szerint 1558-ban Szatmár várában még 1000 magyar huszár volt.

⁴⁾Csász. és kir. házi, udvari és állami levélt. Hung. Verzeichnuss des kriegstats in Oberungarn, wie er dieser zeit bestellt etc.

⁵⁾Közös pénz. levélt. Hung. Kriegstat in Oberungarn, kelet nélkül Rueber János generális idejéből, vagyis a 16. század hetvenes éveiből. Putnokon ekkor 230 huszár és 40 magyar darabont volt.

Ugyanezen időben a nyugoti részek végházainak katonaságát nagyobbára a régi viszonyok között a régi számmal tartották. ^{x)} A számukat csak a nagy fizetetlenség és a nyomorúság apasztotta.¹ ²⁾ Hisz tudjuk, hogy a szegény végbeliek Rudolf uralkodása idején élték a legszomorúbb napjaikat. S a nagy nyomorúság mellett örökös harcban álltak a törökkel. És ez azokban a nélkülözéssel teli években nem kicsiny dolog volt, mert hisz akkor a török hatalom még a delelőjén állott. Egyetlen végházában több katonát tartott, mint a magyar király egész kerületben! S ha a magyar végházak mégis helyt álltak, az a mi katonáinknak derekasságát hirdeti.

Láttuk már a dunántúli apró végházak maroknyi népét. Azt is tudjuk róluk, hogy a szegények bizony igen vékony szerrel voltak. Lássuk már most, milyenek is voltak a magyar végházakkal szembevetett török várak? Vegyük például Fehérvárt. Az 1577. évben itt Ali bég parancsolt. A bég udvara népével — írják — felülhet 200 lóval, ha pedig táborba kell szállania, 300 *kopjásának* kell lennie. Az *iszpahiák* (török huszárok) 300-an vannak. Az iszpahiák között vagyon olyan főember, hogy ki tíz lóval, ki tizenhat lóval felülhet. A 300 esz-pahia között olyan szegény nincsen, a ki legalább 2—3 lóval föl nem ül. *Zajmok* 12-en vannak, kinek mindegyike húszezer oszpora tímárjánál feljebb vagyon. Ezek a zajmok, ki tíz, ki tizenhat, ki húsz lóval ül föl. *Bezlia* (lovas) aga a városban négy, az *Ingovány* városban kettő vagyon; mindegyik aga 110 lóval ül föl. *Topcsiák* (tüzepek) 80-an vannak, ezek a pattantyúk körül forgódnak. *Iszpahiák* között 43 *bulyukbasa* vagyon, mindenike

¹⁾ U. o. 14359. fasc. 1571. Verzaichnus.

²⁾ Laibachi tartományi levéltárban a 16. század hetvenes éveiből számos összeírás van. A szorosan vett horvát végekben például 1576-ban volt 300 karabélyos, 450 huszár, 325 német gyalog és 1410 haramia és uszkók. Az 1578. évben az úgynevezett windisch végházakban volt 200 karabélyos, 450 huszár, 350 német gyalog és 1750 haramia. Ezek havi zsoldja 12708 frt-ra rúgott. A »krabat« végházakban ugyanekkor 300 karabélyos, 500 huszár, 320 német gyalog és 1315 haramia. Ezek havi zsoldja együtt 13404 frt volt. Ez az összeírás is megemlíti, hogy az emberszám azelőtt jóval nagyobb volt. (Windischer granizen kriegstat 1578. márcz. 1. és Krabatischer granizen kriegstatl.)

alatt tíz legény van, mely teszen szám szerint 430 embert.⁴⁾ *Azáp*-aga kettő vagyon, mindegyik alatt 100—100 ember áll és négy *iriz-aga* (ireis-aga). A *martalócok* 300-an vannak. Egyik agájok Ferhát harambasa (haran pássá) az íngovány-kaput őrizi száz gyaloggal; Uryth harambasa a szigeti kaput őrizi és 100 gyalogja vagyon; Murath harambasa meg száz gyaloggal a csóka-kői kaput őrizi.²⁾ A három harambasa után három *juzbasa* vagyon. Ezeken kívül Fehérvárott árúsnépek és *mazulok* is vannak.³⁾

Valamivel későbbi időből (a 16. század nyolczvasas éveiből) is rendelkezünk ilyen kimutatással, s ez is megerősíti a fentebbi adatokat; mert Fehérvárott akkor is mintegy 2700 emberből állott az őrség.⁴⁾ Ugyanezen kimutatás szerint Esztergomban 500 bezlia, 1000 janicsár, 700 martalóc és 1000 naszádos volt. Budán és Pesten 1500 naszádos, 600 bezlia és *numlia-lovas*, 2000 janicsár és 1000 gyalogos volt. Pécssett 1000 beslia, 200 tatár, 1000 janicsár és *magyar kopjás* meg martalóc állomásozott. A kisebb török végházakban is mindég több volt a hadinép, mint a magyar kastélyokban és várakban. Csak a végházak számával múltuk fölül a törököket. Ők ugyanis nem aprózták föl annyira az erejüket, mint a micink, hanem lehetőleg kevés helyre csoportosították.

A tizenhatéves háború kitörésekor mind a török, mind a magyar igyekezett a végházak hadinépét szaporítani. Érdekes jelenség ez időben, hogy a magyar hadinép a háborút örömmel üdvözölte, s a főtisztek erősen bíztak a győzelemben.⁶⁾ Mivel

¹⁾ Huszár Péter főkapitánynak ugyanezen évi jelentése szerint Fehérvárott »az kik az várat őrzik *izarakák* és pattantyúsok 500-an vannak«.

²⁾ Másik jelentés szerint 300 azáp volt.

³⁾ Hadi levélt. Feldacten 1577. 6. 5. I. Berenhidai Huszár Péter jelentése 1577. juni 15. Pápáról és egy másik névtelen jelentés. Mindakettő magyar, s csak kevés eltérés van köztük. Az egyik kimutatás 40—50 janicsárt is említ, de megjegyzi, hogy ezeknek a száma folyton változik.

⁴⁾ Közös pénz. levélt. Hung. Warhafte verzeichnuss der türgen zu ross und zu fuss (kelet nélkül).

⁵⁾ Hadi levélt. Feldakten 1594. 2. 10. Prépostváry Bálint levelei Mátyás főherceghez. A január 24-én kelt levelében például ezt írja: »az én reménységem pedig ez, hogy az nagy úristen veszni hozza ide az török császár hadát«!

mindjárt a háború kezdetén egész csomó végházat visszafoglaltak a töröktől, ezekbe is őrseget kellett vetniök. Az 1593. év december havában Prépostváry írja a moldvai vajdának, hogy három hét alatt tizenegy erősséget¹⁾ vettek meg s azokba magyar őrseget helyeztek.²⁾

A végházak hadinépén kívül a 16 éves háború idején tekintélyes mezei hadseregünk is volt. Esztergom ostrománál a magyar sereg a húszezerét is fölülmúlta. Különösen sok volt a királyi zsoldba állott szabad hajdúság.

Csupán Nádasdy Ferencz, Róttál Jakab, Dobó Ferencz, Zrínyi György és Kollonits Szigfrid főkapitányok alatt mintegy 9000 szabad hajdú és 5600 huszár állott a táborban.^{1) 2)} Prépostváry Bálintnak és Berenhidai Huszár Péternek és Pálffy Miklós-nak egész kis seregük volt. A hadi jelentésekből tudjuk, hogy ezek a csapatok a tizenhatéves háborúban fényes eredményeket vívtak ki. A szabad hajdúk vívtak ki a méltán elhíresedett tolnai csatát, ők foglaltak vissza több várat; ők voltak az elsőív Győr és Tata elfoglalásában, ők rohantak Esztergom bástyáira, miközben a német tüzérség az ellenség helyett reájok lövöldözött. Huszár Péter hadosztálya jutott elsőnek Fehérvárba, s az ő csapatainak köszönhető a pákozdi csata is. Az önfeláldozás és a hősiesség azonban a németeknek mindinkább fokozódó gyűlöletét a magyar katonaság iránt el nem némította. A „*contemptus germanorum erga hungaros*“ javában működött. Erről a gyűlöletről és megvetésről a német Gabelmann egész fejezetet írt naplójában. Ő maga írja, hogy a részeges német katonák nap-nap után büntetlenül gyilkolták a magyar katonát!³⁾ A német Gabelmann írja

¹⁾ Bujákot, Kékkőt, Dévént, Drégelyt, Hídvéget, Szabatkát stb. Mikor Fülek alatt voltunk — írja Prépostváry — megtaláltam az ajnácskői törököket, hogy a várat megadnák. Meg is adták a kezemhez. Ajnácskő alól Somoskő alá mentem, ezekkel is traktáltam, s megesküdtek, hogy csak egy sindely-kárt sem tesznek. Azonképpen Hollókő alá boc.sátám az egri vitézeket, azt is mindjárt a kezemhez adák. Most e három vár az én kezemben van. *Mindegyikbe 20 drabantot és egy-egy főlegényt*, kiknek 6—6 lóra vagyon fizetésük, vettem.

²⁾ Hadi levélt. Feldakten. 2. 10. 1593. decz. 25.

²⁾ Közös pénz. levélt. Hoffinanz című gyűjteményében vannak az ezekről szóló fizetési rendeletek.

³⁾ Ezt Illésházy is leírja.

azt is, hogy harminczezer török nem eszik annyit, mint tízezer német. Aztán — mondja Gabelmann — a török készpénzzel fizet az élelmet hozó parasztnak, a németek ellenben mindent a magyaroktól rabolnak! Győrt a német Hardegg árulta el, Kanizsát Paradeisort adta föl, s mindkettő a hóhér kezén múlt ki. Pápát is az idegen katonaság adta a török kezére, s Priam főkapitány elszaladt, mielőtt törököt látott volna!¹⁾

És a német tanácsosok az udvar előtt mégis a magyar vezéreket szidták s a magyar katonaságot gyalázták. Pühler hadibiztos például a magyar gyalogságról ilyet jelentett Bécsbe: a magyar gyalogságnak nem nagy hasznát vehetni; mielőtt a vég-házakat veszély fenyegeti, ők már elszaladnak, s az ellenség kard-csapás nélkül elfoglalja a várakat.²⁾ Az ilyen alávaló rágalmat maga a török czáfolta meg legjobban.

A németek gyűlölködésének a tizenhatéves háborúban az lett az eredménye, hogy a magyar csapatok hallani sem akartak a német vezetőkről. Még ha együtt működtek is a német sereggel, a két tábor teljesen el volt választva, s a magyar katonaság csak a magyar szóra hallgatott. És a német urak ebben keresték a háború sikertelenségének az okát. Rudolf tanácsosai nyíltan hirdették, hogy a magyarok *semmiféle német rendszabásnak alá nem vetik magukat, a maguk módja szerint mennek előre. S bár Mátyás főherceg személyiségét tisztelik, semmiféle német generálisnak vagy marsálnak alá nem vetik magukat, s nekik nem engedelmeskednek!*³⁾

Ez az állítás csakugyan igaz volt, de éppen a magyar seregek ezen önálló működése volt a sikerek alapja! Érezték ezt a magyar tanácsosok is és 1594-ben magyar fővezért s a magyar ^{1 2 3}

¹⁾ Hadi levélt. Feldakten 1594. 2. 23. Der deputirten rätthe bericht.

²⁾ U. o. 1604. »wann sy nicht wissen, dass ihnen der rucken gehalten werden kann, gar ain schlechten standt laisten, ja vielmals aus dem heusern noch ehe, als die gefahr recht an ihnen ist, entweichen, und dem feindt ohne sclnvert in die händt kummen lassen.«

³⁾ Hadi levélt. Feldakten 1594. 11. 2. a Deputirte Rätthe 6 fölségéhez: »dass die ungeren kainen teutschen regiment und Ordnung sich unterwerfen; bleiben in irem modo procedendi. Ob sy wol auf ihr. durch, als eu. kays. maj. brudern person sehen, so unterwerfen und volgen sy doch kainen general, feldmarschal und anderen hochämtern« etc.

katonaság szaporítását követelték. „*A tapasztalás — írják — eléggé megbizonyította, mit ér a magyar katona! Jóval kevesebbe kerül, mint a német és a hazai tüzhelyért különben harczol, az éhséget, a hideget és a fáradságot jobban tűri és a mi ló, a kapitányoknak engedelmesebb, mint amaz. Ezenkívül minden tisztas hadi dologra készséggel vállalkozik, a mit az idegen katonaságról bizonyára nem lehet mondanunk!.**) *A német katonákat jobban meg kellene válogatni, mert így semmi hasznukat sem vehetni. A sok dupia zsoldot is meg kellene köztük szüntetni.*

A magyar tanácsosok végül arra kérik a királyt, hogy legyen tekintettel a magyar nemzetre, mely a törökkel való harczban nem az utolsó, s nevezzen ki magyar fővezért.²⁾

Ezt a kérést a magyar tanácsosok és a rendek többször is megismételték, de minden eredmény nélkül. Az udvar nem a magyar katonaság szaporításán, hanem a gyengítésén törte a fejét! Az 1600. év ápril 6-án aztán meg is jelent Rudolf rendeleté, melyben a magyar vögbeli katonaság reformálását (német módra) és csökkentését parancsolta meg. Ezenkívül egy csomó végház lerombolását is elrendelte.³⁾

Mátyás főherczeg e rendelet végrehajtását a háború idején lehetetlennek tartotta.^{1 2 3 4)} A hadi tanács is nagy kedvetlenséggel vette Rudolf rendeletét. Ez a kormányzék ugyanis a végbéli katonaság szaporítását s nem a gyengítését sürgette.^{5 6)}

1) Orsz. levélt. Tört. Eml. Belügy. *Opinio Thomae Nádasdy* czímen van itt, de ez a czim hibás, mivel 1594-ben Nádasdy Tamás már régen nem élt. Ugyanez az opinio megvan a Hadi levéltárban is. *Opinio dominorum consiliariorum* czímen.

2) Hadi levélt. 1594. decz. de bello suscipiendo. Pálffy Miklóst, Nádasdy Ferenczet, Forgách Simont, Báthory Istvánt, Zrínyit vagy Rákóczi Zsigmondot ajánlják fővezérnek.

3) Köz. pénz. levélt. Hung. 14407. fasc. Rudolf Mátyáshoz 1600. ápril 6. Pilsen.

4) U. o. ápril 14. Rudolfhoz. Ilyen terv keresztülviteléhez — írja Mátyás — hosszú idő, elegendő információ kell. Papiroson

könnyű az ilyet megcsinálni, de nyílt háborúban lehetetlenség. Az egész országra káros lesz ez!

5) U. o. 1600. aug. 23. Hofkammer Relation: »die dassigen kriegsráthe nit sondere lust darzuc habon, sondern dahin deuten, dass man auf den granizen bei diesen kriegsleuffen mehrers stercken, dann ringern, und solche reformation zue friedenszeiten fürnembem sollte.

A király mégis megmaradt elhatározása mellett. Augusztus 23-án elrendelte, hogy az éhező végbelieknek öt havi zsoldot posztóban és két havit készpénzben adjanak, aztán a reformálást és az elbocsátást hajtsák végre.¹⁾

Mennyi magyar katonát bocsátottak el imígyen, nem tudjuk. Sem a reformálásról, sem az elbocsátottak számáról nem sikerült jelentést találnunk.

A reformálás évében (1600.) a végházak ügyében még más nevezetes újítás is történt. Kanizsa elesvén, az örökös tartományok a törökhöz közelebb jutottak. A Dunántúl, de különösen az örökös tartományok védelmére azon a vidéken újabb végházakat kellett emelni, s a meglévőket is megerősíteni. Ezeket a várakat nevezték a Kanizsával szembe vetett végházaknak.

A kanizsai végházak szervezésében Nádasdy Ferencnek és több magyar főtisztnek a véleményét is kikérték. Ezek magyarul feleltek a hadi tanácsnak.²⁾ A magyar főtisztek az erők szétforgácsolása ellen voltak, „mert mikor az török ellenség Kanizsából valamelyfelé rablani akarna menni, az praesidiomokban lévő praesidiariusoknak köllene ellenek állani, mert az széllal egymástól messzi szaggatott végházakból nehezen gyülekezhettek olyankor az török ellen egyben, hogy rabló szándékát az töröknek az egybengyűléssel elronthatná“. A kisebb végházakon kívül tehát három erős várat köllene szervezni.³⁾ Az egyik lehetne Nemptiben, a másik Egerszezen, a harmadik Istvádon.

A szervezés ügyében külön bizottságot is küldtek a helyszínére, a kik a végházakat egyenkint megvizsgálták. A biztosok akkor a Kanizsával szemben lévő végházakban 736 huszárt és 1342 haramiát (hajdút) találtak. Az ő tervök szerint ezentúl

¹⁾ U. o. 1600. aug. 23. Prága.

²⁾ Hadi levéltárban van a válaszuk. Ugyanitt van Zrínyinek a válasza is. ő a következő végházakat ajánlotta: Zalavárt, Szentgrótot, Bért, Kapornokot, Egerszeget, Pölöskét, Tárnokot, Lövőt, Kányaföldét, Nemptit, Szécsíszigetet, Dobrit, Szemenyét, Monyorosdot és Alsóindvát. »Mindezekben — írja Zrínyi — minden megnevezett helynek mivoltát meggondolván, szolgáló népet szükség helyeztetni.«

³⁾ U. o. A magyar rendek is ezt sürgették. Ex consilio Hung. 1601.

ugyanitt 1060 huszárt, 1502 haramiát, 670 német gyalogost, 200 karabélyost, vagyis összesen 3432 embert kell tartani.¹⁾

A beérkezett jelentések alapján a hadi tanács aztán véglegesen megállapította Kanizsával szembe vetett végházak számát és népét. Erről a következő kimutatás szól:^{1 2)}

A végház neve	Karabélyos gyalog ¹	Német Huszár	Hajdú	
Szentgyörgyvár	—	—	—	50
Sümeg	—	—	—	—
Egerszeg	—	—	10	30
Zalavár	—	30	—	20
Kapornak.....	—	30	50	50
Tihany	—	—	—	10
Szentgrót	—	20	25	50
Bér.....	—	—	—	10
Egervár.....	—	20	25	50
Kéménd.....	—	20	10	30
Peleske.....	—	40	50	60
Lövő..... ¹	—	—	6	20
Sestrek.....	—	—	25	50
Nempti.....	—	50	50	100
Széchisziget.....	—	50	50	100
Sárvár és Kapós közt öt új kastély.....	—	—	—	—
Sárvár	200	300	300	500
leskét és Ecskevárat Sárvár látja el				
Rum	—	—	25	50
Hidvég.....	—	—	25	50
Kolos.....	—	—	—	20
Kecset (?).....	—	—	—	30
Körmend	200	300	300	500
Csákán-Szentpéter	—	—	100	100
Chereinek (?).....	—	—	25	50
Szentgolhárd	100	200	200	200
Bath.....	—	—	—	20
Bagh.....	—	—	—	10
Schevesch.....	—	—	—	10
Szepekő vagy Keskő?	—	—	—	20
Bonczhida	—	—	—	25
Bodonhely.....	—	—	—	25
Összesen.....	500	1080	1301	2410

¹⁾ U. o. Jacob Pühler és társainak jelentése.

²⁾ Közös pénz. levélt. Hung. és a Hadi levélt. Feldakten gyűjteményében is megvan e kimutatás. A kettő teljesen megegyezik egymással.

Azaz együtt 5291 ember. Ezek közül a karabélyos lovasok havonként 14 frt zsoldot kapván, az ötszáz karabélyos 7875 frt-ba kerül. A huszár havi 5 frt zsoldot kapván, 1301 huszár 8337 frt-ba kerül. (Azaz 500 német lovas majdnem annyi zsoldot kapott, mint 1301 huszár!) A német gyalognak havi 10 frt zsold járván, 1080 német gyalogos havonként 10800 frt-ba kerül. A magyar hajdú vagy haramia havi zsoldja 3 frt 7 kr. lévén, a 2400 hajdú havonként 7188 frt-ba kerül. (Azaz, hogy 2400 magyar gyalogos havonként 3612 frt-tal kevesebbe került, mint 1080 német gyalog!) A Kanizsával szembevetett végházak népe tehát havonként 34200 frt-ba került. A mint e kimutatásból is látható, a hadi tanács elfogadta a magyar urak véleményét és megalakította a három fő végházat és Sárvárra helyeztette a kerületi főkapitányságát.

A főntebbi végházakon kívül Győr eleste után Magyaróvárra is erősebb őrséget helyeztek, de ez csak addig tartott, a míg Győrt visszafoglalták. Ez az óvári magyar őrség írta 1595-ben a királynak: „azért könyörgünk alázatosan fölségednek, mint kegyelmes urunknak, hogy fölséged parancsolna az *ferornunt* uraknak, hogy az mi teljes kántorunk kitelvén, az ő nagyságok ajánlása szerint méltassa meg az mi fizetésünket“.¹⁾

Rudolfnak 1600-ban kiadott rendelete, sok magyar katonát tett földönfutóvá. A nagy fizetlenség és végházakban uralkodó nyomorúság még inkább szaporította a bújdosók és a szabad hajdúk számát. Maguk a királyi biztosok írták ez időben, hogy a legjobb és a legelőkélőbb hajdúk meg haramiák otthagyják a szolgálatot és szabad hajdúkká vagy martalózcökká lesznek. Maguk a főtisztek is biztosabb kenyér után néztek és többnyire Erdélyben vállaltak szolgálatot, a hol jobban megbecsülték őket. Ide ment például Geszty Ferencz, az erdélyi hadak későbbi generálisa, aztán Berenhidai Huszár Péter a 16 éves háború egyik legnagyobb hőse. Bizonyos, hogy sok magyar katona is követte a példájukat; mert hisz Erdélyben jóval több volt a fizetés.^{2) 12}

1) Orsz. levélt. Tört. Emi. Belügy. 1595. ápril 26. »óvári lovas és gyalog magyar vitézlő nép.

2) Hadi levélt. Feldakten 5. 4. 1596. ápril 25. Prépostvári Bálint jelenti Csengerről: »az erdélyi fejedelem az vásárokon zsoldot kiáltat, lovasnak és gyalog tizedesnek 5 frt-ot, gyalognak 4 frt-ot Ígérnek havonként.

Mivel a viszonyok később sem javultak, Bocskay István bőségesen kaphatott katonát. Bizonyos, hogy az ő sikerének egyik legjelentékenyebb rugója a végbeli katonaság akkori állapota volt.

A harminczéves háború idején a magyar végbeliek sorsa rosszabbodott, a száma pedig fogyott. Mivel a mezei hadakat sem tudták fizetni, még kevésbé elégíthették ki a végbeli katonaságot. Nem is volt a panasznak se hossza se vége. Hogy a végbeliek számáról ez időből is fogalmunk legyen, itt adunk néhány katonai kimutatást. Az 1623. évből a bányavidéki és a felső-magyarországi katonaságról maradt ránk kimutatás.¹⁾ Ezt a mustra mesterek készítették.

E kimutatás szerint a nevezett két kerület hadinépe így oszlott meg:

I. Bányavidéki katonaság:

Újvár: 500 huszár, 500 darabont vagy hajdú (500 trabanten oder hcyduggen) és 24 tüzér.

Szödin: 100 huszár, 150 darabont, 2 tüzér.

Verebély: 25 huszár, 50 darabont, 1 tüzér.

Léva: 100 huszár, 100 darabont, 7 tüzér.

Palánka és Drégely: 100 huszár, 110 darabont, 4 tüzér.

Nógrád: 100 huszár, 200 darabont, 7 tüzér.

Damasd: 50 huszár, 100 darabont.

Gyarmat: 100 huszár, 150 darabont, 5 tüzér.

Szécsen: 200 huszár, 200 darabont, 7 tüzér.

Hollókő: 20 darabont, 1 tüzér.

Fülek: 200 huszár, 300 darabont, 20 tüzér.

Ajnácskő: 10 darabont.

Somoskő: 20 darabont.

Murány: 38 német és 2 tüzér.

Összesen 1765 huszár, 1950 darabont és 83 tüzér.

Felsőmagyarországi hadinépe.

Szendrő: 200 huszár, 200 darabont, 24 tüzér.

Putnok: 100 huszár, 100 darabont és 3 tüzér.

Ezenkívül a magyar feldobrist 100 huszárja és 100 dara¹

¹⁾ Köz. pénz. levélt. Hang. 14463. fasc. 1623. Extráét.

bontja és az obristleutenant 50 huszárja. Ugyanekkor rendeltett Eperjesre 200 hajdú és a kerületi főkapitány alá 200 huszár és 100 darabont.

A mustramesterek az itt felsorolt hadinépet 1623-ban meglehetősen állapotban találták. A mustramesterek legelőször Sződre mentek, a hol a szabad mezőn a száz jól fölfegyverzett huszárt és a száz gyalogost (auch wohl passierlich) megmustrálták, s másnap kifizették. Az itteni főkapitány — Írják a mustramesterek — *Bogács Gáspár* a várat igen jó karban tartja (hat dazumai den Graben umb und umb ausstechen und mit aincm *igels y.aum* wohl verwahren lassen). Az érsekújvári, valamint a többi végház hadinépéről is igen elismerően írják a mustramesterek. Azonban hozzáteszik, hogy a kapitányok és a főkapitányok nagyon szívesen vennék, ha német katonaságot kapnának, mivel a magyarban nem egészen bíznak. Ezeknek ugyanis a Bethlen Gábor-féle füst a fejükbe szállt. A veszprémi gyalogságról azt jelenti a mustramester, hogy kérv-cérték őt, fizetné ki a hátralékos zsoldjukat, mert a kiutalványozott hat havi zsold fejében adott posztót annyira fölverték, hogy egy kabát sem telik ki a hat havi fizetésből. Pedig itt a tél s ők teljesen ruhátalanok.

Sokkal terjedelmesebb és teljesebb ennél az 1625. évi kiutalvány.¹⁾ Eszerint akkor a végbeli katonaságunk így oszlott meg:

1.

Győr: 315 huszár, 150 magyar darabont, 100 naszádos, 1000 német gyalog, 46 tüzér.

Szentmárton: 25 huszár, 50 magyar darabont.

Csesznek: 14 huszár, 50 darabont.

Pápa: 200 huszár, 250 darabont, 27 tüzér.

Veszprém: 200 huszár, 300 darabont, 12 tüzér.

Tata: 50 huszár, 100 darabont, 7 tüzér.

Keszthely: 25 huszár, 100 darabont.

Csobáncz: 2 huszár, 21 darabont.

Tihany: 20 huszár, 50 darabont, 2 tüzér.

Váson: 18 huszár, 25 darabont.

¹⁾ Köz. pénz. levélt. Hung. 14469. fasc. 1625. Extract, was in allén ihrer kay. máj. zugehörigen besatzungen auf den hung. und windischen gránizen für kriegsvolk zu ross und fuess unterhalten ist.

A győri végházak összes hadinépe a tiszteken kívül: 1000 német gyalog, 871 huszár, 1125 magyar darabont, 100 naszádos, 94 tüzér.

II.

A bányavárosok és Felső-Magyarország
végházai:

Komárom: 100 huszár, 300 német gyalogos, 576 magyar naszádos, 38 tüzér.

Érsekújvár: 500 huszár, 500 magyar darabont, 800 német gyalog, 38 tüzér.

Szód: 100 huszár, 150 darabont, 3 tüzér.

Verebély: 25 huszár, 50 darabont, 1 tüzér.

Léva: 100 huszár, 100 darabont, 50 német gyalog, 10 tüzér.

Palánka és Drégely: 100 huszár, 100 darabont, 16 tüzér.

Nógrádi 100 huszár, 200 darabont, 100 német gyalog, 9 tüzér.

Damasd: 50 huszár, 100 darabont, 3 tüzér.

Gyarmath: 100 huszár, 150 darabont, 4 tüzér.

Szécsen: 200 huszár, 200 darabont, 10 tüzér.

Hollókő: 20 darabont.

Fülek: 200 huszár, 300 darabont, 100 német gyalog, 26 tüzér.

Buják: 20 huszár, 50 darabont, 4 tüzér.

Somoskő: 20 darabont.

Ajnácskő: 10 darabont.

Murány: 40 német gyalog.

Putnok: 100 huszár, 100 darabont, 4 tüzér.

Szendrő: 200 huszár, 200 darabont, 27 tüzér.

Torna: 50 huszár, 50 darabont, 3 tüzér.

Szádvár: 50 huszár, 50 darabont, 3 tüzér.

Rendkívüli katonaság Eszterházy dunáninneri főkapitány alatt 200 huszár, 200 hajdú, Forgách főkapitány alatt 1000 huszár és 50 darabont, Eperjesen 200 huszár, 100 darabont és 6 tüzér.

A bányavárosok vidékének és Felső-Magyarország végbeli vitézeinek száma a főtiszteken és a tiszteken kívül: 1390 német gyalogos, 3400 huszár, 2600 magyar darabont, 576 naszádos és 208 tüzér.

III.

A kanizsai vég helyek:

A kerületi főkapitányság székhelye *Sárvár* 150 huszárral és 100 darabonttal.

Egerszeg: 200 huszár, 150 darabont, 7 tüzér.

Peleskő: 50 huszár, 60 darabont, 1 tüzér.

Kapornak: 50 huszár, 50 darabont, 1 tüzér.

Egervár: 25 huszár, 50 darabont, 1 tüzér.

Kéménd (?): 10 huszár, 30 darabont.

Lövő: 6 huszár, 20 darabont.

Majoros (?): 20 darabont.

Kis-Komár: 150 huszár, 240 darabont, 5 tüzér.

Zalavár: 100 darabont, 2 tüzér.

Szentgyörgyvár: 5 huszár, 42 darabont.

Szentgrót: 25 huszár, 50 darabont, 1 tüzér.

Limbach: 50 huszár, 50 darabont.

Lőőr (?): 6 huszár, 20 darabont.

Nempti: 100 huszár, 100 darabont, 2 tüzér.

Szécsisziget: 50 huszár, 100 darabont, 1 tüzér.

Kánvaföld: 25 darabont.

Légrád: 200 darabont, 1 tüzér.

Muraköz: 100 huszár, 200 darabont.

A kanizsai vég helyek összes népe: 977 huszár, 1607 magyar darabont (hungarische trabanten) és 23 tüzér.

IV.

Horvát-szlavon vég helyek: 300 huszár és 200 darabont. Pozsonyban van 200 német gyalog, Óvárt 25 német, Bécsben 1200 német gyalog. Ő felsége összes vég házainak népe együtt: 3815 német gyalog, 5548 huszár, 5532 magyar darabont, 625 naszádos és 325 tüzér.

A következő (1627.) évről is maradt ránk ilyen általános kimutatás. ') Mivel ez az előbbivel majdnem teljesen megegyezik, főleg az azt közölnünk. Csak annyit említünk belőle, hogy a vég házak hadi népének évi zsoldja 1627-ben 887,119 frt-ra rúgott.

Az 1632. évben az örökös tartományoknak már rég elmaradt (és csak papiroson szereplő) segélye miatt az udvari kamarát ¹

¹) U. o. 14471. fasc. 1627. Extract auf allen ihrer kav. máj. zugehörigen hernach beschriebenen hungerischen ulul windischen gränzen für kriegsvolk unterhalten ist.

újra és újra fölszólították, hogy gondoskodják a magyar végházak népének a fizetéséről, mert e várak nemcsak az örökös tartományokat, de az egész kereszténységet is védik! 1) Ez alkalommal a végházak néperől és fizetéséről új kimutatás készült, a mely itt következik.

Kimutatás

a győri végvidéken levő német- és magyar-, gyalog- és lovasnépről és annak havi- és évi zsoldjáról.

	Német gyalog	Huszár	Darabont	Tüzér	Havi zsold		Évi zsold	
					frt	kr	frt	
Győr	700	314	250	41	10432	20	125184	} ezt az 5 végházat az alsó- és a felső- és a középső- és a 700 német gyalog ki- vételével, kiknek ott Rübenük van } felszoldoró fel- sége (324 f.) éle- lombon, másikk földt (880 f. 15 kr.) alsó- és a- triálak fizetik
Szentmárton	—	25	50	3	384	—	4608	
Csesznek	—	14	50	2	211	—	2532	
Pápa	—	200	250	16	2032	10	24386	
Veszprém	—	200	300	12	2104	—	25248	
Tata	—	50	100	9	713	15	8559	
Keszthely	—	100	100	2	884	20	10612	
Szigliget	—	12	25	1	125	—	1500	
Csobáncz	—	20	25	1	171	15	2055	
Tihany	—	20	50	2	269	35	3235	
Vázsony	—	40	75	2	397	30	4770	
Összeg:	770	995	1275	91	17724	25	212693	} ezt az öt várat 5 felsége fizeti

Magyar-Óvár:

26 németnek havi zsoldja 248 frt.
évi „ 2976 „

1) U. o. 14487. fasc. 1632. 29. szept. Per imperatorem: »und weilen undter andern an versehung besatzung und beslerkung der hungerrischen gränizen aus diesen Ursachen sehr hoch und viel gelegen, dass zuvorderist das königreich Hungarn als ein Vormauer dieser länder und consequenter der ganzen kristenhait wol assecurirt werde« etc.

Kimutatás

a komáromi és a bányavárosi végvidéken levő német és magyar gyalog- és lovasnépről és havi- és évi zsoldjáról.

	Német gyalog	Magyar lovas	Darabont	Tüzér	Havi zsold		Évi zsold	
					frt	kr	frt	kr
Komárom	300	100	317	30	4953	20	59440	—
Újvár	1000	500	500	34	14134	35	169611	—
Sződ	—	100	150	3	1051	15	12615	—
Verebély	—	80	80	5	757	—	9096	—
Léva	70 az érsek- újváriakból	200	150	11	1636	30	19638	—
Palánka és Drégely	—	100	100	6	934	—	11208	—
Nógrád	100 az újváriakból	100	200	9	1285	—	15420	—
Damasd	—	50	100	3	599	15	6711	—
Gyarmat	—	100	150	7	1109	30	13314	—
Szécsény	—	200	200	10	1784	—	21408	—
Hollókő	—	—	20	1	60	30	726	—
Buják	20 a fülekiekből	25	50	4	353	22 $\frac{1}{2}$	4240	30
Fülek	300, szászok	200	300	26	4866	—	58392	—
Ajnácskő és Somoskő	—	—	40	2	117	30	1410	—
Murány	38	—	—	2	337	—	4044	—
Összeg:	1638	1755	2357	153	33939	47 $\frac{1}{2}$	407277	30

Kimutatás

a következő három felsőmagyarországi véghelyről:

	Német	Magyar lovas	Darabont	Tüzér	Havi zsold		Évi zsold	
					frt	kr	frt	kr
a főkapitány mellett	—	50	50	—	731	15	8775	—
Szendrő	—	200	200	24	1809	15	21121	—
Putnok	—	100	100	3	839	—	10068	—
Szádvár	35 a fűlekiekből	20	30	3	241	52½	2902	20
Összeg:	35	370	380	30	3621	22½	43456	30

A harminczéves háború befejezése után a rendek sürgetésére ismét növelni kezdték a végbeliek számát. Bár a végházak népének illetén szaporításával évről-évre találkozunk, a katonaságunk száma még sem éri el a 16. századi emberszámot. Világosan kitűnik ez például az 1652. évi általános kimutatásból.¹⁾ Ezt a becses kimutalást egész terjedelmében itt adjuk.

Győr, Komárom, Pozsony és az öt balatoni végház népe — mondja az összeírás — a régiben marad, vagyis itt ezentúl is 2060 ember lesz havi 14522 frt 35 kr-nyi zsolddal.²⁾

I

A bányavidéki katonaság.

A végház neve :	a katonaság :	a havi zsold :
Újvár :	600 német gyalog	4996 frt — kr.
	764 huszár	4391 „ — „
	150 hajdú	434 „ 15 „
	31 tüzér	332 „ — „
	26 rendkívüli alkalmazott	373 „ — „
Szödin :	95 huszár	
	142 hajdú	
	2 tüzemester	
Verebély :	6 rendkívüli alkalmazott	1003 „ — „
	150 huszár	
	100 hajdú	
Léva :	7 rendkívüli alkalmazott	1049 „ 30 „
	200 huszár	986 „ 15 „
	100 hajdú	287 „ — „
	12 tüzér	130 „ — „
	9 rendkívüli alkalmazott	75 „ — „
Nógrád :	100 német gyalog	971 „ — „
	79 huszár	490 „ — „
	134 hajdú	410 „ — „
	10 tüzér	110 „ — „
	3 rendkívüli alkalmazott	46 „ — „
Szécsén :	300 huszár	1482 „ — „
	200 hajdú	575 „ 30 „
	9 tüzér	96 „ — „
	10 rendkívüli alkalmazott	74 „ — „
Hollókő :	20 hajdú	61 „ 15 „
Buják :	25 huszár	179 „ 37 „
	50 hajdú	143 „ 45 „
	3 rendkívüli alkalmazott	21 „ 30 „
Fülek :	197 német gyalog	1777 „ — „
	300 huszár	1541 „ — „
	150 hajdú	431 „ — „
	25 tüzér	268 „ — „
	7 rendkívüli alkalmazott	105 „ — „

A végház neve:	a katonaság:	a havi zsold:
Hámoskő:	21 hajdú	58 frt 45 kr.
Somoskő:	21 hajdú	58 „ 45 „

A bányavidéki katonaság tehát 4627 ember.

II.

A kanizsai és a báni végházak népe.

Körmend:	150 huszár	1163	„ 35 „
	100 hajdú	280	„ — „
Egerszeg:	15 német gyalog		
	190 huszár	1061	„ 30 „
	136 hajdú	364	„ — „
	3 tüzér	40	„ — „
	3 rendkívüli alkalmazott	63	„ — „
Pölöske:	25 huszár	131	„ — „
	67 hajdú	185	„ — „
	1 tüzér	10	„ — „
Kapornak:	100 huszár	495	„ 15 „
	50 hajdú	140	„ — „
	1 tüzér	10	„ — „
Egervár:	25 huszár	119	„ 37 „
	50 hajdú	140	„ — „
	1 tüzér	10	„ — „
Kéménd:	10 huszár	40	„ — „
	30 hajdú	81	„ 15 „
Lövő:	6 huszár	24	„ — „
	20 hajdú	52	„ 30 „
Majoros és	2 huszár	8	„ — „
Tóthfalu:	29 hajdú	76	„ 15 „
Kis-Komár:	30 német gyalog (az egerszegi 15 gyaloggal együtt)	532	„ — „
	215 huszár	1044	„ 15 „
	193 hajdú	547	„ — „
	3 tüzér	36	„ — „
	3 rendkívüli alkalmazott	34	„ — „
Zalavár:	15 huszár	60	„ — „
	91 hajdú	267	„ 30 „
	1 tüzmester	10	„ — „
	1 rendkívüli alkalmazott	8	„ — „

A végház neve:	a katonaság:	a havi zsold:
Szentgyörgyvár:	5 huszár	20 frt — kr.
	39 hajdú	111 „ 15 „
Szentgróth:	75 huszár	319 „ 37 „
	50 hajdú	140 „ — „
	1 tüzmaster	10 „ — „
Bér:	6 huszár	24 „ — „
	20 hajdú	52 „ 30 „
Nemti:	185 huszár	618 „ 30 „
	87 hajdú	257 „ 30 „
	2 rendkívüli alkalmazott	14 „ — „
Szécsisziget:	24 huszár	135 „ — „
	56 hajdú	170 „ — „
	1 tüzmaster	10 „ — „
Limbach:	50 huszár	239 „ 15 „
	50 hajdú	140 „ — „
Kányavár:	8 huszár	32 „ — „
	33 hajdú	98 „ 45 „
	1 rendkívüli alkalmazott	4 „ — „
Muraköz:	100 huszár	478 „ 30 „
	200 hajdú	560 „ — „
Légrád:	200 hajdú	572 „ — „

A kanizsai végházak népe tehát 2763 fő.

III.

A bán hadinépe:

300 huszár	1888 „ — „
200 hajdú	650 „ — „
1 rendkívüli alkalmazott	12 „ — „

IV.

A felsőmagyarországi végházak népe:

Kassa:	125 huszár, a kerületi főkapitány huszárjaival együtt	1220 „ — „
	325 hajdú	747 „ — „
	13 tüzér	60 „ — „
	5 rendkívüli alkalmazott	39 „ — „

A végház neve:	a katonaság:	a havi zsold:
Tokaj:	98 huszár	507 frt 48 kr.
	98 hajdú	228 " — "
	2 rendkívüli alkalmazott	33 " — "
Szendrő:	86 német gyalog	733 " 36 "
	557 huszár	1974 " 24 "
	103 hajdú	282 " — "
	10 tüzér	48 " — "
	4 rendkívüli alkalmazott	39 " — "
Putnok:	168 huszár	652 " 12 "
	68 hajdú	166 " — "
	2 tüzér	11 " — "
	4 rendkívüli alkalmazott	18 " — "
Diósgyőr:	102 huszár	401 " — "
	100 hajdú	240 " — "
	2 tüzemester	11 " 12 "
	3 rendkívüli alkalmazott	29 " — "
Onód:	300 huszár	1151 " 48 "
	200 hajdú	442 " — "
	2 tüzemester	11 " — "
	4 rendkívüli alkalmazott	43 " — "
Szádvár:	50 huszár	244 " — "
	50 hajdú	110 " — "
	2 tüzemester	11 " — "
Murány:	50 német gyalog	436 " — "
	50 huszár	196 " 48 "
	50 hajdú	115 " — "

A felsőmagyarországi végházak hadinépe tehát 2633 fő. A magyarországi végbeli katonaság ez idő szerint összesen 12584 ember volt. Ezeknek egy hónapi zsoldjuk 53477 frt-ra rúgott.

Ez a szám csekély változással későbbi években is megvolt. Az 1654. évben például a bányavidéki végházakban 2197 huszár, 1339 hajdú, 847 német gyalogos, 95 tüzér és 82 rendkívüli alkalmazott volt. Hiányzott összesen 222 ember. Az emberszám tehát körülbelül ugyanaz volt, mint 1652-ben.¹⁾

¹⁾ Köz. pénz. levélt. Hung. 14533. fasc. Az 1654. évi júniusi és augusztusi mustra és fizetési lajstrom.

Az 1656. évben az ugyanitt lévő katonaságról a következő kimutatás készült: ²⁾

	Az őrség köteles száma:	A fizetett legénység száma:	A hiányzók:
Komárom:	300 német	274	} . . 26
	100 huszár	100	
	300 hajdú	297	
	(azaz naszádos)		
Újvár:	600 német	496	} . . 104
	750 huszár	738	
	150 hajdú	150	
Verebély:	150 huszár	150	
	100 hajdú	100	
Sződin:	100 huszár	99	} . . 10
	150 hajdú	141	
Léva:	100 német	100	} . . 7
	200 huszár	193	
	100 hajdú	100	
Palánka:	150 huszár	148	} . . 2
	100 hajdú	100	
Nógrád:	100 huszár	81	} . . 85
	200 hajdú	134	
Gyarmat:	150 huszár	147	} . . 3
	150 hajdú	150	
Szécsén:	300 huszár	297	} . . 5
	200 hajdú	198	
Hollókő:	20 hajdú	20	
Buják:	25 huszár	25	
	50 hajdú	50	
Fülek:	200 német	175	} . . 27
	300 huszár	300	
	150 hajdú	148	
Ajnácskő:	21 hajdú	21	
Somoskő:	21 hajdú	21	
Szádvár:	25 huszár	25	
	28 hajdú	28	
Pozsony:	52 német	52	

²⁾ U. o. 14542. 1656. Extract wie stark sich das ordinari teutsch und hung. kriegsvolk befinden soll.

Összesen kellett volna lennie 1252 német gyalognak, 2350 huszárnak és 1740 hajdúnak. A valóságban volt 1110 német, 2303 huszár és 1657 hajdú. Hiányzott: 150 német, 47 huszár és 83 hajdú. Azaz, hogy a német gyalogok közül hiányzott a legtöbb!

Az uralkodó és a bécsi kormányzók ez időben már minden igyekezettel azon voltak, hogy a magyar végházakba minél több német katonát helyezhessenek. Már az 1654. évi kimutatás szerint csupán a bányavidéki városokban a szokásos 2600—3000 hajdú helyett csupán 1339-et találunk. A hiányzó hajdúk helyébe természetesen német gyalogokat helyeztek. A Rákóczi kezéről visszakerült Szathmár várában és Kállón azelőtt csakis magyar őrség volt; még pedig az első helyen 300 huszár és 200 magyar hajdú, az utóbbiban pedig 200 huszár és 200 hajdú. Az 1659. évben azonban a király rendeletére ide is német őrséget vetettek. A magyarok közül Szathmárt csak 100 huszárt és 100 gyalogot, Kálión pedig 50 huszárt és 100 hajdút tartottak meg.¹⁾ A huszárnak 3 frt 12, a hajdúnak pedig 2 frt havi zsoldot rendeltek.

Lipót az 1660. évben újra elrendelte, hogy a felsőmagyarországi és az Erdélyvel szemben lévő végházakba német katonaságot vessenek s annak élelmezéséről a magyar kamara gondoskodjék.²⁾

Lipótnak ezen rendeletét természetesen végrehajtották. Pedig Felső-Magyarország végházaiban már akkor is 2785 német gyalog és 1700 német lovas volt! A felsőmagyarországi végházak katonaságáról különben 1660-ban a következő kimutatást készítették: ²⁾

¹⁾ U. o. 14544. fasc. Ex consilio bellico 1659. jul. 25.

²⁾ U. o. 1660. ápril 8. »qualiter in defensionem regni Hungariae, certum numerum germanorum ad confinia partium superiorum ducant in Transilvanico opposita, introducere, iidemque ante ingressum illorum per caineram nostram hungaricam provisionem congruam annonae tempestive procurari facere benigne decrevimus.«

³⁾ U. o. 14546. fasc.

A felsőmagyarországi állandó katonaság Eger elvesztése után.

A végház neve	A parancsnok neve	német lovas	karabélyos	huszár	magyar darabon	német gyalog	havi zsold		évi zsold	
							fl	kr	fl	kr
Kassa	Br. Teuffenbach Kristóf				100	500	6824	—	81888	—
Szendő	Rothall János Jakab		100	200	200	400	6909	30	82914	—
Rutle	Serényi Mihály távozása óta betöltetlen		100	300	200	400	7515	45	90189	—
Diósgyőr	Homonnay István			100	100	120	2070	—	24840	—
Ónod	Forgách Zsigmond			200	100	200	4805	—	57660	—
Szilkszó			100	100	100	100	3299	—	39588	—
Szádvár	Dezseffy Ferencz			100	100	65	404	—	4848	—
Tokaj	Heidenreich Eliás		150	200	200	300	6832	—	81996	—
Kálló	Székelly György		50	200	200	200	4687	—	56244	—
Szalimár	Székelly Mihály		100	100	100	500	6779	40	81356	—
Ecsed	Báthory István			100	50		779	—	9348	—
Ungvár	Homonnay István			100			577	—	6924	—
Krasznahorika	Andrássy Mátyás			12			67	30	810	—
Mezei hadak		1000	1000	500			34921	—	419052	—
Putinok	} Szendrőhöz tartoznak } Fülökhöz tartoznak									
Csetnek										
Alpácskó										
Hollókő										
Somoskő										
Összesen 18 végház: ...		1000 mind hiányzik	1700 hiányzik 1235	2112 hiányzik 880	1530 hiányzik 500	2785 hiányzik 1185	86471	25	1037657	—

Summa summarum: Felsőmagyarországban szükséges német- és magyar, gyalog- és lovasnép: 8947, ebből csak 4147 van, hiányzik tehát 4800.

Ugyanezen az évben öt felsőmagyarországi végház magyar hadinépeirőle a kimutatás számol be: ¹⁾

200 veteránus huszár, 128 újonnan verbuvált huszár, a főkapitány, a vicekapitány és két ductor alatt.

Három gyalogos ductor, 3 zászlótartó, három dobos és 12 tizedes alatt 107 gyalogos. Ezekon kívül van a várban börtön ór (tömlőcztartó), óramester, porkoláb és viceporkoláb.

Szendrő:

200 veteránus huszár, 189 újonnan verbuvált huszár, a főkapitány, a vicekapitány és két ductor alatt.

Két gyalogos ductor, két zászlótartó, két dobos és 18 tizedes alatt 174 gyalogos. Ezenkívülvan egy tömlőcztartó, porkoláb és viceporkoláb.

Onód:

Putnok:

100 veteránus huszár, újonnan verbuvált huszár, a kapitány és a vicekapitány alatt.

73 Két gyalogos ductor, két zászlótartó, egy dobos és 8 tizedes alatt 79 gyalogos. Van tömlőcztartó, óramester és porkoláb.

Diósgyőr:

12 veteránus huszár, 88 újonnan verbuvált huszár, a főkapitány (a vicekapitányi állás üres) és a ductor alatt.

A gyalogos ductor, a zászlótartó, dobos és 9 tizedes alatt 87 gyalogos. Van porkoláb és tömlőcztartó.

Toki):

100 huszár, a főkapitány és egy ductor alatt (a vicekapitányi állás betöltetlen).

A gyalogos ductor, zászlótartó, dobos és 9 tizedes alatt 87 gyalogos.

A nevezett végházakban tehát összesen 612 veteránus huszár, 478 újonnan verbuvált huszár, 534 gyalogos és 54 tizedes volt.

Ugyanez évben a kanizsai és a horvát-szlavon végházak magyar hadi népéről ez a kimutatás készült:

¹⁾ U. o. 14546. f. 1660. Extractus super numero personarum tam equestris, quam pedestris ordinis in confiniis partium superiorum de numero gentium.

Kimutatás

a kanizsai és horvát-szlavon végvidéken tartott magyar gyalog-
és lovasnépről, ennek havi- és évi zsoldjáról.

	Huszárok	Daracontok	Tüzérek	havi zsold		évi zsold	
				frt	kr	frt	kr
A főkapitány mellett...	150	100	—	1486	50	17852	—
Egerszeg	200	150	7	1630	15	19503	—
Peleskő	50	60	1	415	30	4986	—
Kapornak	50	50	1	389	15	4671	—
Egervár	25	50	1	269	37½	3235	30
Kéménd	10	30	—	121	15	1455	—
Lövő	6	20	—	77	45	933	—
Majoros	—	20	—	52	30	630	—
Muraköz sziget	100	200	1	1050	—	12600	—
Alsó Limbach	50	50	1	390	—	4680	—
Nemty	100	100	2	775	30	9306	—
Szécsisziget	50	100	1	531	15	6375	—
Kányafölde	—	25	1	74	22½	892	30
Légrád	—	200	1	561	15	6735	—
Kis-Komárom	150	240	5	1587	45	19053	—
Zalavár	10	100	2	370	17½	4447	30
Szentgyörgyvár	5	42	—	140	45	1689	—
Szentgrót	25	50	2	282	7½	3385	—
Böőr	6	20	—	81	30	978	—
Összeg : ...	987	1607	26	10188	05	123457	—
Szlavon végvidéken :							
Boons ur mellett :	300	200	—	2580	—	30960	—

A török háború és az azt követő szentgothárdi békekötés, a mint tudjuk, a magyar végházak számát a bányavidéki városok területén nagyon megapasztotta. Az itt lévő végházakat tehát újra kellett rendezni. Először is a török kézre jutott várak őrségét a megmaradt királyi várakba helyezték. Aztán a magyar katonaság számára új fizetési rendszabást dolgoztak ki. Eszerint a főkapitányok ezentúl havi 130 firt-ot, a helyetteseik (főhadnagyok) pedig 65 firt-ot kapnak. Minden huszárszázadban a kapitány 52, a hadnagy 26, a zászlótartó 16, az őrmester 9, a trombitás 7, a három káplár fejenkint 6 és 92 közhuszár fejenkint 4 firt havi zsoldot kap. Minden hajdúkompániában a vajda a gyermekével együtt 20, a hadnagy 15, a zászlótartó 10, a 2 dobos és a 9 tizedes fejenkint 3 firt 45 kr.-t s a 85 közhajdú fejenkint 2 firt 30 kr havi zsoldot kap.¹⁾ Az újonnan rendezett végházakról és a beléjük vetett hadinéről ez a kimutatás számol be:³⁾

gház neve :	Huszár :	Hnjdú
Selye 100	—
Sempte ->00	—
Galgócz 200	200
Nvitra 100	200
Kistapolcsán 100	100
Léva 300	200
Korpona 200	200
Fülek 100	300
Sztregovár 100	100
Szádvár 25	28
Szent Antal 100	100

Azaz összesen 3553 magyar katona havi 15,227 firt-nyi zsolddal.

Ehhez 1667-ben még újabb katonaságot toboroztak, s az Így szerzett népből Szent Benedekre 100 huszárt és 100 hajdút, Kékkőre 100 huszárt és 100 hajdút és Fülekre is 100 huszárt és 100 hajdút helyeztek.³⁾ A kimutatás a német katonaság számát elhallgatja. Bizonyára nem ok nélkül tette ezt.

¹⁾ U. o. 1665. márczius 23. Die einrichtung der neuen graniz-bezahlung.

²⁾ U. o. Aufsatz. 1665. márcz. 9.

³⁾ U. o. 11562. 1667.

A német katonaságnak várainkba való csempészése, aztán a magyar katonaságnak közel tíz éven át tartott fizetlensége már előre sejtették, hogy a magyar haderő ellen valami készülöben van. Nádasdy, Zrínyi és Frangepán kivégzése után aztán hamar előállottak az addig rejtegetett tervvel. Egyelőre az állandó magyar katonaságnak kétharmadát, vagyis mintegy 8000 embert, anélkül, hogy kifizették volna, könyörtelenül elbocsátották. Lipót kimondotta, hogy ezentúl csak 4000 magyar katonát tart az egész országban.

E négyezer magyart Feichtinger Hilarius főmustramester tervei szerint¹⁾ imígyen osztották el:

Az összes magyar végházak 5755 huszárjának és 5607 hajdújának redukálása 2000 huszárra és 2000 hajdúra. A beosztás és a leszállított zsold a következő volt:

havi zsold,ja

Győr: 150 huszár (2 kapitány, egy hadnagy, 2 zászlótartó, 2 őrmester, 2 trombitás, 4 káplár és 137 közhuszár)	766 frt. —
100 hajdú egy kompániában	298 „ 45
(a bányavidéki beosztás szerint, vagyis egy vajda gyermekével (16 frt.), egy hadnagy, egy zászlótartó, 9 tizedes, 2 dobos és 85 közhajdú tesz ki egy hajdú kompániát).	
Szentmártonhegy: egy hajdúhadnagy, egy tizedes és 18 közhuszár	63 „ 45
Csesznek: 1 strázsameter, 9 huszár, 1 tizedes és 18 hajdú, vagyis 10 huszár és 20 hajdú .	97 „ 30
Pápa: Egy huszár-kompánia.....	496 „ —
és egy 90 emberből álló hajdúkompánia	272 „ 30
Veszprém: ugyanúgy, mint Pápan:	
100 huszár	496 „ —
90 hajdú	272 „ 30
Tata: Egy huszárhadnagy, 1 zászlótartó, 1 trombitás, 2 káplár és 35 huszár	201 „ —
Egy hajdú-vajda, 1 zászlótartó, 3 tizedes és 35 hajdú.....	128 „ 45

¹⁾ U. o. 14576 fasc. Aufsatz.

Keszthely: Egy huszárkapitány, 1 zászlótartó, 1 dobos, 2 káplár és 45 huszár	267 „ —
Egy hajdúhadnagy, 1 zászlótartó, 3 tizedes és 35 hajdú	123 „ 45
Tihany: Egy huszárhadnagy és 14 huszár	82 „ —
Egy hajdú-zászlótartó, 2 tizedes és 27 hajdú	85 „ —
Wáson: Egy huszárhadnagy, 1 káplár és 23 huszár	124 „ —
Egy hajdú-zászlótartó, 2 tizedes és 27 hajdú	85 „ —
Szigliget: 5 huszár	20 „ —
Egy hajdú-hadnagy, 1 tizedes és 18 hajdú	63 „ 45
Csobáncz: 5 huszár	20 „ —
Egy hajdú-hadnagy, 1 tizedes és 18 hajdú .	63 „ 45

A győri és a balatoni végházak összes hadi népe tehát 500 huszár és 500 hajdú. Ez a magyar katonaság havonként 4027 forintba kerül.

A bányavidéki végházak népe:

Komárom: Egy huszárhadnagy, 1 zászlótartó, 2 káplár, 46 huszár	238 frt. —
Egy kompánia (100) hajdú	298 „ 45
Sempte: Egy huszár-kompánia (100)	496 „ —
Egy hajdú-hadnagy, 1 zászlótartó, 4 tizedes és 44 hajdú	150 „ —
Nyitra: Egy kompánia (100 ember) huszár	496 „ —
Egy kompánia (100) hajdú	298 „ 45
Léva: Egy kompánia (100) huszár	496 „ —
Egy hajdúhadnagy, egy zászlótartó, 4 tize- des és 44 hajdú	150 „ —
Fülek: Egy huszárkapitány, két hadnagy, két zászlótartó, egy strázsamester, két trom- bitás, négy káplár, 138 huszár	735 „ —
Két vajda alatt két kompánia (200 ember) hajdú	597 „ 30

A bányavidéki hadinép tehát 500 huszárból és 500 hajdúból áll.

Ez az ezer magyar katona havi 3956 forintba kerül.

A kanizsai végházak hadinépe:

Egerszeg: Egy huszárcapitány, két hadnagy, két zászlótartó, két strázsamester, két trombitás, 4 káplár és 137 huszár	740	frt. —
Egy hajdúkompanyia (100)	298	„ 45
Lövő: Egy huszárhadnagy, egy trombitás, egy káplár, 27 huszár	147	„ —
Két hajdútizedes és 13 hajdú	40	„ —
Zalavár: Egy huszárhadnagy, egy káplár, 23 huszár	124	„ —
Egy vajda, egy zászlótartó, négy tizedes és 44 hajdú	155	„ —
Szentgyörgyvár: Egy hajdútizedes és 14 hajdú	38	„ 45
Szentgrót: Egy huszár-strázsamester, 14 huszár	65	„ —
Egy hajdúhadnagy, két tizedes és 22 hajdú	77	„ 30
Wér (Wör): Egy hajdúhadnagy, 14 hajdú	50	„ —
Lenti: Egy huszárkompanyia (100)	496	„ —
Egy hajdúhadnagy, egy zászlótartó, négy tizedes és 44 hajdú	150	„ —
Szécsisziget: Egy huszárhadnagy, egy zászlótartó, egy káplár és 27 huszár	156	„ —
Egy hajdúhadnagy, 3 tizedes és 36 hajdú	116	„ 15
Alsó-Limpach: Egy hajdúhadnagy, egy tizedes és 13 hajdú	51	„ 15
Kányavár: ugyanigy	51	„ 15
Muraköz: Egy huszárhadnagy, egy zászlótartó, 2 káplár és 46 huszár	238	„ —
Egy hajdúvajda, egy zászlótartó, hét tizedes és 71 hajdú	233	„ 45
A bán hadinépe: Egy kompanyia huszár	496	„ —
Egy hajdúvajda, egy zászlótartó, hét tizedes és 71 hajdú	233	„ 45
A kanizsavidéki hadinépe száma tehát 500 huszár és 500 hajdú.		
E katonaság havonkint 3958 forintba kerül.		
A felső-magyarországi végházak hadinépe:		
Kassa: Egy huszárcapitány, egy zászlótartó, egy őrmester, egy trombitás, 2 káplár, 44 huszár	272	frt. —

	havi zsoldja
Szendrő: Egy kompánia (100 ember) huszár . . .	496 „ —
Egy kompánia (100) hajdú	298 „ 45
Onód: Egy huszárkapitány, egy zászlótartó, egy trombitás, 2 káplár, 65 huszár	347 „ —
Egy kompánia hajdú (100 ember)	298 „ 45
Putnok: Egy huszárkapitány, egy zászlótartó, egy trombitás, 2 káplár, 35 huszár	227 „ —
Egy hajdúhadnagy, egy zászlótartó, 4 tizedes és 44 hajdú	150 „ —
Diösgyőr: Ugyanúgy, mint Putnokon 40 huszár és 50 hajdú	150 „ —
Tokaj: Egy huszárkapitány, egy zászlótartó, egy őrmester, egy trombitás, két káplár és 44 huszár	272 „ —
Egy hajdúhadnagy, egy zászlótartó, 4 tizedes és 44 hajdú	150 „ —
Kálló: Épügy, mint Tokajban, 50 huszár	272 „ —
és 50 hajdú	150 „ —
Szathmár: Egy kompánia huszár (100 ember)	496 „ —
Egy kompánia hajdú (100 ember)	298 „ 45
Összesen tehát 500 huszár és 500 hajdú áll a végekben és eltartásuk havonként 4105 forint 15 krajczárba kerül.	

Összegezés.

A végházak	huszárak	hajdúk	havi zsold frt	évi zsold frt
Győri és balatoni végházakban	500	500	4027	48,324
Komáromi és bányavidéki végházakban	500	500	3956	47,472
Kanizsai és báni végházakban	500	500	3958	47,499
Felső-magyarországi végházakban	500	500	4105	49,263
Összeg	2000	2000	16,046	192,558

E pénzösszeg német pénzben havonként 12,837 forintot és évenként 154,046 forintot tesz ki.

A végbeli magyar hadinép e nagyarányu redukálásával sok véghelyre katona egyáltalán nem jutott. Ilyen véghelyek voltak

Például: Sellye, Kistapolcsány, Korpona, Kékkő, Dévény, Körmen, Peleske, Kapornak, Egervár, Kéménd, Majoros és Tótfalu stb. E végházakat később mind fölrobbantották és széthordták.

A régi, kipróbált végbeli katonaságunk ezen meggyalázásával a bécsi kormányzések meg nem elégedtek. Bár a magyar katonák az eddigi fizetésükből sem tudtak megélni, még ezt is alaposan leszállították. A meghagyott katonáknak csak annyit ígértek, hogy ezentúl negyedévenként készpénzben (s nem posztóval) fogják őket fizetni. De ez az ígélet is csak ígélet maradt. Hogy úgy a régi, mint az új fizetésről fogalmunk legyen, ideiktatjuk a hadi fizetőhivatal tervezte fizetési rendszabást.¹⁾

A magyar hadinép két hónapi zsoldja 1672-ben.

1. A kanizsai végekben a lovasság:

	Egy havi zsold a régi státus szerint magyar pénzben	Egy havi zsold az új státus szerint német pénzben
1 kerületi főkapitány (Crais obrister)	582 frt 20 kr.	300 fl. — kr.
1 kerületi főkapitány helyettes	287 „ 30 „	150 „ — „
1 kerületi hadnagy	102 „ 30 „	40 „ — „
1 főkapitány	153 „ 45 „	80 „ — „
1 főkapitány a szigetközben	126 „ 45 „	80 „ — „
13 huszárfőkapitány, valamint mind-egyiknek a zászlótartója és trombitása (71 frt 15 kr.)	929 „ 30 „	572 „ — „
1188 huszár havi 4 frt	4752 „ — „	3563 „ — „
Összesen	6934 „ — „	4786 „ — „

A kanizsai végekben a gyalogság.

2 fővajda a gyermekükkel (à 18 frt 45 krajczár)	37 frt 30 kr.	20 fl. — kr.
30 vajda (sambt ihren jungen) (à 12 frt 30 kr.)	375 „ — „	300 „ — „
32 zászlótartó (à 3 frt 45 kr.)	120 „ — „	160 „ — „
32 dobos	120 „ — „	80 „ — „
144 tizedes (à 3 frt 45 kr.)	540 „ — „	350 „ — „
1481 hajdú (à 2 frt 30 kr.)	3702 „ 30 „	2962 „ — „
13 tüzér	130 „ — „	104 „ — „
8 rendkívüli alkalmazott	64 „ — „	51 „ 12 „
Összesen	5089 „ — „	4037 „ 12 „

¹⁾ Köz. pénz. levélt. Hung. 14576. fasc. 1672.

A gyalogság a lovassággal együtt havonként 12023 forintba jön magyar pénzben, a mi 9618 német forintnak felel meg. Ehhez kell venni még a báni katonaság fizetését is, a mi a régi státus szerint 2546 írt 30 krajczárba, az új státus szerint pedig 2346 írt 30 krajczárba kerül.

3. A bányavárosok vidékének hadinépe.

	Egy havi zsold a régi státus szerint magyar pénzben	Egy havi zsold az új státus szerint német pénzben
1 kerületi főkapitány	750 írt — kr.	300 fl. — kr.
1 kerületi főkapitány-helyettes	370 „ — „	150 „ — „
5 főkapitány (à 130 írt)	650 „ — „	400 „ — „
5 főkapitány-helyettes (obristleutnant)	325 „ — „	200 „ — „
11 huszárfőkapitány (à 52 írt)	572 „ — „	330 „ — „
21 hadnagy (à 26 írt)	546 „ — „	252 „ — „
21 zászlótartó (à 16 írt)	336 „ — „	168 „ — „
21 őrmester (à 9 írt)	189 „ — „	126 „ — „
21 trombitás (à 7 írt)	147 „ — „	126 „ — „
61 káplár (à 6 írt)	366 „ — „	244 „ — „
1957 közhuszár (à 4 írt)	7828 „ — „	5971 „ — „
100 huszár Komáromban	855 „ 20 „	684 „ 16 „
Összesen	12934 „ 20 „	8951 „ 16 „

4. A gyalogság.

14 vajda, 14 gyermekkel (à 20 írt)	280 írt — kr.	140 fl. — kr.
14 hadnagy (à 15 írt)	210 „ — „	112 „ — „
14 zászlótartó (à 10 írt)	140 „ — „	70 „ — „
28 dobos (à 3 írt 45 kr.)	105 „ — „	70 „ — „
126 tizedes (à 3 írt 45 kr.)	472 „ 30 „	315 „ — „
1218 hajdú (à 2 írt 30 kr.)	3045 „ — „	2436 „ — „
297 hajdú (naszádos) Komáromban	1009 „ — „	807 „ 12 „
78 tüzér	808 „ — „	624 „ — „
38 rendkívüli alkalmazott	447 „ 30 „	357 „ 36 „
Összesen	6516 „ 60 „	4931 „ 48 „

A lovassággal együtt pedig 19,450 írt 20 kr. 13,883 fl. 48 kr. Ez a 19,450 írt 20 kr. magyar pénz német forintokban 15,560 forintot tesz ki.

5. A Balaton körül levő végházak hadinépe.

	Egy havi zsold a régi státus szerint magyar pénzben	Egy havi zsold az új státus szerint német pénzben
190 huszár a tisztjeikkel együtt . . .	982 frt — kr.	785 fl. 40 kr.
274 hajdú a vajdákkal és gyermekeikkel	795 „ — „	636 „ — „
4 tüzér	40 „ — „	32 „ — „
3 rendkívüli alkalmazott	18 „ 15 „	15 „ 32 „
Összesen	1835 „ 15 „	1468 „ 72 „

A kanizsai, báni, bányavidéki és balatoni Összes magyar katonaság a régi státus szerint két óra 58,385 frt 48 krajczárba, az új státus szerint pedig 53,441 frt 56 krajczárba kerül.

Mivel a jelen kimutatás még a régi státust vette kiindulásul, ide iktatjuk a redukált magyar haderő fizetéséről szóló kimutatást is. ¹⁾

	havi zsold
A kerületi főkapitány (Kraisobrister)	300 frt — kr
A kerületi főkapitány-helyettes (Kraisobrister-leutenant)	150 „ — „
A főkapitány	80 „ — „
A főhadnagy	40 „ — „
A hajdú kompániában :	
2 vajda gyermekeikkel	10 „ — „
1 hadnagy	8 „ — „
1 zászlótartó	5 „ — „
9 tizedes } à 2 frt 30 kr.	27 „ 30 „
2 dobos }	
85 hajdu à 2 frt	170 „ — „
100 ember	220 frt 30 kr

Minden kerületben 1000 embert, vagyis 500 huszárt és 500 hajdút számítván, egy havi zsold a következő összegekre rúg: ¹⁾

¹⁾ U. O. 14576. fasc. 1672. Wie die hungarische mannsdiel auf denen hungarischen gränizen monatlich im teutschen geld konnte besoldt werden.

1. Felsőmagyarországi végek.

a) lovasság :

	havi	zsold
1 kerületi főkapitány-helyettes	150	frt — kr.
2 főkapitány Onódon és Kállón à 80 frt	160	„ — „
2 főhadnagy Szendrőn és Putnokon à 40 frt	80	„ — „
5 huszárkapitány à 30 frt	150	„ — „
5 hadnagy à 12 frt	60	„ — „
8 zászlótartó à 8 frt	64	„ — „
7 őrmester à 6 frt	42	„ — „
8 trombitás à 6 frt	48	„ — „
15 káplár à 4 frt	60	„ — „
478 huszár à 3 frt	1434	„ — „
<u>530 ember</u>	<u>2248</u>	<u>frt — kr.</u>

b) gyalogság :

5 vajda	} à havi 10 frt	50	frt — kr.
5 gyermekkel			
4 hadnagy à 8 frt		32	„ — „
7 zászlótartó à 5 frt		35	„ — „
49 tizedes	} à 2 frt 30 kr.	122	„ 30 „
2 dobos			
400 hajdú à 2 frt		800	„ — „
<u>470 ember</u>		<u>1039</u>	<u>frt 30 kr.</u>
Ehhez járul még a tüzérség havi		491	„ 48 „
és a rendkívüli alkalmazottak		195	„ 3½„
a lovasság és a gyalogság összesen tehát havi		3974	frt 21½kr.

A bányavidéki végekben.

a) a lovasság :

1 kerületi főkapitány	300	frt — kr.
1 kerületi főkapitány-helyettes	150	„ — „
4 főkapitány à 80 frt	320	„ — „
4 hadnagy à 12 frt	48	„ — „
4 zászlótartó à 8 frt	32	„ — „
4 trombitás à 6 frt	24	„ — „
4 őrmester à 6 frt	24	„ — „
12 káplár à 4 frt	48	„ — „
368 huszár à 3 frt	1104	„ 16 „
100 huszár Komáromban a tisztekkel együtt	684	„ 16 „
<u>500 ember</u>	<u>havi 2734</u>	<u>frt 16 kr.</u>

b) a gyalogság:

	havi zsold
2 vajda } à 10 frt	20 frt — kr.
2 gyermekkel }	
1 hadnagy	8 „ — „
3 zászlótartó à 5 frt	15 „ — „
22 tizedes és dobos à 2 frt 30	55 „ — „
173 hajdú à 2 frt	346 „ — „
297 hajdú Komáromban (t. i. naszádos)	807 „ 12 „
<hr/>	
500 ember	1251 „ 12 „
Ehhez járul még a tüzérség	620 „ 48 „
és a rendkívüli alkalmazottak	365 „ 36 „
<hr/>	
Összesen tehát	4971 frt 52 kr.

A kanizsai és a báni végek

a) lovassága:

1 kerületi főkapitány	300 frt — kr.
1 főhadnagy (Oberleutenant)	40 „ — „
5 huszár főkapitány à 30 frt	150 „ — „
10 hadnagy à 12 frt	120 „ — „
4 zászlótartó à 8 frt	32 „ — „
4 őrmester à 6 frt	24 „ — „
4 trombitás à 6 frt	24 „ — „
16 káplár à 4 frt	64 „ — „
456 huszár à 3 frt	1368 „ — „
<hr/>	
500 ember	2122 frt — kr.

b) a gyalogság:

2 vajda } à 10 frt	20 frt — kr.
2 gyermekkel }	
4 hadnagy à 8 frt	32 „ — „
11 zászlótartó à 5 frt	55 „ — „
54 tizedes à 2 frt 30	135 „ — „
427 hajdú à 2 frt	854 „ — „
<hr/>	
500 ember	1096 frt — kr.
Ehhez járul még 7 tüzér	64 „ — „
és 11 rendkívüli alkalmazott	88 „ 48 „
<hr/>	
Összesen tehát	3370 frt 48 kr.

A balatoni végházak népe:

		egy havi zsold
190 huszár	785	frt 40 kr.
274 hajdú	636	„ — „
4 tüzér	32	„ — „
3 rendkívüli alkalmazott	14	„ 32 *
Eszerint	1468	„ 12 „

	huszár	hajdú	tüzér	rendk. alkalm.	frt	kr.
Felső-Magyarországban van	530	470	64	24	3974	2 1/2
Bányavidéki végekben	500	500	75	48	4971	52
Kanizsai és báni végekben	500	500	7	11	3370	48
Balatoni végekben	190	274	4	3	1468	12
Összesen	1720	1744	150	86	13785	13 1/2

A redukált magyar haderőt a következő években épp oly kevésbé fizették, mint azelőtt. Csakhogy a szegény magyar katonának most még az őket ért meggyalázást és a németek lenézését is viselniük kellett. Csoda-e, ha a szegények teljesen kétségbe estek. Ki nem hinné el ilyen körülmények között Berdóczy István jelentését, a ki szerint „*istent nem várják oly szívesen, mint az erdélyi hadat!*“¹⁾ Eszterháry Pál generális megtörtén írja ez időben a magyar katonaságról: a számuk napról-napra fogy, mivel az elesettek és a meghaltak helyébe újakat fogadni nem szabad. Szegény magyar katonák! Már teljesen elvesztették a bizalmukat, s az a hitük, hogy teljesen meg akarják őket semmisíteni!²⁾

Hogy e szomorú állapotok Thököly hadait mennyire szaporították, fölösleges hangoztatnunk.

Bár Lipót a viszonyok kényszerítő hatása alatt a magyar haderő redukálását illető rendeletét később visszavonta, eredeti szándékával föl nem hagyott. A mint a törökkel a békeséget megkötötte, 1699-ben az összes magyar végbéli katonaságot elbocsátotta. A magyarországi (le nem rombolt) várakba tisztán német őrséget helyzetett. A határokat pedig a délszláv határ-

¹⁾ Közös pénz. levélt. 14579. 1672. szept. 4.

²⁾ U. o. 14583. fasc. 1673. szept. 25. »quod ipsimet confinariar ni ;seri videntes, animis plene deficient, neque aliud sibi persuasum liabent, quam quod totaliter exterminari debeant.« etc.

örökkel védette. Magyar katonára — hirdették Bécsben — nincsen szükség.

Magyarország védelmi rendszerének megállapítása céljából 1699. január 28-án és február 5-én a haditanács fontos üléseket tartott. Ez ülésekre meghívták a magyarországi német hadak fő-tisztjeit: Caparát, Jenő herceget, Vaudemontot, Starhemherget, és Breinert. A jelenlevők egyhangúlag elhatározták, hogy a jelenleg Magyarországon lévő német ezredek föloszlatását ajánlják. Ezek helyébe erős várőrsegeket kívántak szervezni. Az ország belsejében ezután főtartandó várakba a tisztán német őrséget így osztották föl: Szolnokba 300 gyalogost, Tokajba egy szabad kompániát, Munkácsra 300 gyalogost és 100 dragonyost, Szatmára 200 gyalogot és néhány száz dragonyost, Kassára, a fölkelő magyarok fészkébe 2000 gyaiogot, Eperjesre 500, Kállóba 300, Váradra 1000, Egerbe 1000, Makoviczára 100, Lipótvárra 600, Trencsénbe 200, Murányba 100, Nyitrára 50, Szendrőbe 150, Péterváradra 2000 gyalogot és 300 lovas, Bródba 500 gyalogot, Titelbe 600, Eszékre 3000 gyalogot és 300 lóvas, Szigetre 250, Budára 1000, Esztergomba 300 gyalogot rendeltek. Az összes katonaság számát tehát — a határőrökkel együtt — 21,254 gyalogosban és 8100 lovasban állapították meg. Tizenöt magyar várnak és a Kanizsa körül lévő végházaknak a lerontását határozták el.

Miután Lipót mindezt jóváhagyta, hozzáfogtak a magyar várak lerombolásához, valamint a meghagyott erősségek újjáépítéséhez.

A mi a határőrvidéket illeti, papiroson annak a szervezésével is hamar elkészültek.

Az 1699. aug. 29-én Lipóttól jóváhagyott terv szerint Sólymostól az Unnáig 1850 huszár és 2400 hajdú (rácz) őrizi a határokat. A hajdúk százaz csapatokba (Fahnen), a huszárak ötvenes csapatokba osztattak. Sólymostól Szegedig 1 főkapitány és 3 kapitány, Szegedtől Szabliaig 1 főkapitány és 3 kapitány alatt tíz kompánia hajdú (1000 ember) és 18 kompánia huszár (900) áll. Titeltől a Száváig 3 főkapitány, 8 kapitány alatt 1400 hajdú, 945 huszár fog állni.

Az egyes helyőrsegek így osztottak meg:

I. A Maros mellett.

Állomás neve	Huszár	Hajdú
Solymos	—	50
Lippa	50	50
Arad	100	100
Nagylak	25	50
Fenlak	25	50
Szentmiklós	25	50

II. A Tisza mellett.

Állomás neve	Huszár	Hajdú
Szeged	200	150
Martonos	25	50
Kis-Kanizsa	100	100
Zenta	100	100
Pécska	50	50
Szablia	100	100

III. A Duna és a Száva mellett.

Állomás neve	Huszár	Hajdú
Titel	50	200
Szalánkemén	100	100
Pétervárad	100	100
Vernick	50	100
Moravicz	50	100
Racska	50	100
Bertska	50	100
Sabinablata	50	100
Babinagreda	50	100
Brod	100	100
Kobáts	100	100
Gradiska	100	100
Gravilavelka	100	100

A főkapitány havi fizetése 50 ffr, a kapitányé 25, a lovas hadnaké (hadnagy) 15, a gyalogé 12, a lovas zászlótartó 9, a gyalog-zászlótartó 8, a lovas őrmester 6, a gyalogos 4, a lovas tizedes 4, a gyalog tizedes 3, a közlovas 3, a közgyalog havi fizetése pedig 2 ffr. Az összes katonaság fizetése a tisztekével együtt

147,948 forintra rúgott. A közgyalog 18, a közhuszár 24, a gyalogtizedes 24, a huszártizedes 31, a hajdústrázsamester 31, a huszárörmester 46, a gyalogos zászlótartó 61, a lovas 96, a vajda 92, a lovas hadnagy 112, a kapitány 192, a főkapitány 384 hold földet kap. Ezenkívül legelő is járt mindenkinek.

Szlavóniában, a szávamenti határőröknek 118,927 hold földet osztottak ki. Itt a helyőrségeken kívül még őrhelyek is voltak, miket csárdás-oknak hívtak. Minden csárdákban 32 hajdú volt. A csárdások száma százra rúgott. — A helyőrségek népét rendes határőröknek hívták, s ezekből alakították a határőrezredeket. A csárdások népét ezek közé sohasem számították.

* *

A mikor a rácoknak, a horvát haramiáknak és az uszkókoknak a magyar földeket javában osztogatták, a király az elbocsátott magyar végbeli katonáknak szokott kegyességével azt ajánlotta, hogy földmunkával vagy kereskedéssel keressék meg a kenyerüket, a hogy kinek-kinek kedve tartja! Hosszú szolgálataik fejében földet nekik nem juttatott, sőt még a jól megszolgált zsoldjukat sem adatta meg! A gyűlölet politikája diadalt ült! A gazdaságilag tönkretett, katonáitól megfosztott országgal azt tehették, a mit akartak. Ez a politika azonban csak ideig-óráig tarthatott. A vérig sértett, a földönfutóvá lett magyar katonaság csak a zászlóbontást várta, hogy a vett jókért megfizessen. És a zászlóbontó, II. Rákóczi Ferencz személyében nemsokára megjelent.

TARTALOM.

Előszó.....	I—XI
A 16. és a 17. századi hadtörténetünknek jelentősége. Hadtörténeti munkák III—V. A magyar hadtörténet tanulságos és lélekelmélő emlékei V—VI. A magyar haderő szenvedése. A bécsi gyanúsítgatások VI—VII. A magyar haderő mellőzése VII.—VIII. A németek gyűlölése VIII—IX. A bécsi hadügyi politika végső célja az önálló magyar haderő megszüntetése és a magyar katonaság elnémete-i sítése volt IX—X.	
I. Fejezet: A hajtók vagy a botoslegények	6—10
Szarvasmarha-kereskedésünk fölvirágozása a 15. század végén. Ausztria és Morva elfoglalásának gazdasági jelentősége. Mátyás királyunk vámpolitikája. Piacot teremt Magyarország számára 1—2. A tózsérek mint országfenntartók 0. Bécs jövő fejlődésének alapját Mátyás király veti meg 4. Mivé lett volna Bécs a magyar vásárok nélkül 4—5. A nemzet hálája Mátyás király iránt 5—6. A Vlach nép vándorlása. A vlachok magyarosodása. A hajtók vagy a botoslegények. 6—10.	
II. Fejezet: A darabontok és a hajdúk	11—41
A hajlók vagy hajdúk gyalogkatonákká lesznek. Az 1514. évi parasztlázadás és a hajdúság 11—12. Szapolyai János alkalmazza őket először. A török gyalogság eredete. Az első gyalogosok a magyar hadseregben 13—14. A gyalogság hiánya 1527—1550-ig 15—17. A városok őrségei. A puskás gyalogosokat a városok szolgáltatják 17. Fráter György nyilatkozata a magyar gyalogságról 18—19. A szegénység terjedése növeli a gyalogok számát 19. Idegenek magasztalják a magyar gyalogságot 22. A kapunállók 23. A darabon-	

tok, a bujdosó darabontok, a jargaló, a hópénzes és a kántoros darabontok. A kapurovás szerint való gyalogok 23—24. A gyalogság nyomora. Szegénylegény a nevük 25—27. A gyalogság fölfogadásának a módja és esküje. A várakban egyedül ők teljesítenek őrseget. Kitarításuk 27—28. A hajdúk keveredése a darabontokkal. Az örökös tartományok az első a hajdúk fogadásában 28. A hajdúk jellemzése 30—31. Az iratos vagy királyi hajdúk 32. A darabontok eltanulják a hajdúszokásokat s lassankint egybeolvadnak 34—35. Hajdúszokások 35—36. Hajdúles 36—38. Hajdúk harczi a lovassággal 38—40. Hajdútáncz és tömlősip 41.

III. Fejezet: A magyar gyalogság szervezete 42—91

A jargaló vagy köteles szolgák 42. A jargaló gyalogság megszűnése 43. A százas rendszer. A száznagy, a tiznagy, a hadnagy, a dundár 43—44. Szláv befolyás 44. A vajda és a fővajda. A vajda választása és kinevezése 45. A piros-fehérvölgy zászló első használata 46. A vajdaságja és tizedalja 46. vajda gyermeke 48. A tanácsbeli vitézek, a főválasztás 49

A végbeliek levelezése az udvarral 50—53. A katonavárosok és a katonakertek 54. A katonai községek élete 55—56. A tisztek választása és kinevezése 58—60. A legény, az inas és a gyermek 61—62. A magyar tisztnevelés 62—63

A százas rendszer átalakulása a 16. században 64—68

Az ötvenes kompániák 68. A magyar bataillon. Meynert tévedése. A magyar taktikai egység. A főkapitányságok és a fővajdaságok 69—71. A magyar taktikai egység 500 emberből állott. A gyalogos fővajdaságok 71—72. Az ötvenes kompániák emberszámának növelését Zrínyi Miklós sürgeti 72—73. Visszaállítják a századokat. A hajdú század beosztása 73. A sereghajtók 74. A mai értelemben vett hadnagyti tisztség keletkezése 74. A ductorok 75—77. A gyermekek vagy fegyverhordozók 77—78. Az antesignanus. A magyar hadinép gyászos sorsa a 17. század másik felében. Katonáink éhen halnak. Zrínyi és Montecuccoli 79—82. Magyar katona nem kell 82. A magyar haderő kétharmadát elbocsátják 82—83. Az első német lábraállított hajdúezred 84—85. Az összes magyar katonaság elbocsátása 1699-ben. A határőrvidék megalakítása. Az első három rendes hajdúezred felállítása. Ruhájuk, fegyverük és zászlójuk 86—89. Meynert és Engel tévedése 89—90. A császári hajdúezredek 90—91.

- IV. **Fejezet: A szabad hajdúk..... 92—112**
 A szabad hajdúság keletkezése 92—93. A gazdtalan, uratlan vagy fizetetlen hajdúk 93. A szabad hajdúk két-félék voltak. A végházakban lévő szabad hajdúk 94—95.
 A szabad hajdú jellemzése. A hajdú üvöltés és hujjogtatás 96—97. A szabad hajdúk harczai. A törökök rémítően félik és gyűlölik őket 98—99. Diplomáciai tárgyalások a szabad hajdúság eltörlése ügyében. A magyar tanácsosok ellenzik, de az udvar követeli 99—102. A szabad hajdúk összehasonlítása a német katonákkal. Melyik volt rosszabb?
 A szabad legény a Csallóközben 102—103. Gabelmann magasztalja a szabad hajdúkat. A jezsuiták is dicsérik őket 103—104. A magyar főtisztek a szabad hajdúkról 104—105. A szabad ráczok 106. A szabad hajdúság száma mód nélkül növekszik a tizenhatéves háború idején 106—107.
 Rácz hajdúvárosok Szerbiában. A 18. században még megvannak 108. Contemptus germanorum erga hungaros 108.
 A lovas hajdúk vagy szabad huszárok 108—109. Hajdútelepítés 109—110. A szabad hajdúk szervezete 112.
- V. **Fejezet: A haramiák..... 113—121**
 A haramiakon Szerbországban a kóborló zsványokat értették. A haramiák vándorlása Szlavóniába és Horvátországba 113. A haramia szón a horvát-szlavon nemzeti gyalogságot kell értenünk. A szabad haramiák 113—114. Az 1540. évben toboroznak először haramiákat. Első alkalmazásuk és számuk 114—115. A haramia-intézmény átcsap a Dunántúlra.
 A fizetetlen haramiák. A rácz haramiák 115—117. A haramiák üldözése 117. A haramiák a Kanizsával szembe vetett végházakban 118—119. Haramia-pénz. A haramiavajdák 120. A haramiák is fölveszik a hajdú nevet.
- VI. **Fejezet: A martalóczok.....122—131**
 A martalócz szó jelentése 122. Háromféle martalócz volt.
 A gazdtalan (szabad) martalóczok. A törökök is üldözik őket 122—123. A mieink az elfogott martalóczokat karóba vonták 124. Lasky Jeromos terve a martalóczok kiirtására 1540-ből. Az üldözések 124—126. A királyi vagy a zsoldos martalóczok. Nádasdy Tamás 1538. évi ajánlata a martalóczok fölfogadása ügyében 126—127. Az örökös tartományok 1530. év óta a maguk védelmére martalóczokat fogadnak 127—128. A török martalóczok 128. A török martalóczok szép szál legények voltak 129. Számuk a török végekben 129—130. Martalócz vajdák és harámbasák 130—131.

VII. Fejezet: A talpasok, a pandúrok, a mazulok és az uszkókok..... 132—153

A talpasok első szereplése. Kóborlásuk és fosztogatásuk Debreczen vidékén. A dunamelléki talpasok 1668-ban megölik a váradi pasát. A talpasok Thököly hadában. Talpas ezred 132—134. A pandúr szó jelentése. Minden falun pandúrokat akarnak támasztani. A pandúrok szervezete teljesen azonos a martalóczokéval 134. A zsvány-világ Szlavóniában. A bandák garázdálkodása. A pandúrok egy híron pendülnek a zsványokkal. A rácz pópák a zsványokkal tartanak 136—138. Rendszabások a zsványok irtására 138—139. Az uradalmi pandúrok 139. Általános hajtások a zsványok ellen 139—141. Magyar huszárokat kérnek a zsványok ellen Szlavóniába 141. A pandúrok mint gyalogosok 143. A pandúrok is fölveszik a hajdú nevet 144. Az uszkókok nem 1535-ben vándoroltak be. Török menekülőknek hívják őket. A sichelbergi telepítés. Az uszkókok folytatják a zsványéletet 145—146. Hrane Klusehurits és Murát vajda népe 146. A gömörjei telepítés 1607-ben 146—147. A kosztaniczai ésazottosáczi uszkókok 147. Wolahi profugi. 147. A sumbergi oláhok 147—149. A kiváltságaik ellenkeznek a magyar közjoggal 149. A boszniai uszkókok 149. Az uszkókok mint gyalogkatonák. Uszkók ezredek 150—153.

VIII. Fejezet: A naszádosok vagy vízi hajdúk 154—193

A naszádosok eredete 154. A naszádok vagy rablóhajók célja 155. A naszádosok rendes gyalogok voltak 156—160.

A naszádosokat vízhajdúknak vagy hajdúknak is nevezik.

A 17. században már hajdú a nevük 160—162. A sajka és a sajka 162—164. Hol építik a naszádot? A Szentkláray felsorolta magyar hajógyarak sohasem léteztek 164—167.

A vízi haderőnk magyarságának a védelme Szentkláray és Yitkovics ráfogásai ellenében 166—173. Nem igaz, hogy a naszádos kapitányságot megszüntetik, nem igaz, hogy a naszádosok osztrák ruhában jártak, nem igaz, hogy a 17. században elnémetesedtek és elráczosodtak 174—176.

Nem igaz, hogy a naszádos vajdaságok a 17. században megszűnnek, még a 18. században is megvannak 177.

A naszádos had száma és jelentősége 178—179. Lichtenstein császári követ jelentése a magyar naszádos hadról 1584-ben 180. Az őrhajók és naszádok védelme 181. A naszádosok hallatlan nyomorúsága 182—184. A császári hajóhadak a Dunán. A szélhámos osztrák admirálisok: Marchese Fleury, Assenbourgli, Saphorin stb. Wolf jezsuita páter

hajóhada. Az egész világ mulat rajta. Egykorúak nyilatkozatai a császári hajóhad haszontalanságáról és a magyar naszádos had jelességén. 185—190. A császári hajóhad költségeit nagyobbrészt Magyarországnak kellett viselnie 192—193.

IX. Fejezet: A naszádosok vagy vízi hajdúk szervezete 194—240

A jargalás intézménye a naszádosok között. A vajdáknak és a tizedeseknek állandóan szolgálniuk kellett, tehát köteles szolgák voltak 194—195. A hadakozó és a jargoló pénz. Podvinay Tamás nyilatkozata a jargalásról 1527-ben 196—197. A naszádos kiváltságok. Községi életük. Az 1554. évi kiváltságlevél. A naszádosok nehezen szoknak az új renchez. A három státus Komáromban. A naszádos bírók 198—201. A naszádosok maguk választották tisztjeiket. Bakytli Pál és Weresmarti Fillérös János megválasztása 202—203. A kinevezések dívatba jönnek 203—204. A naszádosok nyelve magyar 204. A naszádosok minden tisztjét, még a főkapitányukat is vajdának hívták. A naszádos kapitányság pusztá cím volt; a naszádokon mindég másokkal helyettesítették magukat 205—206. Az 1552. évi új rend Komáromban 206—207. Contreras kísérlete a naszádosok önállósága ellen kudarcot vall 207. A 16. századi naszádos kapitányok. Mindannyian huszárok voltak 208—209. A naszádos község feje a kapitány 209—211. A vajdák. A naszádos mustra 212—214. A vajdák tanultsága, szerepük a diplomatai szolgálatban 214—216. Huszár Pál a naszádosok között 216—217. A vajdák mint halászmesterek és mint bírók 217—218. A naszádos törvénytörések 218—219. A vízi és száraz vajda 221—222. A vajdaság alja-nép eredetileg száz volt, de a 16. században 33 emberre olvad 223. A teljes és a félnaszád 224. A 17. századi vajdák. A fővajdák 225—226. A naszádos ezredek 32—32 sajkából és ezer emberből állottak. Ezredeseik magyarok voltak 226—228. A naszádosok újjászervezése 1711-ben magyar nemzeti hajdúság néven 229—230. A császári hajóhad szervezete. A legénység olasz, hamburgi és németalföldi 231. Az 1527. évi hajóhad, fusta, bergantin és barbota hajók. Az 1532. évi és az 1537. évi hajóhad 232—233. A hajók felszerelése és zászlói 233—234. Az 1566. évi hajóhad. A császári hajóhad megújítása 1595-ben 234—235. A bécsi hajóárzenál 1601. évi összeírása 235—236. Santhilier gróf terve 236—237. Vecchia hajóhada 1683-ban 237—238. A 18. századi hajóhadak 239—243.

- X. Fejezet. A magyar gyalogság fizetése és elosztása a vég-
házakban..... 244—312
- A hivatalos kimutatások nem megbízhatók 244—246. Az urak katonasága 246—248. A mustra-lajstromok, a musterplatz, a fizetőmesterek 248—249. A fizetési módok: a papirossal való fizetés 249—250. A posztóval való fizetés 251—253. A fegyverrel ésja sóval való fizetés 253—254.
- A zászlók kiosztása. A mustramesterek veszedelme 255—256. A toborzás módja 257—258. Vájjon Magyarország bírta-e a katonáit fizetni? Mire fordította az udvar Magyarország jövedelmeit? 258—261. Az 1543. évi, állandó magyar katonaság száma tizenhatezer. Az 1548. évi kimutatás 263. Az 1550—1552. évi általános kimutatások a végbeliekről 264—266. Hadinépünk >1553. és 1554-ben 266—268.
- A magyar haderő 1556-ban 268—273. Az 1557. évi kimutatás 273—274. A török várak őrségei a 16. században 275—276. A tizenhatéves háború a magyar haderőt igen megnöveli. A bécsi tanácsosok a magyar katonaságról 277—278. A mieink magyar fővezért követelnek 278—279. Rudolfnak nem kell a magyar katonaság. Elrendeli, hogy a számát apasszák 279—280. A kanizsai végházak szervezése 1600-ban. Az új végházak 280—282. A végbeliek száma 1623-ban 283—284. Az 1625. évi általános kimutatás 284—286. Az 1632. évi általános kimutatás 284—286. Az 1632. évi emberszám 287—289. Az 1652. évi általános kimutatás 289—295. A német katonaság szaporítása 295. Az 1660. évi kimutatás 296—298. Az új viszonyok 1664. után 299.
- A magyar haderő redukálása 1671-ben. Feichtinger Hiláriusz terve 300—304. Az új fizetési rend 304—309. Az 1699. évben az összes magyar katonaságot elbocsátják 309—310. A határőrvidék megalakítása 310—312.